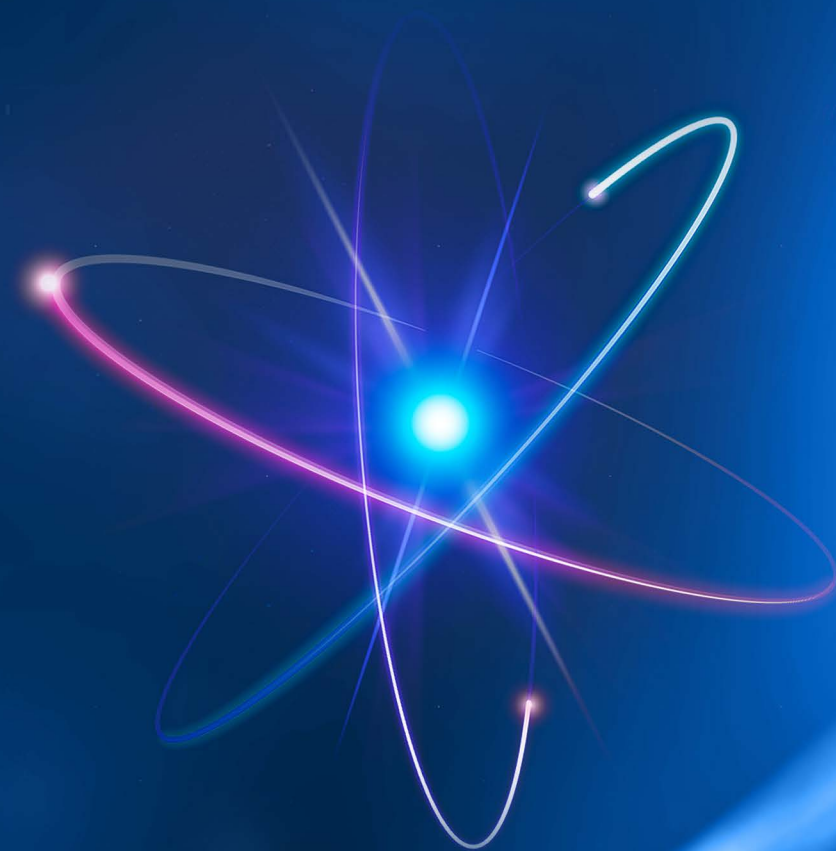

2025

№5

ISSN 3060-527X

TA'LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR.

XALQARO ILMIY METODIK JURNAL
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENTIFIC METHODOLOGICAL JOURNAL

**TA'LIMDA ISTIQBOLLI
IZLANISHLAR**

Xalqaro ilmiy-metodik jurnal

**ПЕРСПЕКТИВНЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ**

Международный научно-методический
журнал

**PROSPECTIVE RESEARCH IN
EDUCATION**

International scientific methodological journal

№ 5-son, 1-qism 2025-yil

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAK Rayosatining 2024 - yil 7 - iyundagi 355-son qarori bilan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

BOSH MUHARRIR:

Tilavov Muxtor Hasan o'g'li

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

Кулешов Валерий Владимирович - pedagogika fanlari doktori, professor Rossiya Fanlar akademiyasining akademigi (Ukraina).

Andriyenko Yelena Vasilyevna - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta'limi instituti, Novosibirsk, Rossiya).

Romm Tatyana Aleksandrovna - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta'lim instituti, Novosibirsk, Rossiya).

Eko Sri Margianti - Gunadarma universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya).

Xamidov Obidjon Xafizovich - Buxoro davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor.

Zaripov Lochin Rustamovich - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy ta'limni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot markazi, O'quv-uslubiy faoliyatni takomillashtirish boshqarma boshlig'i).

Nazarov Akmal Mardonovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini mudiri).

Saidov Azamat Ismoilovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Samarqand davlat chet tillar instituti magistratura bo'limi boshlig'i).

Qodirov Azizjon Anvarovich - iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent (Buxoro davlat universiteti Tabiiy fanlar va agrobiotexnologiya fakulteti dekani).

Davlatov Suxrob Sayitjonovich - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat universiteti O'quv-uslubiy departament boshlig'i).

Adizov Bobir Baxtiyorovich - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat universiteti Moliyalashtirish, iqtisodiy rivojlantirishni rejalashtirish departamenti boshlig'i).

Paxrutdinov Shukriddin Ilyosovich - siyosiy fanlar doktori, professor. Oriental universitetining "Iqtisodiyot va turizm" kafedrasini professori.

Akramova Shaxnoza Abrorovna - pedagogika fanlari nomzodi, professor (O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, Harbiy-vatanparvarlik, ma'naviy-ma'rifiy tarbiya va yoshlar bilan ijtimoiy ishlash kafedrasini boshlig'i, podpolkovnik).

Mamanazarova Nargiza Komildjanovna - pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent. Oriental universitetining "Iqtisodiyot va turizm" kafedrasini professori.

Ostanov Shuhrat Sharifovich - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrasini dotsenti).

Rustamov Shavkat Shuhrat o'g'li - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini dotsenti).

Dilova Nargiza Gaybullayevna - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Kengash kotibi).

Olimov Shirinboy Sharofovich - pedagogika fanlari doktori, professor (Buxoro davlat universiteti Pedagogika kafedrasini mudiri).

Hamroyev Alijon Ro'ziqulovich - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasini mudiri).

G'ofurov Azizbek Umarjonovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, (Farg'ona davlat universiteti Magistratura bo'limi boshlig'i).

Ismatova Dilafroz Tuymuratovna - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini dotsenti).

Ataboyev Nozimjon Bobojon o'g'li - filologiya fanlari doktori, professor (Buxoro davlat universiteti xorijiy tillar fakulteti dekani).

Atayeva Mexriniso Farxodovna - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Geliofizika, qayta tiklanuvchi energiya manbaalari va elektronika kafedrasini dotsenti).

Xotamov Shuxrat Nosirovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy texnik instituti Gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedrasini dotsenti).

Turdiyev Bexruz Sobirovich - falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Yurisprudensiya, ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrasini dotsenti).

Fayziyeva Umida Asadovna - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Inson resurslarini boshqarish departamenti boshlig'i).

Muxlisov Sodiqjon Saidjonovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Axborot tizimlari va raqamli texnologiyalar kafedrasini dotsenti).

Axmadvov Nazirjon Rahmat o'g'li - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini katta o'qituvchisi).

Uzoqov Asliddin Mexritdinovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat pedagogika instituti Harbiy ta'lim fakulteti boshlig'ining o'quv ishlari bo'yicha o'rinbosari).

Ataxo'jayeva Shaxlo Anvarovna - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (University of Business and Science Oliy ta'lim muassasasi "Ilmiy tadqiqot, innovatsiyalar, ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi" boshlig'i).

Mas'ul kotib:

Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li - Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasini o'qituvchisi

EDITOR-IN-CHIEF:

Tilavov Mukhtor Hasan o'g'li

Doctor of Philosophy in Psychology (PhD),
associate docent

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Kuleshov Valeriy Vladimirovich—Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the Russian Academy of Sciences (Ukraine).

Andrienko Yelena Vasilyevna—Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Novosibirsk State Pedagogical University, Institut of Physics, Mathematics, Information, and Technology Education, Novosibirsk, Russia).

Romm Tatyana Aleksandrovna—Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Novosibirsk State Pedagogical University, Institut of History, Humanities, and Social Education, Novosibirsk, Russia).

Eko Sri Margianti—Rector of the Gunadarma University, Doctor of Economic Sciences, Professor (Indonesia).

Khamidov Obidjon Khafizovich—Rector of Bukhara State University, Doctor of Economic Sciences, Professor.

Zaripov Lachin Rustamovich—Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor (Scientific-Research Center for the Development of Higher Education under the Ministry of Higher Education, Science, and Innovations of the Republic of Uzbekistan).

Nazarov Akmal Mardonovich—Doctor of Psychology (DSc), Professor (Head of the Department of Psychology, Bukhara State University).

Saidov Azamat Ismoilovich—Doctor of Psychological Sciences (DSc), Professor (Head of the Master's Department at the Samarkand State Institut of Foreign Languages).

Qodirov Azizjon Anvarovich—Doctor of Economic Sciences (DSc), Associate Professor (Dean of the Faculty of Natural Sciences and Agro-Technology at Bukhara State University).

Davlatov Suhrob Sayitjonovich—PhD in Economics, Associate Professor (Head of the Academic and Methodological Department, Bukhara State University).

Adizov Bobir Baxtiyorovich—PhD in Economics, Associate Professor (Head of the Department of Financial Management and Economic Development Planning, Bukhara State University).

Rakhutdinov Shukriddin Ilyosovich—Doctor of Political Sciences, Professor (Professor of the "Economics and Tourism" Department at the Oriental University).

Akramova Shakhnoza Abrorovna—Candidate of Pedagogical Sciences, Professor (Head of the Department of Military-Patriotic, Spiritual-Educational Education, and Social Work with Youth at the University of Public Safety of the Republic of Uzbekistan).

Mamanazarova Nargiza Komildjanovna—Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Associate Professor. Professor at the "Economics and Tourism" Department at Oriental University.

Ostanov Shuhrat Sharifovich—PhD in Psychology (Associate Professor at the Psychology Department of Bukhara State University).

Rustamov Shavkat Shuhrat o'g'li—PhD in Psychology (Associate Professor at the Psychology Department of Bukhara State University).

Dilova Nargiza Gaybullayevna—Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor (Secretary of the Council of Bukhara State University).

Olimov Shirinboy Sharofovich—Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Head of the Pedagogy Department at Bukhara State University).

Hamroyev Alijon Roziqulovich—Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor (Head of the Department of Primary Education Methodology at Bukhara State University).

G'ofurov Azizbek Umarjonovich—Doctor of Psychology (DSc), Associate Professor (Head of the Master's Program at Fergana State University).

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna—PhD in Psychology (Associate Professor at the Psychology Department of Bukhara State University).

Ataboyev Nozimjon Bobojon o'g'li—Doctor of Philology, Professor (Dean of the Faculty of Foreign Languages at Bukhara State University).

Atayeva Mexriniso Farxodovna—PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor at the Department of Geophysics, Renewable Energy Sources, and Electronics at Bukhara State University).

Xotamov Shuxrat Nasirovich—PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor at the Department of Humanities and Social Sciences at the Military Technical Institut of the National Guard of the Republic of Uzbekistan).

Turdiyev Behruz Sobirovich—Doctor of Philosophy (PhD) (Associate Professor at the Department of Jurisprudence and Social-Political Sciences at Bukhara State University).

Fayziyeva Umida Asadovna—PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor, Head of the Department of Human Resources Management at Bukhara State University).

Muxlisov Sodiqjon Saidjonovich—PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor at the Department of Information Systems and Digital Technologies at Bukhara State University).

Ahmadov Nazirjon Rahmat o'g'li—PhD in Psychology (Lecturer at the Psychology Department of Bukhara State University).

Uzokov Asliddin Mexritdinovich—PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor, Deputy Dean for Academic Affairs, Bukhara State Pedagogical Institut, Faculty of Military Education).

Atakhodzhayeva Shakhlo Anvarovna—PhD in Psychology (Associate Professor, Head of the Research, Innovations, and Pedagogical Staff Training Department at the University of Business and Science).

Responsible Secretary: Dehkonboyev Shohjahon Oybek o'g'li—lecturer, psychology department, Bukhara state university.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Тилавов Мухтор Хасан угли

Доктор философии по психологии (PhD), доцент

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА:

Кулешов Валерий Владимирович—Доктор педагогических наук, профессор, академик Российской академии наук (Украина).

Андриенко Елена Васильевна—Доктор педагогических наук, профессор (Новосибирский государственный педагогический университет, Институт физики, математики, информационного и технологического образования, Новосибирск, Россия).

Ромм Татьяна Александровна—Доктор педагогических наук, профессор (Новосибирский государственный педагогический университет, Институт истории, гуманитарного и социального образования, Новосибирск, Россия).

Эко Сри Маргианти—Ректор Университета Гунадарма, доктор экономических наук, профессор (Индонезия).

Хамидов Обиджон Хафизович—Ректор Бухарского государственного университета, доктор экономических наук, профессор.

Зарипов Лачин Рустамович—Доктор педагогических наук (DSc), профессор (Научно-исследовательский центр по развитию высшего образования при Министерстве высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан).

Назаров Акмал Мардонович—Доктор психологических наук (DSc), профессор (Заведующий кафедрой психологии Бухарского государственного университета).

Саидов Азамат Исмоилович - доктор психологических наук (DSc), профессор (заведующий магистратурой Самаркандского государственного института иностранных языков).

Кодиров Азизжон Анварович—Доктор экономических наук (DSc), доцент (Декан факультета естественных наук и агротехнологий Бухарского государственного университета).

Давлатов Сухроб Саиджонович—Доктор философии по экономике (PhD), доцент (Заведующий учебно-методическим отделом Бухарского государственного университета).

Адизов Бобир Бахтиёрович—Доктор философии по экономике (PhD), доцент (Заведующий кафедрой финансового менеджмента и экономического развития Бухарского государственного университета).

Рахутдинов Шукридин Ильёсевич—Доктор политических наук, профессор (Профессор кафедры "Экономика и туризм" Восточного университета).

Акракова Шахноза Абборовна—Кандидат педагогических наук, профессор (Заведующая кафедрой военно-патриотического, духовно-образовательного воспитания и социальной работы с молодежью в Университете общественной безопасности Республики Узбекистан).

Маманазарова Наргиза Комильджановна—Доктор педагогических наук (DSc), доцент. Профессор кафедры "Экономика и туризм" Восточного университета.

Останов Шухрат Шарифович—Доктор философии по психологии (PhD), доцент кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Рустамов Шавкат Шухрат угли—Доктор философии по психологии (PhD), доцент кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Дилова Наргиза Гайбуллаевна—Доктор педагогических наук (DSc), профессор (Секретарь совета Бухарского государственного университета).

Олимов Ширинбой Шарофович—Доктор педагогических наук, профессор (Заведующий кафедрой педагогики Бухарского государственного университета).

Хамроев Алижон Розиккулович—Доктор педагогических наук (DSc), профессор (Заведующий кафедрой методики начального образования Бухарского государственного университета).

Гофуров Азизбек Умаржонович—Доктор психологии (DSc), доцент (Заведующий магистратурой Ферганского государственного университета).

Исмагова Дилафруз Туймуратовна—Доктор философии по психологии (PhD), доцент кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Атабоев Нозимжон Бобожон угли—Доктор филологических наук, профессор (Декан факультета иностранных языков Бухарского государственного университета).

Атаева Мехринисо Фарходовна—Доктор педагогических наук (доцент кафедры геофизики, возобновляемых источников энергии и электроники Бухарского государственного университета).

Хотамов Шухрат Носирович—Доктор педагогических наук (PhD), доцент кафедры гуманитарных и социальных наук Военно-технического института Национальной гвардии Республики Узбекистан.

Турдиев Бехруз Собирович—Доктор философии по философии (PhD), доцент кафедры юриспруденции и социально-политических наук Бухарского государственного университета.

Файзиева Умида Асадовна—Доктор педагогических наук (PhD), доцент (Заведующий кафедрой управления человеческими ресурсами Бухарского государственного университета).

Мухлисов Содикжон Саиджонович—Доктор педагогических наук (PhD), доцент кафедры информационных систем и цифровых технологий Бухарского государственного университета.

Ахмадов Назаржон Рахмат угли—Доктор философии по психологии (PhD), преподаватель кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Узоков Аслидин Мехритдинович—Доктор философии по педагогике (PhD), доцент (Заместитель декана по учебной работе Бухарского педагогического института, факультет военного образования).

Атаходжаева Шахло Анваровна—Доктор философии по психологии (PhD), доцент (Заведующий отделом научных исследований, инноваций и подготовки научно-педагогических кадров Университета бизнеса и науки).

Ответственный секретарь: **Дехконбоев Шохжахон Ойбек угли**—Преподаватель кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Xuseynova Abira Amanovna,

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati a'zosi, Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha vakilining (Ombudsmanning) Buxoro viloyati mintaqaviy vakili, falsafa fanlari doktori, professor

**XOTIN-QIZLARNING SIYOSIY VA FUQAROLIK FAOLLIGINI
RIVOJLANTIRISHDA IJTIMOY-PSIXOLOGIK MOTIVATSIYA VA
STRATEGIYALAR**

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Yangi O‘zbekiston” sharoitida xotin-qizlarning siyosiy va fuqarolik faolligini oshirishda ijtimoiy-psixologik motivatsiya omillari va amaliy strategiyalar tahlil qilinadi. Tadqiqotda ichki motivatsiya darajasi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimlari hamda trening-mentorlik dasturlarining samaradorligi o‘rganilib, mahalla yig‘ilishlari va nodavlat tadbirlarda qog‘oz anketalar orqali olingan ma’lumotlar asosida statistik tahlil keltiriladi. Tadqiqot natijalari asosida jamoaviy hamkorlikni kuchaytirish, diversifikatsiyalangan treninglar va uzluksiz monitoring mexanizmi bo‘yicha tavsiyalar beriladi. Bu yondashuv xotin-qizlarning demokratik jarayonlardagi ishtirokini yanada rag‘batlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy-psixologik motivatsiya, siyosiy faollik, fuqarolik tashabbuslari, gender stereotiplar, mentorlik dasturi, trening strategiyalari, “ayollar daftari”, mahalla qo‘llab-quvvatlashi.

Аннотация: В статье анализируются социально-психологические факторы мотивации и практические стратегии повышения политической и гражданской активности женщин в условиях «Нового Узбекистана». В исследовании изучаются уровни внутренней мотивации, системы социальной поддержки и эффективность программ тренингов и менторства. На основе статистического анализа данных, полученных с помощью бумажных анкет на собраниях махаллей и мероприятиях НПО, выявляются ключевые тенденции. По результатам работы даются рекомендации по усилению коллективного взаимодействия, диверсификации тренингов и внедрению непрерывного мониторинга. Предложенный подход способствует расширению участия женщин в демократических процессах.

Ключевые слова: социально-психологическая мотивация; политическая активность; гражданские инициативы; гендерные стереотипы; программа менторства; тренинговые стратегии; «реестр женщин»; поддержка махаллей.

Annotation: This article analyzes the socio-psychological motivation factors and practical strategies for enhancing women's political and civic engagement in the context of “New Uzbekistan.” The study examines levels of intrinsic motivation, social support systems, and the effectiveness of training and mentorship programs. Based on statistical analysis of data collected via paper surveys at mahalla meetings and NGO events, key trends are identified. Recommendations are provided for strengthening collective collaboration, diversifying training formats, and implementing continuous monitoring. This approach aims to further stimulate women's participation in democratic processes.

Keywords: socio-psychological motivation; political engagement; civic initiatives; gender stereotypes; mentorship program; training strategies; “Women's Registry”; mahalla support.

Kirish. So‘nggi yillarda “Yangi O‘zbekiston” g‘oyasi atrofida olib borilayotgan keng qamrovli islohotlar doirasida ayollar siyosiy hamda fuqarolik faolligini oshirish masalasi respublikamizning ustuvor vazifalaridan biriga aylangan. Gender tenglikni ta‘minlash va ayollarning jamiyat hayotidagi o‘rni hamda ovozi kuchaytirish orqali demokratik jarayonlarning sifatli rivojlanishiga erishish mumkinligi hozirgi kunda nafaqat xalqaro hamjamiyat tomonidan, balki milliy miqyosda ham e’tirof etilmoqda. Shu bois, xotin-qizlarning siyosiy partiyalar, nodavlat tashkilotlar, mahalla faollari va fuqarolik tashabbuslari doirasida

faol qatnashishini rag'batlantirish ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan muhim ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy-psixologik motivatsiya unsurlari - ichki o'z-o'zini samarali baholash, shaxsiy ijtimoiy ro'lni anglash, jamoa bilan bog'lanish ehtiyoji va maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash - xotin-qizlarning siyosiy jarayonlarga intilishida asosiy turtki sifatida xizmat qiladi. Ularning ishonchini mustahkamlash, o'zini yetarlicha bilimli va manfaatli his qilishlarini ta'minlash uchun o'zaro yordam tarmoqlarini rivojlantirish, psixologik trening va mentorlik dasturlarini joriy etish zarur. Shu bilan birga, jamiyatdagi gender stereotiplari va salbiy ijtimoiy me'yorlar ustidan ish olib borish, malakali ma'ruzachilar orqali o'tkaziladigan ochiq muloqot platformalari ham siyosiy hamda fuqarolik faolligini oshirish strategiyalarining muhim tarkibiy qismidir.

"Yangi O'zbekiston" demokratik islohotlari doirasida ayollarning siyosiy va fuqarolik faolligini kengaytirish milliy barqarorlik hamda ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qiluvchi muhim omil sifatida e'tirof etilmoqda. 2023–2027-yillarga mo'ljallangan Milliy gender tengligi strategiyasi, Fuqaro jamiyati va demokratik islohotlarni chuqurlashtirish kontseptsiyasi hamda "Ayollar daftari" loyihasi doirasida qabul qilingan Prezident Farmonlari (PF-123, PF-178) va Hukumat qarorlari (№315, №402) ayollarning siyosiy organlarda kamida 30 % vakillikni ta'minlashga, mahalla kengashlarida rassomlik va liderlik treninglarini amalga oshirishga yo'naltirilgan.

Shuningdek, 2025-yilning mart oyida Oliy Majlis Qonunchilik palatasi tomonidan tasdiqlangan "Ayollarning siyosiy huquqlarini yanada kuchaytirish to'g'risida"gi qonun loyihasi ichki motivatsiyani rag'batlantirish, siyosiy partiya va nodavlat tashkilotlarga ayollar uchun ixtisoslashgan grant va imtiyozli kreditlar ajratishni nazarda tutadi. Yangi tartib-qoidalar joriy etilganidan so'ng, respublikamizning barcha hududlarida mahalliy fuqarolik tashabbuslari va "Faol Ayollar" platformasi orqali 5 000 dan ortiq ayol yoshlarni, nogironligi bo'lgan fuqarolarni va keksalarni ijtimoiy hamda siyosiy jarayonlarga jalb qildi.

Ijtimoiy-psixologik mexanizmlar esa ayniqsa muhim: ichki motivatsiyani kuchaytirish maqsadida jamiyatda gender stereotiplariga qarshi ma'naviy-targ'ibot ishlari olib borish, ayollar uchun menejment va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan bepul treninglar, shuningdek, mentor-ayollar va "Ayol liderlar" targ'ibot guruhi orqali doimiy ruhiy-emotsional qo'llab-quvvatlash tizimini yo'lga qo'yish lozim. Ushbu tadqiqot mazkur qonunlar, nizomlar va amaliy tashabbuslarning ijtimoiy-psixologik samarasini o'rganib, "Yangi O'zbekiston" sharoitida xotin-qizlarning siyosiy hamda fuqarolik faolligini yanada mustahkamlovchi strategiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan.

Ushbu tadqiqotda xotin-qizlarning siyosiy va fuqarolik faoliga ichki motivlarni kuchaytirish va ularning tashabbuskorligini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ijtimoiy-psixologik strategiyalar sistemasi tahlil etiladi. Maqsad - "Yangi O'zbekiston" sharoitida ayollarning o'z huquq va majburiyatlarini faollik bilan amalga oshirishlari yo'lida samarali mexanizmlarni aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Mavzuning o'rganilganlik darjasi. Ilmiy adabiyotlarda ayollarning siyosiy va fuqarolik faolligini rag'batlantirishda ijtimoiy-psixologik motivatsiya omillari va strategiyalar global miqyosda keng o'rganilgan. Edward L. Deci va Richard M. Ryan tomonidan ilgari surilgan O'z-o'zini belgilash nazariyasi (Self-Determination Theory) ayollarning o'z harakatlarini ichki motiv bilan bog'lash, ya'ni avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqalarni ta'minlash tamoyillarini tadqiq etishda asosiy nazariy vosita bo'lib xizmat qilgan. Albert Bandura'nin Ijtimoiy o'rganish nazariyasi esa mentorlik va modeling mexanizmlari orqali siyosiy qatnashishga undovchi ijtimoiy o'rganish jarayonlarini ta'minlashni tavsiya etadi.

MDH mamlakatlari kontekstida ayollarning siyosiy faolligini o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda, ko'pincha gender stereotiplari va ijtimoiy rollarning salbiy ta'siri tahlil qilinadi. Masalan, E.A. Egorova (2018) va A.V. Petrov (2019) ayollarni mahalliy kengashlarda yetarlicha vakillikdan mahrum qiluvchi ijtimoiy-psixologik to'siqlarni aniqlagan. Ularning

tadqiqotlari jamoaviy qo'llab-quvvatlash va targ'ibot kampaniyalarining siyosiy qatnashuvga ijobiy ta'sirini ko'rsatdi.

O'zbekistonda bu masalani Komilova (2020) "Ayollar va qaror qabul qilish: ijtimoiy-psixologik yondashuv" nomli magistrlik dissertatsiyasida tahlil qilib, ichki motivatsiyani mustahkamlash uchun ruhan-emotsional qo'llab-quvvatlash tizimlarini joriy etish zarurligini ta'kidlagan. Shuningdek, Raximova (2023) Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi bilan hamkorlikda amalga oshirilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra, "Ayollar daftari" loyihasi a'zolari ichida siyosiy tashabbusni tathqiq qilishga qiziqish darajasi 35 % ga oshgani qayd etilgan.

Self-Determination Theory (Deci & Ryan) – ichki motivatsiya, avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash orqali ayollarni siyosiy va fuqarolik faoliyatiga jalb qilishni nazariy jihatdan asoslaydi.

Bandura'ning Ijtimoiy o'rganish nazariyasi – mentoring va modeling orqali rol modellarga o'xshashlikni rag'batlantiradi, natijada siyosiy ishtirok motivatsiyasini shakllantiradi.

Komilova (2020) magistrlik dissertatsiyasida ichki motivatsiyani mustahkamlash uchun ruhiy-emotsional qo'llab-quvvatlash tizimlarini joriy etish zarurligi ta'kidlangan.

Rakhimova (2023) tomonidan o'tkazilgan "Ayollar daftari" loyihasi so'rovnomalari natijasida ayollarning siyosiy tashabbusga qiziqish darajasi 35% ga oshgani qayd etilgan.

Mahalliy statistika: siyosiy partiyalarda ayollar ulushi 36–50% ga oshgani kuzatilmoqda

2019 yilgi saylov natijalariga ko'ra: Qonunchilik palatasida ayollar ulushi 32%, mahalliy kengashlarda esa qariyb 25% ni tashkil etdi.

Senat tadbirlari va gender says-harakatlar orqali ayollarning siyosiy va ijtimoiy rollarini mustahkamlashga yo'naltirilgan tizimli choralar hayotga tatbiq etilmoqda.

Shuningdek, 2024 yilda O'zbekiston Gender tengligi agentligi tomonidan o'tkazilgan monitoring tadqiqoti ayollarning davlat organlarida vakilligi va fuqarolik tashabbuslarida ishtirok etish darajasini ko'tarish uchun ishlab chiqilgan trening va mentorlik dasturlarining ijtimoiy-psixologik samaradorligini tasdiqladi. Biroq, mavjud tadqiqotlarda ko'proq alohida motiv omillari tahlil qilingani, ularni kompleks usulda integratsiyalash va mahalliy darajada jamoa-asosidagi strategiyalar samaradorligini baholashga ehtiyoj qolayotgani aniqlanmoqda. Shu nuqtai nazardan, "Yangi O'zbekiston" sharoitida xotin-qizlarning siyosiy va fuqarolik faolligini rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni kompleks o'rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishning dolzarbligi ortib bormoqda.

Tahlil va natijalar. Anketalar usuli: to'liq tavsif.

Tadqiqot obyekti. O'zbekiston Respublikasi jamiyatida xotin-qizlarning siyosiy va fuqarolik faolligiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik jarayonlar va mexanizmlar.

1. Maqsad va vazifalar

– Maqsad: Siyosiy va fuqarolik faollikni o'rganishda mahalla va ijtimoiy tadbirlarda qatnashayotgan xotin-qizlarning ijtimoiy-psixologik motivatsiya darajasi hamda qo'llab-quvvatlash strategiyalari haqidagi subjektiv fikrlarini aniqlash.

– Vazifalar:

1. Mahalla yig'ilishlari va ijtimoiy tadbirlar oralig'ida so'rovnoma tarqatish mexanizmini tashkil etish.

2. Qog'oz anketalar orqali olingan javoblarni tizimli qayd etish, kodlash va ma'lumotlar bazasiga kiritish.

3. Natijalarni statistik usullar yordamida tahlil qilib, demografik guruhlar (yosh, ta'lim darajasi, ishtirok turi) bo'yicha farqlarni aniqlash.

2. Tashkiliy-metodik bosqichlar

1. Joy tanlash:

– Har bir tuman/shahar mahalla kengashlari va nodavlat tashkilotlar tomonidan rejalashtirilgan 5 ta ijtimoiy tadbir, shuningdek, 5 ta mahalla yig'ilishi.

2. Respondentlar ro'yxatini shakllantirish:
– Tadbirga keladigan xotin-qizlar ichidan maqsadli tanlov: kamida 18 yoshdan katta, mahalla faollari va «Faol Ayollar» platformasi ishtirokchilari.
3. Anketa tarqatish va yig'ish tartibi:
 1. Har bir tadbirga oldindan tayyorlangan 75 ta anketa va rozilik varaqasi olib boriladi.
 2. Tadbir boshlanishida ishtirokchilarga so'rov maqsadi tushuntiriladi, anonimlik kafolatlanadi.
 3. Anketani to'ldirish uchun 15–20 daqiqa ajratiladi; so'rovchilar yordamida (moderatorlar) savollar aniqlashtiriladi.
 4. Anketalar to'ldirib bo'lingach, yig'uvchi xodim tomonidan nazorat o'tkazilib, to'liq to'ldirilganlari alohida sumkada yig'iladi.
3. Ma'lumotlarni qayta ishlash va kodlash
 1. Javoblar Excel jadvaliga kiritilib, har bir bandga raqamli kod beriladi (1–5).
 2. Bo'sh yoki inkor etilgan javoblar “NA” sifatida belgilandi.
 3. Kodlash yakunida dastlabki tekshiruv: 2% tasodifiy anketalar solishtirilib, ma'lumotlar to'g'riligiga ishonch hosil qilindi.

Tahlil natijalari.

Ko'rsatkich	Tarqatilgan	To'ldirilgan qaytarilgan	Javoblar darajasi (%)
Mahalla yig'ilishlari (5 ta joy)	375	332	88.5
Ijtimoiy tadbirlar (5 ta joy)	375	318	84.8
Jami	750	650	86.7

1. Demografik profillar
 - Yosh: respondentlarning 45 %–i 18–25 yosh, 35 %–i 26–40 yosh, 20 %–i 41 va undan katta.
 - Ta'lim darajasi: 60 % oliy, 30 % o'rta maxsus/kollej, 10 % umumta'lim.
 - Fuqarolik faolligi: 55 % mahalla faolida (kengash a'zosi), 45 % NNT va “Faol Ayollar” platformasida.
2. Ichki motivatsiya darajasi
– Deci & Ryan shkala bo'yicha o'rtacha ball: 3.9 (1–5 intervalida).
– 70 % respondentlar “yuqori” (4–5 ball) ichki motivatsiya darajasini qayd etdi, ya'ni o'z fikrlarini erkin ifoda etish va jamiyat hayotida o'rin olishga tayyorligini ko'rsatdi.
3. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash
– House'ning modifikatsiyasi bo'yicha o'rtacha ball: 3.5.
– 65 % respondent “o'rtacha” (3 ball) darajada do'st-ijtimoiy tarmoqlardan ruhiy yordam olishini ma'lum qildi. Faqat 20 % “yuqori” darajada tarmoq ishi yordamida resurs topishini, 15 % esa “past” darajada qo'llab-quvvatlanishini e'tirof etdi.
4. Strategiyalar samaradorligi
– Trening/mentoring moduli bo'yicha o'rtacha ball: 4.1.
– Respondentlarning 80 %–i “treninglar”ni yuqori samarali deb baholadi, mentor-ayollar bilan ishlash esa 75 % uchun “motivatsiyani kuchaytiruvchi” omil bo'ldi.
5. Guruhlararo farqlar
 - Mahalla yig'ilishlari qatnashchilari ichki motivatsiya (o'rt. 3.7) jihatdan ijtimoiy tadbir qatnashchilariga (o'rt. 4.1) nisbatan sal biroz pastroq.
 - Fuqarolik tashabbuslari (NNT) a'zolari ijtimoiy qo'llab-quvvatlash (o'rt. 3.8) bo'yicha mahalla faolidan (o'rt. 3.2) ancha yuqori.

Umumiy tavsiyalar

1. **Trening va mentorlik dasturlarini diversifikatsiya qilish:** Siyosiy savodxonlik, muloqot ko'nikmalari va liderlik bo'yicha interaktiv formatli mini-treninglar hamda tajribali

ayol-mentorlar jamoasini kengaytirish, onlayn hamda oflayn shaklda mentor-murojaat xizmatlarini yo'lga qo'yish muhim.

2. Gender stereotiplarga qarshi targ'ibot kampaniyalari: Mahalla darajasida hamda ommaviy axborot vositalarida gender stereotiplarni kamaytirishga qaratilgan ma'naviy-targ'ibot materiallari va ochiq muloqot platformalarini joriy etish.

3. Ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash tarmoqlarini kengaytirish: Ruhan-emotsional qo'llab-quvvatlash guruhlarini, onlayn-forumlar va telefon ishonch liniyalari tashkil etib, ayollarning psixologik holatini doimiy kuzatish va maslahat xizmatlarini joriy etish.

4. Monitoring va baholash mexanizmini yaratish: Barcha tashabbus va loyihalarning ijtimoiy-psixologik ta'sirini o'lchash uchun indikatorlar majmuasi (motivatsiya, qo'llab-quvvatlash, amaliy natija) asosida yillik monitoringni tashkil etish.

Xulosa. O'zbekistonning zamonaviy islohotlar paradigmasida xotin-qizlarning siyosiy va fuqarolik faolligi jamoat hayotining ajralmas tarkibiy qismiga aylanmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ichki motivatsiya va strategiya samaradorligini oshirish uchun trening-mentorlik dasturlari hamda kuchli ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlari hal qiluvchi omil hisoblanadi. Shu bilan birga, mahalla yig'ilishlari va nodavlat tadbirlarda ishtirok etish jarayonlari respondentlarning ijtimoiy aloqalarini kuchaytirib, faollik darajasini oshirishga xizmat qilmoqda. Agar gender stereotiplarga qarshi ma'naviy-targ'ibot, diversifikatsiyalangan trening-mentorlik platformalari va uzluksiz monitoring mexanizmi birgalikda qo'llanilsa, "Yangi O'zbekiston" konsepsiyasida ayollarning siyosiy hamda fuqarolik huquqlari va faolligini mustahkamlash jarayoni yanada tizimli va samarali yo'lga qo'yiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni PF-123. 15 may 2023 y. "Milliy gender tenglik strategiyasini tasdiqlash to'g'risida." *"Xalq so'zi"* gaz. 2023, 16 may.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni PF-178. 10 iyul 2023 y. "Fuqaro jamiyati va demokratik islohotlarni chuqurlashtirish kontsepsiyasini tasdiqlash haqida." *"Huquqiy axborot"* portali, 2023.
3. O'zbekiston Respublikasi Qonuni № 045–II. 12 mart 2025 y. "Ayollarning siyosiy huquqlarini yanada mustahkamlash to'g'risida." *"O'zbekiston Qonun hujjatlari to'plami"*, 2025.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori № 315. 22 sentabr 2023 y. "Ayollar daftari" loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida." *"Rasmiy gazeta"*, 2023, 23 sentabr.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori № 402. 5 dekabr 2023 y. "Mahalla kengashlarida ayollarning vakillik ulushini oshirish chora-tadbirlari haqida." *"Xalq so'zi"* gaz. 2023, 6 dekabr.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni PF-200. 8 yanvar 2024 y. "Mahalliy fuqarolik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash va ayollarni ijtimoiy loyihalarga jalb etish mexanizmlarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida." *"Huquqiy axborot"* portali, 2024.
7. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "What" and "Why" of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
8. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Prentice Hall.
9. United Nations Women. (2022). *Women's Political Participation in Central Asia: Progress and Challenges*. New York: UN Women.
10. Egorova, E. A. (2018). Gender Barriers in Local Council Participation: A Socio-Psychological Analysis. *Journal of Regional Politics*, 12(3), 45–59.
11. Komilova, D. (2020). *Ayollar va qaror qabul qilish: ijtimoiy-psixologik yondashuv* [Master's thesis, Tashkent State University].

12. Raximova, S. (2023). *“Ayollar daftari” loyihasining fuqarolik tashabbuslariga ta'siri: Monitoring hisobi*. Tashkent: Gender Tengligi Agentligi.

Atabayeva Nargis Batirovna,

Toshkent davlat pedagogika universiteti, psixologiya fanlari doktori, professor

UYUSHMAGAN YOSHLAR BILAN ISHLASHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Jamiyatda uyushmagan yoshlar bilan ishlash dolzarb muammo hisoblanadi. Chunki, uyushmagan, ya'ni ishlamaydigan, o'qimaydigan, tayin bir mashg'ulotga ega bo'lmagan, salbiy ta'sirlarga beriluvchi yoshlar guruhidir. Bu esa ularning jamiyatdagi destruktiv oqimlarga moyilini ortishi uchun yyetarli sabab hisoblanadi. Shu boisdan uyushmagan yoshlarning oilaviy munosabatlarini aniqlash, ular orqali shaxsning hayotiy pozitsiyasiga ta'sir etish muhim sanaladi. Maqolada uyushmagan yoshlarning oilaviy munosabatlarini o'ziga xos tarzda yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: uyushmagan yoshlar, oila, nizo, noto'liq oila, vaqtincha ishsiz, surunkali ishsiz, to'liq oila.

Аннотация. Работа с неорганизованной молодежью в обществе является актуальной проблемой. Потому что это группа молодых людей, которые не организованы, то есть не работают, не учатся, не имеют конкретной деятельности и подвержены негативному влиянию. Это является достаточным основанием для их склонности к деструктивным течениям в обществе. Поэтому важно определять семейные отношения неорганизованной молодежи и через них влиять на жизненную позицию личности. Статья своеобразно освещает семейные отношения неорганизованной молодежи.

Ключевые слова: неорганизованная молодежь, семья, конфликт, неблагополучная семья, временно безработный, хроническая безработица, полная семья.

Abstract. Working with unorganized youth in society is an urgent problem. Because it is a group of young people who are not organized, that is, do not work, do not study, do not have a specific activity, and are subject to negative influences. This is a sufficient reason for their tendency to destructive currents in society. Therefore, it is important to determine the family relations of unorganized youth and influence the life position of the person through them. The article sheds light on the family relations of unorganized youth in a unique way.

Key words: unorganized youth, family, conflict, dysfunctional family, temporarily unemployed, chronically unemployed, complete family.

Kirish. Uyushmagan yoshlarning muammolarini aniqlash orqali ularga psixologik xizmat ko'rsatish yo'nalishlarini belgilab olish muhim ahamiyatga ega. Yuqoridagi boblarda biz uyushmagan yoshlarning ijtimoiy psixologik xususiyatlari, moslashganlik darajalari, ularning jamiyatga integratsiyasiga ta'sir etuvchi ob'yektiv va sub'yektiv omillarni ko'rib chiqdik. Bundan asosiy maqsad ularga manzilli psixologik xizmatni tashkil etish yo'nalishlarini belgilab olishdir. Biz uyushmagan yoshlarga manzilli psixologik xizmatni tashkil etish uchun aniqlashtirishimiz lozim bo'lgan yana bir muhim jihat bor. Respondentlarimiz orasida o'tkazilgan ijtimoiy-psixologik so'rovnoma natijasida uyushmagan yoshlarning psixologik xizmat orqali hal qilishni istovchi muammolarini o'ziga xos jihatlari aniqlashtirilgan edi. Endi e'tiborimizni aynan mazkur muammolar uyushmagan yoshlarning ijtimoiy moslashishiga va o'z hayotiy strategiyasini belgilashiga qay darajada ta'sir etayotganligini o'rganishga qaratamiz. Chunki, uyushmagan yoshlar "Psixologik xizmatda qanday muammolarni hal qilishni istaysiz?" degan savolga bergan javoblari orqali ularga ko'rsatilishi zarur bo'lgan psixologik xizmat yo'nalishini belgilab berganlar. Shu boisdan, navbatdagi bosqichda aynan yuqoridagi savolga bergan javoblari rakursida ularning ijtimoiy psixologik moslashganlik va hayotiy strategiyani belgilab olganlik holati tahlil qilinadi.

Ijtimoiy psixologik so'rovnomaning savoliga respondentlarimizning birinchi bergan javobi "o'zimni tushunishni istayman" bo'lib, mazkur holat uyushmagan yoshlar o'zlarini tushunishni, anglashni, o'z "Meni"ga konstruktiv munosabatni shakllanishini istaydilar. Berilgan savolga 63 nafar respondentlar "o'zimni tushunishni istayman" deb javob berganlar. Bu holat esa ularning ijtimoiy moslashganlik darajasiga qay holatda ta'sir etish va bu ularning hayot strategiyasini bayelgilashdagi muammolarni aniqlashtirish zaruratini tug'diradi. Chunki, o'zini

anglashni istagan shaxsdagi dezadaptiv xatti-harakatlar bevosita ularning real hayotlaridagi ayrim holatlarni to'g'ri yo'lga qo'yishlariga to'sqinlik qilishi mumkin. Shu boisdan, natijalarni aynan respondentlarning bergan javoblari rakursida moslashganlik darajasi va hayot strategiyasini uyg'unligi nuqtai nazaridan tahlil qildik.

1-jadval

Psixologik xizmat orqali “o'zimni tushunishni istayman” deb javob bergan respondentlarning moslashganlik darajasi va hayot strategiyalarining o'zaro bog'liqligi (n=63)

Mezonlar	Ijtimoiy faollik	Empatiya	O'zini o'zi kamol toptirish va faollashtirish	Kasbiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish	Tashqi muvaffaqiyat
Moslashganlik	-0,169	-0,050	0,123	0,131	0,181
Moslashmaganlik	-0,158	0,125	-0,211	0,127	-0,263*
O'zini qabul qilish	-0,254*	0,233	0,017	-0,002	0,093
O'zini qabul qilmaslik	0,039	-0,225	-0,145	0,129	0,096
Boshqalarni qabul qilish	-0,129	0,072	-0,049	0,063	0,103
Boshqalarni qabul qilmaslik	0,082	-0,155	-0,010	0,068	-0,103
Emotsional komfort	-0,235	-0,077	-0,050	-0,057	0,326**
Emotsional diskomfort	0,238	0,195	0,167	-0,079	-0,191
Ichki nazorat	0,299*	-0,226	0,071	-0,051	0,003
Tashqi nazorat	0,068	0,038	-0,262*	-0,285*	-0,034
Ustuvorlik	-0,066	0,136	-0,304*	0,023	-0,225
Ergashuvchanlik	0,088	-0,090	-0,162	0,127	-0,362**
Eskapizm (muammolar qochish)	0,186	-0,008	0,086	0,006	0,036

Izoh: **p ≤ 0,01, *p ≤ 0,05

Olingan natijalardan ko'rinib turibdiki, psixologik xizmat orqali o'zini tushunishni, o'zligini anglashni istaydigan uyushmagan yoshlarning ijtimoiy moslashishidagi qiyinchiliklar ijtimoiy faollik o'zini qabul qilish ($r=-0,254$; $p\leq 0,05$) bilan teskari, ichki nazorat ($r=0,299$; $p\leq 0,05$) bilan ijobiy, o'zini o'zi kamol toptirish, faollashtirish tashqi nazorat ($r=-0,262$; $p\leq 0,05$) va ustuvorlik ($r=-0,304$; $p\leq 0,05$) bilan, kasbiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish tashqi nazorat ($r=-0,285$; $p\leq 0,05$) bilan, tashqi muvaffaqiyat moslashmaganlik ($r=-0,263$; $p\leq 0,05$), ergashuvchanlik ($r=-0,362$; $p\leq 0,01$) bilan salbiy hamda emotsional komfort ($r=0,326$; $p\leq 0,05$) bilan ijobiy bog'lanishga egaligidadir.

Natijalarni chuqurroq tahlil qiladigan bo'lsak, o'zini anglash sohasida muammolari bor uyushmagan yoshlarda ijtimoiy faollik reaktiv darajada namoyon bo'lib shaxsning o'zini qabul qilishiga psixologik to'siq bo'lmoqda. Bu esa o'z navbatida ichki nazoratni kuchaytirib, uyushmagan yoshlar o'zini “haddan ortiq tanqid qilib”, o'ziga negativ munosabatda bo'lishiga olib kelmoqda. Buning natijasida shaxsga tashqi nazoratning ta'siri kuchayib, bu tashqi nazoratga qarshi turish uchun ustuvorlikka intilishi kuchayib ketadi. Natijada uyushmagan yoshlar o'zini ustida ishlamay qo'yadi va kasbiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga intilmaydi. Ko'p hollarda o'zini tushunishga intiladigan uyushmagan yoshlar hayotdagi emotsional komfortni turli sayohatlar, moddiy ta'minotda deb bilganliklari uchun o'z imkoniyatlari rakursini tushunishga

qiynaladilar. Shu boisdan, bu toifadagi yoshlar bilan ishlashda o'zligini anglash va tushunishni ijtimoiy faollikni oshirish va kasbiy tasavvurlarini kengaytirish orqali amalga oshirish mumkin.

Ijtimoiy psixologik so'rovnoma savoliga berilgan javoblarni umumlashtirgan holda "odamlar bilan konstruktiv munosabat o'rnatish"ni istash deb ajratib oldik. Respondentlarimizning eng ko'p qismi, ya'ni 94 nafari psixologik xizmatda ijtimoiy munosabatlarni barqarorlashtirishga urinayotganliklarini kuzatishimiz mumkin. Mazkur holat uyushmagan yoshlarning ijtimoiy munosabatlardagi o'z pozitsiyalaridan qoniqmasliklari, kommunikativ kompetentlikni yetishmasligini tushunganliklari va eng asosiysi ijtimoiy persepsiyani muloqotda ifodalanishi bilan bog'liq muammolari borligini tahlil qila olganlari bilan bog'liqdir. Mazkur javoblar ham uyushmagan yoshlarning ijtimoiy moslashuvi bilan hayotiy strategiyasini o'zaro bog'liqligi kontekstida tahlil qilib chiqildi. Natijalar quyidagi jadvalda berilgan.

2-jadval

Psixologik xizmat orqali "odamlar bilan konstruktiv munosabat o'rnatishni istayman" deb javob bergan respondentlarning moslashganlik darajasi va hayot strategiyalarining o'zaro bog'liqligi (n=94)

Mezonlar	Ijtimoiy faollik	Empatiya	O'zini o'zi kamol toptirish va faollashtirish	Kasbiy imkoniyatlarni ro'yolga chiqarish	Tashqi muvaffaqiyat
Moslashganlik	0,189	-0,053	0,280**	0,105	0,122
Moslashmaganlik	-0,172	0,100	-0,283**	-0,060	-0,011
O'zini qabul qilish	0,047	0,115	-0,134	-0,050	0,109
O'zini qabul qilmaslik	-0,180	-0,030	0,156	0,173	0,036
Boshqalarni qabul qilish	0,159	-0,125	-0,086	0,105	0,002
Boshqalarni qabul qilmaslik	-0,127	0,027	0,060	-0,165	-0,019
Emotsional komfort	-0,131	-0,024	0,070	0,004	0,138
Emotsional diskomfort	0,130	0,136	0,031	-0,033	-0,047
Ichki nazorat	-0,015	-0,147	0,011	-0,093	-0,148
Tashqi nazorat	-0,187	-0,130	-0,236*	-0,158	0,019
Ustuvorlik	-0,031	-0,026	-0,132	-0,005	-0,071
Ergashuvchanlik	0,018	-0,037	-0,300**	0,213*	0,026
Eskapizm (muammolarni qochish)	-0,068	-0,061	0,161	0,144	0,167

Izoh: ** $p \leq 0,01$, * $p \leq 0,05$

Olingan natijalardan ko'rinib turibdiki, atrofdegilar bilan konstruktiv munosabat o'rnatishni istovchi yoshlarning ijtimoiy adaptatsiyasiga o'zini o'zi kamol toptirish va faollashtirishni susaytiruvchi dezadaptatsiya ($r=-0,283$; $p \leq 0,01$), tashqi nazorat ($r=-0,236$; $p \leq 0,05$), ergashuvchanlik ($r=-0,300$; $p \leq 0,05$) ning ta'siri kuchlidir. Bundan tashqari, uyushmagan yoshlarning o'zini o'zi kamol toptirish va rivojlantirish ehtiyojini kuchliligi ularning moslashganlik ($r=0,280$; $p \leq 0,05$) darajasini ham kuchayishiga olib keladi. Ayni damda uyushmagan yoshlardagi kasbiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish istagi ergashuvchanlik ($r=0,213$; $p \leq 0,05$) negizida namoyon bo'lmoqda. Mazkur muammolarning negizida insonlar bilan konstruktiv muloqot o'rnatish ko'nikmasining yetishmasligi deb hisoblayotgan uyushmagan yoshlar o'zini o'zi rivojlantirish istagini bildirmoqdalar. Bu toifadagi uyushmagan yoshlar bilan

ishlashda ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirish orqali shaxsning o'zini-o'zi rivojlantirish ehtiyojini "o'zimni bilaman va o'zgartirishga tayyorman" darajasiga olib chiqish muhim hisoblanadi.

Respondentlarimizning 73 nafari tomonidan berilgan javoblarni umumlashtirgan holda psixologik xizmatdan "kasbiy shakllanish masalasida yordam istovchi"larga ajratib oldik va natijalarni tahlil qildik.

3-jadval

Psixologik xizmat orqali "kasbiy shakllanish masalasida yordam istayman" deb javob bergan respondentlarning moslashganlik darajasi va hayot strategiyalarining o'zaro bog'liqligi (n=73)

Mezonlar	Ijtimoiy faollik	Empatiya	O'zini o'zi kamol toptirish va faollashtirish	Kasbiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish	Tashqi muvaffaqiyat
Moslashganlik	0,072	-0,044	0,080	0,079	-0,071
Moslashmaganlik	-0,074	0,191	-0,061	-0,118	0,253*
O'zini qabul qilish	-0,045	0,091	0,042	-0,038	0,079
O'zini qabul qilmaslik	-0,141	-0,075	-0,165	0,199	-0,086
Boshqalarni qabul qilish	-0,114	-0,038	-0,103	-0,112	0,026
Boshqalarni qabul qilmaslik	0,124	-0,082	0,101	0,242*	-0,033
Emotsional komfort	-0,173	0,201	0,230*	-0,147	-0,043
Emotsional diskomfort	0,077	-0,039	-0,195	0,269*	0,126
Ichki nazorat	-0,018	-0,029	-0,076	-0,056	-0,082
Tashqi nazorat	-0,048	0,127	-0,090	-0,150	0,030
Ustuvorlik	-0,148	-0,110	0,007	0,157	-0,075
Ergashuvchanlik	0,113	-0,244*	-0,240*	-0,016	-0,092
Eskapizm (muammodan qochish)	-0,133	0,051	0,029	0,259*	0,173

Izoh: ** $p \leq 0,01$, * $p \leq 0,05$

Olingan natijalardan ko'rinib turibdiki, kasbiy sohada o'zini anglash, kasbiy tushunchalarini barqarorlashtirish sohasida psixologik xizmatga ehtiyoji bor uyushmagan yoshlarda empatiyaning ergashuvchanlik ($r=-0,244$; $p \leq 0,05$), o'zini kamol toptirish va faollashtirishning ergashuvchanlik ($r=-0,240$; $p \leq 0,05$) bilan salbiy, emotsional komfort ($r=0,230$; $p \leq 0,05$), kasbiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarishning boshqalarni qabul qilmaslik ($r=0,242$; $p \leq 0,05$), emotsional komfort ($r=0,269$; $p \leq 0,05$), eskapizm ($r=0,259$; $p \leq 0,05$), tashqi muvaffaqiyat moslashmaganlik ($r=0,253$; $p \leq 0,05$) bilan ahamiyatli bog'lanishlarga ega ekanligi kuzatilgan.

Natijalar shuni ko'rsatmoqdaki, uyushmagan yoshlar orasida kasbiy o'zini anglashga ehtiyoji borlarida o'zini o'zi ro'yobga chiqarish, o'z layoqatini reallikka ko'chirish bilan bog'liq ijtimoiy kompetensiyalar yyetarlicha shakllanmagan. Shu boisdan, ularning ijtimoiy munosabailarga tobeligi empatiya va shaxsning o'zini ustida ishlash ko'nikmasini ikkichi planga o'tib qolgan. Natijada uyushmagan yoshlar o'zlarini o'zlari ish bilan band qilganliklaridan qat'iiy nazar kasbiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish faqatgina boshqalarni qabul qilmaslik, o'z egolarini ustun qo'yish, atrofdagilarni tanbehi va dakkisidan qochish uchungina ish bilan band bo'lishga intilish va bu orqali o'ziga atrofdagilarning ijtimoiy ta'nalaridan qutilish uchun "qulay hudud yaratib" olish orqali emotsional komfortga intiladilar. Bu esa shaxsning o'z kasbiy

faoliyatidan to'liq qoniqish his qilishga olib kelmaydi. Mazkur holat huddi ishlamagandagidek kechinmalarni, neogen nevrozlarni keltirib chiqaradi. Shu boisdan, uyushmagan yoshlarning ushbu qatlami bilan ishlaganda proforentasion tadirlarni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir. Uyushmagan yoshlarning kasbi imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga qaratilgan psixologik xizmat quyidagi jathatlarni qamrab olishiga e'tibor qaratishimiz lozim:

- ✚ Atrofdagilar bilan erkin muloqot qila olish ko'nikmalari;
- ✚ Zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalana olish malakalari;
- ✚ Sohaga oid ma'lumotlar bazasiga ega bo'lish;
- ✚ Iqtisodiy va sohadagi yangiliklardan xabardorlik;
- ✚ Boshqalarni o'zgartirishga nisbatan psixologik tayyorgarlik va hokazo [1].

Respondentlarimizdan to'plangan javoblarning 27 tasini umumlashtirgan holda psixologik xizmat orqali "dangasalikdan qutilishni istovchilar"ga ajratdik. Uyushmagan yoshlarning ijtimoiy moslashganlik darajasi va hayot strategiyasi bilan bog'lab berilgan natijalar tahlili quyidagi jadvalda keltirilgan.

4-jadval

Psixologik xizmat orqali "dangasalikdan qutilishni istayman" deb javob bergan respondentlarning moslashganlik darajasi va hayot strategiyalarining o'zaro bog'liqligi (n=27)

Mezonlar	Ijtimoiy faollik	Empatiya	O'zini o'zi kamol toptirish va faollashtirish	Kasbiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish	Tashqi muvaffaqiyat
Moslashganlik	0,309	0,100	0,211	-0,021	0,161
Moslashmaganlik	-0,008	0,068	-0,115	0,153	-0,199
O'zini qabul qilish	0,153	-0,215	-0,099	-0,177	-0,070
O'zini qabul qilmaslik	-0,211	0,213	0,014	-0,014	-0,049
Boshqalarni qabul qilish	-0,136	0,062	0,044	0,099	0,079
Boshqalarni qabul qilmaslik	0,339	0,026	0,173	0,135	-0,172
Emotsional komfort	-0,165	0,170	0,002	-0,226	0,458*
Emotsional diskomfort	-0,158	0,223	-0,345	0,257	-0,483*
Ichki nazorat	0,137	0,253	-0,309	-0,203	-0,222
Tashqi nazorat	0,370	0,125	0,047	-0,385*	0,295
Ustuvorlik	-0,308	-0,108	-0,276	-0,084	0,074
Ergashuvchanlik	-0,356	-0,315	-0,375	0,077	0,025
Eskapizm (muammoda qochish)	0,238	0,227	0,069	0,011	-0,265

Izoh: **p ≤ 0,01, *p ≤ 0,05

Olingan natijalardan ko'rinib turibdiki, dangasalikdan qutilishdan istovchi uyushmagan yoshlarda kasbiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish tashqi nazorat (r=-0,385; p≤0,05), tashqi muvaffaqiyat emotsional diskomfort (r=-0,483; p≤0,05) bilan salbiy, emotsional komfort (r=0,458; p≤0,05) bilan ijobiy ahamiyatli bog'lanishlarga ega ekanligi kuzatilgan. Uyushmagan yoshlardagi kasbiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarishga intilish tashqi nazoratni kamayishiga olib kelib, dangasalikni yuzaga chiqishiga olib kelgan. Uyushmagan yoshlarning sayohatlarga qiziqishi emotsional barqarorlikni ta'minlaganligi bilan ularning mehnat motivasiyasini kuchaytira

olmaydi. Mazkur holat uyushmagan yoshlarning biror-bir faoliyatga nisbatan motivasiyasining sustligi bilan bog'liq. Odatda dangasalik anganmagan qarama-qarshilikning ko'rinishi bo'lib, inson o'ziga ma'qul bo'lmagan yoki o'quvi bo'lmagan ishlarni amalga oshirganda yuzaga chiqadi. Bundan tashqari, shaxsda faoliyatga stimuly bo'lmaganda ham kuzatiladi. Bunday sharoitda uyushmagan yoshlarning motivasiyasini kuchaytirishga e'tibor qaratish lozim. Mazkur toifadagi uyushmagan yoshlar bilan ishlashda faoliyat motivini kuchaytirish, shaxsning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirish, dunyoqarashini kengaytirish, emotsional qadriyatlarni shakllantirish, shaxslararo munosabatlarni o'zini-o'zi transtendensiyalash orqali barqarorlashtirish, ijtimoiy kompetentlikni oshirish, o'ziga motivasiya berish ko'nikmasini rivojlantirishga e'tiborni qaratish muhimdir.

Ijtimoiy psixologik so'rovnoma respondentlarning javoblariga qarab guruhlashtirilgan navbatdagi mezon "oilaviy muammolarni hal qilishni istayman" bo'lib, ularda 64 nafar respondentlar ijobiy javob qoldirganlar. Mazkur uyushmagan yoshlarning ijtimoiy moslashganlik darajasi va hayotiy strategiyalarini o'zaro bog'liqligi aks etgan natijalar tahlili quyidagi jadvalda keltirilgan.

5-jadval

Psixologik xizmat orqali "oilaviy muammolarni hal qilishni istayman" deb javob bergan respondentlarning moslashganlik darajasi va hayot strategiyalarining o'zaro bog'liqligi (n=64)

Mezonlar	Ijtimoiy faollik	Empatiya	O'zini o'zi kamol toptirish va faollashtirish	Kasbiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish	Tashqi muvaffaqiyat
Moslashganlik	0,148	-0,154	-0,185	0,092	-0,098
Moslashmaganlik	-0,016	-0,059	0,155	-0,045	0,105
O'zini qabul qilish	0,154	0,073	-0,044	-0,049	0,112
O'zini qabul qilmaslik	-0,198	-0,144	0,082	0,275*	-0,158
Boshqalarni qabul qilish	0,150	0,108	0,025	0,079	-0,047
Boshqalarni qabul qilmaslik	-0,036	-0,058	0,131	-0,055	0,150
Emotsional komfort	-0,076	0,046	0,031	0,062	-0,175
Emotsional diskomfort	0,023	-0,002	-0,079	0,006	0,080
Ichki nazorat	0,026	-0,147	-0,310*	0,018	-0,104
Tashqi nazorat	0,147	0,075	-0,089	-0,152	0,119
Ustuvorlik	-0,270*	0,052	0,101	0,182	-0,031
Ergashuvchanlik	-0,116	-0,215	-0,264*	-0,085	-0,096
Eskapizm (muammod qochish)	-0,225	-0,100	-0,062	0,262*	-0,118

Izoh: **p ≤ 0,01, *p ≤ 0,05

Olingan natijalardan ko'rinib turibdiki, uyushmagan yoshlardagi ijtimoiy faollik ustuvorlik (r=-0,270; p≤0,05), o'zini o'zi kamol toptirish va faollashtiri ichki nazorat (r=-0,310; p≤0,05), ergashuvchanlik (r=-0,265; p≤0,05) bilan salbiy, kasbiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish o'zini qabul qilmaslik (r=0,275; p≤0,05), eskapizm (r=0,262; p≤0,05) bilan ijobiy bog'lanishlarga ega ekanligi aniqlandi. Mazkur holat uyushmagan yoshlarda oilaviy muammolar bilan bog'liq dezadaptasiya belgilari ijtimoiy faollikni reaktiv darajada odamlarni boshqarishga, ular ustidan hukmronlik qilishga intilishda, ichki lokus nazoratning aybdorlik, hissigaga bog'liq ravishda o'z

ustida ishlash ko'nikmasini susayishida kuzatiladi. Qolaversa, uyushmagan yoshlar o'zlarini biror bir ishga band qilishga intilish orqali mummodan qochishga intiladilar. Bu yyerda asosiy e'tibor kasbning qiziqarliligiga emas, shunchaki odamlarning gapidan "qutilish"ga intilishida namoyon bo'ladi. Shu boisdan, bu toifa yoshlar bilan ishlashda ijtimoiy kompetensiyalarni, emotsional yetuklikni shakllantirishga e'tiborni qaratish lozim.

Umuman olganda, uyushmagan yoshlarning ijtimoiy moslashuvi bilan bog'liq hayotiy strategiyalarini shakllanishi uchun ularga "o'zini anglash", "konstruktiv ijtimoiy munosabat o'rnatish ko'nikmasi", "kasbiy o'zligini anglash", "dangasalik illatidan qutish", "oilaviy munosabatlarni barqarorlashtirish" borasida manzilli psixologik xizmatni tashkil etishi muhimdir.

Uyushmagan yoshlar bilan ishlashda, ularga manzilli psixologik xizmat ko'rsatishda quyidagi yo'nalishlarga e'tibor qaratish muhim[2]:

- Preventiv-psixik va ijtimoiy haraktlar profilaktikasi;
- Reabilitasiya-destruktiv ta'sirga tushgan psixikani qayta tiklash;
- Ijtimoiylashtirish-ijtimoiy adaptasiyani kuchaytirish;
- Korreksion-psixikadagi negativ tendensiyalarni tuzatish;
- Integrativ-psixikaga kompleks ta'sir etish.

Mazkur psixologik yo'nalishlarda ishni tashkil etish orqali ilmiy izlanishlarimiz asosida aniqlangan quyidagi muammolarni hal bo'lishiga e'tibor qaratilishi lozim:

Birinchidan, uyushmagan yoshlarning o'ziga nisbatan ijobiy emotsional munosabatni shakllantirish orqali o'z ustida ishlash ko'nikmasini rag'batlantirish va shaxsning ijtimoiy harakatlarini profilaktikalash;

Ikkinchidan, uyushmagan yoshlardagi destruktiv, irrotsional ustanovkalarga korreksion ta'sir etish orqali transformasiyalanishiga erishish;

Uchinchidan, uyushmagan yoshlarda ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish orqali ularning adaptiv xususiyatlarini rivojlantirish;

To'rtinchidan, uyushmagan yoshlarning oilaviy munosabatlar bilan bog'liq muammolarini konstruktiv hal qilishga o'rgatish hamda oiladagi ijtimoiy mavqeini barqarorlashtirish;

Beshinchidan, shaxsdagi ijtimoiy adaptasiyaga to'sqinlik qiluvchi xususiyatlarni bartaraf etish va kasbiy tasavvurlari, mehnat motivasiyasini shakllantirish, shaxsning o'ziga addekvat bahosini tarkib toptirish.

Yuqoridagilarga asoslanib, quyidagi xulosalarni shakllantirishimiz mumkin:

Uyushmagan yoshlarning ijtimoiy moslashuvi bilan bog'liq hayotiy strategiyalarini shakllanishi uchun ularga "o'zini anglash", "konstruktiv ijtimoiy munosabat o'rnatish ko'nikmasi", "kasbiy o'zligini anglash", "dangasalik illatidan qutish", "oilaviy munosabatlarni barqarorlashtirish" borasida manzilli psixologik xizmatni tashkil etishi muhimligi aniqlandi;

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Крутько И.С. Психотехнологии в работе с молодежью: учеб. пособие / И.С. Крутько; [науч. ред. А. В. Пономарев]; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2017. - 188 с.
2. Социальная работа с молодежью: учеб. пособие / под ред. Н. Ф. Басова. М.: Дашков и К°, 2008. С. 20-21.

Abdullayeva Dilbar Ubaydullayevna,
Nizomiy nomidagi TDPU Psixologiya kafedrası professori v.b.,
Psixologiya fanlari doktori (DSc),
El. pochta: dilbar3007@inbox.ru

ONA BA BOLA MUNOSABATLARINING GURUHNI IDROK ETILISHIGA TA'SIR XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona va farzand munosabatlari xususiyatlarini o'rganishning ilmiy-metodik jihatlarini, ona bilan bo'lgan munosabatlarning o'smir ijtimoiy persepsiya jarayonlariga ta'sir ko'rsatish xususiyatlari yoritilgan, shuningdek bu xususiyatlarning empirik o'rganish natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: oila, munosabat, xususiyat, ona-bola, yaqin olish, kooperatsiya, simbioz, avtoritarizm, infantilizatsiya, ijtimoiy persepsiya, shaxslararo munosabat, guruhni idrok etish tiplari, individualistik tip, kollektivistik tip, pragmatik tip.

Аннотация. В данной статье освещены научно-методические аспекты изучения особенностей взаимоотношений между матерью и ребёнком, а также влияние этих взаимоотношений на процессы социальной перцепции у подростков. Кроме того, представлены результаты эмпирического исследования данных особенностей.

Ключевые слова: семья, отношения, особенности, мать-ребёнок, сближение, кооперация, симбиоз, авторитаризм, инфантилизация, социальная перцепция, межличностные отношения, типы восприятия группы, индивидуалистический тип, коллективистский тип, прагматический тип.

Abstract. This article highlights the scientific and methodological aspects of studying the characteristics of mother-child relationships and their influence on adolescents' social perception processes. It also presents empirical research findings related to these characteristics.

Keywords: family, relationship, characteristics, mother-child, closeness, cooperation, symbiosis, authoritarianism, infantilization, social perception, interpersonal relationship, group perception types, individualistic type, collectivistic type, pragmatic type.

Kirish. Insoniyat tarixining hozirgi bosqichida oila instituti o'z zimmasidagi vazifalarni qanchalik to'liq hamda mukammal bajarishi davlat va jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti hamda xavfsizligi asosiy shartlaridan biri sifatida gavdalanmoqda. Jahonda global integratsiya va axborotlashuv jarayonlarining tobora chuqurlashib borishi tufayli insonlar ijtimoiy hayotida oila institutiga oid tasavvurlarning o'zgarishi kuzatilmoqda. Jumladan, oilaviy hayotning ijtimoiy-psixologik negizini tashkil etuvchi shaxslararo munosabatlar tizimida an'anaviylikning keskin o'zgarishi, psixologik muvozanatning zaiflashuvi, ayniqsa, ota-onal va farzand o'zaro munosabatlarida «begonalashuv sindromi» namoyon bo'lmoqda.

Asosiy qism. Oila va oilaviy munosabatlarning shaxs psixologiyasiga ta'sirini o'rganish masalasiga doir ilmiy izlanishlar ustuvor yo'nalishlardan bo'lib, ular orasida ona-bola munosabatlarini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar salmoqli qismni egallaydi. Ona-bola munosabatlari psixologiyasini o'rganish bo'yicha dastlabki ilmiy tadqiqotlarda bo'lganidek hozirgacha bunday aloqaning bola psixik rivojlanishida tutgan o'rnini ochib berishga qaratilgan izlanishlar salmog'i ancha katta. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlarda ona bilan munosabat xususiyatlari bola psixik taraqqiyotining ayniqsa shaxs sohasi bilan bog'liq jihatlariga ta'siri kesimida chuqur o'rganilgan. Jumladan, A.I.Blyum, T.D.Vasilenko ona munosabatining bolada o'ziga-o'zi ziyon yetkazishga qaratilgan xatti-harakatlar sodir etilishidagi rolini o'rgandilar. Ularning aniqlashicha, bola xulq-atvorining sabablarini yaxshi tushunmaslik, uning ehtiyojlariga e'tiborsizlik unda nevrotik alomatlarni kuchaytirishi va o'ziga o'zi ziyon yetkazuvchi xatti-harakatlar sodir etishiga olib kelishi mumkin [2].

J.B.Ayusheyeva, M.O.Dorjiyevlarning tadqiqotlari onadagi hamkorlikka tayyorlik hamda ona tomonidan bola muvaffaqiyatsizligiga ijobiy munosabat bildirilishi farzandning o'ziga-o'zi beradigan bahosi yuqori bo'lishiga ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi [1].

I.A.Borisova bolasiga o'ta bog'lanib qolishdan qochadigan onalarning farzandlari tengdoshlar bilan o'yinda ham emotsional qo'shila olmasligi, g'alaba vaqtida hissiyotini oshkora ifodalamasligi kuzatilishini qayd etadi [3].

G.D.Walters o'tkazgan longityud tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, onaning nazorati va bolada delikvent (jinoiy) xatti-harakatlarning oldini olish darajasi qiz bolalar vaziyatida samarali, ammo o'g'il bolalar misolida bunday samara ko'zga tashlanmaydi. Shunga asosan tadqiqotchilar ona qiz bolani qonunbuzar harakatlardan shaxsiy xulq-atvorini model sifatida namuna qilib ko'rsatib to'xtatib qolishi mumkinligini, o'g'il bolalar uchun esa shaxsiy namunadan tashqari yana boshqa tarbiyaviy usullar qo'llanishi zarurati haqida xulosa qilganlar [13].

O'zbekistonda ham bu yo'nalishda V.M.Karimova, M.S.Salayeva, G.A.Qurbanova, O'.B.Shamsiyev, D.U.Abdullayevalarning ilmiy izlanishlarida er-xotin munosabatlarida nizolarining farzandlar psixik rivojlanishiga ta'siri, o'zbek oilalarida ota-ona va farzand munosabatlariga xos bo'lgan etnopsixologik xususiyatlari, ona va o'smir farzand munosabatlarida ijobiy munosabatni shakllantirish masalalari o'rganilgan [9], [12].

Bu borada olib borilgan tahlillardan ham ko'rinib turibdiki, oilaviy munosabatlar oila a'zolari o'zining tegishli moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishi uchun zaruriy shartdir. Aynan o'zaro muloqot jarayonida oilada insonlar bir-birining xohish istaklarini, kutilmalarini anglaydilar, shunga muvofiq xatti-harakat qiladilar. Shu bilan birga oilaviy munosabatlar inson shaxsidagi eng muhim psixologik tuzilmalarning shakllanishi uchun asosiy omil sifatida gavydalanadi. Ayniqsa, ijtimoiy xulq-atvor, odamlar bilan muloqot va munosabat qurish borasidagi tushuncha hamda tasavvurlar, amaliy ko'nikmalarning shakllanishida oiladagi shaxslararo o'zaro ta'sirlashuv tajribasi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Negaki, oilaviy munosabatlar inson uchun hayotning ilk kunlaridan boshlab o'ziga xos model, namuna vazifasini o'taydi.

Bola oiladagi shaxslararo munosabatlarni kuzatar ekan, aynan mana shu tajriba asosida katta ijtimoiy olamga, undagi munosabatlarga yuzlanadi, bu yerdagi voqea-hodisalarni, odamlarning xulq-atvorini ushbu prizma ortidan kuzatadi. Mutaxassislar o'smir bilan munosabatlarda nizo va kelishmovchiliklar ro'y bergan taqdirda birinchi bo'lib yarashish tomon aynan katta odam qadam tashlashi kerakligi, shunday qilibgina bolaga bunday vaziyatlarda aslida qanday yo'l tanlash to'g'riligini ko'rsatish mumkinligini ta'kidlashi ham bejiz emas. Maxsus tadqiqotlarda ham oiladagi munosabatlar bolaning atrof olamni va odamlarni, ularning o'ziga bo'lgan munosabatini qanday idrok etishiga ta'sir ko'rsatishi empirik tahlillar darajasida isbotlangan. Masalan, ota-ona bir-biriga nisbatan namoyon etuvchi agressivlik bola tomonidan boshqa odamlarga shunday tajovuzkorona munosabat bildirish, ular bilan vujudga keladigan muammoli vaziyatlarda aynan agressiyaning turli shakllari orqali yechim izlash strategiyalariga ixtiyor berishiga sababchi bo'lishini tasdiqlovchi ma'lumotlar mavjud. Ota bilan bo'lgan munosabatda himoya va qo'llab-quvvatlashni his etmagan qizlar keyinchalik boshqalar bilan muloqotda o'zini past baholovchi, yakkalanishga moyil, ijtimoiy meyorlarga zid xatti-harakatlarni amalga oshirishi ehtimoli balandligi qayd etiladi. Ota-ona tomonidan bolaga nisbatan haddan tashqari himoyalovchi va avtoritar pozitsiya namoyon etiladigan vaziyatda bolalarning internetga tobelik darajasi yuqori bo'lishi haqidagi ma'lumotlar ham diqqatga loyiq [6].

Demak, oilada qaror topgan va bola ko'z o'ngida kechayotgan, shu jumladan, unga nisbatan namoyon etilayotgan munosabat o'ziga xos namuna sifatida uning nafaqat boshqa odamlarga, balki atrof olamga, sog'liqni saqlash, bo'sh vaqtni o'tkazish, muammoli vaziyatlarni hal qilish, umuman, hayotning barcha jabhalariga oid masalalarga nisbatan qarashlarini belgilab beradi. Shunday ekan, oilada ona bilan bo'lgan munosabatlar bolaning

ijtimoiy perseptiv jarayonlariga qanday ta'sir ko'rsatishini bilish bu boradagi ilmiy tasavvurlarni yanada boyitishi hamda amaliyot uchun qimmatli ma'lumotlarni taqdim etishi mumkin. Xususan, bir tomondan, boladagi ortiqcha xavotirlanuvchanlik ko'proq ona bilan munosabat xususiyatlariga borib taqalishi haqidagi ma'lumotlar [4], ikkinchi tomondan, xavotirlanish ta'sirida ma'lum ijtimoiy vaziyatning umumiy talqini, uning ishtirokchilari qanday his-kechinmalarni boshidan o'tkazishi va voqealarning taxminiy yakuni borasida sezilarli tafovutlar aniqlanishi yuzasidan keltirilayotgan dalillar [10] ona-bola munosabatlarining o'smir ijtimoiy idrokiga ta'sir xususiyatlarini tekshirish g'oyasini yuzaga keltirmoqda.

Yuqorida qisqacha tavsifi keltirilgan bu kabi ilmiy ishlarning tanqidiy tahlili shuni ko'rsatadiki, birinchidan, ota-ona va farzand o'rtasidagi salbiy tusdagi munosabatning bola taraqqiyotidagi og'ir oqibatlari yanada aniqrog'i asoratlariga katta e'tibor qaratilgan ko'pchilik tadqiqotlarda ushbu salbiy munosabatning o'zi ayni vaqtda nimaning oqibatida yuzaga kelgani haqidagi masala e'tibordan chetda qolib kelmoqda, ikkinchidan, "ota-ona va farzand" munosabatlari tizimi sohasidagi buzilishlarning sabablarini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlarda esa determinanta omillar avvalo, ota-ona va bola shaxsiga xos xususiyatlar qatoridan qidirilib, kognitiv soha bunday sabablar manbai sifatida tadqiqotchilar diqqat markazidan chetdadir. Qolaversa, o'smirlik davri psixologiyasi muammolarini o'rganishga bag'ishlangan ko'pchilik tadqiqotlarda alohida ota yoki onaning bola bilan munosabati xususiyatlari emas, balki umumiy tarzda ota-onaning munosabati tadqiqot predmetiga aylantiriladi.

Natijalar va muhokamalar. Ona bilan bo'lgan munosabatlarning o'smir ijtimoiy persepsiya jarayonlariga ta'sir ko'rsatish xususiyatlarini empirik darajada o'rganish uchun ishlab chiqilgan tadqiqot modeliga ko'ra, jami 98 nafar o'zbek onalarda A.Y.Varga va V.V.Stolinning "Ota-ona munosabati so'rovnomasi" asosida o'zining qarashlarini bildirish imkoniyati bo'lsa, ularning o'smirlik yoshidagi farzandlarida Ye.V.Zalyubovskaya taklif etgan "O'smir tomonidan sinfning idrok etilishiga xos xususiyatlarni o'rganish" metodikasi vositasida psixologik tekshiruv tashkil etildi.

Tadqiqot natijalarini sharhlashdan oldin o'tkazilgan metodikalar tafsifiga to'htalib o'tamiz. Tadqiqot doirasida onalar o'rtasida o'tkazilgan «Ota-ona munosabati so'rovnomasi» A.Y.Varga va V.V.Stolin tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ota-onaning farzandga bo'lgan munosabati uchun xos yetakchi yondashuv, xususiyatlarni aniqlashga xizmat qiladi. Bunda ota-ona munosabati deganda ota-ona bolaga nisbatan his etayotgan hissiyotlar, bola bilan muloqotda namoyon etayotgan xulv-atvor stereotiplari, bola shaxsi va xatti-harakatlarini idrok etish va tushunish xususiyatlari tushuniladi. Metodika vositasida o'tkazilgan tekshiruv natijalari asosida ota-onalarning farzandlariga munosabatida bolani yaqin olish yoki uni inkor etish, u bilan kooperatsiya yoki simbioz tipidagi munosabatlarni qurish unga avtoritar tarzda yoki infantilizatsiyalashtirib munosabatda bo'lish singari omillar bo'yicha xulosa chiqarish mumkin bo'ladi [6].

O'smirlik yoshida ijtimoiy perseptiv jarayonlarga ona bilan bo'lgan munosabat xususiyatlarining ta'sirini hamda mazkur omilning bola ijtimoiylashuvdagi rolini chuqurroq tahlil qilish maqsadida sinaluvchilar tomonidan guruhni idrok etilishi ko'rsatkichlari tekshirildi. Bunda qo'llangan metodikaning diagnostik salohiyati, asosiy tekshiruv yo'nalishlari, ushbu tashxis vositasi yordamida olingan natijalar talqinidagi yondashuvlarini yaxshi tushunish uchun uning shkalalarini keltirib o'tamiz [5].

Mazkur metodikalar yordamida ikki guruh sinaluvchilaridan olingan miqdoriy ko'rsatkichlar alohida shkalalar kesimida avval chastotali, so'ngra korrelyatsion tahlil qilindi (1-jadvalga qarang). Onalarning bolaga munosabatidagi ustuvor yo'nalishlar o'smir tomonidan guruhning qanday idrok etilishiga ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida namoyon bo'lishi ehtimolini korrelyatsion bog'lanishlar tasdiqladi.

**Bolaga munosabatdagi ustuvor yondashuv va o'smir farzandlar tomonidan
guruhni idrok etish tiplari o'rtasidagi aloqadorlik ko'rsatkichlari**
(Pirson korrelyatsiya koeffitsiyenti bo'yicha)

Bolaga munosabatdagi ustuvor yondashuvlar	Guruhni idrok etish tiplari		
	Individualistik tip	Kollektivistik tip	Pragmatik tip
Yaqin olish	0,17	0,42***	-0,32**
Kooperatsiya	-0,31**	0,56***	0,28*
Simbioz	0,27*	-0,22*	0,36**
Avtoritarizm	0,45***	0,14	0,38**
Infantilizatsiya	0,33**	0,12	0,24*

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Keltirilgan ko'rsatkichlar bola bilan munosabatda avtoritarizm va infantilizatsiyaning ustunligi sharoitida ko'pincha bolalarda guruhni individualistik idrok etish ustun bo'lishini tasdiqlaydi. Ijtimoiy idrokning bunday tipida bola guruhni o'z faoliyatiga halaqit berayotgan narsa sifatida idrok qiladi yoki unga neytral munosabatda bo'ladi. Guruh o'smir tomonidan yaxlit birlik sifatida idrok etilmaydi. U hamkorlikdagi faoliyatdan o'zini chetga tortadi, ko'proq individual faoliyatni xush ko'radi, uning guruh a'zolari bilan bo'lgan aloqalari sust bo'ladi.

Shundan kelib chiqqan holda, onaning avtoritar va infantillashtiruvchi munosabati ustunlik qilishi boladagi tashabbuskorlikni, jonbozlikni to'sib qo'yishi natijasida guruhni ham keraksiz, befoyda birlik sifatida idrok etish, guruhga a'zolikning ustun tomonlarini tushunmaslikka olib keladi.

Guruhni idrok etishning kollektivistik tipi kooperatsiya ($r=0,56$; $p \leq 0,001$) va yaqin olish ($r=0,42$; $p \leq 0,001$) tipidagi munosabat bilan statistik ahamiyatli ravishda bog'liq ekanligi aniqlandi. Kollektivistik idrok ko'proq onalari bilan kooperatsiya va yaqin olish tipida munosabatga kirishuvchi bolalarga xosdir.

Bunda bola tomonidan guruh yaxlit birlik va mustaqil qadriyat sifatida idrok qilinadi, uning uchun butun guruh va guruh a'zolarining muammolari birinchi o'rinda turadi, shu tufayli butun guruhning ham, ayrim a'zolarining ham muvaffaqiyatidan o'zini manfaatdor, deb biladi, umumiy faoliyatga o'z hissasini qo'shishga intiladi, unda jamoaviy mehnatga nisbanan ehtiyoj kuzatiladi. Guruhni idrok etishning pragmatik tipi kooperatsiya ($r=0,28$; $p \leq 0,05$), simbioz ($r=0,36$; $p \leq 0,01$), avtoritarizm ($r=0,38$; $p \leq 0,01$), infantilizatsiya ($r=0,24$; $p \leq 0,05$) uslubi bilan statistik ahamiyatli ravishda bog'liq ekanligi aniqlandi.

Statistik ko'rsatkichlardan kelib chiqadigan bo'lsak, kooperatsiya avtoritarizm uslubi bilan uyg'unlashgan holda, ya'ni ona hamkorlikdagi munosabatni bosim ostida, bolaga buning manfaatli tomonlarini anglatmagan holda amalga oshiradigan bo'lsa, unda guruhga nisbatan pragmatik qarashni shakllantirishi mumkin. Bunda esa bola guruhni u yoki bu shaxsiy maqsadlarga erishish vositasi sifatida idrok etadi. Guruh bola uchun qanchalik foydaliligiga bog'liq ravishda idrok etiladi va baholanadi. Bola guruhning mutasaddi, muayyan masalalar bo'yicha zarur axborotni va yordamni bera oladigan azolarini ma'qul ko'radi. Onalarning bolaga munosabatidagi ustuvor yo'nalishlar o'smir tomonidan guruhning qanday idrok etilishiga ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida namoyon bo'lishi ehtimolini korrelyatsion bog'lanishlar ham tasdiqlaydi.

Korrelyatsion tahlil natijalari ham bolaga nisbatan onaning ustuvor munosabat tipi bilan bola tomonidan guruhning idrok etilishi ko'rsatkichlari o'zaro bog'liqligini ko'rsatmoqda. Jumladan, korrelyatsiya ko'rsatkichlari shundan darak beradiki, bolani nisbatan yaqin olish munosabati kollektivistik idrok bilan musbat, pragmatik idrok bilan manfiy bog'liqlikka ega. Nazarimizda, o'ziga nisbatan samimiy yaqin olish munosabatini, qabul qilishni sezib ulg'ayishi uning boshqalardan o'z manfaatlariga erishish quroli sifatida foydalanmaslikka o'rgatadi. Aksincha, avtoritarizm tipidagi munosabatda bolada pragmatik idrok rivojlanishini taxmin qilish uchun asoslar bor. Ehtimol, onaning avtoritar pozitsiyasi misolida bir odam boshqaning

ustidan yetakchilik qilishi, unga o'z hukmini o'tkazishini meyoriy holat, deb tushunish keyinchalik bolaning o'zida ham shunday ustanovkalar, ashaddiy pragmatizmni rivojlantirishi mumkin.

Bolaga infantillashtiruvchi munosabatni namoyon etish unda nafaqat yetarli darajada mustaqillik sifati shakllanmasligiga, balki keyinchalik guruhda ko'p narsa uning ixtiyoriga qo'yib berilishi mumkin bo'lganda ham o'zini chetga tortish, o'zini ojiz hisoblab yakkalanishga intilishini ham determinatsiyalashi kuzatiladi.

Xulosa. Shunday qilib, o'smirlarda guruhni idrok etish xususiyatlari va ularning onalari uchun xos bo'lgan munosabatning ustuvor taktikalari o'rtasidagi aloqadorlikni empirik o'rganish natijalari quyidagi xulosalarga asos bo'ldi:

1. Ona-bola munosabatlari uchun salbiy his-kechinmalar, onaning avtoritar xulq-atvor modeli yoki bolani haddan tashqari avaylovchi pozitsiyasi unda individualistik va pragmatik tipdagi ijtimoiy idrok turlari rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi.

2. Onaning farzandga munosabatida kooperatsiya uslubining ustuvorligi ko'p holatlarda bolada guruhni idrok etishning kollektivistik tipi ustunlik qilishi bilan uyg'un bo'ladi.

3. Onaning bola bilan bo'lgan munosabatida uni to'liq o'z xomiyligida saqlashga intilishi va farzand unga simbiotik bog'liq bo'lishi guruhga nisbatan qarashlarda ham undan vosita sifatida foydalanishga urg'u beruvchi pozitsiya yetakchilik qilishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Аюшеева Ж.Б., Доржиева М.О. Взаимосвязь типа родительского отношения и самостоятельности младших школьников // Colloquium-journal. – 2021. – №12 (99). – С.4-6.

2. Блюм А.И., Василенко Т.Д. Роль материнского отношения в формировании самоповреждающего поведения у ребенка // Личность в меняющемся мире: здоровье, адаптация, развитие. – 2022. – №3 (38). – С. 223-232.

3. Борисова И.А. Особенности самооценки младших школьников с разными типами эмоциональной привязанности к матери: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М.: МГУ, 2007. – 28 с.

4. Венза Т.В. Развитие личности ребенка в контексте детско-родительских отношений// Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2015. – № 3. – С. 39-47.

5. Залюбовская Е.В. Методика исследования восприятия индивидом группы// Методы исследования межличностного восприятия: Спец. практикум по социальной психологии / Под ред. Г.М.Адреевой, В.С.Агеева. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С.64-71.

6. Немов Р.С. Психология: Учебник для студ.высш.пед.учеб. заведений: В 3 кн. -3-е изд. -М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС. 1999. -Кн. 3: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистике.

7. Овчарова Р.В. Родительство как психологический феномен: Учебное пособие. - М.: Московский психолого-социальный институт, 2006. - 496 с.

8. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: Уч. пособие: В 2 кн. – 3-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – кн.2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения.- 480с.

9. Qurbanova G.A. Oiladagi shaxslararo munosabatlarning farzand ijtimoiy persepsiyasiga ta'siri (tasviriy san'at yo'nalishida tahsil olayotgan o'quvchilar misolida): Psixol. f. n... dis. avtoref. – T.: TDPU, 2009. – 26 b.

10. Фокина М.В. Особенности интерпритации жизненных ситуации детьми с разным уровнем тревожности: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Москва: МГУ, 2009. – 25 с.

11. Фомичева Л.Ф. Образ родителей и представленность отношений с ними у подростков // Психологическая наука и образования.- Москва. 2005. - №3. –С. 26-40.
12. Abdullayeva D.U. O'zbek oilalarida ona va bola munosabatlarining ijtimoiy-psixologik asoslari. Psixol.f.dok. ... diss. avtoref. – T.: TDPU, 2023. – 69 b.

Sattarova Shaxnozaxon Qo'chqarovna,
Ozbekiston milliy pedagogika universiteti, Psixologiya kafedrasida dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail: academics.uzb@gmail.com

OLIY TA'LIM VA MAKTAB PEDAGOGLARIDA POZITIV FIKRLASHDA OPTIMIZM VA PESSIMIZM POZITSIYASI TAFOVUTLARINING NAMOYON BO'LISHI

Annotasiya. Ushbu maqola oliy ta'lim va maktab pedagoglarida optimizm va pessimizm pozitsiyasi bo'yicha hududlar doirasida o'rganilayotgan hodisani tadqiq etishning nazariy uslubiy va empirik tahlili pedagoglarda pozitiv fikrlash tushunchasining mohiyati, pedagoglarning kasbiy rivojlanish jarayonidagi o'rni va ahamiyati hamda pedagoglardagi optimism va pessimizm xususiyatlarini ochib berish imkonini berdi. Shu bilan birga, oliy ta'lim va maktab pedagoglari tashkilotlar kesimida tafovutlarning namoyon bo'lish hodisalar aniqlandi.

Tayanch tushunchalar: ta'lim muassasasi, pedagoglar, analiy tahlillar, pozitiv fikrlash, optimizm, pessimizm, omadsizlik vaqti, muvaffaqiyat vaqti, muvaffaqiyatsizliklar kengligi, muvaffaqiyat kengligi.

Аннотация. В данной статье представлены теоретико-методологический и эмпирический анализ феномена, изучаемого в рамках регионов, касающегося позиций оптимизма и пессимизма у преподавателей высших учебных заведений и школьных педагогов. Исследование позволило раскрыть сущность понятия позитивного мышления у педагогов, его роль и значение в процессе профессионального развития, а также особенности проявления оптимизма и пессимизма у педагогов. Кроме того, были выявлены различия между преподавателями вузов и школьными педагогами в разрезе организаций.

Ключевые понятия: образовательное учреждение, педагоги, аналитические анализы, позитивное мышление, оптимизм, пессимизм, период неудач, период успеха, широта неудач, широта успеха.

Annotation. This article presents a theoretical-methodological and empirical analysis of the phenomenon studied within regional contexts, concerning the positions of optimism and pessimism among higher education and school teachers. The study made it possible to reveal the essence of the concept of positive thinking in educators, its role and significance in the process of professional development, as well as the characteristics of optimism and pessimism manifested by teachers. In addition, differences between university and school educators were identified in the context of organizational structures.

Key concepts: educational institution, educators, analytical analysis, positive thinking, optimism, pessimism, period of failure, period of success, breadth of failure, breadth of success.

Kirish. Ma'lumki, bugungi kunda ayrim pedagoglar faoliyatida pozitiv fikrlashda optimizmning yetishmasligi bilan bog'liq hodisalarni aniqlash tadqiqot vazifalaridan hisoblanadi. Olingan natijalar, shubhasiz, ko'rib chiqilayotgan masalalar bo'yicha muayyan aniqlikni ta'minlaydi.

Asosiy qism. Shu boisdan ham oliy ta'lim va umumta'lim maktabi pedagoglaridagi ikkala komponent orasidagi bog'liqliklarni o'rganishdan avval sinaluvchilar faoliyatida pozitiv fikrlashning qay darajada tarkib topganligi tahlil qilindi. Ushbu vazifani amalga oshirish maqsadida L.M.Rudinaning «Atributiv uslublar testi (AUT)» metodikasi tanlab olindi. Mazkur metodika pedagoglarda kuzatiladigan pozitiv fikrlashda optimistik va pessimistik xususiyatlarini aniqlash imkonini berib, ushbu xususiyatning omadsizlik vaqti, muvaffaqiyat vaqti, muvaffaqiyatsizliklar kengligi, muvaffaqiyat kengligi, men-omadsiz, men-omadli, noxush va maqbul hodisalarni namoyon bo'lish jihatlarini o'z ichiga qamrab oladi.

So'rovnoma tadqiqot qatnashuvchilarida o'tkazilib, natijalar hududlar kesimida alohida miqdor va sifat jihatdan ochib berilgan. Dastlab Toshkent shahar, Farg'ona viloyati va

Qashqadaryo viloyati OTM va umumta'lim maktab pedagoglarida pozitiv fikrlashiga e'tibor qaratilib, ushbu so'rovnoma bo'yicha qayd etgan natijalar hamda farqli tomonlari 8-jadvalda ifodalangan.

Oliy ta'lim va maktab pedagoglarida pozitiv fikrlash bo'yicha hududlar kesimida tafovutlarning namoyon bo'lishi (n=520)

1-jadval

Atributiv uslublar	Hudud	n	Ranglar o'rtachasi	h	p
Muvaffaqiyat vaqti	Toshkent	176	269,93	23,764	p≤0,001
	Farg'ona	173	316,49		
	Qashqadaryo	170	229,75		
Muvaffaqiyatsizliklar kengligi	Toshkent	176	280,55	6,527	p≤0,05
	Farg'ona	173	248,61		
	Qashqadaryo	170	246,55		
Muvaffaqiyat kengligi	Toshkent	176	282,58	9,397	p≤0,01
	Farg'ona	173	262,40		
	Qashqadaryo	170	239,25		
Men - omadsiz	Toshkent	176	261,11	35,401	p≤0,001
	Farg'ona	173	339,24		
	Qashqadaryo	170	229,00		
Men - omadli	Toshkent	176	284,58	11,858	p≤0,01
	Farg'ona	173	266,05		
	Qashqadaryo	170	235,96		
Noxush hodisalar	Toshkent	176	273,89	10,496	p≤0,01
	Farg'ona	173	288,88		
	Qashqadaryo	170	236,92		
Maqbul hodisalar	Toshkent	176	293,79	28,368	p≤0,001
	Farg'ona	173	283,39		
	Qashqadaryo	170	220,60		
Yakuniy natija	Toshkent	176	252,83	9,981	p≤0,01
	Farg'ona	17	305,93		
	Qashqadaryo	17	249,77		

So'rovnoma natijalariga (1-jadval) ko'ra, hududlarda Muvaffaqiyat vaqti bo'yicha natijalari qiyosiy o'rganilganda, ular o'rtasida ahamiyatli farqlar aniqlandi (h=23,764; p≤0,001). Mazkur ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, vodiya yashovchi pedagoglarda yaxshi voqealarni tushuntirishda izchillikni belgilaydi va barqarorlik muhim ro'l o'ynaydi va shaxsda sodir bo'ladigan hodisalar sabablarini (ijobiy) doimiy yoki (salbiy) vaqtinchalik omillar bilan tushuntirishga ya'ni, kayfiyatni muhimligi, tushkun kayfiyatdan ko'ra ko'tarinki kayfiyatda bo'lish bilan bog'liq moyillik jarayonlari Farg'ona vodiysida faoliyat olib boruvchi pedagoglarda Toshkent shahar va Qashqadaryo vohasiga nisbatan ahamiyatli farqlarni tadqiqot natijalari orqali qayd etildi.

Muvaffaqiyatsizliklar kengligi bo'yicha natijalari o'rtasida ahamiyatli tafovutlar kuzatildi (h=6,527; p≤0,05). Buni shunday izohlash mumkinki, markazda faoliyat olib boruvchi pedagoglarda makoniy pessimizm tushunchasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ya'ni muvaffaqiyatsizlikni muayyan sabablarga ko'ra, qizg'in ish faoliyati bilan band bo'lishi bilan farq qilib, sokin muhitda bo'lishga intilish, shovqindan uzoqlashish, ko'plab sohalarida nochorlikni kengayishi, shaxsiy uyi bo'lish istagi, o'zlariga e'tiborlilikning namoyon bo'lishi, kabi holatlar Toshkent shaharida yashovchi pedagoglarda viloyatda yashovchi pedagoglarga nisbatan ko'proq namoyon bo'ladi.

Muvaffaqiyat kengligi bo'yicha pedagoglarning ko'rsatkichlari taqqoslanganda, ushbu qiymatlar orasida ahamiyatli farqlar mavjudligi kuzatildi ($h=9,397$; $p\leq 0,01$). Ko'rsatkichlardan ma'lumki, optimist pedagoglarda, hayotning pedagogik sohalariga ijobiy qaratilishi, ijobiy fikr yuritish, voqea-hodisalar haqida chuqur mulohaza qilish va kenglik pozitsiyasi, yuzaga keladigan vaziyatlarga to'g'ri baho berish, surunkali tushkunlik kayfiyatidan chiqish, ko'ngilga quloq solish, ma'naviy dunyoga berilish xususiyatlari, universallik darajasi Toshkent shahrida faoliyat olib boruvchi pedagoglarda viloyatda faoliyat olib boruvchi pedagoglarga nisbatan yuqoriroq kuzatilishi aniqlandi.

«Men-omadsiz» natijalariga ko'ra, qiyosiy o'rganilganda, ular o'rtasida ahamiyatli farqlar aniqlandi ($h=35,401$; $p\leq 0,001$). Mazkur ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, pedagoglarda sharoitlar bilan bog'liq muammoning mavjudligi, mavaffaqiyatsizliklarda o'zlarini aybdor his etilishi, muvaffaqiyat motivasiyasining yetishmasligi, yuqori bosim ostida ishlash, andishalikning yuqori steoreotipda mavjudligi va bu ish faoliyatida keskinlikni keltirib chiqarish holatlari, Farg'ona vodiysida faoliyat olib borayotgan pedagoglarda Toshkent shahar va Qashqadaryo viloyatlariga nisbatan ko'proq namoyon bo'ldi.

«Men-omadli» bo'yicha natijalari o'rtasida ahamiyatli tafovutlar kuzatildi ($h=11,858$; $p\leq 0,01$). Ko'rsatkichlardan ma'lumki, yaxshi sharoitlarda personalizatsiyani bildiradi, faoliyatdagi yaxshi sharoitlar muvaffaqiyat motivasiyasi, muammolarga ijobiy konstruktiv yechim, o'z-o'zidan qoniqish hissi, kasbini sevish, insoniy munosabatlar o'rnatish olish kabi xususiyatlar Toshkent shaharda faoliyat olib boruvchi pedagoglarda viloyatda faoliyat olib boruvchi pedagoglarga nisbatan yuqoriroq kuzatilishi aniqlandi.

Noxush hodisalar natijalariga ko'ra, ahamiyatli tafovutlar kuzatildi ($h=10,496$; $p\leq 0,01$). Ko'rsatkichlardan ma'lumki, bu holat internallik lokus nazorat tushunchasiga mos keladi, shaxsning muayyan vaziyatlarda yuzaga keladigan muammolarda o'zini aybdor deb bilishi, o'z ishtirokini baholashi, noxush holatlarda boshqalar aybini o'z zimmasiga olish holatlarida Toshkent shahar va Qashqadaryo vohasi pedagoglariga nisbatan farg'ona viloyatida faoliyat olib boruvchi pedagoglarda yuqoriroq kuzatilishi aniqlandi.

Maqbul hodisalar bo'yicha natijalari o'rtasida ahamiyatli tafovutlar kuzatildi ($h=28,368$; $p\leq 0,001$). Ko'rsatkichlardan ma'lumki, bu pedagoglar faoliyatida barqarorlik omillari bilan ajralib turadi, muammoga to'g'ri yechim topishga bo'lgan harakat, o'zini aybdor deb bilmaslik, faoliyatda barqaror kayfiyat ustunligi kabi xususiyatlar Farg'ona viloyati va Qashqadaryo vohasi pedagoglariga nisbatan Toshkent shaharda faoliyat olib boruvchi pedagoglarda yuqoriroq kuzatilishi aniqlandi.

Yuqoridagi ko'rsatkichlar asosida ta'kidlash mumkinki, Farg'ona viloyatida faoliyat olib borayotgan pedagoglarda, Toshkent shahri va Qashqadaryo viloyati pedagoglariga nisbatan pozitiv fikrlashning atributiv uslublari hamda optimistik xususiyatlari hududlar kesimida ahamiyatli tarzda tafovutlanadi, shu jumladan, Muvaffaqiyat vaqti, Muvaffaqiyatsizliklar kengligi, Muvaffaqiyat kengligi, «Men-omadsiz», «Men-omadli», Noxush hodisalar, Maqbul hodisalar kabi jihatlar hududlar kesimida sezilarli ravishda bir-biridan farq qiladi.

Oliy ta'lim va maktab pedagoglarida pozitiv fikrlash bo'yicha tashkilotlar kesimida tafovutlarning namoyon bo'lishi ($n=520$).

2-jadval

Atributiv uslublar tes (L.M.Rudina)	Ta'lim tashhhiloti turi	n	Ranglar o'rtachasi	u	p
Muvaffaqiyat vaqti	Umumta'lim maktablari	268	247,94	29980,000	$p\leq 0,05$
	Oliy ta'lim muassasalari	252	275,50		
Muvaffaqiyat kengligi	Umumta'lim maktablari	268	234,56	26194,500	$p\leq 0,001$
	Oliy ta'lim muassasalari	252	291,47		
Men omadsiz	Umumta'lim maktablari	268	231,07	25205,500	$p\leq 0,001$
	Oliy ta'lim muassasalari	252	295,65		
Men - omadli	Umumta'lim maktablari	268	231,70	25386,000	

	Oliy ta'lim muassasalari	252	294,89		$p \leq 0,001$
Noxush hodisalar	Umumta'lim maktablari	268	245,47	29282,500	$p \leq 0,05$
	Oliy ta'lim muassasalari	252	278,45		
Maqbul hodisalar	Umumta'lim maktablari	268	233,39	25862,500	$p \leq 0,001$
	Oliy ta'lim muassasalari	252	292,88		

Ushbu so'rovnoma natijalariga (2-jadval) ko'ra, tashkilotlar tafovutida Muvaffaqiyat vaqti bo'yicha natijalari qiyosiy o'rganilganda, ular o'rtasida ahamiyatli farqlar aniqlandi ($h=29,980$; $p \leq 0,05$). Mazkur natija ikki guruh o'rtasida statistik jihatdan ishonchli tafovut borligini anglatadi. Ya'ni, bu tafovut tasodifiy emas. Oliy ta'lim muassasalarida faoliyat olib boruvchi pedagoglar muvaffaqiyat vaqti bo'yicha ijobiyroq atributiv uslubga ega, ya'ni ular muvaffaqiyat sabablarini ichki omillarga masalan, o'z bilim va malakasiga bog'lashga moyilroq. Oliy ta'lim muassasalari pedagoglarida o'z yutuqlarini ichki omillari bilan bog'lashlari tufayli o'z ustida ishlashga va mustaqil qaror qabul qilishga moyil bo'lishadi. Umumta'lim maktablari pedagoglariga esa aksincha, tashqi omillarga bog'lanish ularda tashabbuskorlikning nisbatan past bo'lishiga sabab bo'lishi tadqiqot natijalari orqali qayd etildi.

Muvaffaqiyat kengligi bo'yicha natijalari o'rtasida ahamiyatli tafovutlar kuzatildi ($h=26194,5$; $p \leq 0,001$). Oliy ta'lim muassasasi pedagoglari muvaffaqiyatni kengroq omillarga bog'lashi bilan ya'ni, o'z yutuqlarida mutaxassisliklar tayyorlash bo'yicha turli sabablarni ya'ni auditoriya talablaridan kelib chiqib, kuchli bilimli bo'lish, tajriba, imkoniyat va resurslarni e'tiborga olinadi. Umumta'lim maktabi pedagoglari esa nisbatan torroq omillar bilan bog'lashga moyil. Ya'ni ular o'z yutuqlarini individual sa'y-harakatlar yoki tasodifiy sharoitlar bilan hamda o'z imkoniyatlarini kamroq baholashini tushuntirishlari ikki tashkilot o'rtasida ishonchli farq borligini ko'rsatdi.

Men-omadsiz natijalari o'rtasida ($h=25205,5$; $p \leq 0,001$), ahamiyatli tafovutlar kuzatildi. Oliy ta'lim muassasasi pedagoglari «Men-omadsiz» degan fikrga ancha kam qo'shilishadi, ya'ni ularda muvaffaqiyatsizlikdan o'zlarini himoya qilish ustunroq. Umumta'lim maktabi pedagoglari esa nisbatan o'zlarini omadsiz deb baholashi ustunroq, ya'ni, ulardagi muvaffaqiyatsizlikning sabablari ichki omillar va ishdagi tashqi bosimlar, qo'llab-quvvatlashlarning pastligi va kasbiy motivatsiyaning yetishmasligi kabi omillar sabab bo'lishi tadqiqot natijalari orqali qayd etildi.

Men-omadli natijalari o'rtasida ahamiyatli tafovutlar kuzatildi ($h=25386,0$; $p \leq 0,001$). Oliy ta'lim muassasasi pedagoglari o'zlarini omadliroq deb hisoblashib, ular o'z muvaffaqiyatlarini o'z bilim va harakatlari natijasi deb bilishadi. Ularda psixologik barqarorlik va ijobiy fikrlash darajasi yuqoriligi bilan o'z taqdirilarini o'zlari boshqarishlariga ko'proq ishonishlari ehtimoli yuqori. Umumta'lim maktabi pedagoglari esa o'zlarini ko'proq omadsizroq hisoblashadi, bu o'z-o'ziga nisbatan ishonchning pastligi yoki kasbiy stress darajasining yuqoriligini ko'rish orqali ikki tashkilot o'rtasida ishonchli farq borligini ko'rsatdi.

Noxush hodisalar natijalariga ko'ra ($h=29282,5$; $p \leq 0,05$), Oliy ta'lim muassasasi pedagoglari va umumta'lim maktabi pedagoglari o'rtasida ahamiyatli tafovutlar kuzatildi, bu muhit va tizimga xos o'zgaruvchanlikni ifodalaydi. Oliy ta'lim muassasalarida noxush hodisalar soni umumta'lim maktablariga qaraganda nisbatan kam bo'lsa-da, ushbu statistik natijalar ta'lim muassasalaridagi psixologik muhit, xavfsizlik choralari va ijtimoiy omillarning noxush hodisalarga ta'sirini yanada chuqurroq o'rganish zarurligi kabi omillar sabab bo'lishi tadqiqot natijalari orqali qayd etildi.

Maqbul hodisalar bo'yicha olingan natijalar o'rtasida ahamiyatli tafovutlar kuzatildi ($h=25862,5$; $p \leq 0,001$). Oliy ta'lim muassasalarida maqbul hodisalarning nisbatan yuqori darajada bo'lishi, o'quv muhiti, boshqaruv tizimi va psixologik omillar bilan bog'liq. Umumta'lim maktablarida esa maqbul hodisalar nisbatan barqaror shakllanmagan, bu esa qat'iy tartib-intizom va boshqaruvning markazlashgan tizimi bilan bog'liq bo'lish ehtimoli orqali ikki tashkilot o'rtasida ishonchli farq borligini ko'rsatdi.

Yuqoridagi ko'rsatkichlar asosida ta'kidlash mumkinki, umumta'lim maktab pedagoglariga nisbatan oliy ta'lim muassasalarida pedagoglarida pozitiv fikrlashning atributiv uslublari hamda optimistik xususiyatlari tashkilotlar kesimida ahamiyatli tarzda tafovutlanadi, shu jumladan, Muvaffaqiyat vaqti, Muvaffaqiyat kengligi, «Men-omadsiz», «Men-omadli», Noxush hodisalar, Maqbul hodisalar kabi jihatlar sezilarli ravishda bir-biridan farq qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Богачев Ф. // Требования к компетентности, профессионализму, поведению, уровня культуры и мышлению современного преподавателя. // Непрерывное педагогическое образование: состояние, тенденции, перспективы развития. Мат. междунар. научно-практ. конф. Част 4. - Липецк - Москва, 2000. - С. 145-146.
2. Борисова Е.Н. // Учитель и ученик: позитивное мышление как профилактика эмоционального выгорания. // Высшее образование сегодня. Российский новый университет Москва.: 2019. - С. 45-49.
3. Горбатков А.А. // О пользе оптимизма и пессимизма // Прикладная психология. - 2001. - №3.
4. Гордеева Т.А. // Оптимистическое мышление студента как составляющая личностного потенциала. // Психологическая диагностика. - 2006. - №2. - С. 42-50.
5. Гордеева Т.О. // Оптимистическое мышление личности как составляющая личностного потенциала [Текст] Т.О. Гордеева // Психологическая диагностика.—2007.—№ 1.—С. 32-65.
6. Гордеева Т.О. // Позитивное мышление как фактор учебных достижений старшеклассников. // Вопросы психологии. - 2010. - С. 24-33.

*Ахмадов Назиржон Рахматович,
Бухарский государственный университет
Кафедра психологии Доктор психологических наук*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И ФАКТОРЫ, СПОСОБСТВУЮЩИЕ КОНСТРУКТИВНОМУ РАЗВИТИЮ ПОВЕДЕНЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию социальных и психологических факторов формирования конструктивного поведения подростков. В исследовании рассматриваются социальное и психологическое развитие личности в подростковом возрасте, влияние семьи, школы, друзей и окружающей среды на поведение и воспитание, а также роль социальных и психологических факторов в формировании конструктивного поведения. В статье анализируются социальные и психологические аспекты поведения подростков, факторы, влияющие на них, а также нормы, необходимые для эффективного развития этого процесса.

Ключевые слова: Подростковый возраст, конструктивное поведение, социальные факторы, психологические факторы, влияние семьи, влияние школы, личностное развитие, социальная мотивация, психологические потребности, уверенность в себе, социальная адаптация, формирование поведения, социальные изменения.

Annotation. This article is dedicated to studying the social and psychological factors in the formation of constructive behavior in adolescents. The research discusses the social and psychological development of individuals during adolescence, the influence of family, school, friends, and the surrounding environment on behavior and education, as well as the role of social and psychological factors in shaping constructive behavior. The article analyzes the social and psychological aspects of adolescent behavior, the factors influencing them, and the norms necessary for the effective development of this process.

Keywords: Adolescence, constructive behavior, social factors, psychological factors, family influence, school influence, personal development, social motivation, psychological needs, self-confidence, social adaptation, behavior formation, social changes.

Введение. Подростковый возраст - это ключевой этап становления личности, когда происходит активное формирование социального «Я», ценностных ориентаций и моделей поведения. Поведенческая активность подростков характеризуется не только возрастными физиологическими изменениями, но и усиливающимся стремлением к самостоятельности, самореализации и социальной значимости. В этих условиях важным становится вопрос о том, какие социально-психологические условия и факторы способствуют конструктивному - то есть социально одобряемому, адаптивному и личностно развивающему - направлению этой активности. Особенно актуально это в контексте профилактики девиантного поведения и формирования зрелой гражданской позиции у молодежи.

Подростковый возраст - один из наиболее важных и одновременно сложных этапов в жизни человека, поскольку именно в этот период начинает формироваться внутренняя картина мира, поведенческие особенности и социальные взаимоотношения личности. В это время подростки начинают осознавать себя, формируют систему жизненных ценностей и стремятся занять определённое место в обществе. Конструктивное поведение представляет собой систему положительных действий, основанных на моральных нормах и социальной адаптации, и играет ключевую роль в становлении личности подростка. Существенное влияние на формирование данного типа поведения оказывают социальные группы, семейная среда, школа и сверстники.

Психологические факторы, такие как уверенность в себе, уровень психологических потребностей и личная мотивация, также являются неотъемлемой частью этого процесса. Благодаря конструктивному подходу подростки учатся осознанно контролировать своё поведение, эффективно решать возникающие проблемы и устанавливать продуктивные

формы общения с окружающими. Поэтому анализ социально-психологических факторов в этот период имеет особую значимость для обеспечения гармоничного и здорового развития подростков.

Анализ литературы. Проблема конструктивного поведения подростков активно изучалась в трудах как отечественных, так и зарубежных психологов.

Согласно Л.С.Выготскому [1], социализация подростка определяется не только внешними условиями воспитания, но и его внутренней когнитивной активностью - способностью к рефлексии, осмыслению собственных действий и принятию социальных норм.

А.Н.Леонтьев [2] подчеркивает значимость мотивационной сферы: поведение подростка становится конструктивным тогда, когда его действия ориентированы на смысловые личностные цели, совпадающие с общественно полезными нормами.

В работах А.В. Петровского [3] показано, что важнейшим условием конструктивного поведения является включенность подростка в социально значимую деятельность, где он ощущает свою ценность и признание.

Среди зарубежных исследователей, Э. Эриксон [4] рассматривает подростковый возраст как стадию «кризиса идентичности», преодоление которого возможно при наличии благоприятной социальной поддержки. Альберт Бандура [5], со своей стороны, акцентирует внимание на роли наблюдения и подражания конструктивным моделям поведения в ближайшем социальном окружении.

Современные эмпирические исследования (например, Jessor & Jessor, 1977 [6]) подтверждают, что высокий уровень вовлеченности подростков в школьные и внеурочные коллективные формы активности (спорт, волонтерство, творческие кружки) прямо коррелирует с низким уровнем девиантного поведения.

В научной литературе подходы к формированию конструктивного поведения в подростковом возрасте трактуются по-разному, однако основное внимание уделяется взаимодействию социальных и психологических факторов. Согласно концепции психосоциального развития Э. Эриксона, подростковый возраст соответствует стадии "идентификация против ролевого смещения", когда личность стремится к осознанию собственной идентичности. Ж. Пиаже описывает этот период как стадию "формальных операций", подчеркивая развитие теоретического и рефлексивного мышления у подростков. В теории Л.С. Выготского когнитивное развитие подростка напрямую связано с социальными взаимодействиями и культурным контекстом.

Модель иерархии потребностей А. Маслоу утверждает, что подростки в первую очередь нуждаются в признании, уважении, самостоятельности и самореализации. Гуманистический подход К. Роджерса акцентирует важность самооценки личности, принятия и нахождения индивидуального пути подростка. На сегодняшний день значительное влияние на поведение подростков оказывают как воспитательные факторы в системе школа-семья, так и информационное воздействие со стороны социальных сетей. Среда, в которой царят взаимоуважение и стабильные отношения со сверстниками, способствует социальной устойчивости подростков. Современные психологические исследования доказывают, что конструктивное поведение подростков тесно связано с уровнем их рефлексивного мышления и психологической устойчивости. В литературе отмечается, что подростки, обладающие высоким уровнем социальной адаптации, выражения себя и социальной поддержки, осознанно формулируют жизненные цели и стремятся к их достижению. Поэтому социально-психологический подход должен быть применим ко всем этапам подростковой психологии.

Обсуждение. Во взаимосвязи социальных и психологических факторов кроется ключ к конструктивному развитию поведения подростков, поскольку именно индивидуальный жизненный опыт, отношение к окружающей среде и принятые ценности находят отражение в их поступках. Семья является первым социальным институтом для подростка, и эмоциональное тепло, доверие и устойчивые личные ценности, сформированные в этой

среде, способствуют его психологической стабильности. Однако неверные воспитательные подходы со стороны родителей, конфликты или безразличие могут, напротив, привести к развитию деструктивных моделей поведения. Школа выступает вторичной, но не менее значимой социальной ареной, где формируются навыки работы в группе, усвоение социальных норм и стратегий разрешения конфликтов.

Группа сверстников оказывает значительное влияние на поведение и мышление подростка, формируя его социальный статус и задавая поведенческие ориентиры, которые становятся основой для личностной позиции в будущем. В условиях глобализации возрастают и риски, связанные с воздействием интернета и социальных сетей: с одной стороны, они становятся инструментом самопознания и самовыражения, с другой - источником негативного контента. Психологические потребности подростков - стремление к самостоятельности, признанию, готовность к решению проблем - усиливают их внутреннее рефлексивное развитие.

При наличии сильной внутренней мотивации подростки демонстрируют конструктивное поведение, тогда как чрезмерный внешний контроль и давление могут вызывать пассивность, протест или агрессию. Подростковый возраст - это этап активного самопознания, освоения социальных ролей и адаптации в обществе, поэтому создание поддерживающей психологической среды становится решающим фактором. Конструктивное поведение формируется на основе гармонии между внутренним потенциалом подростка, его интеллектуальными и эмоциональными возможностями, и служит основой для формирования активной, осознанной и позитивно ориентированной личности.

Методологические компоненты	Содержание
<i>Цель исследования</i>	Определение и анализ социально-психологических факторов, способствующих конструктивному поведению подростков.
<i>Объект исследования</i>	Процессы формирования и проявления поведения подростков в социальной среде.
<i>Предмет исследования</i>	Влияние социальных условий, межличностных отношений и психологических характеристик на поведение подростков.
<i>Гипотеза исследования</i>	Если обеспечить подросткам поддерживающую социальную среду, сформировать позитивное мышление и коммуникативные навыки, то их поведение будет развиваться конструктивно.
<i>Методы исследования</i>	Анкетирование, наблюдение, беседа, тесты межличностного взаимодействия, социометрия, факторный анализ.
<i>Ключевые социально-психологические факторы</i>	- Уровень семейной поддержки - Влияние сверстников - Эмпатия и эмоциональный интеллект - Самооценка и рефлексия - Социальная идентичность
<i>Критерии конструктивного поведения</i>	Позитивная коммуникация, разрешение конфликтов без агрессии, участие в коллективной деятельности, самоконтроль, ответственность.
<i>Ожидаемые результаты</i>	Формирование устойчивых поведенческих моделей, снижение девиантности, развитие способности к сотрудничеству.

<i>Практическая значимость</i>	Использование результатов в школьной психопрофилактике, работе с родителями и педагогами, формировании групповых тренингов.

Выводы и рекомендации. Подростковый возраст представляет собой сложный и многокомпонентный этап развития личности, на котором формирование конструктивного поведения происходит под воздействием переплетения социальных и психологических факторов. Семья играет ключевую роль как первичный институт социализации, способствующий самопознанию подростка, в то время как школа формирует социальные навыки и способствует усвоению поведенческих норм через взаимодействие с учителями и сверстниками. Влияние социальных сетей и медиа усиливает внутренние потребности подростков в признании, автономии и свободном самовыражении, а их неудовлетворенность может привести к формированию деструктивных установок. Поэтому индивидуальный подход, личностно-ориентированное воспитание, развитие рефлексии и создание поддерживающей социальной среды являются важнейшими условиями для конструктивного поведенческого развития. Необходима системная педагогико-психологическая стратегия, направленная на раскрытие личностного потенциала подростков и их позитивную интеграцию в общество.

Рекомендации:

1. Укрепление семейной среды: Родителям следует обеспечивать постоянную психологическую поддержку и развивать культуру общения, укрепляя тем самым уверенность подростков в себе.
2. Создание конструктивной социальной среды в школе: Педагогам важно глубоко изучать психологические особенности подростков и формировать условия, поддерживающие их индивидуальное развитие.
3. Формирование здоровых отношений среди сверстников: Необходимо направлять подростков на развитие навыков культурного общения, мирного разрешения конфликтов и эмпатии.
4. Укрепление системы психологической помощи: В школах следует развивать деятельность психологических служб, направленных на раннее выявление и устранение проблем, связанных со стрессом, тревогой и поиском самости.
5. Повышение медиаграмотности: Следует внедрять программы, способствующие осознанному использованию соцсетей и снижению негативного влияния информации на психоэмоциональное состояние подростков.

Список использованной литературы:

1. Xasanov, M. (2020). O'smirlik davrida shaxsiyat va xulq-atvor. Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi.
2. Salimov, I. (2018). Psixologiya va ijtimoiy xulq-atvor. Tashkent: Fan va Texnologiya nashriyoti.
3. Shamsutdinov, R. (2019). O'smirlar psixologiyasi: Teoriya va amaliyot. Toshkent: Ma'rifat nashriyoti.
4. Vygotskiy, L. S. (2015). Psixologiya i obshchestvennyye otnosheniya. Moskva: Izdatel'stvo Pedagogika.
5. Anderson, P. & Kline, T. (2017). Adolescent Development and Behavioral Science: Understanding the Process of Adolescence. New York: Springer.
6. Mazhari, M. (2021). Ijtimoiy-psixologik omillar va shaxsiyatning rivojlanishi. Toshkent: Fan.
7. Stern, D. (2016). The Interpersonal World of the Infant: A View from Psychoanalysis and Developmental Psychology. New York: Basic Books.

8. O'smirlar psixologiyasi: O'qituvchilar va ota-onalar uchun qo'llanma (2017). Tashkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.
9. Shihab, S. (2020). Social Psychology of Adolescents. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Pavlova, A. (2018). Psychosocial Development in Adolescence. Moscow: Progress Publishing.

Pulatova Gulnoza Murodilovna,
FarDU, Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

BILINGVIZM VA MADANIYATLARARO ALOQALARDA INNOVATSION TA'LIM YONDASHUVLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bilingvizm (ikki tillilik) va madaniyatlararo aloqalarning ta'lim jarayoniga ta'siri psixologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Bilingvistik kompetensiyaning shakllanishi, shaxsning madaniyatlararo sezgirliги va identifikatsiyasi innovatsion ta'lim metodlari orqali qanday rivojlanishi mumkinligi yoritiladi. Psixologik yondashuvda talabalar ongida kognitiv moslashuvchanlik, empatiya va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishda interaktiv texnologiyalarning o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, madaniyatlararo muloqotda yuzaga keladigan psixologik to'siqlar va ularni bartaraf etish strategiyalariga ham alohida e'tibor qaratiladi. Maqola zamonaviy ta'limda integrativ va ijtimoiy-psixologik yondashuvlarning ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: Bilingvizm, madaniyatlararo muloqot, psixologik to'siqlar, madaniyatlararo sezgirlik, integrativ yondashuv, empatiya, kognitiv moslashuvchanlik, kommunikativ kompetensiyalar, innovatsion ta'lim metodlari, madaniyatlararo farqlar, psixologik rivojlanish, integrativ ta'lim, psixologik strategiyalar.

Аннотация. В статье анализируется влияние двуязычия и межкультурной коммуникации на образовательный процесс с психологической точки зрения. Будет подчеркнуто, как можно развивать двуязычную компетентность, межкультурную чувствительность и идентичность личности с помощью инновационных методов образования. Психологический подход анализирует роль интерактивных технологий в формировании когнитивной гибкости, эмпатии и коммуникативных компетенций у студентов. Особое внимание будет уделено психологическим барьерам, возникающим в межкультурной коммуникации, и стратегиям их преодоления. В статье раскрывается значение интегративного и социально-психологического подходов в современном образовании.

Ключевые слова: Билингвизм, межкультурная коммуникация, психологические барьеры, межкультурная чувствительность, интегративный подход, эмпатия, когнитивная гибкость, коммуникативные компетенции, инновационные методы обучения, межкультурные различия, психологическое развитие, интегративное образование, психологические стратегии.

Abstract. This article analyzes the impact of bilingualism (bilingualism) and intercultural communication on the educational process from a psychological point of view. It highlights how the formation of bilingual competence, intercultural sensitivity and identity of the individual can be developed through innovative educational methods. The psychological approach analyzes the role of interactive technologies in the formation of cognitive flexibility, empathy and communicative competencies in the minds of students. Special attention is also paid to the psychological barriers that arise in intercultural communication and strategies for overcoming them. The article reveals the importance of integrative and socio-psychological approaches in modern education.

Keywords: Bilingualism, intercultural communication, psychological barriers, intercultural sensitivity, integrative approach, empathy, cognitive flexibility, communicative competencies, innovative teaching methods, intercultural differences, psychological development, integrative education, psychological strategies.

Kirish. Zamonaviy global makonda ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy munosabatlarning murakkablashuvi, raqamli kommunikatsiya vositalarining keng tarqalishi va xalqaro integratsiya jarayonlarining jadallashuvi natijasida insonlar o'rtasida samarali muloqot va o'zaro tushunishni ta'minlovchi kompetensiyalar ta'limning asosiy maqsadlaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, til va madaniyat bu jarayonlarda markaziy o'rin egallaydi. Shunday sharoitda bilingvizm - ikki yoki

undan ortiq tillarni o'zlashtirish, ularda erkin muloqot qila olish - va madaniyatlararo aloqalar samaradorligi dolzarb ilmiy-tadqiqot va amaliy muammolar qatoriga kiradi. Bu jarayonlar inson tafakkuri, identiteti, ijtimoiy va emotsional kompetensiyalari bilan bevosita bog'liq bo'lib, psixologik nuqtai nazardan chuqur tahlil etishni talab qiladi.

Hozirgi kunda ta'lim sohasida innovatsion yondashuvlar orqali o'quvchilarda nafaqat akademik bilimlar, balki kommunikativ, madaniyatlararo va psixologik moslashuv kompetensiyalarini shakllantirish dolzarb masalaga aylangan. Axborot texnologiyalari, media vositalari, interaktiv va integrativ ta'lim metodlari yordamida til va madaniyat o'rgatish jarayoni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Bunday yondashuvlar til o'rganishni faqat grammatika va lug'at boyligini egallash bilan emas, balki tilni tashuvchi madaniyatni tushunish, unga hurmat bilan yondashish va madaniyatlararo muloqotda to'g'ri pozitsiyani egallash ko'nikmalarini shakllantirish orqali amalga oshiriladi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bilingval shaxslarning kognitiv moslashuvchanligi, divergent fikrlash qobiliyati, emotsional barqarorligi va ijtimoiy kompetensiyalari yuqori darajada bo'ladi. Bu esa ularni turli madaniy muhitlarda samarali faoliyat yuritishga tayyorlaydi. Shu bilan birga, madaniyatlararo muloqotda uchraydigan psixologik to'siqlar - stereotiplar, muomala farqlari, identitet inqirozini yyengish uchun ham innovatsion ta'lim yondashuvlari muhim rol o'ynaydi. Masalan, loyihaviy faoliyat, senariy asosidagi ta'lim, real madaniy kontekstlarda immersiv o'rganish (masalan, virtual yoki sun'iy muhitlar orqali) orqali talabalar o'zlarini boshqa madaniyat vakillari o'rnida tasavvur qilishga, empatiya va tolerantlikni rivojlantirishga o'rgatiladi. Shuningdek, ushbu mavzuning dolzarbligi O'zbekiston kabi ko'p millatli va ko'p madaniyatli jamiyatlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Davlatimizda ta'lim jarayonini xalqaro standartlarga moslashtirish, chet tillarini chuqur o'rganishga bo'lgan e'tibor va madaniyatlararo aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan islohotlar bu masalani amaliy jihatdan qo'llab-quvvatlamogda. Shu sababli, bilingvizm va madaniyatlararo kommunikatsiyani rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion ta'lim yondashuvlarini chuqur o'rganish, ularning psixologik asoslarini tahlil qilish va real ta'lim amaliyotida qo'llash mexanizmlarini ishlab chiqish bugungi kunda muhim ilmiy va amaliy vazifa sifatida qaralmoqda.

Asosiy qism. Zamonaviy jamiyatda globallashtirish, axborot texnologiyalarining rivojlanishi va madaniy integratsiyaning kuchayishi ta'lim tizimiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, bilingvizm (ikki tillilik) va madaniyatlararo aloqalar orqali shaxslarni tarbiyalash va ta'lim olish jarayonida yangi yondashuvlar paydo bo'lmoqda. Bu yondashuvlarning eng muhim jihati shundaki, ular shaxslarning kognitiv, emotsional va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan.

Bilingvizmning kognitiv rivojlanishga ta'siri haqida ko'plab psixologik tadqiqotlar mavjud. Ellen Bialystok (2001) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilingv insonlarning kognitiv moslashuvchanligi, e'tiborni boshqarish va muammolarni hal qilishda yuqori ko'rsatkichlarga ega ekanligini ko'rsatgan. Bilingv shaxslarning miyasi ikki tilda faoliyat yuritishga moslashganligi sababli, ular bir vaqtning o'zida bir nechta muammolarni hal qilishga, kontekstlarga tez moslashishga qodir. Ushbu kognitiv ustunlik ta'lim jarayonida o'quvchilarga yangi bilimlarni o'zlashtirishda yordam beradi va akademik muvaffaqiyatni oshiradi. Bilingvizm, shuningdek, ishchi xotira va e'tiborni boshqarish qobiliyatini ham rivojlantiradi. Bilingv shaxslar o'z faoliyatlarida bir vaqtning o'zida ikki tilda ishlashlari, tilni boshqarish va kodlarni o'zgartirishda yuqori tezlikda ishlashlari kerak bo'ladi, bu esa ularning miyaviy faoliyatini kengaytiradi va murakkab vazifalarni bajarishga tayyor bo'lishlarini ta'minlaydi. Bu nafaqat akademik muvaffaqiyat, balki hayotdagi turli vaziyatlarda muvaffaqiyatli muloqot qilish va muammolarni hal qilish qobiliyatini oshiradi. [1,130-135b]

Bilingvizm va madaniyatlararo aloqalar faqat til kompetensiyasini emas, balki madaniyatlararo sezgirlik va shaxsiy identitetni shakllantirishga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Milton Bennetning "Madaniyatlararo sezgirlikni rivojlantirish modeli" (DMIS)ga ko'ra, shaxslar madaniyatlararo aloqalar orqali o'z madaniy identitetlarini shakllantiradilar. Ularning fikricha, madaniyatlararo tajriba orqali shaxslar o'zining dunyoqarashi va identifikatsiyasini

rivojlantiradilar. Innovatsion ta'lim metodlari, xususan, madaniyatlararo o'yinlar, rolli o'yinlar, onlayn forumlar va virtual simulyatsiyalar orqali talabalar turli madaniyat vakillari bilan aloqada bo'lib, empatiya, hurmat va boshqalarni tushunish kabi kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiradilar. Bundan tashqari, madaniyatlararo sezgirlik va identitet shakllanishi shaxsning o'zini anglashiga, o'z madaniyatiga hurmat va boshqa madaniyatlarga ochiqlikni rivojlantirishga yordam beradi. Ta'lim jarayonida bunday tajribalar talabalarni o'z madaniy kimligini chuqur anglashga, boshqa madaniyatlarning qadriyatlarini tushunishga va global dunyoda muvaffaqiyatli muloqot qilishga tayyorlaydi.[2,27-35b]

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari, masalan, virtual haqiqat, interaktiv simulyatsiyalar, onlayn ta'lim platformalari va muammoga asoslangan o'qitish (PBL) kabi metodlar psixologik nuqtai nazardan o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. David Kolbning (1984) tajriba asosidagi o'rganish nazariyasiga ko'ra, bilimlar samarali tarzda shaxsiy tajriba asosida o'zlashtiriladi. Kolbning fikriga ko'ra, o'quv jarayoni konkret tajriba, refleksiya, abstrakt tushunchalash va faol tajriba asosida o'tadi. Innovatsion texnologiyalar, masalan, virtual muhitlar va onlayn o'yinlar, o'quvchilarga madaniyatlararo tafovutlarni chuqurroq anglashga yordam beradi, bu esa ularning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, innovatsion metodlar orqali talabalar ijtimoiy va madaniyatlararo kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Xususan, madaniyatlararo rolli o'yinlar va interaktiv treninglar talabalarni boshqa madaniyat vakillari bilan samarali muloqot qilishni, boshqalarni anglashni va turli madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni hurmat qilishni o'rgatadi.[3,21-29b]

Lev Vygotskiyning sotsiokultural rivojlanish nazariyasiga ko'ra, til ijtimoiy muloqotning asosiy vositasi bo'lib, shaxsning tafakkurini shakllantiradi. Vygotskiy, til orqali olingan bilimlarning kognitiv jarayonlarni shakllantirishi va rivojlantirishini ta'kidlaydi. Bilingval shaxslar ikki til tizimi va madaniyat o'rtasida doimiy muloqotda bo'lib, ularning tafakkuri kengayadi, ijtimoiy kompetensiyalari rivojlanadi va ular o'zaro aloqada yuqori darajada moslashuvchan bo'ladilar.[4,84-91b]

Gert Hofstede tomonidan ishlab chiqilgan "madaniy o'lchamlar" modeli ta'lim jarayonida talabalarning madaniyatlararo moslashuvini va kommunikatsion strategiyalarini tahlil qilishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Hofstede modellari orqali turli madaniy kontekstda ta'lim olayotgan talabalarning psixologik moslashuvini, ularning o'zaro munosabatlaridagi farqlarni va kommunikatsion usullarini tushunish mumkin. Bu yondashuv ta'lim jarayonida talabalarning madaniyatlararo sezgirlikni oshirish va turli madaniy muloqotlarda muvaffaqiyatli ishlashlarini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.[5,9-23b]

Innovatsion ta'lim texnologiyalari yordamida talabalar empatiya va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiradilar. Jack Mezirowning (1991) transformativ o'rganish nazariyasi shaxslarning fikrlash tarzini o'zgartirish orqali ularning shaxsiy rivojlanishiga erishish mumkinligini ta'kidlaydi. Innovatsion yondashuvlar, masalan, interaktiv treninglar, muammoga asoslangan o'qitish va jamoaviy ishlar talabalarda empatiya, boshqalar bilan hamkorlik qilish va ijtimoiy sezgirlikni rivojlantiradi. Bu esa ularning o'qish jarayonida nafaqat bilimni, balki shaxsiy, ijtimoiy va madaniy kompetensiyalarni ham rivojlantirishlariga yordam beradi.[6,84-92b]

Madaniyatlararo aloqalarda kognitiv dissonans (Festinger, 1957) kabi psixologik to'siqlar ham yuzaga kelishi mumkin. Bunday to'siqlar odamlarning o'z madaniyatlariga nisbatan qarshi fikrlarni qabul qilishda qiyinchiliklarga duch kelishlariga olib keladi. Ta'limda bunday holatlar talabalar o'rtasida tushunmovchiliklarga, ishontirishga yoki kommunikatsiya qiyinchiliklariga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, bu turdagi psixologik to'siqlarni bartaraf etish uchun madaniyatlararo moslashuvchanlik va empatiya kabi psixologik kompetensiyalarni rivojlantirish zarur.[7,47-55b]

Integrativ yondashuvda madaniyatlararo moslashuvchanlik va empathiyaning shakllanishi psixologik kompetensiyalarni rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, madaniyatlararo muloqotning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun, ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish, hamda Sandro Rizzuto (1995) tomonidan keltirilgan "empatik muloqot" modelini

joriy etish talabalar orasida madaniyatlararo farqlarni qisqartirishda muhim omil hisoblanadi.[8,48-60b]

Xulosa. Bilingvizm va madaniyatlararo aloqalar zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas va muhim qismlaridan biri bo'lib, ular shaxsning psixologik rivojlanishida, ayniqsa, kognitiv va emotsional jihatdan o'ta katta ahamiyatga ega. Bilingvizm nafaqat til bilish darajasini, balki shaxsning tafakkur, empatiya, kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Innovatsion ta'lim metodlari, xususan, interaktiv texnologiyalar va virtual simulyatsiyalar yordamida talabalar boshqa madaniyat vakillari bilan muloqot qilishni o'rganadilar va shu orqali madaniyatlararo sezgirlik, integratsiya va empatiya rivojlanadi. Psixologik nuqtai nazardan, bilingvizm va madaniyatlararo aloqalar talabalar ongida ijtimoiy moslashuvchanlik va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Madaniyatlararo muloqotda yuzaga keladigan psixologik to'siqlarni bartaraf etish uchun innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, shuningdek, madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish, global jamiyatda muvaffaqiyatli integratsiyani ta'minlashga xizmat qiladi.

Bilingvizm va madaniyatlararo aloqalar ta'lim jarayonida faqat lingvistik kompetensiya bilan cheklanmaydi, balki shaxsiy rivojlanish va madaniy identifikatsiyaning mustahkamlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Ta'limda innovatsion metodlar va texnologiyalarni keng joriy etish, yoshlarni jahon miqyosidagi madaniyatlararo aloqalarga tayyorlash va ularni ko'p madaniyatli dunyo bilan muvaffaqiyatli integratsiya qilishga yordam beradi. Shunday qilib, bilingvizm va madaniyatlararo aloqalar ta'lim jarayonida nafaqat bilimlarni, balki shaxsiy va psixologik rivojlanishni ham ta'minlaydi. Ushbu jarayonlarning samarali amalga oshirilishi uchun psixologik yondashuvlar va integrativ ta'lim metodlarining muhimligi yanada oshadi. Bilingvizm va madaniyatlararo aloqalar nafaqat ta'lim tizimida, balki butun jamiyatda barqarorlik, o'zaro hurmat va tushunishni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bialystok, E. (2001). *Bilingualism in Development: Language, Literacy, and Cognition*. Cambridge University Press.–p. 130–135.
2. Bennett, M. J. (1993). *Basic Concepts of Intercultural Communication*. Intercultural Press.–p. 27–35.
3. Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Prentice Hall.–p. 21–29.
4. Vygotskiy, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.–p. 84–91.
5. Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. Sage Publications.–p. 9–23.
6. Mezirow, J. (1991). *Transformative Dimensions of Adult Learning*. Jossey-Bass.–p. 84–92.
7. Foydalanilgan manbaalar: 3. Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford University Press. p. 47–55.
8. Rizzuto, S. (1995). *Intercultural Communication: A Social Perspective*. Sage Publications. p. 48–60.

Rajabboyev Asror Alisherovich,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
Elektron pochta: asror@urdu.uz

EMOTSIONAL INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISH ORQALI AGRESSIYANI BOSHQARISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada emotsional intellektni rivojlantirish orqali agressiv xulq-atvorni boshqarishning psixologik imkoniyatlari o'rganiladi. Emotsional intellektning asosiy komponentlari, ularning agressiyani kamaytirishdagi ahamiyati va o'smirlar bilan ishlashda qo'llaniladigan amaliy usullar tahlil qilinadi. Tadqiqotda emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan psixologik treninglarning samaradorligi va ularning ijtimoiylashuv jarayoniga ta'siri ko'rib chiqiladi. Maqola ilmiy adabiyotlarga asoslangan xulosalar va amaliy tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar: emotsional intellekt, agressiya, o'smirlar, psixologik treninglar, ijtimoiylashuv.

Аннотация. В данной статье исследуются психологические возможности управления агрессивным поведением через развитие эмоционального интеллекта. Анализируются основные компоненты эмоционального интеллекта, их значение в снижении агрессии, а также практические методы, применяемые при работе с подростками. В исследовании рассматривается эффективность психологических тренингов, направленных на развитие эмоционального интеллекта, и их влияние на процесс социализации. Статья завершается выводами, основанными на научной литературе, и практическими рекомендациями.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, агрессия, подростки, психологические тренинги, социализация.

Abstract. This article explores the psychological possibilities of managing aggressive behavior through the development of emotional intelligence. It analyzes the core components of emotional intelligence, their role in reducing aggression, and practical methods used when working with adolescents. The study examines the effectiveness of psychological training aimed at enhancing emotional intelligence and its impact on the process of socialization. The article concludes with evidence-based findings and practical recommendations.

Keywords: emotional intelligence, aggression, adolescents, psychological training, socialization.

Kirish. Agressiv xulq-atvor zamonaviy jamiyatda, ayniqsa o'smirlar orasida keng tarqalgan muammolardan biridir. Agressiya nafaqat shaxslararo munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi, balki shaxsning psixologik salomatligiga ham zarar yetkazadi.

Emotsional intellekt (EI) so'nggi yillarda psixologik tadqiqotlarning muhim yo'nalishiga aylandi va agressiyani boshqarishda samarali vosita sifatida e'tirof etilmoqda (Goleman, 1995). Emotsional intellekt shaxsning o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqarish va boshqalarning emotsiyalarini tushunish qobiliyatini o'z ichiga oladi.

Ushbu maqolaning maqsadi emotsional intellektni rivojlantirish orqali agressiv xulq-atvorni boshqarish imkoniyatlarini tahlil qilish va o'smirlar bilan ishlashda qo'llaniladigan psixologik usullarni baholashdir. Tadqiqot quyidagi savollarga javob berishga qaratilgan: emotsional intellektning qaysi komponentlari agressiyani boshqarishda eng muhim hisoblanadi? Psixologik treninglar orqali emotsional intellektni rivojlantirish agressiv xulq-atvorni qay darajada kamaytiradi?

Emotsional intellektning nazariy asoslari. Emotsional intellekt birinchi marta Salovey va Mayer tomonidan 1990-yilda ta'riflangan bo'lib, u quyidagi to'rt asosiy komponentni o'z ichiga oladi: his-tuyg'ularni idrok etish, his-tuyg'ularni boshqarish, boshqalarning emotsiyalarini tushunish va emotsiyalarni ijtimoiy munosabatlarda qo'llash (Salovey & Mayer, 1990). Goleman

(1995) ushbu konsepsiyani kengaytirib, emotsional intellektni shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyatning asosiy omili sifatida ta'kidladi.

Agressiya ko'pincha emotsional tartibsizlik natijasida yuzaga keladi, bunda shaxs o'zining salbiy his-tuyg'ularini boshqara olmaydi (Berkowitz, 1993). Yuqori darajadagi emotsional intellekt shaxsga stressli vaziyatlarda o'zini tuta bilish va ziddiyatlarni konstruktiv yo'l bilan hal qilish imkonini beradi. Masalan, o'z his-tuyg'ularini to'g'ri idrok eta oladigan o'smirlar g'azabni boshqarishda ko'proq muvaffaqiyat qozonadi (Brackett & Mayer, 2004).

Agressiya va emotsional intellektning bog'liqligi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, emotsional intellektning past darajasi agressiv xulq-atvorning yuqori darajasi bilan bog'liq (García-Sancho & Salguero, 2014). O'smirlar o'z his-tuyg'ularini tushunish va ifoda etishda qiynalganlarida, ular ko'pincha g'azab yoki xafagarchilikni agressiya shaklida namoyon qiladilar. Brackett va boshqalar (2004) tomonidan o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, emotsional intellekt darajasi yuqori bo'lgan o'smirlar ziddiyatlarni konstruktiv yo'l bilan hal qilishga moyil bo'lishadi.

Emotsional intellektning his-tuyg'ularni boshqarish komponenti agressiyani kamaytirishda alohida ahamiyatga ega. O'smirlar g'azabni boshqarishni o'rganishlari, masalan, chuqur nafas olish, impulsiv reaksiyalarni kamaytiradi (DeWall & Anderson, 2011).

Emotsional intellekt (EI) insonning o'z his-tuyg'ularini tushunish, boshqarish va boshqalar bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini anglatadi. Daniel Goleman kabi olimlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, EI agressiyani boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Agressiya ko'pincha emotsional noqulaylik, stress yoki tushunmovchilik natijasida yuzaga keladi. Yuqori EI ga ega shaxslar o'zlarining his-tuyg'ularini aniqlash va ularni konstruktiv tarzda ifodalash orqali salbiy reaksiyalarni kamaytiradi. EI ning asosiy komponentlari - o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini boshqarish, ijtimoiy ko'nikmalar va empatiya - agressiyani boshqarishda har biri o'ziga xos rol o'ynaydi. Masalan, o'z-o'zini anglash shaxsga o'zining g'azabini erta bosqichda aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'z his-tuyg'ularini tushunadigan odamlar impulsiv xatti-harakatlardan qochadi (Salovey Mayer, 1990). O'z-o'zini boshqarish esa g'azabni ifodalashda oqilona yondashuvni shakllantiradi, bu esa konfliktlarni yumshatadi.

Empatiya, ya'ni boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish qobiliyati, agressiyani kamaytirishda muhim ahamiyatga ega. Empatik shaxslar boshqalarning nuqtai nazarini tushunib, ular bilan konstruktiv muloqot qilishga intiladi. Bu, o'z navbatida, tushunmovchilikdan kelib chiqadigan tajovuzkor xatti-harakatlarni oldini oladi. Ijtimoiy ko'nikmalar esa shaxsga o'z fikrlarini aniq ifodalash va konfliktlarni tinch yo'l bilan hal qilish imkonini beradi. Masalan, 2015-yilda o'tkazilgan bir tadqiqot shuni ko'rsatdiki, yuqori ijtimoiy ko'nikmalarga ega shaxslar o'rtasida agressiv xatti-harakatlar 30% ga kamroq uchraydi (Brackett 2015). EI darajasi past bo'lgan shaxslar ko'pincha o'z his-tuyg'ularini boshqara olmaydi, bu esa agressiyaning kuchayishiga olib keladi. Masalan, stressli vaziyatlarda o'zini boshqara olmagan shaxslar tezda g'azablanishga moyil bo'ladi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, EI ni rivojlantirish orqali shaxslar o'zlarining emotsional reaksiyalarini yaxshiroq boshqarishi mumkin.

Amaliy jihatdan, EI ni rivojlantirish agressiyani boshqarishda samarali strategiya sifatida qo'llaniladi. Masalan, maktab va ish joylarida EI bo'yicha treninglar o'tkazish orqali shaxslar o'rtasidagi konfliktlarni sezilarli darajada kamaytira bo'ladi. 2019-yilda o'tkazilgan meta-tahlil shuni ko'rsatdiki, EI bo'yicha treninglardan so'ng ishtirokchilarning agressiv xatti-harakatlari 25% ga kamaygan (Garcia-Sancho et al., 2019). Bunday treninglar shaxslarga o'z his-tuyg'ularini tahlil qilish, stressni boshqarish va empatiyani rivojlantirishda yordam beradi. Madaniyat va ijtimoiy muhit ham EI va agressiya o'rtasidagi munosabatlarga ta'sir qiladi. Masalan, kollektivist madaniyatlarda (O'zbekiston kabi) ijtimoiy munosabatlar va guruh manfaatlariga e'tibor qaratiladi, bu esa empatiya va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Aksincha, individualist madaniyatlarda shaxsiy maqsadlar ustunlik qilishi mumkin, bu ba'zida agressiyani kuchaytiradi.

Psixologik treninglarning samaradorligi. Emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan psixologik treninglar agressiv xulq-atvorni boshqarishda samarali vosita sifatida tan olingan. Bunday treninglar quyidagi yo'nalishlarga e'tibor beradi:

- His-tuyg'ularni anglash: o'smirlar o'z his-tuyg'ularini aniqlash va nomlashni o'rganadilar.
- Stressni boshqarish: chuqur nafas olish, meditatsiya va boshqa usullar.
- Empatiyani rivojlantirish: boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish va ularga mos munosabatda bo'lish.
- Ziddiyatlarni hal qilish: konstruktiv muloqot va muzokara ko'nikmalari.

Masalan, "Second Step" dasturi o'smirlar orasida emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, tadqiqotlar uning agressiyani kamaytirishda samarali ekanligini ko'rsatdi (Espelage & Low, 2015). Ushbu dastur o'smirlarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi va maktab muhitidagi ziddiyatlarni kamaytiradi.

Amaliy tavsiyalar. Maqola asosida quyidagi amaliy tavsiyalar taklif etiladi:

1. Maktablar emotsional intellektni rivojlantirish bo'yicha maxsus dasturlarni joriy qilishlari kerak.
2. Ota-onalar o'smirlar bilan ochiq muloqot qurishlari va ularning his-tuyg'ularini tushunishga harakat qilishlari lozim.
3. Guruhiiy psixologik treninglar tashkil etilishi, bu o'smirlarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.
4. Stressni boshqarish usullarini maktab dasturlariga integratsiyalashuvini yo'lga qo'yish kerak.

Xulosa va tavsiya. Emotsional intellekt agressiv xulq-atvorni boshqarishda muhim psixologik vosita sifatida xizmat qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning o'z his-tuyg'ularini tushunish va boshqarish qobiliyatlari ularning ijtimoiy munosabatlari va psixologik salomatligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Psixologik treninglar orqali emotsional intellektni rivojlantirish, agressiyani kamaytirish ijtimoiylashuv jarayonini yaxshilashda samarali yondashuvdir. Kelgusida ushbu sohada kengroq tadqiqotlar o'tkazish va amaliy dasturlarni kengaytirish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53, 27-51.
2. Berkowitz, L. (1993). *Aggression: Its causes, consequences, and control*. Temple University Press.
3. Brackett, M. A., & Mayer, J. D. (2004). Emotional intelligence and its relation to everyday behavior. *Personality and Individual Differences*, 36(6), 1387-1402.
4. DeWall, C. N., & Anderson, C. A. (2011). The role of self-regulation in aggression. *Current Directions in Psychological Science*, 20(1), 20-24.
5. Espelage, D. L., & Low, S. (2015). Reducing aggression through social-emotional learning programs. *Journal of School Psychology*, 53(5), 333-346.
6. García-Sancho, E., & Salguero, J. M. (2014). Emotional intelligence and aggression: A meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 19(5), 584-591.
7. Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence*. Bantam Books.
8. Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9(3), 185-211.

Ahmadjonova Nargizaxon Adiljanovna,
Alfraganus Universiteti Pedagogika psixologiya
kafedrası dotsenti psixol.f.f.d. (PhD)
Yulchiyeva Shoxsanam Dilshod qizi,
Alfraganus Universiteti Pedagogika va psixologiya
yo'nalishi 3-kurs talabasi

HARBIY XIZMATCHILARNING JAMOALARIDA JIPSLIKNI TA'MINLOVCHI MASHQLARNI SAMARALI QO'LLASH

Annotatsiya. Ushbu maqolada harbiy xizmatchilar jamoa bilan harakatlanish vaqtida duch kelishlari mumkin bo'lgan har qanday vaziyatlarda ekstremal, murakkab vaziyatlarda xizmat vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishlariga jamoada jipslikni ta'minlovchi mashg'ulotlarni samarali tashkil etish masalasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ruhiiy yo'lak, qo'rquv, fobiya, stress, guruhiiy harakatlanish, ekstremal va murakkab vaziyatlar, jangovar harakatlar, harbiy xizmatchi.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос эффективной организации тренировки сплоченности коллектива для устранения негативных эмоций, мешающих военнослужащим успешно выполнять свои обязанности в экстремальных, сложных ситуациях.

Ключевые слова: Психологическая полоса, страх, фобия, стресс, групповое передвижение, экстремальные ситуации, сложные ситуации, боевые действия, военнослужащий.

Annotations. This article discusses the issue of effectively organizing team cohesion training to eliminate negative emotions that prevent military personnel from successfully performing their duties in extreme, difficult situations.

Key words: phobia, fear, military personnel, combat training, extreme situation, difficult situation, "Psychological strip", group movement.

Kirish: So'nggi yillarda milliy armiyani izchillik bilan isloh qilish va rivojlantirish, davlatimizning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, harbiy kadrlarni tayyorlash borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 4-avgust, PQ-3898-sonli qarorida ko'rsatilishicha O'zbekiston Respublikasi qurolli kuchlari harbiy xizmatchilarining ma'naviy-ma'rifiy saviyasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish borasida yuqori professional, harbiy va vatanparvarlik burchiga sadoqatli, fidoyi va mard harbiy xizmatchilarni tarbiyalash O'zbekiston Respublikasining mustaqilligi va hududiy yaxlitligini himoya qilishning eng muhim shartlaridan biri hisoblanishi ko'rsatilgan [1].

Harbiy xizmatchilarni ekstremal va murakkab vaziyatlarda ruhiy va jismoniy jihatdan tayyorlashda amaliy mashg'ulotlarning o'rni muhim ahamiyatli hisoblanadi. Shular qatoriga amaliy mashg'ulotlarni tashkillashtirishda "Ruhiiy yo'lak"dan foydalanish harbiy xizmatchilarni jang maydonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklardan (to'siqlarni) o'tishga o'rgatish va ko'nikmalar hosil qilishdan iboratdir [2].

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Mamlakatimizda harbiy xizmatchi va xodimlarning psixologik, ma'naviy jihatlarini ochib bergan dissertatsiya ishlari quyidagi olimlar tomonidan amalga oshirilgan, xususan, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi ichki ishlar organlari rahbarlarini tanlashning ijtimoiy-psixologik asoslari K.M.Abdullayev tomonidan, ichki ishlar idoralari serjantlar tarkibi faoliyatini takomillashtirishning psixologik omillari I.X.Arifxodjayeva tomonidan, bo'lajak bojxona xizmati xodimlarida mafkuraviy immunitetni rivojlantirish Sh.A.Akramova, oliy harbiy ta'lim muassasalarida bo'lajak ofitserlarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish masalalari Z.Sh.Alimardonov tomonidan o'rganilgan bo'lsa, Z.S. Elov, ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy shakllanish dinamikasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini E.J.Nurimbetova, zamonaviy harbiy xizmatchi imijining psixologik

jihatlarini L.U.Ravshanov, bo'lajak ofitserlarda kasbiy zo'riqishlar namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik omillarini F.T.Shermatov, harbiy xizmatga qabul qilishda kasbiy motivlarning psixologik omillarini U.B.Sultonov O'zbekistonda ichki ishlar xodimlarining intellektual madaniyatini yuksaltirish omillarini A.R.Turayevlar tadqiq etganlar [3].

MDH mamlakatlari olimlaridan harbiy xizmatchilar, xodimlar psixologiyasini o'rgangan quyidagi olimlarni keltirish mumkin. S.F.Aksenov Qurolli Kuchlarni isloh qilish sharoitida harbiy jamoaning jipslashuvini rivojlantirishning psixologik xususiyatlarini, A.S.Jadanyuk Shimoliy Kavkazdagi maxsus bo'linmalar xodimlari faoliyati asosida kasbiy stress sharoitida shaxsiy xislatlarning shakllanish dinamikasini psixologik xususiyatlarini, O.A.Kalachinskaya yuqori harbiy tayyorgarlik sharoitida shaxsiy barqarorlik xususiyatlarini, A.V.Kozirevskiy chegarachilarning jismoniy tayyorgarligi va emotsional-irodaviy barqarorligini birgalikda shakllantirish A.M.Markov Rossiya Federatsiyasi Milliy gvardiyasi qo'shinlarining harbiy institutlari kursantlarida emotsional-irodaviy shakllantirish masalalari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borganlar [4].

Ekstremal va murakkab vaziyatlarda "Ruhiy yo'lak"da harakatlanishni o'rgatish orqali harbiy xizmatchilardagi niktofobiya-qorong'ilikdan qo'rqish, ballistofobiya - o'q, bomba, snaryad tegishidan qo'rqish, panofobiya (panfobiya, pantofobiya) - hamma narsadan qo'rqish, noma'lum sabablardan qo'rqish, xoplofobiya (goplofobiya) - quoldan qo'rqishni yyengish bo'yicha maxsus jihozlangan labirint xonalarida dushmanga qarshi to'g'ri xarakat qilishni, tez va to'g'ri qaror qabul qilishga o'rgatish uchun zarur amaliy-mashg'ulotlardan biri hisoblanadi [5].

Shu sababli, "Ruhiy yo'lak" shaxsiy tarkibni jangovar harakatlar olib borish vaqtida tungi (qorong'i) sharoitda qo'rquv, stress, karaxtlik hislarini yyengish, yashash uchun mo'ljallangan, ma'muriy idoralar joylashgan binolarga kirish uchun yer osti yo'llari orqali harakatlanish, tungi kuzatuv vositalari orqali xira yorug' yoki qorong'i xonalarni tekshirish, qurollangan jinoyatchilarni va garovga olingan shaxslar joylashgan joyni topish, ishg'ol qilish harakatlarini amalga oshirish, shovqinsiz harakatlanish belgilarini qo'llash orqali razvedka olib borish, jinoyatchi va garovga olinganlarni ajrata olish, ovozni pasaytiruvchi moslamalar o'rnatilgan qurollardan tezkor mo'ljalga olish va o'q uzish mashqlarini o'rgatishga mo'ljallangan [6].

Tahlil va natijalar. Mashg'ulotlardagi harakatlar vaqtida shaxsiy tarkib korrekcirovka qilinadi va harakatlari tungi kuzatuv kameralari orqali yozib olinadi.

To'siqlardan o'tishda shaxsiy tarkibga har xil shovqinlar, baqiriq, yordam so'rash, itlar hurishi, o'q otish, portlash, ovoz kuchaytiruvchi vositalarda jinoyatchilar bilan muzokara olib borish kabilar orqali ta'sir o'tkazib boriladi.

Harakatlanish vaqtida turli "qopqon" ga tushganlar inson ruhiyatiga ta'sir qiluvchi maxsus yorug'lik va past chastotali tovush (signal) beruvchi moslamalar orqali aniqlanadi.

15-30 nafargacha harbiy xizmatchi uchun 2 soat vaqtda o'tish vazifasi qo'yiladi va harbiy xizmatchilarning "Ruhiy yo'lak" dan o'tish vaqti sekondomer yordamida qayd etib boriladi (jadval-1).

Jangda harbiy xizmatchi turli portlashlar, o'q ovozlari, tutun, yoqimsiz hid, ruhiyatga ta'sir qiluvchi ovozlar va boshqa bir qancha omillarni yyengib o'tishi kerak bo'ladi. Bu yuklamalarni yyengib o'tishda "ruhiy yo'lak"ning o'rni beqiyosdir

Harbiy xizmatchilarni jang (maydonlari)da yuzaga kelishi mumkin bo'lgan to'siqlardan o'tishga o'rgatishda faqatgina jismoniy tayyorgarligi yyetarli emas. Chunki harbiy xizmatchiga jang maydonida jismoniy yuklamadan tashqari ruhiy yuklamani ham ta'siri katta.

Mashq bajarilishidan avval harbiy xizmatchilarga ular o'tishi kerak bo'lgan shartli ravishdagi jang maydonidagi yo'lak tanishtirib chiqiladi, lekin turli jangovar vaziyatlarga yaqin sharoit yaratish uchun mo'ljallangan effektlar qanday, qachon ishlatilishi aytilmaydi. Mashg'ulotlarni tashkil etish va o'tkazishda barcha me'yoriy hujjatlar (xavfsizlik talablari yetkazilgan jadval va h/k) ishlab chiqilgan, tasdiqlangan va ro'yxatdan o'tkazilgan bo'lishi shart.

Shu bilan birga harbiy xizmatchilarga to'siqlardan o'tishda qurol ishlatishda va boshqa hollarda havfsizlik talablariga rioya qilish bo'yicha yo'riqnoma beriladi.

Shundan so'ng "ruhiy yo'lakdan" o'tiladi. Mashg'ulotlar orasida to'xtalishlarga yo'l qo'yilmasligi kerak.

"Ruhiy yo'lak"ni jihozlashda qon va turli organlar bo'laklari psixologik ta'sirini yuzaga keltirish uchun hayvon organlaridan foydalanilsa o'z samarasini ko'proq bo'ladi.

Shu bilan birga yarador o'rnida maxsus tayyorlangan "maniken"dan foydalanish, harbiy xizmatchilarda jangovar sharoitda yarador safdoshiga yordam berish bo'yicha harakatlarni takomillashtiradi. "Ruhiy yo'lak"ka qo'yilgan qo'shimcha predmetlar, hayvon (quyon) va organlari, manikenlar, turli shovqin tovushlarning ovozi ko'paygan sari harbiy xizmatchilarning bezovtalanishi va qo'rquvi oshib boraveradi. Shuningdek, harbiy xizmatchilar garovga (shartli ravishda) olinganlarni paypaslash (taktik sezgilari) yordamida topadilar. Buni ular bilan mashqlardan so'ng suhbat olib borilganda aniqlandi.

O'q otish, portlash va maxsus tutunli vositalardan foydalanishda xavfsizlik qoidalarga rioya qilingan holda shaxsiy tarkib uchun ruhiy-jismoniy yuklamalarni nazorat qilish talab etiladi. Vazifa bajarilganini aloqa vositasi orqali mashg'ulot rahbariga xabar berib boriladi.

Guruhlarga bo'lish orqali biz ekstremal vaziyatlarda harakat qiladigan harbiy xizmatchilarning stressga bardoshlilik dinamikasi xususiyatlari hamda emotsional-idoraviy mexanizmlarining psixologik predikatlari bo'yicha ma'lumotlar va farqli jihatlarni bilib olishimiz mumkin.

15-30 nafargacha harbiy xizmatchi uchun 2 soat vaqtda o'tish vazifasi qo'yiladi va harbiy xizmatchilarning "Ruhiy yo'lak" dan o'tish vaqti sekondomer yordamida qayd etib boriladi (jadval-1).

Jadval-1

Harbiy xizmatchilarni jamoaviy "Ruhiy yo'lak" da harakatlanishi dinamikasi

Harbiy xizmatchilar jami 15 nafar	1 marta	2-marta	3-marta
1-guruh 5 nafar	23 minut	17 minut	15 minut
2-guruh 5 nafar	18 minut	17 minut	16 minut
3-guruh 5 nafar	20 minut	16 minut	14 minut

Ruhiy yo'lakdan birinchi harakatlanishda guruhlar minimal-20 daqiqa, maksimal-23 daqiqagacha; ikkinchi marta ruhiy yo'lakdan harakatlanishda minimal-16 daqiqa, maksimal-18 daqiqagacha; uchinchi marta ruhiy yo'lakdan harakatlanishda minimal-14 daqiqa, maksimal-15 daqiqagacha vaqt sarflanishi mumkinligi kuzatildi.

Yuqoridagilarga qo'shimcha ravishda, ruhiy yo'lakdan o'tishda adaptiv kompleks ta'siri ostida sinaluvchilarda oldindan mo'ljall olish refleksining yaxshi yuzaga chiqqani hisobiga minimal hamda maksimal qiymatlar o'rtasida o'zgarishlar ahamiyatli darajani tashkil etgan. Ruhiy yo'lakdagi barcha harakatlanish borasidagi ko'rsatmalar va amaliy faoliyatdan so'ng sinaluvchilarda refleksiv ravishda harakatlar avtomatizatsiyasi yuzaga kelgan bo'lishi mumkin.

Birinchi marotaba ruhiy yo'lakdan harakatlanganda harbiy xizmatchida ushbu yo'lak haqida tasavvur bo'lishiga qaramasdan, orientirovka refleksida emotsional beqarorlik, diqqatni bitta joyga jamlashda harakatlar integratsiyasi sodir bo'lishi sababidan ozgina hissiy-irodaviy tormozlanish kuzatilishi oqibatida ham dastlabki urinish kutilgan natija bermasligi mumkinligi haqida xulosa qilishimizga imkon beradi.

Mashg'ulotning so'ngi bosqichini yakunlagandan so'ng harbiy xizmatchi o'q otish tirida maxsus mashq bajarilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shundan so'ng mashg'ulot yakunida mavzu bo'yicha qisqa "Kim nimani his etdi?", "Jamo bilan bir-biringizni qanday tushundingiz?", "Berilgan vazifani bajarish vaqtida qo'rqdingizmi?" va shu kabi savollar beriladi va har bir harbiy xizmatchining fikri eshitilib qanday xatolarga yo'l qo'yilganligi, qaysi tovushlardan qo'rqanligi, his-tuyg'ular va kechinmalari bo'yicha savol javoblar o'tkaziladi. Mashg'ulotda faol ishtirok etgan va sustkashlik ko'rsatgan harbiy xizmatchilarni alohida ko'rsatib o'tiladi.

Xulosa. Olib borilgan tajribalar natijasiga ko'ra, "Ruhiy yo'lak" da xizmat olib borayotgan harbiy xizmatchilarning mashqlarni olib borishi takroran jamoa bilan o'tishlarida tajribalari oshgan unda harakatlanish va berilgan vazifani bajarishlarini vaqti qisqarib bordi va qorong'ulikda jamoaviy harakatlanishda bir-birlariga ishonch ortib boradi va sheriklariga har qanday vaziyatda (ekstremal va murakkab vaziyatlarda) ishonishlari mumkinligi his etdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 4 avgust, PQ-3898-sonli qaroriga 1-ilova. Toshkent sh., 2018 yil 4 avgust, PQ-3898-son T: Milliy gvardiya bosmaxonasi, 2018.
2. Изард, К.Э. Психология эмоции - СПб.: Питер, 2000.—192 с.
3. Лепешинский И.Ю., Грымзин К.А. Основы военной педагогики и психологии. Учебное пособие. М. НИЦ ИНФРА-М. 2023. - 184 с.
4. Tursunov L.S., Rasulov A.I., Choriyev F., Devyatkin A., Raximmirzayev S. Harbiy sohada psixologik maslahat va psixologik korreksiya. Uslubiy qo'llanma.—Toshkent.: "Spectrum Media Group", 2015.—95 b.
5. Гирин А.В. Усовершенствованная методика определения боевых возможностей общевойсковой группировки войск. // Ж.: Военная мысль.—Москва, 2012. № 10. 26-30 с.
6. Гончаров С.В. Формирование готовности военных кадров к эффективному управлению морально-психологическим обеспечением деятельности соединений и воинских частей. // Ж.: Военная мысль.—Москва, 2013. № 7. 30-36 с.

Qalandarova Bonu Shermamat qizi,
Urganch davlat universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida o'qituvchisi,
E-mail: bonukalandarova5@gmail.com

DEVIANT XULQLI O'SMIRLARNING ZIDDIYATLI HOLATLARINI O'RGANISH

Annotatsiya. Maqolada o'smirlik davridagi deviant xulqli bolalarning ziddiyatli holatini o'rganish tahlili keltirilgan. Deviant xulq o'smirlarni xulqidagi og'ishliklar emotsional holatlar bilan bog'liq. Ushbu maqolada kuzatish, suhbat va Kuk-Madlining "Ziddiyat ko'lami" metodikasidan foydalanilgan holda deviant xulqli o'smirlarni ziddiyatli holatlarini tekshirish ko'rsatkichlari matematik-statistik tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Deviant xulq, ziddiyat, dushmanlik, agressivlik, hayosizlik, jinoyatchilik, huquqbuzarlik, alkogolizm, giyohvandlik.

Аннотация. В статье представлен анализ исследования конфликтного состояния детей с девиантным поведением в подростковом возрасте. Девиантное поведение отклонения в поведении подростков связаны с эмоциональными состояниями. В данной статье проведен математико-статистический анализ показателей исследования конфликтных ситуаций подростков с девиантным поведением с использованием методики наблюдения, интервью и "шкалы конфликта" Кука-Мэдди.

Ключевые слова: девиантное поведение, конфликт, враждебность, агрессивность, цинизм, преступность, преступность, алкоголизм, наркомания

Annotation. the article presents the assumption of studying the contradictory state of children with deviant behavior in adolescence. Deviant behavior deviations in the behavior of adolescents are associated with emotional states. This paper used observation, conversation, and Cook-Madley's "conflict scale" methodology to mathematically-statistically analyze indicators of testing deviant-behavior adolescents for conflict States.

Keywords: Deviant behavior, conflict, hostility, aggressiveness, betrayal, crime, abuse, alcoholism, drug addiction.

Kirish. Bugungi kunda yurtimizda yoshlarga bo'lgan e'tibor va yaratilayotgan imkoniyatlar sezilarli darajada yuksalmoqda. Voyaga yetmaganlarni tarbiyalash vazifasi - davlat burchi, fuqarolarning esa konsitutsiyaviy majburiyati hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Konsitutsiyasida fuqarolar kabi voyaga yetmaganlarning bilim olish, mehnat qilish, dam olish, mulkdor bo'lish kabi huquqlari ta'minlangan. (36,40,41-moddalar) [1] Mamlakatimizda joriy qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni,[2] "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"[3] o'z kasbining mutaxassislari, o'ta zehnli, kuchli intellektual imkoniyatlarga ega, o'zida mukammal dunyoqarashni shakllantirgan va boy ma'naviyatni mujassamlashtirgan kadrlar tayyorlash, ularni jahon hamjamiyatida raqobatbardoshligiga erishishni maqsad qilib, ular orqali har tomonlama kamol topgan, jamiyatda o'z o'rniga ega, ta'lim va kasb-hunar dasturlarini ongli tarzda tanlay oladigan, jamiyat, davlat va oila oldida o'z javobgarligini his eta oladigan shaxslarni taybiyalashni nazarda tutadi. Shu jumladan Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev tomonidan ta'lim -tarbiya sohasiga oid bir qator qaror va farmoyishlar qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning PF-5106-son 2017yil 5-iyuldagi Farmoni va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2016 yil 14-avgustdagi "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida" gi qarori e'lon qilingani yoshlarga bo'lgan e'tiborni yanada oshirdi.[4] Bizning asosiy vazifamiz yurtimizda avj olib boryotgan voyaga yetmagan deviant xulqli bolalar tomonidan sodir etilishi mumkin bo'lgan jinoyatlarni oldini olish va ular bilan sodir bo'ladigan ziddiyatli vaziyatlarni o'rganishdir. Agar biz voyaga yetmagan bolalar o'rtasida jinoyatchilik va huquqbuzarliklarni oldini olmasak, ertaga xalq va davlat oldida juda katta muommoni yuzaga keltirishimiz mumkin. Yuqumli kasallikdanda tez avj olib borayotgan voyaga yetmaganlar o'rtasidagi huquqbuzarliklarni birgalikda bartaraf etishimiz zarur.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Deviant xulq-atvorli o'smirlarning xatti-harakatlari muammosi, ilmiy bilimlarning turli sohalarida nazariy tadqiqotlar ko'pligiga qaramasdan, eng murakkab, noaniq va ayni paytda dolzarb muammolar hisobalanadi. Uning dolzarbligi shundaki, psixologlarning ishiga qaramasdan, har yili o'sish tendensiyasi kuzatilmoqda. O'smirlik davri zamonaviy jamiyatning inson rivojlanishining eng muammoli va inqirozli davrlaridan biridir. Ushbu yosh davri hissiy jihatdan ifodalangan keskin kayfiyat bilan tavsiflanadi. Ayniqsa, bu davrda tez-tez uchraydigan bo'ronli ta'sirchan reaksiyalar kuzatiladi. O'smirlik davrida ziddiyat ijtimoiy usuli hisoblanadi. Uning xatti-harakati normalarini ishlab chiqadigan va u butun davr mobaynida rahbarlik qiladigan tajribaga ega bo'lgan o'smirning shaxsiyatiga bog'liq. Aloqa va o'zaro munosabatlar me'yorlari masalasi alohida ahamiyatga ega, o'smirlarni shakllantirish bosqichida ziddiyatli vaziyatlardan qochish usullarini o'rgatish lozim. Bunday vaziyatlarning oldini olish hodisalarni taxmin qilish, kutish va norozilik paydo bo'lishidan oldin ziddiyatni bartaraf etish qobiliyatini shakllantirish lozim. Deviant xatti-harakatlarning turlari va shakllari yomon odatlarda namoyon bo'ladi, ularning zarari yoshlar tomonidan tushunilmaydi. [8]

Deviant axloq sabablarini o'rganish bo'yicha rus psixologlari ko'plab tadqiqotlar o'tkazdi. D. I. Feldshteyn, Y. V. Zmanovskaya, N. M. Iovchuk, A. A. Severniy, V. D. Mendelevich, N.R. Sidorov, Y. G. Dozorsva, Y. V. Zaretskiy, N. S. Smirnova, Y.A. Polyakov, L.S. Vigotskiy, K. V. Sirokvashina, L.S. Slavina, T.V. Dragunova, S. A. Terexina va boshqa mualliflar o'smirlarda deviant axloqning shakllanishiga ijtimoiy va individual-psixologik omillarning ta'sirini ko'rib chiqdi.

Biz bilamizki, o'smirlik davri insonda o'ziga nisbatan e'tiborni ko'proq talab qiladigan davr hisoblanadi. Aynan ushbu yosh davridagi bolalarning aksariyat ko'pchilik qismi ota-onalar e'tibori yetishmasligi, ota-onalari chet elga ketganligi yoki oilada mehr va e'tiborning yo'qligi natijasida aziyat chekishmoqda va turli psixologik holatlarga berilish, huquqbuzarlik va jinoyatlarga bilmagan holda qo'l urish holatlari kuzatilmoqda. Aynan ushbu davrda o'quvchilarda tushkun holatlar, asabiy zo'riqishlar, o'ziga noaddekvat baho berish kabi holatlarni o'rganish yuzasidan ko'pgina ilmiy-amaliy izlanishlar olib borilmoqda. Jumladan, V.Ya. Rubalskaya tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar natijasiga ko'ra, 47 % voyaga yetmaganlar huquqbuzarligi ota-onaning salbiy ta'siri yoki befarqligining, 14,8 % oilada hamjihatlik yo'qligining, 38,3% ota yoki onani yo'qligining, 23,5 % kattalarning loqaydligi tufayli jinoyat sodir etishning asosini tashkil etadi.[5]

M. V. Vorontsova etimologik ma'noni tahlil qildi va ijtimoiy fanlar bo'yicha deviant xulq atamasini quyidagicha ta'rifladi. "Deviant xulq - bu jamiyatda umum qabul qilingan normalarni buzadigan xatti-harakatlar va qonunbuzarlik, jinoyatchilik, alkogolizm, giyohvandlik va boshqalardir".[7] M. Kovalchuk ilmiy izlanishlari davomida deviant atamasiga quyidagicha ta'rif beradi. "Deviant xulq - bu rad etilgan xatti-harakatlardir. Bu hodisa o'zgaruvchanlikning umumiy konsepsiyalaridan biridir. Atrofdagi dunyo, o'ziga xos qarama-qarshilik jarayoni bilan rivojlanadi." [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda kuzatish, suhbat metodi va Kuk-Madli testi "Ziddiyat ko'lami" metodikasidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. V.Kuk - D.Madli "Ziddiyat ko'lami" ni aniqlash metodikasi natijalar tahlili.

Maqsadi: Kuk-Madli testi "Ziddiyat ko'lami" deviant harakatlar rivojlanishining old shart-sharoitlarini aniqlash usullarini ifodalaydi. Shuningdek, ochiq dushmanlik shaklida rivojlanishi mumkin bo'lgan hayosizlik, agressivlik, dushmanlik belgilarini aniqlashga mo'ljallangan.

Ushbu metodika deviant xulqli o'smirlar hayosizligi, agressivligi va dushmanlik darajasi haqida to'liq ma'lumot berishga mo'ljallangan. Shu o'rinda 3 ta shkalaga ham qisqacha ta'rif berib o'tamiz. Hayosizlik shkalasi o'smir xulqidagi hayosizlikni aniqlashga mo'ljallangan bo'lib, yuqori, o'rta va past ko'rsatkich bo'yicha natijalar tahlil qilinadi. Ikkinchi shkala agressivlikni aniqlashga mo'ljallangan bo'lib, o'smir xulqidagi agressiyani yuqori, o'rta va past ko'rsatkich bo'yicha aniqlashga qaratilgan. Bilamizki, agressiya bu boshqa odamga va odamlar jamoasiga jismoniy va ruhiy zarar yetkazadigan tarzda zo'ravonlik bilan harakat qilish, kuch ishlatish, tajovuz qilish,

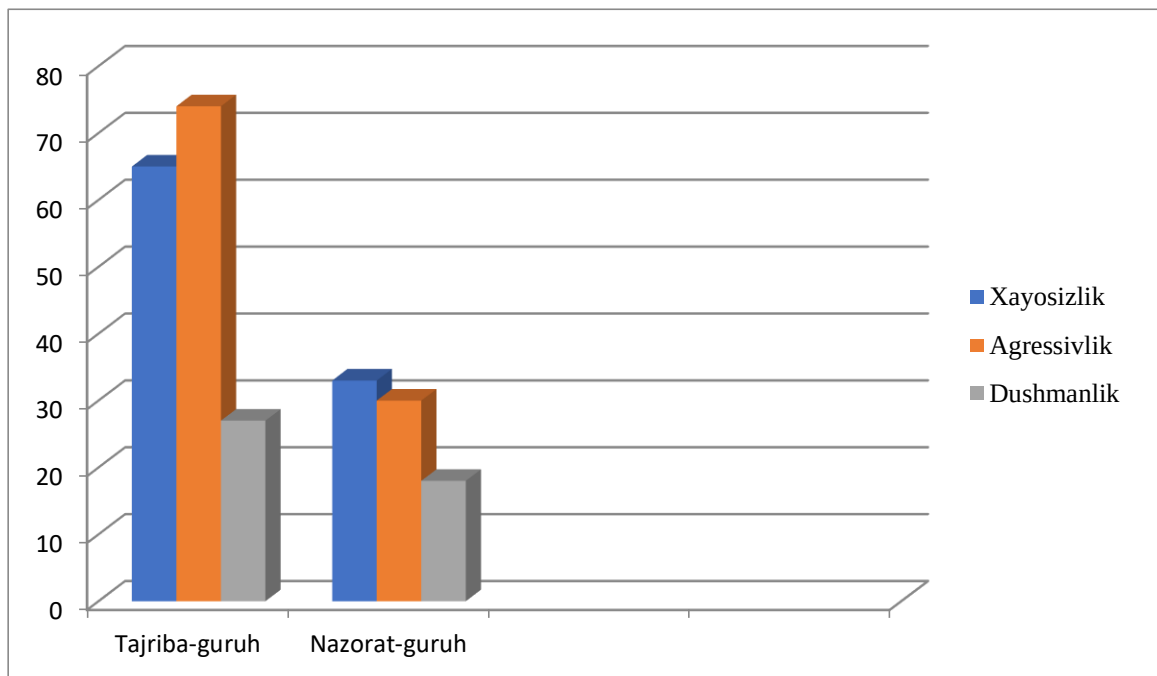
urishish va verbal tarzda so'kish bilan bog'liq holatdir. Turli chet ellik olimlar o'z tadqiqotlarida agressiya va agressivlik holatiga turlicha ta'rif berishadi. Lorand va Andri insonni tug'ma o'zini o'zi himoya qilish vositasi sifatida. Morrisson hukumronlikka intilish vositasi sifatida. Xorni va Fromlar esa shaxsning atrofdagi odamlar dushmanligiga qarshi reaksiyasi sifatida ta'riflashadi. Agessivlik barcha xususiyatlar kabi turli darajada ifodalanadi. Agressivlik xar bir insonda ma'lum bir miqdorda mavjuddir. Uchinchi shkala dushmanlikni aniqlashga mo'ljallangan bo'lib, yuqori, o'rta va past ko'rsatkichlar bo'yicha javoblar tahlil qilinadi. Dushmanlik ikki va undan ortiq odamlarni bir-birini yoqtirmasligi yoki nafratlanishi natijasida yuzaga keladi. Dushmanlik hissi tufayli o'smirlar xulq atvorida g'azab, nafrat, adovat, xasad, og'zaki hujumlar va jismoniy tajovuzlar rivojlanib boradi. Bu esa o'smir xulqidagi og'ishliklarni yuzaga keltiradi.

O'smirlar xulqidagi deviantlikni aniqlash va oldini olish uchun ushbu metodikadan foydalanish tavsiya qilinadi. Metodikamiz 27 ta hukmdan iborat. So'rovnomma o'qib chiqilib, 6 dan 1gacha kamayib boradigan tartibda qayd qilinadi. "Ziddiyat ko'lami" metodikasi sinaluvchilari 1-guruh (tajriba) deviant xulq ko'rinishlari mavjud o'smirlar guruhi va 2-guruh (nazorat) deviant xulq ko'rinishlari mavjud bo'lmagan o'smirlar guruhidan tuzilgan. Ushbu ikkala guruhning umumiy natijalar tahliliga ko'ra 1-guruh (tajriba) sinaluvchilarida hayosizlik shkalasi 65% ni, agressivlik shkalasi 74 % ni, dushmanlik shkalasi 27% ni tashkil qildi. 2- guruh (nazorat) sinaluvchilarda esa hayosizlik shkalasi 33% ni, agressivlik shkalasi 30% ni va dushmanlik shkalasi 18% ni ko'rsatdi. Bundan ko'rinib turibdiki, tajriba guruh sinaluvchilari nazorat guruh sinaluvchilariga nisbatan yuqori tendensiyaga ega. Ya'ni deviant xulq ko'rinishlari mavjud guruh sinaluvchilaridagi hayosizlik, agressivlik va dushmanlik ko'lami deviant xulq alomatlari mavjud bo'lmagan guruh sinaluvchilaridan ancha yuqori. Ushbu metodika bizga deviant xulqqa moyil o'smirlarni aniqlab ular bilan korreksion mashg'ulotlar olib borishimiz uchun imkoniyat yaratib bermoqda. "Ziddiyat metodikasi" dan olingan natijalar tahlili 2-guruh (tajriba) sinaluvchilardagi deviant xulqqa moyillik borligini ko'rsatib turibdi. Deviant xulqqa moyil o'smirlarni oilaviy sharoiti va yashash muhiti ulardagi xulqi og'ishlik xususiyatlariga sabab bo'lgan. Ushbu sinaluvchilar guruhi bilan kuzatish, psixologik suhbatlar va asosiysi korreksion trening mashg'ulotlar olib borish maqsadga muvofiq bo'ladi.

1-jadval.

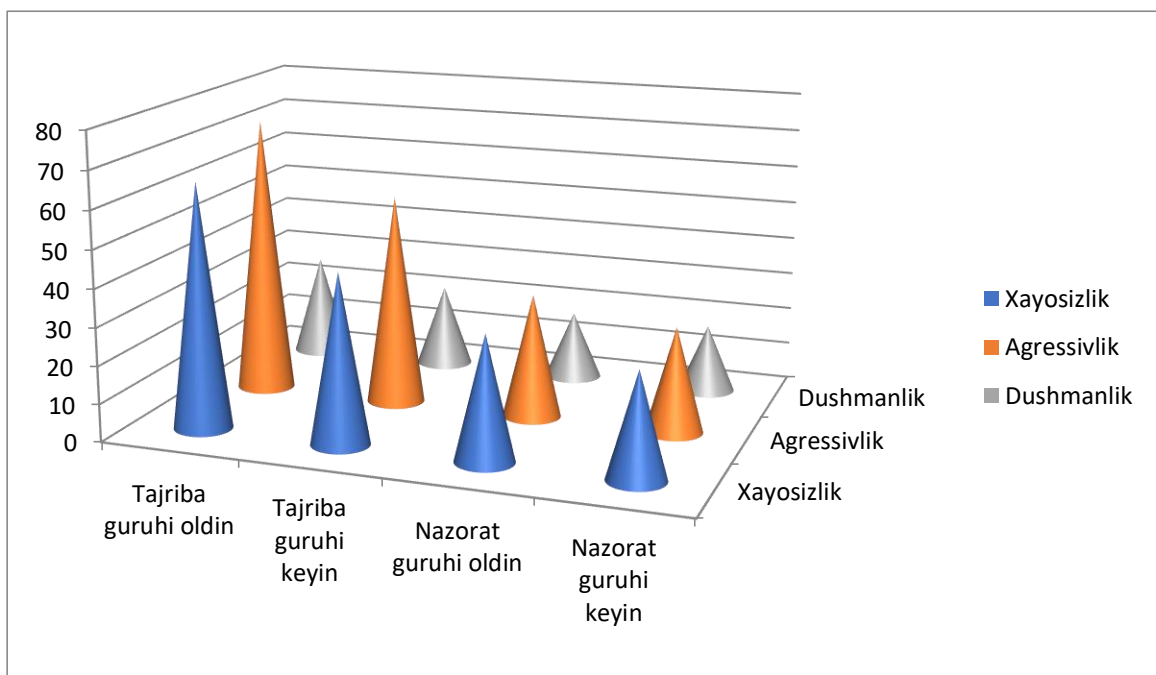
"Ziddiyat ko'lami" metodikasi natijalari.

№	O'smirlar guruhi		Hayosizlik	Agressivlik	Dushmanlik
1	Deviant xulqqa moyil (Tajriba) guruh	oldin	65%	74%	27 %
		keyin	45%	56%	22%
2	Deviant xulq ko'rinishlari bo'lmagan (Nazorat) guruh	oldin	33%	30%	18 %
		keyin	28%	28%	18%

1-rasm. “Ziddiyat ko‘lami” metodikasi natijalar tahlili diagramma ko‘rinishida.

Ikkala guruhdagi ziddiyat ko‘lamini o‘zgarganligini tekshirib ko‘rish maqsadida korreksion mashg‘ulotdan keyin ham ushbu guruh sinalluvchilarida metodikani takroran o‘tkazdik. Metodika natijalariga ko‘ra deviant xulqli tajriba guruh sinalluvchilarda hayosizlik 20%, agressivlik 18%, dushmanlik esa 5% ga pasaydi. Nazorat guruh natijalarida esa deyarli o‘zgarmadi. Korreksion mashg‘ulotimiz samaradorligi tasdiqlandi. Deviant xulqli o‘smirlardagi ziddiyat ko‘lami sezilarli tarzda pasaydi.

2-rasm. “Ziddiyat ko‘lami” metodikasining korreksion mashg‘ulotdan keyingi natijalar tahlili diagramma ko‘rinishida. Diagrammada metodika natijalari quyidagicha ko‘rinishda namoyon bo‘ldi. Deviant xulqli tajriba guruh sinalluvchilarda hayosizlik oldin 65% bo‘lsa 20% ga kamaygani , agressivlik 74% dan 18% ga, dushmanlik esa 27% dan 5% ga pasayganini guvohi bo‘lishimiz mumkin. Nazorat guruh natijalari esa deyarli o‘zgarmaganligini ko‘rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutyasi. T. O'zbekiston 2017 yil.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" Qonun - Toshkent, "O'zbekiston" 1997. 106 b.
3. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" . Tosh. 1997 y. 10b.
4. "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston Yoshlar Ittifoqi faoliyatini qo'llab- quvvatlash to'g'risidagi" farmon 2017-yil 5- iyul.
5. Abdurasulova Q.R. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi va uning oldini olish muommolari. –Qonun himoyasida. Tosh. 2001
6. Ковальчук, М. А. Девиантное поведение. Профилактика, коррекция, реабилитация. М: Владос, 2014.–286 с.
7. Воронцова, М. В. Теория деструктивности / М. В. Воронцова, В. Н. Макаров,

Biografik ma'lumotlar.

8. <https://psylib.org/vidy-deviantnogo-povedenija-i-ikh-kharakteristika> / © psixologiya kutubxonasi psylib.org

Nasirdinova Soliha Ravshanbek qizi,
“Profi University” nodavlat oliy ta’lim muassasasi Navoiy filiali “pedagogika va chet
tillar” kafedrası pedagogika fani o’qituvchisi

O‘QUVCHILARDA SANOGEN TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. O‘quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirish pedagogik-psixologik jihatdan muhim ahamiyatga ega, chunki bu jarayon nafaqat bilim olishning samaradorligini oshiradi, balki o‘quvchilarning stressga qarshi turish qobiliyatini ham rivojlantiradi. Ushbu maqolada sanogen tafakkurning o‘quvchilarda shakllanishi, uning psixologik va pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Sanogen tafakkur o‘quvchilarni musbat fikrlashga, ijobiy motivatsiyani kuchaytirishga va o‘qish jarayonida psixologik barqarorlikni saqlashga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Sanogen tafakkur, o‘quvchilarda fikrlash, pedagogik-psixologik yondashuvlar, stressga qarshi kurash, psixologik barqarorlik, ijobiy motivatsiya, o‘qituvchining roli, o‘quvchilarni rivojlantirish.

Аннотация. Формирование саногенного мышления у учеников имеет важное педагогико-психологическое значение, так как этот процесс не только повышает эффективность усвоения знаний, но и развивает способность учеников противостоять стрессу. В данной статье анализируются основы формирования саногенного мышления у учеников, его психологические и педагогические аспекты. Саногенное мышление помогает учащимся развивать позитивное мышление, усиливать мотивацию и поддерживать психологическую стабильность в процессе обучения.

Ключевые слова: Саногенное мышление, мышление учеников, педагогико-психологические подходы, борьба со стрессом, психологическая стабильность, позитивная мотивация, роль учителя, развитие учеников.

Annotation. The formation of sanogenic thinking in students is of great pedagogical and psychological importance, as this process not only enhances the effectiveness of learning but also develops students’ ability to resist stress. This article analyzes the formation of sanogenic thinking in students, its psychological and pedagogical foundations. Sanogenic thinking helps students develop positive thinking, strengthen motivation, and maintain psychological stability during the learning process.

Keywords: Sanogenic thinking, students’ thinking, pedagogical-psychological approaches, stress management, psychological stability, positive motivation, teacher’s role, student development.

Kirish. O‘quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirish - bu pedagogik-psixologik jarayon bo‘lib, u o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, stressga qarshi kurashish va psixologik barqarorlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Sanogen tafakkur, o‘quvchilarda musbat fikrlash, ijobiy motivatsiya va o‘z-o‘zini anglashni rivojlantirishga xizmat qiladigan kognitiv jarayondir. Pedagogik va psixologik yondashuvlar yordamida o‘quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirish ularning o‘qish jarayonidagi samaradorligini oshiradi, shuningdek, umumiy rivojlanishiga yordam beradi.

O‘quvchilarni psixologik jihatdan barqaror, stressga chidamli va ijodiy fikrlaydigan shaxslar qilib tarbiyalash maqsadida, o‘qituvchilar sanogen tafakkurni shakllantirish uchun bir qator pedagogik metodlar va yondashuvlarni qo‘llashlari kerak. Ushbu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o‘qituvchining psixologik ko‘nikmalari, ilmiy asoslangan metodikalar va o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish muhimdir.

Mazkur maqolada sanogen tafakkurning o‘quvchilarda shakllanishi, uning pedagogik-psixologik xususiyatlari va bu jarayonni rivojlantirish uchun qo‘llaniladigan metodik yondashuvlar tahlil qilinadi.

Sanogen tafakkur—bu o‘quvchining salbiy vaziyatlarda ham ijobiy fikrlashni, muammolarni konstruktiv yondashuv orqali hal qilishni va o‘zini his qilishda psixologik barqarorlikni saqlash

qobiliyatidir. O'quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirishning pedagogik-psixologik ahamiyati shundaki, bu jarayon nafaqat o'quvchilarning umumiy ruhiy salomatligi va emotsional barqarorligini yaxshilaydi, balki ularning o'quv faoliyatidagi muvaffaqiyatlarini ham oshiradi. Bunday tafakkur orqali o'quvchilar stressni boshqarish, o'zaro munosabatlarda hamjihatlikni saqlash, yaratishda va ijodiy fikrlashda yuqori natijalarga erishadilar.

Pedagogik nuqtai nazardan, sanogen tafakkurni shakllantirish jarayoni o'quvchilarni o'z-o'zini anglashga, ijobiy o'zgarishlarni qabul qilishga va muvaffaqiyatsizlikka salbiy munosabatda bo'lmagan, ularni o'rganishga olib keladi. Shuningdek, bu tafakkur o'quvchilarga ijobiy motivatsiya, o'z-o'zini rivojlantirish va turli psixologik qiyinchiliklarni yyengib o'tish qobiliyatini berishga yordam beradi.

Pedagogik-psixologik jihatdan sanogen tafakkurni shakllantirish jarayonida o'qituvchining yondashuvi juda muhim rol o'ynaydi. O'qituvchining emotsional intellekti, kommunikativ ko'nikmalari, ta'lim jarayonida o'quvchilarga psixologik yordam ko'rsatish qobiliyati bu jarayonning muvaffaqiyatli bo'lishida hal qiluvchi omillardan biridir. Sanogen tafakkurni rivojlantirishda metodik yondashuvlar, masalan, muammoli vaziyatlar orqali o'quvchilarning kreativ fikrlashini rag'batlantirish, ijobiy tahlil qilish, o'zaro hurmatni ta'minlash kabi usullar ishlatiladi.

Shunday qilib, o'quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirish jarayoni o'qituvchining ilmiy-pedagogik mahoratini, shuningdek, o'quvchilarning ruhiy va intellektual salohiyatini shakllantirishda muhim omil bo'ladi. Bu jarayonni amalga oshirishda o'quvchilarning individual ehtiyojlari, hissiy va aqliy xususiyatlari e'tiborga olinishi zarur.

Adabiyotlar tahlili. O'quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirish masalasi, pedagogika va psixologiya sohalarida ko'plab tadqiqotlar va ilmiy ishlarning mavzusiga aylangan. Ushbu sohadagi adabiyotlarni tahlil qilish, sanogen tafakkurni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari va uning o'quvchilarning rivojlanishiga ta'sirini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Sanogen tafakkur psixologik salomatlikni, ijobiy fikrlashni va stressga chidamlilikni ta'minlovchi muhim omil sifatida ko'riladi. O'zbekistonlik psixolog Muhammadov (2015) o'zining "Psixologik barqarorlik va salomatlik" nomli asarida sanogen tafakkurning psixologik va emotsional salomatlikka ta'sirini tahlil qilgan. U sanogen tafakkurni ijobiy fikrlash va o'zini anglashga olib keluvchi jarayon sifatida ifodalagan. Shuningdek, u sanogen tafakkurni shakllantirish orqali o'quvchilarda psixologik salomatlik va yaxshi kayfiyatni saqlash mumkinligini ta'kidlagan.

O'qituvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirishda metodik yondashuvlarning o'rni katta. O'zbekiston pedagogi Mirzoyev (2018) "Pedagogik metodlar va innovatsion texnologiyalar" asarida pedagogik metodlarni o'quvchilarda musbat fikrlash va sanogen tafakkurni rivojlantirish uchun qanday ishlatish mumkinligini yoritib bergan. U metodik yondashuvlarni muammoli vaziyatlar, interaktiv ta'lim va guruh ishlari orqali amalga oshirish zarurligini ta'kidlagan. Ushbu metodlar o'quvchilarga o'z fikrlarini erkin ifodalash va muammolarni konstruktiv yondashuv bilan hal qilish imkoniyatini beradi.

O'quvchilarda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish sanogen tafakkurni shakllantirish jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Alimova (2019) o'zining "O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi kommunikativ aloqalar" nomli tadqiqotida o'qituvchining kommunikativ ko'nikmalarini o'quvchilarda sanogen tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan yondashuv sifatida o'rganib chiqdi. U kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish orqali o'quvchilarning o'zaro hurmat, o'z fikrlarini erkin ifodalash va ijtimoiy mas'uliyatni his qilishga tayyor bo'lishlarini ta'minlash mumkinligini ko'rsatdi.

Pedagogik etika va axloqiy me'yorlar sanogen tafakkurni shakllantirish jarayonining muhim omillari sifatida qaraladi. Sodiqov (2017) "Pedagogik etika va axloqiy tamoyillar" nomli ilmiy maqolasida o'qituvchining axloqiy qadriyatlari va o'quvchilarda ijobiy tafakkurni rivojlantirish o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilgan. U pedagogik etika o'qituvchining o'quvchilarga

munosabatini shakllantirishda, shuningdek, o'quvchilarning o'zlarini qanday his qilishlarini va qanday fikrlashlarini belgilashda asosiy rol o'ynashini ta'kidlagan.

Innovatsion texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etish o'quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi. O'tkirova (2020) "Innovatsion texnologiyalarni ta'limda qo'llash va uning pedagogik ahamiyati" nomli asarida texnologiyalarning o'quvchilarda fikrlash jarayonini rivojlantirishga, shuningdek, ijobiy va ixtiyoriy fikrlarni shakllantirishga qanday yordam berishini tushuntirgan. Texnologiyalar yordamida o'quvchilarga muammolarni hal qilishda yangicha yondashuvlar taqdim etiladi, bu esa sanogen tafakkurni rivojlantirishga olib keladi.

Muhokama. O'quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari, ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda katta ahamiyatga ega. Bu jarayonning mohiyati o'quvchilarning psixologik barqarorligini ta'minlash, stressni boshqarish, ijobiy fikrlash va yaratishda muvaffaqiyatga erishish bilan chambarchas bog'liqdir. Sanogen tafakkur o'quvchilarni nafaqat o'qish jarayonida, balki hayotning boshqa sohalarida ham muvaffaqiyatga erishish uchun tayyorlaydi. Bu jarayonni pedagogik-psixologik jihatdan o'rganish, o'quvchilarning intellektual va ruhiy salohiyatini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik yondashuvlarning roli alohida e'tiborga loyiq. O'quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirishda o'qituvchilarning metodik usullari, interaktiv yondashuvlar va muammoli vaziyatlar o'quvchilarning ijobiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Misol uchun, o'qituvchilarning ijobiy munosabati, motivatsion faoliyati va o'quvchilarga ko'rsatgan psixologik yordami, ularning stressga qarshi kurashish qobiliyatini oshiradi. O'qituvchilarning kommunikativ ko'nikmalari, o'zaro muloqotda hurmatni ta'minlash, o'quvchilarga erkin fikrlash imkoniyatini yaratish ham sanogen tafakkurning shakllanishiga yordam beradi.

Sanogen tafakkurni rivojlantirishda metodik usullar va texnologiyalarni integratsiyalash jarayonida innovatsion yondashuvlarning samaradorligini ko'rish mumkin. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, masalan, virtual ta'lim platformalari, o'yinlar va interaktiv mashqlar o'quvchilarning psixologik barqarorligini saqlashda va stressni kamaytirishda muhim vositalar sifatida ishlatiladi. Innovatsion texnologiyalar yordamida o'quvchilarga nafaqat bilim, balki ijobiy tafakkur va o'zini anglash imkoniyatlari ham beriladi. Shuningdek, bu texnologiyalar o'quvchilarga muvaffaqiyatsizliklarga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lishni o'rgatadi, bu esa sanogen tafakkurni rivojlantirishda zarur elementlardan biridir.

Biroq, o'quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirish jarayonida ba'zi qiyinchiliklar ham mavjud. O'quvchilarning psixologik xususiyatlari, shaxsiy holati, oilaviy sharoitlari hamda jamiyatdagi psixologik iqlim bu jarayonni murakkablashtirishi mumkin. Ba'zan o'quvchilar o'zlariga bo'lgan ishonchsizlikni yoki ichki stressni his qilishlari mumkin, bu esa sanogen tafakkurni shakllantirishda to'sqinlik qilishi mumkin. Shunday qilib, o'qituvchilar va psixologlar o'quvchilarning individual ehtiyojlarini inobatga olib, ularning psixologik holatini qo'llab-quvvatlashlari kerak.

Shuningdek, pedagogik-psixologik tadqiqotlarda sanogen tafakkurni shakllantirishda o'qituvchining roli va metodik usullarini yanada rivojlantirish zarurligi haqida ko'plab fikrlar mavjud. Pedagogik etikani saqlash, o'quvchilarga ijobiy motivatsiya berish, ular bilan konstruktiv muloqot olib borish va muammolarni birgalikda hal qilish orqali o'quvchilarda ijobiy tafakkur va psixologik barqarorlikni shakllantirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, sanogen tafakkurni shakllantirish o'quvchilarni faqat o'quv jarayonida emas, balki ular kelajakdagi hayotlarida ham muvaffaqiyatli bo'lishga tayyorlaydi. Pedagogik yondashuvlar va metodik usullar orqali o'quvchilarning ijobiy fikrlashini rivojlantirish, ularning psixologik salomatligini ta'minlash va stressga qarshi kurashish qobiliyatini oshirishda davom etish lozim. Bu jarayon nafaqat o'quvchilarning ta'lim olishda muvaffaqiyatlarini oshiradi, balki ularning shaxsiy rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi.

1-jadval

Metodologik Yondashuvlar	Tavsif	Ma'lumoti	Qo'llaniladigan usullar	Natija
Sanogen Tafakkur	O'quvchilarda ijobiy fikrlash va stressga chidamlilikni rivojlantirish.	O'quvchilarda ruhiy salomatlikni ta'minlash va stressga qarshi kurashish.	Psixologik mashqlar, stressni boshqarish, muammolarni konstruktiv hal qilish	O'quvchilarda musbat fikrlashni shakllantirish va stressga qarshi kurashish qobiliyatini oshirish.
Innovatsion Pedagogik Texnologiyalar	Zamonaviy texnologiyalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish	Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llash orqali sanogen tafakkurni shakllantirish.	Virtual ta'lim platformalari, interaktiv o'yinlar onlayn mashqlar	O'quvchilarda fikrlash, ijodkorlik va ta'limga qiziqishni oshirish.
Kommunikativ Yondashuvlar	O'quvchilarda samarali muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish.	O'quvchilar o'rtasida ochiq va ijobiy muloqotni ta'minlash orqali sanogen tafakkurni rivojlantirish.	Guruh ishlari, debatlar, rolli o'yinlar, simulyatsiya mashqlari	O'quvchilarda fikrlash va o'zaro hurmatni shakllantirish.
Pedagogik Etika	O'qituvchining axloqiy qoidalarga amal qilishi, o'quvchilarga ijobiy munosabatda bo'lish.	O'qituvchining etika va axloqiy qadriyatlari o'quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirishga yordam beradi.	Pedagogik etikaga oid seminarlar, psixologik maslahatlar, tenglikni ta'minlash	O'quvchilarda ijobiy munosabat va axloqiy mas'uliyatni rivojlantirish.
Muammoli Vaziyatlar	O'quvchilarda kreativ fikrlash va hal qiluvchi qobiliyatlarni rivojlantirish.	O'quvchilarga muammolarni hal qilish orqali sanogen tafakkurni shakllantirish.	Muammoli vaziyatlar, problemali o'yinlar, kreatsion yondashuvlar	O'quvchilarda ijobiy tafakkurni shakllantirish va muammolarni konstruktiv hal qilishni o'rgatish.
Motivatsiya va O'z-o'zini Anglash	O'quvchilarda o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish, ijobiy motivatsiya yaratish.	O'quvchilarda motivatsiya va o'z-o'zini anglash orqali sanogen tafakkurni rivojlantirish.	Motivatsion mashqlar, o'z-o'zini anglash faoliyatlari, muvaffaqiyatni nishonlash	O'quvchilarda o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish va musbat motivatsiyani shakllantirish.

Tavsif: Bu jadvalda o'quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirish uchun qo'llaniladigan metodologik yondashuvlar va ularning pedagogik-psixologik xususiyatlari keltirilgan. Jadvalda sanogen tafakkurni rivojlantirish jarayonida qo'llaniladigan metodlar va ularning natijalari ham keltirilgan, bu esa o'quvchilarda ijobiy fikrlash, stressga qarshi kurashish va ijtimoiy muammolarni hal qilish qobiliyatlarini shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa. O'quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirish pedagogik jarayonning muhim qismidir va bu o'quvchilarning psixologik salomatligini ta'minlash, ijobiy fikrlashni rivojlantirish hamda stressga chidamliligini oshirishda katta rol o'ynaydi. Sanogen tafakkurni shakllantirishning samarali usullari sifatida innovatsion pedagogik texnologiyalar, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish, muammoli vaziyatlarni hal qilish va motivatsion yondashuvlar ajralib turadi. Ushbu jarayonlar o'quvchilarda o'z-o'zini anglash, ijobiy fikrlash, psixologik barqarorlik va kreativ fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, o'qituvchilar va pedagogik xodimlar o'quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirishda o'z metodik yondashuvlarini doimiy ravishda takomillashtirib borishlari, zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, psixologik maslahatlar va o'zaro hurmatga asoslangan muloqotni ta'minlash orqali o'quvchilarga ko'proq yordam berishlari zarur. Pedagogik etikaning ahamiyati ham yuqori bo'lib, o'qituvchining ijobiy va axloqiy munosabati o'quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirishga ta'sir qiladi.

Tavsiyalar:

1. Innovatsion texnologiyalarni kengaytirish: o'qituvchilar zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash orqali o'quvchilarning sanogen tafakkurini rivojlantirishda samarali yondashuvlarni yaratishlari zarur. Bunga onlayn ta'lim platformalari, interaktiv o'yinlar va virtual mashg'ulotlar kiradi.

2. Kommunikativ Yondashuvlar: o'quvchilarda samarali va ijobiy kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish uchun guruh ishlari, debatlar, rolli o'yinlar kabi metodlarni qo'llash kerak. Bu o'quvchilarning o'z fikrlarini erkin ifodalashiga yordam beradi va ularni bir-biriga hurmat bilan munosabatda bo'lishga o'rgatadi.

3. Pedagogik etikaning keng tarqatilishi: o'qituvchilarga pedagogik etikani rivojlantirishga e'tibor qaratish zarur. O'qituvchining o'quvchilarga bo'lgan ijobiy munosabati, hurmat va hamjihatlik o'quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirishga yordam beradi.

4. Sanogen tafakkurni rivojlantirishda psixologik mashqlar: o'quvchilarga psixologik barqarorlikni ta'minlash va stressni boshqarish uchun maxsus mashqlar, meditatif va relaksatsiya usullari joriy etilishi lozim. Bu o'quvchilarning ijobiy fikrlashni rivojlantiradi va ularda psixologik salomatlikni saqlashga yordam beradi.

5. Motivatsiya va o'z-o'zini anglash: o'quvchilarga o'zlariga bo'lgan ishonchni oshirish va musbat motivatsiyani shakllantirish uchun individual yondashuvlar amalga oshirilishi lozim. O'quvchilarning muvaffaqiyatlarini nishonlash, ularni ijobiy faoliyatga undash orqali sanogen tafakkurni rivojlantirish mumkin.

6. Muammoli vaziyatlar va kreativ yondashuvlar: O'quvchilarga real hayotdagi muammolarni hal qilishni o'rgatish zarur. Muammoli vaziyatlar va kreativ fikrlash mashqlari orqali o'quvchilar o'zlarining ijobiy fikrlash va hal qiluvchi qobiliyatlarini rivojlantiradilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Pirov, L. (2018). *Pedagogik psixologiya*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi O'qituvchi nashriyoti.
2. G'ofurov, I. (2016). *Ta'limda innovatsion yondashuvlar va metodlar*. Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Shodmonova, Z. (2020). *O'quvchilarda sanogen tafakkurni rivojlantirish usullari*. Tashkent: TDIU nashriyoti.
4. Xolmatov, M. (2017). *Pedagogik psixologiya va uning ta'lim jarayonidagi roli*. Toshkent: Ma'naviyat.
5. Gulomova, N. (2019). *O'quvchilarda ijobiy fikrlashni shakllantirishda pedagogik yondashuvlar*. Tashkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.
6. Berdikulov, R. (2015). *Ta'limda innovatsiyalar va pedagogik texnologiyalar*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
7. Davronova, Sh. (2021). *Sanogen tafakkur va uning ta'lim jarayonidagi o'rni*. Samarkand: SamDPI nashriyoti.

8. Ismailova, M. (2022). *Stress va unga qarshi kurashish usullari o'quvchilarda*. Buxoro: BuxDPI nashriyoti.
9. Tursunov, K. (2016). *Pedagogik etika va axloqiy qadriyatlar*. Toshkent: Fan va texnologiya.
10. Ergasheva, Z. (2020). *Komunikativ yondashuvlar va ularning ta'lim jarayonidagi roli*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi nashriyoti.

Ashurova Gulru Okhunova,
Qo'qon davlat universiteti o'qituvchisi
munibaxon99@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-7400-7995>

QALB, NAFS VA RUH TUSHUNCHALARI ISLOM PSIXOLOGIYASIDA

Annotatsiya. Maqolada qalb, nafs va ruh tushunchalarining islom psixologiyasidagi o'rni, ularning o'zaro aloqasi va inson ma'naviyatiga ta'siri yoritiladi. G'azzoliy, Ibn Sino va Ibn Rushd qarashlari asosida qalbni poklash, ruhni rivojlantirish va nafsni boshqarish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, nafsning uch darajasi hamda bu tushunchalarning zamonaviy psixologiya bilan uyg'unligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: Qalb, nafs, ruh, islom psixologiyasi, G'azzoliy, Ibn Sino, Ibn Rushd, poklanish, ruhiy holat, ma'naviyat, aqlli nafs, nafsning darajalari.

Annotation. The article highlights the role of the concepts of heart, soul and soul in Islamic Psychology, their interaction and their impact on human spirituality. Based on the views of Ghazali, Ibn Sina and Ibn Rushd, the issues of Soul purification, soul development and self-control are analyzed. It also shows the three levels of lust as well as the harmony of these concepts with modern psychology.

Keywords: Heart, Soul, Soul, Islamic Psychology, Ghazzali, Ibn Sina, Ibn Rushd, penance, state of mind, spirituality, intelligent lust, levels of lust.

Аннотация. В статье освещается роль понятий душа, похоть и душа в Исламской психологии, их взаимосвязь и влияние на духовность человека. На основе взглядов Газали, Ибн Сины и Ибн рушда анализируются вопросы очищения души, развития духа и управления эго. Также показаны три уровня эго и гармония этих понятий с современной психологией.

Ключевые слова: душа, похоть, душа, исламская психология, Газали, Ибн Сина, Ибн Рушд, очищение, душевное состояние, духовность, разумная похоть, уровни похоти.

Kirish. Inson o'zining ruhiy va ma'naviy holatlarini anglash, o'z ichki olamidagi qarama-qarshiliklarni tushunish, uni boshqarish va tarbiyalash yo'llarini topish jarayonida ko'plab falsafiy va diniy ta'limotlarga murojaat etgan. Psixologiyasini to'liq anglash uchun esa uning murakkab ichki tuzilmasini, ayniqsa qalb, nafs va ruh kabi tushunchalarni chuqur o'rganish lozim. Islomiy tafakkurda bu tushunchalar nafaqat diniy, balki psixologik-ma'naviy taraqqiyotda ham markaziy o'rin egallaydi. Zamonaviy psixologiya esa bu tushunchalarni boshqa atamalar bilan ifodalasa-da, ularning mohiyati insonning ichki dunyosini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Har bir insonning maqsadga erishish yo'lida ruhiy va ma'naviy yuksalish uchun bu tushunchalarni to'g'ri anglash va amaliyotga tadbiiq etish zarurdir. Islom psixologiyasida qalb insonning iymoni, axloqi va ruhiy holatining markazi sifatida talqin etiladi, nafs esa insonning ichki kurash maydoni bo'lib, uning xulq-atvorini shakllantiradi. Ruh esa hayotning, maqsadning va tirikchilikning markaziy kuchi sifatida ko'riladi.

Qalb, nafs va ruh tushunchalarining islom psixologiyasidagi o'rni va ularning inson hayotiga ta'sirini chuqur yoritishga harakat qiladi. Ushbu tushunchalar islomda qanday talqin qilinishini, ularning o'zaro aloqalarini va insonning ruhiy holatini qanday shakllantirishini ko'rsatadi. Inson o'z tuyg'ulari, fikrlari va ma'naviy holati bilan boshqa mavjudotlardan ajralib turadi. Bu murakkab ichki tuzilma - ruh, nafs, qalb va aql kabi to'rtta asosiy unsurga tayanadi. Islomiy tafakkurda bu to'rt tushuncha insonning hayotdagi yo'nalishi, axloqi va ruhiy holatini belgilab beradi. Inson o'zini to'g'ri anglash uchun bu tushunchalarni chuqur o'rganishi zarur.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Islom psixologiyasi va uning asosiy tushunchalari - qalb, nafs va ruh - haqidagi ilmiy adabiyotlar ko'plab arab, fors va turk asarlarida mavjud bo'lib, ularning har biri o'z vaqtida inson ruhiyatining turli jihatlarini o'rganishga qaratilgan. Ushbu asarlarda qalbning, nafsning va ruhning o'ziga xos xususiyatlari, ularning iymon va axloqiy

holatga ta'siri hamda ularni tarbiyalash metodlari keng muhokama qilinadi. Imom G'azzoliy "Ihya' Ulum ad-Din"[1, 34-35 betlar] asarida qalb, ruh va nafsni turli jihatdan ta'riflaydi. Uning fikricha, qalb insonning iymoni va axloqini shakllantiruvchi markazdir. G'azzoliy qalbni poklashni, uning butun insonga ta'sirini yuqori darajada ta'kidlaydi. Ruhni, uning haqiqatini va ma'naviy ahamiyatini tushunish, iymonli qalbni tarbiyalashni eng oliy maqsad sifatida qabul qildi. Ibn Sino "Kitab al-Qanun fi at-Tibb"[2, 200-210 betlar] asarida ruhni uch turga bo'lish orqali inson psixikasini yoritgan. U ruhni nabatiy, hayvoniy va insoniy ruhlarga ajratib, ularning har birining o'ziga xos funksiyalarini tavsiflagan. Ibn Rushd "Bidayat al-Mujtahid wa Nihayat al-Muqtasid"[3, 58-64 betlar] asarida ruh va aqlning o'zaro aloqasini o'rganadi. Ibn Rushd fikriga ko'ra, ruh va aql bir-biriga chambarchas bog'langan bo'lib, ruh orqali inson ilohiylik sari intiladi. U, shuningdek, qalbning axloqiy va ilmiy jihatlarini ham yoritgan. Zamonaviy psixologlar (masalan, Freyd, S. Badriy, Badi' va boshqalar) ruh va nafsni ko'proq insonning psixologik jihatlarini ochib berish nuqtai nazaridan o'rganadilar. Freydning "Id, ego, superego"[11, 30-45 betlar] nazariyasini islomiy tushunchalar bilan taqqoslash orqali, nafsning insonning psixikasidagi o'rnini va uning tarbiyalanishi zarurligini yoritish mumkin.

Maqolada foydalanilgan metodologiya asosan tahlil, solishtirish, taqqoslash va tarixiy tahlilga asoslanadi. Har bir asosiy tushuncha - qalb, nafs, ruh - uchun:

Tahlil metodi. Islomiy manbaalar va zamonaviy psixologik yondashuvlar bo'yicha tahlil o'tkaziladi. Qur'on, hadis va musulmon olimlarining asarlari tahlil qilinadi, shuningdek bu tushunchalar zamonaviy psixologiya va ruhshunoslikda qanday talqin qilinayotgani o'rganiladi.

Solishtirish metodi. Qur'onda va hadislarda qalb, nafs va ruh haqidagi tushunchalar tahlil qilinib, ular zamonaviy psixologik tushunchalar bilan solishtiriladi.

Tarixiy tahlil. Islom psixologiyasining rivojlanish tarixi, asarlaridagi ta'limotlar va metodlar, ularning o'zgarishi va zamonaviy ilm-fan bilan aloqasi o'rganiladi. Bu usul orqali psixologik tushunchalarning tarixiy o'zgarishlari va ularning bugungi kunda qo'llanilishi tahlil qilinadi.

Amaliy Tavsiyalar. Olingan ilmiy natijalar asosida qalb, nafs va ruhni tarbiyalash va ularning sog'lom rivojlanishini ta'minlash uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Islomiy ta'limot va zamonaviy psixologiya integratsiyasi orqali, ruhiy va ma'naviy salomatlikni saqlash uchun maqsadga muvofiq yo'nalishlar taklif etiladi.

Natija va muhokalar. Inson nafaqat tana, balki ma'naviyat, tuyg'u va ruh bilan mavjud bo'lgan murakkab mavjudotdir. Ana shu ma'naviy tuzilmalarning eng markaziy qismi - qalbdur. Qur'on va hadislarda qalb insonning iymoni, taqvoli, niyati va axloqining manbaasi sifatida tasvirlanadi. Qalb tanada bo'lsa-da, u ko'ngil va ruhiy holatni belgilovchi eng nozik va muhim a'zodir. Islomiy tafakkurda qalbni tushunish - insonni tushunish demakdir.

Qalb - bu insonning ichki haqiqatini belgilovchi, iymon va axloqni o'zida mujassam qiluvchi ilohiy markazdir. Uning holati - butun inson hayoti, taqdirining yo'nalishini belgilaydi. Qalb pok bo'lsa, til, tan, niyatlar va amallar ham pok bo'ladi. Shu sababli islomiy ta'limot qalbni poklashga, uni Allohga bog'lashga eng katta ahamiyatni beradi. Har bir ongli musulmon qalbiga nazar solmog'i, uni sog'lom saqlashga doimo intilmog'i lozim. Psixologik nuqtai nazardan, qalbni insonning emotsional markazi deb qarash mumkin. Emotsional intellekt (EI) tushunchasi bilan bog'lab, qalbni insonning o'z hissiyotlarini anglash, boshqalarni tushunish va ijtimoiy munosabatlarda muvaffaqiyatga erishish qobiliyatlari bilan bog'lash mumkin. Emotsional salomatlik insonning ruhiy barqarorligi va jamiyatdagi roli uchun muhimdir.

"Qalb" so'zi arab tilida "ag'darilish", "o'zgaruvchanlik" ma'nolarini bildiradi. Bu, qalbning har doim ta'sirchan, o'zgaruvchan tabiatini ifodalaydi. Islomiy manbaalarda qalb - bu insonning ichki haqiqatini, niyatlarini, e'tiqodini, muhabbat va qo'rquvini qamrab oluvchi ruhiy markaz sifatida talqin etiladi.

Rasululloh (s.a.v.) duolarida shunday deb iltijo qilganlar: "Ey qalblarni buruvchi Zot, qalbmni Dininda sobit qil!" Bu hadis qalbning o'zgaruvchan, nozik tuyg'ular markazi ekanini ko'rsatadi. Qur'onda ko'p marotaba iymonning qalbdan bo'lishi ta'kidlanadi: "Alloh iymonni sevdirdi va uni qalbingizda ziynatli qildi" (Hujurot,7). Qalb iymonning joyidir. Iymon faqat til bilan emas, qalb bilan tasdiqlanishi kerak. Iymonli qalb - bu pok qalbdur. Pok qalb esa faqat ibodat

bilan emas, balki har bir ishda Allohni eslash, haqiqatni sevish, zulmdan qochish orqali shakllanadi. Qalbning holatlari sog'lom, bemor va muhrlangan bo'ladi. Islomiy tafakkurda qalbning uch xil holati mavjud: qalbun salim (sog'lom qalb)–pok, Allohga bog'langan qalb. Bu holat Qur'onda ideal sifatida ta'riflanadi: "Qalbun salim bilan kelgan kishigina najot topadi" (Shuaro, 89).

Qalbun mariz (bemor qalb)–shubha, hasad, nifoq, kibr kabi illatlar bilan zararlangan qalb. U gunohga moyil, lekin hali najot umidi bor. Qalbun maktum (muhrlangan qalb)–Allohdan butunlay yuz o'giran, haqiqatni ko'rmaydigan, to'g'riga yurmaydigan qalb. Qur'onda bu haqda:

"Ularning qalblariga muhr bosildi" (Baqarasi 7-oyat). Bu uch holat insonning ma'naviy hayotida doimiy kurashni bildiradi - sog'lom qalbga intilish, illatlardan xalos bo'lish yo'lidir. Imom G'azzoliy[1, 34-35 betlar] qarashlarida qalbni inson "haqiqiy men"ining markazi deb ta'riflaydi. Unga ko'ra, qalb: Allohni tanish joyidir, Ilhom va vahiyning qabul qiladigan idrokdir, axloq va niyatlarning manbaaidir. G'azzoliy[6, 25-40 betlar] qalbni poklashni eng oliy maqsad deb biladi. Uning fikricha, qalb poklanmasa, ibodat ham, ilm ham samarasiz qoladi. Bugungi psixologiyada qalb tushunchasi ko'proq "ko'ngil", "ichki men", "emotsional markaz" sifatida talqin qilinadi. Ammo musulmon psixologlar, masalan, Malik Badriy[8, 65-78 betlar] yoki Abdulkarim Badi', qalbni nafaqat emotsional markaz, balki axloqiy va iymoniy kompas sifatida ko'radilar. Bu yondashuvda qalb shunchaki tuyg'ular markazi emas, balki inson maqsadlarini boshqaruvchi, harakatlarini yo'naltiruvchi markazdir.

Inson o'z mohiyatini anglashga harakat qilgan sayin, uni tanasidan ko'ra ulug'roq, ko'rinmas, ammo hayot uchun muhim bo'lgan bir kuch borligini his qiladi. Bu kuch - ruh deb ataladi. Musulmon tafakkurda ruh insonning hayotiy markazi, ilohiy ne'mat sifatida tasvirlanadi. Ruhsiz jism tirik emas, ruhsiz hayot - ma'no va maqsadsiz. Shuning uchun, ruh tushunchasini chuqur o'rganish har bir ongli inson uchun zarurdir. Psixologiyada ruh tushunchasi ko'proq Viktor Franklning logoterapiyasi orqali tushuntiriladi. Franklga ko'ra, inson ma'noga intilgan mavjudotdir va uning ruhiy salomatligi ko'pincha hayotiy maqsad topishi bilan bog'liq. Ruhiy yetuklik - bu insonning o'z hayotining mazmunini tushunib yetishi, qiyinchiliklarga sabr bilan yondashishi va boshqalarga xizmat qilish orqali o'zini to'liq ro'yobga chiqarishidir. Ruh arab tilida "jon", "hayot quvvati", "nafas" ma'nolarini bildiradi. Qur'oni Karimda ruh haqida:

"(Ey Muhammad,) ular sizdan Ruh haqida so'raydilar. Ayting: Ruh–bu Rabbimning ishidir. Sizlarga undan ozgina bilim berilgan[7, 101-110 betlar]."(Isro surasi, 85-oyat)

Ushbu oyat ruhning asl mohiyati ilohiy sir bo'lib, to'liq anglab bo'lmashligini ko'rsatadi. Biroq, Alloh Odam Atoning tanasiga ruh puflaganidan keyin u tirik jonzo'tga aylangani (Hijr surasi, 29-oyat) ruhning hayotni ta'minlovchi markaziy unsur ekanini anglatadi.

Imom G'azzoliy ruhni ikki turga bo'ladi:

1. Jismaniy ruh–qon bilan bog'liq hayot quvvati;
2. Ma'naviy ruh–ilohiy ong, qalb va aqlning asosiy manbaai.

G'azzoliy[6, 25-40 betlar] fikricha, insonning haqiqiy komillikka erishuvi faqat ruhiy poklik orqali mumkin. Ruh poklansa, inson Allohga yaqinlashadi. Mana shunday qarashlarni Ibn Sinoning ham asarlarida uchratish mumkin. U ruhni uchga bo'ladi:

1. Nabatiy (o'simlik sifat) ruh–o'sish va oziqlanish quvvati;
2. Hayvoniy ruh–harakat va sezgi manbaai;
3. Insoniy ruh–tafakkur, idrok va iymon quvvati.

Ibn Sino[2, 200-210 betlar] ruhni "nojo'ya moddiy", ya'ni ko'rinmas, lekin mavjud kuch deb hisoblaydi. Unga ko'ra, ruh tanaga bog'liq bo'lmay, tanadan chiqib ketgach ham yashashda davom etadi.

Ibn Rushd[3, 58-64 betlar] esa, aql va ruhni bir-biriga chambarchas bog'lab ko'radi. Uning fikricha, ruh orqali inson materiyadan yuqoriga - ilohiylik sari intiladi.

Ruh tushunchasi zamonaviy psixologiyada ham muhim o'rin egallaydi. G'arb psixologiyasida u ko'pincha "ong", "shaxsiyat", "ichki men" sifatida talqin qilinadi. Musulmon psixologlar esa ruhni tanadan ustun turuvchi, axloq, e'tiqod va ong markazi sifatida o'rganadilar.

Ruhiiy muvozanat buzilishi inson hayotida stress, tushkunlik, maqsadsizlik kabi muammolarga olib keladi. Shu sababli, ruhiy salomatlikni saqlash iymon, ibodat, ma'naviy tarbiya bilan bog'liqdir. Islomda o'lim - bu tananing emas, balki ruhning jismdan ajralishidir. Ruh o'lmaydi, u barhayot qoladi va boshqa olamda - barzaxda hayotini davom ettiradi. Shu sababli musulmonlar ruhiy hayotga jiddiy yondashadi, uni pok tutishga intiladilar. Ruh - bu inson hayotining markazi, uning tirikligi va shaxsiyati asosi hisoblanadi. U Alloh tomonidan ato etilgan ilohiy sovg'a bo'lib, faqatgina tanani emas, balki qalb, aql va nafsni ham boshqaruvchi kuchdir. Ruhni anglash, uni pok saqlash va Allohga yaqinlashtirish orqali inson chinakam baxtga va ma'naviy yuksalishga erisha oladi. Shuning uchun, ruh tarbiyasi har bir inson hayotining muhim maqsadlaridan biri bo'lmog'i lozim.

Inson o'zini anglagan sayin, uning ichida bir-biriga qarama-qarshi istaklar, hissiyotlar va tamoyillar mavjudligini sezadi. Bu qarama-qarshilik manbaai-nafs deb ataladi. Nafs-bu insonning ichki dunyosidagi hirs, orzu, g'azab, tamagirlik, lekin shu bilan birga sabr, toqat va iymon bilan ham kurashadigan kuchdir. Nafs - insonning istak va ehtiyojlari, hayvoniy tabiatiga doir psixik komponentidir. Islomiy tafakkurda nafsni anglash va uni tarbiyalash - kamolot sari olib boruvchi eng muhim yo'ldir. Nafs-bu inson ichidagi doimiy kurash maydoni bo'lib, uni anglash va tarbiyalash hayotning eng muhim vazifasidir. Nafs tarbiyalansa, inson komillikka, Allohga yaqinlikka, ruhiy xotirjamlikka erishadi. Tarbiyalanmasa, u insonni halokatga olib boradi. Qur'on, hadislarida va musulmon olimlar merosida nafsni tanish, uni boshqarish va poklashning har tomonlama yo'llari ko'rsatilgan. Har bir inson o'z nafsining holatini tan olib, uni mutma'in darajasiga yetkazishga intilmog'i zarur. "Nafs" arab tilida "jon", "shaxs", "o'zlik" degan ma'nolarni bildiradi. Qur'oni Karimda "nafs" 295 martadan ortiq ishlatilgan bo'lib, u har xil kontekstlarda: jon, shaxsiyat, ichki kuch, orzu-istaklar va h.k. ma'nolarda keladi. Qur'on va hadislarida nafs haqida quyidagicha bayon etilgan. Alloh taolo Qur'onda shunday deydi: "Albatta, nafs yomonlikka buyuruvchidir..." (Yusuf, 53). Bu oyat nafsning boshdan-bosh yomon emasligini, ammo tarbiyalanmasa yomonlikka undovchi kuchga aylanishini bildiradi. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) aytganlar: "Janglarning eng kattasi-bu insonning o'z nafsiga qarshi qiladigan jihodidir." Bu hadis nafs bilan kurashni, ya'ni uni boshqarishni har qanday tashqi dushmandan ham kuchliroq dushman deb hisoblash lozimligini ko'rsatadi.

Musulmon olimlar nafsni uch asosiy darajaga bo'lishadi:

1. Nafs ammora (gunohga buyuruvchi nafs). Bu nafs insonga shahvat, g'azab, hasad, yolg'on, zulm kabi yomon xatti-harakatlarni buyuradi. Tarbiyalanmagan nafs bu bosqichda qoladi va odamni halokatga olib boradi.

2. Nafs lavvama (o'zini ayblovchi nafs). Bu darajadagi nafs doimiy ichki tanqid ostida yashaydi. Inson gunoh qilsa, pushaymon bo'ladi, tavba qiladi, o'zini ayblaydi. Bu daraja iymonli kishilarda ko'proq uchraydi.

3. Nafs mutma'inna (xotirjam, rozi nafs). Bu eng oliy darajadagi nafsdur. Inson Allohga to'liq taslim bo'lgan, sabrli, ko'ngli sokin, Allohning taqdiridan rozi bo'lgan holatda yashaydi. Qur'onda bunday nafs egasiga: "Ey xotirjam nafs! Rabbingdan rozi bo'lgan holda, sen ham uning roziligiga sazovor bo'lgan holatda qayt" (Fajr, 27-28) - deyiladi.

Imom G'azzoliy nafsni to'rt unsurda ko'radi:

- a) Nafs shaytoniy-yomonlikka undaydi,
- b) Nafs hayvoniy-nafsiy hirs va shahvatni ifodalaydi,
- c) Nafs saboiy (yirtqich)-g'azab, zo'ravonlikni bildiradi,
- d) Nafs ilohiy (ruhiy)-bu yuqori darajadagi, Allohga intiluvchi nafsdur.

G'azzoliyga ko'ra, inson bu to'rtta kuch orasida doimiy kurash olib boradi. Poklik, taqvo, zikr va ibodat orqali inson o'z nafsini past darajalardan yuqoriga ko'tarishi mumkin. Zamonaviy psixologiya (xususan, Sigmund Freyd) nafsga o'xshash tushunchalarni ilgari suradi:

1. Id-hayvoniy istaklar (nafs ammora),
2. Ego-ongli qarorlar (nafs lavvama),

3. Superego–axloqiy tamoyillar (nafs mutma'inna).

Musulmon psixologlar bu nazariyalarni Qur'ondagi nafs tushunchasi bilan uyg'unlashtirishga harakat qilgan. Bu ko'rsatadiki, nafs–qadimdan buyon inson psixikasining eng muhim elementidir.

Qalb, nafs va ruh tushunchalari orqali musulmon insonining shaxsiyati psixologik jihatdan to'liq yoritilishi mumkin. Bu model zamonaviy psixologiyada keng tarqalgan holistik (ya'ni butunlik) yondashuvga mos tushadi. Inson ruhiyatini faqat biologik yoki kognitiv jarayonlar orqali emas, balki emotsional, axloqiy va ma'naviy komponentlar orqali tahlil qilish - musulmon shaxsiyatini to'g'ri anglash va unga yordam ko'rsatishda samarali bo'lishi mumkin.

Xulosa. Ushbu maqola islom psixologiyasining asosiy tushunchalarini, ya'ni qalb, nafs va ruhni keng tarzda tahlil etadi. Qalb, nafs va ruhning o'zaro bog'liqligi, ular inson hayotidagi axloqiy, ruhiy va ma'naviy holatlarning shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini ko'rsatib beradi. Shu asosda aytish mumkinki, islom psixologiyasidagi qalb, nafs va ruh tushunchalari nafaqat diniy va falsafiy nuqtai nazardan, balki amaliy psixologiya uchun ham muhim manbaa bo'la oladi. Bugungi kunda musulmon shaxsiyatini chuqurroq tushunish, ruhiy salomatlikni saqlash hamda ichki muvozanatni tiklashda ushbu tushunchalarni psixoterapevtik yondashuvlarga integratsiya qilish foydali bo'ladi. Shu maqsadda, zamonaviy musulmon psixologlari ushbu uchlik (qalb–nafs–ruh) o'rtasidagi o'zaro munosabatni inobatga olgan holda, madaniy moslashgan terapevtik model ishlab chiqishlari tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G'azzoliy, I. (1995). Ihya' ulum ad-din. Urdu Bazar, Karachi Pakistan "Darul-ishaat" 34-35 betlar.
2. Ibn Sina, A. (2001). Kitab al-Qanun fi at-Tibb. Bukhara: Bukhara State University Press 200-210 betlar.
3. Ibn Rushd, A. (1999). Bidayat al-Mujtahid wa Nihayat al-Muqtasid. Cairo: Dar al-Ma'arif 58-64 betlar.
4. Muhammad ibn Ismoil Buxoriy. (2003). Sahih al-Buxoriy. Tashkent: Sharq Nashriyoti 150-165 betlar.
5. Qushayri, A. (2002). Al-Risala al-Qushayriyya. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. 85-95 betlar.
6. Al-Ghazali, A. (1998). The Alchemy of Happiness. Lahore: Islamic Book Service 25-40 betlar.
7. Tafsiri Qur'on. (2004). Al-Baqara Surasi, 7-oyat. Tashkent: "Ilm" Nashriyoti 101-110 betlar.
8. Badriy, M. (2010). Islamic Psychology: Understanding the Nature of the Human Psyche. New York: Oxford University Press 65-78 betlar.
9. Badi', A. (2015). The Psychological System in Islamic Tradition. London: Routledge 130-142 betlar.
10. Al-Qaradawi, Y. (2005). The Lawful and the Prohibited in Islam. Cairo: Al-Dar Al-Misriyya 57-70 betlar.
11. Freud, S. (2003). The Ego and the Id. London: W.W. Norton & Company 30-45 betlar.

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna,
Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrası dotsenti (PhD)

OILADA OTA-ONALIK POZITSIYASI TARBIYA IMKONIYATLARINING OMILI SIFATIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada ota-ona munosabatlari qanday shakllanadi va bu munosabatlarning ildizi, kelib chiqish tarixi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Bundan tashqari, ota-onalarning e'tiqodlari bolaning nima qila olishi va qila olmasligini baholash, uning kognitiv va ijtimoiy rivojlanish jarayonlari, ota-onalarning bolalar hayotidagi o'rni haqida ham fikr-mulohazalar maqoladan o'rin egallagan. Shuningdek, Ota-onalarning munosabati ota-onalarning bolaligida hal qila olmagan muammolarni o'z oilasida ongsiz ravishda takrorlashi bilan bog'liq bo'lgan tushunchalar ham mavjuddir. Shu asnda ota-ona to'g'risidagi psixolog olimlarning fikrlari hamda taqdidotlaridan natijalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kognitiv, stereotipik xatti-harakatlar, avtonom, ehtiyoj, komponent, idrok etish, global, praxis, protsessual bilimlar, deklarativ bilim, pozitsiya, ong, motivatsion tendensiya, addekvat, dinamizm.

Аннотация. В этой статье представлена информация о том, как формируются родительские отношения, а также о корнях и истории этих отношений. Кроме того, в статье также содержатся мнения об оценке ребенком того, что могут и не могут делать убеждения родителей, о процессах его когнитивного и социального развития, о роли родителей в жизни детей. Также существуют концепции, связанные с неосознанным повторением родительских установок в собственной семье проблем, которые родители не смогли решить в детстве. В то же время представлены результаты мнений и вкладов психологов о родителях.

Ключевые слова: когнитивное, стереотипное поведение, автономное, потребность, компонент, восприятие, глобальный, праксис, процессуальное знание, декларативное знание, позиция, сознание, мотивационная тенденция, адекватный, динамизм.

Annotation. This article provides information on how parental relationships are formed and the roots and history of these relationships. In addition, the article also contains opinions on the assessment of what parents' beliefs can and cannot do by the child, the processes of his cognitive and social development, and the role of parents in the lives of children. There are also concepts related to the unconscious repetition of parental attitudes in their own family of problems that parents could not solve in childhood. At the same time, the results of the opinions and contributions of psychologists about parents are presented.

Keywords: cognitive, stereotypical behavior, autonomous, need, component, perception, global, praxis, procedural knowledge, declarative knowledge, position, consciousness, motivational tendency, adequate, dynamism

Kirish. "Ota-onalarning munosabatlari" atamasi nihoyatda keng va turli xil tushunchalarni o'z ichiga oladi, munosabatlari, qadriyatlar, bolaning va ota-onalarning o'zlari haqidagi tasavvurlari, bolaning rivojlanishi bilan bog'liq g'oyalar va umidlar kabilarni qamrab oladi.

Ota-onalarning e'tiqodlari bolaning nima qila olishi va qila olmasligini baholash, uning kognitiv va ijtimoiy rivojlanish jarayonlari, ota-onalarning bolalar hayotidagi o'rni, bolaning ta'lim maqsadlari va tarbiyalashning afzal usullari to'g'risidagi bilimlarni o'z ichiga oladi. Ota-onalarning g'oyalari ta'lim strategiyalarining manbaai bo'lib, ota-onalar va bolalarga katta ta'sir ko'rsatadi. Ular ota-ona rolining bajarilishi baholanadigan muayyan standartlar va mezonlarni yaratish va ota-ona mas'uliyatining turli jihatlari uchun chegaralarni belgilash orqali ota-onalarga o'zlarining hurmatini himoya qilish vositalarini taqdim etadilar. Bolalar xatti-harakatlarining sababiy tushuntirishlari ota-onalarning g'oyalari asosida quriladi.

Ota-onalarning munosabatini ota-onalarning vaziyat elementlariga hissiy va qadriyat munosabati asosida muayyan vaziyatda harakat qilishga tayyorligi sifatida aniqlash mumkin. Munosabatlar - bu amaliy harakatlar, so'zlar, imo-ishoralar va boshqalarda ifodalanishi mumkin

bo'lgan stereotipik xatti-harakatlar qoidalari hisoblanadi. Ota-onalar o'zlarining o'rnatilgan munosabatlari asosida harakat qilib, tayyor qoliqlarga amal qilishadi.

Ota-onalarning g'oyalari me'yoriy, madaniy jihatdan aniqlangan g'oyalar va kutishlardan, shuningdek, ota-onalarning hayotining o'ziga xos ijtimoiy-psixologik holatidan kelib chiqadi. Bolalarning jinsi, yoshi, jismoniy jozibadorligi va boshqalar kabi xususiyatlari ota-onalarning idrokiga ta'sir qilishiga shubha yo'q. Biroq, bunday ta'sir oddiygina bolaning jinsi, jismoniy jozibadorligi va boshqalar bilan bog'liq me'yoriy madaniy g'oyalar mavjudligini ko'rsatadi. Boshqa tomondan, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, agar bolaning xatti-harakati normadan chetga chiqsa, ota-onalarning g'oyalari ma'lum bir bolaga (aniqrog'i, ota-onaning bolaning idrokiga) moslashtirilgan. Bunday holda, ota-onalar mavjud g'oyalarni o'zgartiradilar yoki yangilarini quradilar.

O'z tabiatiga ko'ra, ota-onalarning munosabatlari murakkab va qarama-qarshidir, bu ota-onalarning tashqi va ichki ziddiyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Misol uchun, bu bola tarbiyasi haqidagi o'z g'oyalari va qarindoshlarning maslahati yoki ota-onaning o'z g'oyalari va jamiyat talablari o'rtasidagi ziddiyat bo'lishi mumkin. Ikkilamchi g'oyalar ko'pincha ota-onaning bola hayotiga aralashuvi darajasi, bolaning qaramligi yoki avtonomligi, oila a'zolarining ehtiyojlari muvozanati kabi sohalarida uchraydi. Eng malakali va samarali ota-onalar vaziyatning talablariga muvofiq o'z xatti-harakatlarini o'zgartirishga qodir.

Adabiyotlar tahlili. Ota-onalarning munosabatlarida quyidagi komponentlarni ajratish odatiy holdir:

- baholash,
- kognitiv

Baholash komponenti - ota-onalarning tarbiya ob'yekti yoki holatiga bahosi.

Kognitiv komponent ishonchli deb hisoblangan va bolani tarbiyalash uchun strategiya va taktikalarni yaratish uchun foydalaniladigan bilimlar yoki g'oyalar tizimidan iborat. Nihoyat, ota-ona munosabatlarining xulq-atvor komponenti bolaga nisbatan muayyan tarzda o'zini tutish yoki niyatidan iborat. Boshqacha qilib aytganda, bu bolani tarbiyalashning o'ziga xos amaliyotidir.

Xulq-atvorning ushbu uchta asosiy tarkibiy qismiga qo'shimcha ravishda, ota-onalarning qadriyatlari, ota-onalarning bolani idrok etishi va ota-onalarning o'zlari haqidagi tasavvurlari ham mavjud. Qadriyatlar ko'pincha munosabatlarning sinonimi sifatida ishlatiladi; ular qandaydir mavhum ta'lim maqsadi sifatida qaraladi (masalan, baxtli bolani tarbiyalash). Bolaning idroki (masalan, bolaning qanchalik qiyinligi) uning xatti-harakatlariga reaksiyalar bilan bevosita bog'liq. Va nihoyat, ota-onalar o'zlarining roli va farzandlari bilan munosabatlarida o'zlarini qanday qabul qilishlari ham muhimdir.

Sigellar ota-ona munosabatlarini global hamda praxis turlarini farqlaydi. Birinchisi bolaning rivojlanishi va uning tarbiyasi bilan bog'liq faktlar to'g'risidagi bilimlarni o'z ichiga oladi (deklarativ bilim), ikkinchisi bolaga nisbatan qandaydir harakatlarni amalga oshirish haqidagi bilimlarni (protsessual bilimlarni) o'z ichiga oladi. G'oyalar va munosabatlar va ota-onalarning haqiqiy xatti-harakatlari o'rtasidagi bog'liqlik masalasi juda muhimdir. Biroq, bunday aloqani o'rganish ma'lum qiyinchiliklarga duch keladi, chunki ota-onalarning haqiqiy xatti-harakati nafaqat g'oyalar yoki munosabat bilan emas, balki ko'plab omillar bilan belgilanadi.

A.S.Spivakovskaya "ota-ona pozitsiyasi" tushunchasini kiritadi, buni ota-ona munosabatlari to'plami sifatida tushunadi. Ota-onalarning pozitsiyasi - bu tarbiyaviy motivlar ta'siri ostida yuzaga keladigan ota-onalarning ta'lim faoliyatining haqiqiy yo'nalishi, yaxlit shakllanish hisoblanadi. Bola bilan o'zaro munosabatlarda amalga oshiriladigan aniq ota-ona pozitsiyasi, birinchi navbatda, ongli va ongsiz motivatsion tendensiyalar o'rtasidagi munosabatlarga bog'liqdir.

A.S.Spivakovskaya ota-onaning mavqei addekvatlik, dinamizm va bashorat qilish fazilatlariga ega, deb hisoblaydi. Addekvat pozitsiya bolaning aqliy va xarakteristik xususiyatlarini ob'yektiv baholashga va bunday baholashga asoslangan ta'limni qurishga eng yaqini hisoblanadi. Noto'g'ri pozitsiya bilan ota-onalar o'z farzandlarini ko'rmaydilar, uni noto'g'ri qabul qiladilar va uning haqiqiy fazilatlarini bilan unga tegishli bo'lgan fazilatlarini ajratmaydilar. Aqliy rivojlanishni

noto'g'ri baholash, qobiliyatlarni haddan tashqari baholash va aqliy rivojlanishdagi hayoliy kechikishni ko'rsatish, bolalarning hissiy kechinmalarini yyetarlicha baholamaslik, bolaning haqiqiy va tabiiy qiyinchiliklariga e'tibor bermaslik, uning xatti-harakatlarining g'alati tomonlarini ta'kidlash keng tarqalgan. Ba'zida ota-onaning noto'g'ri xatti-harakati bolaning shaxsiyatini butunlay rad etish xarakterini oladi. Bola to'g'risidagi noto'g'ri tasavvur, unga yetuklik, zaiflik, nochorlik, qaramlik, onasiz yashashning mumkin emasligi g'oyalari yuklash "infantilizatsiya" deb ta'riflanadi. Bolaga nisbatan buzilgan ko'rishning yana bir turi - nogironlik - bolaning psixofizik xususiyatlarini yyetarlicha baholamaslik va kasallikni unga bog'lashdan iborat. Ijtimoiy invalidatsiya bolaning nuqtai nazarini, uning rejalari, niyatlari, manfaatlarini qadrsizlantirish, unga ijtimoiy muvaffaqiyatsizlik, yomon moyillik va ijtimoiy muvaffaqiyatga erishishdan iboratdir.

Erix Fromm ta'kidlaganidek, onalik muhabbatining asosiy xususiyati uning so'zsiz tabiatidir. Sevgining yana bir turi - otalik muhabbati shartli bo'lib, unga namunali o'g'il yoki qiz bo'lish orqali erishiladi. E.Fromm fikricha, onalik va otalik muhabbati sof holda mavjud emas. Bola shaxsini samarali tarbiyalash va rivojlantirish uchun ushbu ikkala turdagi hissiy munosabatlarni ko'rsatish kerak.

Karen Xorningning ta'kidlashicha, bola ko'pincha travmatik deb hisoblangan ko'p narsalarga (masalan, to'satdan sutdan ajratish, davriy kaltaklash, jinsiy tajribalar) chidashi mumkin, ammo bularning barchasi, agar u qalbida o'zini xohlashini va sevishini his qilsa. Bola sevgining haqiqiy yoki yo'qligiga juda sezgir va uni hech qanday ko'rgazmali namoyishlarga aldanib qolmaydi. Shuning uchun bolalar ota-onalarining muhabbatini yoshlikdan his qila oladi.

V.E. Koganning ta'kidlashicha, hissiy rad etish ko'pincha ota-onalarning totalitar ongining natijasidir. Bunday holda, oilaviy muloqotda, bir tomondan, ijobiy hissiy ekspressivlikning yetishmasligi paydo bo'lsa, boshqa tomondan, bostirilgan salbiy his-tuyg'ularning nazoratsiz namoyon bo'lishi qoidaga aylanadi. Albatta, ota-onalar o'z farzandlarini erkalashlari kerak va ko'pincha ular ziqna mehr-muhabbat uchun aniq yoki noaniq aybdorlik tuyg'usini boshdan kechiradilar. Ammo totalitar ongga xos bo'lgan o'z hissiy holatlarini yyetarli darajada bilmasligi sababli, his-tuyg'ular hozirgi muloqot kontekstidan tashqarida o'z-o'zidan mehr-muhabbat portlashlarida tarqaladi. Bola o'sha paytdagi kayfiyatidan qat'iy nazar, mehrni qabul qilishga va unga javob berishga majbur bo'ladi.

Natijalar tahlili. Natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, ota-onalar tarbiyasining mohiyati bolalarning xulq-atvori va shaxsiyatini ota-onalarning g'oyalari va talablariga muvofiqqlashtirishdir. Ota-onalar bolani tarbiyalashda asosan uchta usuldan foydalanar ekan:

- a) hissiy jazo;
- b) kuchni tasdiqlashga asoslangan texnika;
- v) tushuntirish texnikasi.

Hissiy jazo - bu ota-onalar bolaning his-tuyg'ulariga ta'sir qiladigan tarbiya shakli. Bu bola bilan gaplashishdan bosh tortish, masxara qilish, ota-ona mehridan ataylab mahrum qilish ("Onam buni yoqtirmaydi"), yoqtirmaslikni ifodalash, bolani izolyatsiya qilish, aybdorlik tuyg'usini uyg'otish. Bu bolaga ta'sir qilishning eng kuchli usuli, chunki hissiy jazo uzoq muddatli bo'lishi mumkin va bu holda bola kuchli tahdid ostida - sevgi ob'yektini yo'qotish qo'rquvi hisoblanadi. Tarbiyani tasdiqlashga asoslangan texnika jismoniy jazo, zavq va moddiy resurslardan mahrum qilish, bolaga nisbatan og'zaki tahdidlarni o'z ichiga oladi. Bunday holda, bolaning xatti-harakatlarini nazorat qilish mexanizmi jazodan qo'rqishdir. Tarbiyaga asoslangan tartib-intizom bolaning axloqiy rivojlanishining kechikishiga olib kelishi ko'rsatilgan. Ota-onalarning bunday xatti-harakatlari quyidagi omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin: ota-onaning yuqori darajadagi stressi yoki ruhiy tushkunligi, asabiylashish, ota-onalarning past ta'lim darajasi, ajralish, ko'p sonli bolalarni tarbiyalash va qashshoqlik kabi shaxsiy xususiyatning jiddiyligi bilan farqlanadi. Bolani jazolash orqali ota-onalar qisqa muddatli konfonga erishadilar, lekin bolaning rivojlanishining umumiy dinamikasiga ta'sir qila olmaydi.

Bolada vijdonning rivojlanishi onalar maqto'v va ishontirishni qanchalik tez-tez ishlatishi bilan ijobiy bog'liq, va salbiy - jismoniy jazodan foydalanish bilan bog'liq. Ota-ona intizomidagi

nomuvofiqlik (masalan, ota-onadan biri jazolaganda, ikkinchisi esa mukofotlaganda) bolaga manipulyatsiyadan ustunlik beradi, bu esa ota-ona tarbiyasini samarasiz qiladi. Ota-onalar bolaning xatti-harakatlarini tushunishlari kerak. Ko'pincha ular bolaning xatti-harakatiga, ko'rgan yoki eshitgan narsalariga shunchaki munosabatda bo'lishadi, bolaning nima uchun bunday yo'l tutishini tushunishga urinmaydilar. Eng oson va tezkor javob - bolaga baqirish yoki uni jazolashdir. Tahlillar shuni ko'rsatib o'tadiki, bolaning istalmagan xatti-harakatlariga samarali javob berish uchun ota-onalar quyidagilarni bilishi kerak:

1) bola rivojlanishning qaysi bosqichida, ota-ona talab qilganidek, u o'z xatti-harakatlarini nazorat qila oladimi;

2) qaysi turdagi ta'sir bu bola uchun eng samarali bo'ladi;

3) bolaning xatti-harakatiga olib kelgan aslida nima sodir bo'lganligi. Misol uchun, bola qo'rqib ketganligi sababli boshqa bolalarga nisbatan tajovuzkor munosabatda bo'lishi mumkin. Voyaga yetgan kishi bunday reaksiyalarning oldini olishi yoki to'xtatishi kerak, lekin ayni paytda u bolaga qo'rquvni yyengishga yordam berishi kerak. Bolaga kattalar o'z his-tuyg'ularini tushunishini ko'rsatish kerak, u odamlarning xafa bo'lganida tez-tez g'azablanib, g'azablanishlarini o'rganishi kerak. Buni bilib, bola boshqa odamlarga nisbatan tajovuzkorlik qilish o'rniga, o'z his-tuyg'ulari orqali ishlaydi.

Xulosa. Ota-onalarning munosabati ota-onalarning bolaligida hal qila olmagan muammolarni o'z oilasida ongsiz ravishda takrorlashi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, bolani infantilizatsiya qilish, e'tibor bermaslik va uning ulg'ayganini ko'rishni istamaslik ota-onaning tarjimai holining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Agar ota-onaning bir vaqtning o'zida ota-onasining sevgisi o'zgargan singlisi yoki ukasi bo'lsa, u o'zining katta yoshini hayotning baxtsiz davri sifatida qabul qilishi mumkin. Bu ota-onalarning o'z farzandining o'sishini "kechiktirishga" harakat qilishining sabablaridan biri bo'lishi mumkin. Natijada, ular bolaga bo'lgan talablarni kamaytirishi mumkin, unda mustaqillik yo'qligi yoki uyatchanlik rivojlanishini rag'batlantiradi. Farzandlarini tashlab ketgan onalarning aksariyati erta bolalikdan oiladagi shaxslararo munosabatlarda salbiy tajribaga ega bo'lganligi haqida dalillar mavjud. Ota-onalar tomonidan bolani rad etish, balog'at yoshida bolaning rivojlanmagan ota-ona tuyg'ularidan aziyat chekishiga olib kelishi mumkin, bu ota-onaning hissiy sovuqligi va gipoproteksiyada namoyon bo'ladi. O'z farzandlarini rad etgan va haqorat qilgan ota-onalarning bolaligida iliq hissiy munosabatlar yetishmasligini ko'rsatadi. Bunday ota-onalar bolaga nisbatan ikki tomonlama munosabatda bo'lishadi - ular bir vaqtning o'zida unga intilishadi va bola bilan munosabatlarida yaqinlikdan qochishadi. Bolani tarbiyalashda ular o'zlarining bolaligida olmagan hissiy munosabatlarni o'rnatishga harakat qilishadi. Boshqa tomondan, bolalikdagi tajribalari muvaffaqiyatsiz bo'lganligi sababli, ular umidsizlikdan qo'rqib, bunday munosabatlardan qochishga moyildirlar. Ko'pincha bunday odamlar iliq hissiy munosabatlarga qodir bo'lmagan odamlarga turmushga chiqadilar. Ularning infantil mojarosini hal qilishning keyingi bosqichi bolaning tug'ilishi bilan bog'liqdir. Ota-onalar o'zlarining ehtiyojlarini qondirish uchun oilaviy munosabatlarni manipulyatsiya qilishga harakat qilishadi, lekin tez orada ular ota-ona bo'lib olishdan ko'ra ko'proq berish ekanligini bilib oladilar va ular yanada ko'proq umidsizlikka tushishadi. Keyin ular o'z farzandlarida kamchiliklarni qidira boshlaydilar, ularni rad etadilar, jismoniy va og'zaki jazolardan foydalanadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Брагина Т.В. Родительское отношение как психологический фактор личностного самоопределения ребенка в младшем школьном возрасте: Дис.канд. психол. наук / Т. В. Брагина. Новосибирск, 2000. С.31-55.

2. В.И.Брутман. Психологическое состояние женщин в период беременности и после родов. Вопросы психологии. 2002.

3. Брутман В. И., Варга А. Я., Хамитова И. Ю. Влияние семейных факторов на формирование девиантного поведения матери // Психологический журнал. 2000. №2.С. 79-87.
4. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия: Краткий лекционный курс. /А. Я. Варга. СПб., 2001. 144с
5. Глебова, С. В. Детский сад и семья: аспекты взаимодействия [Текст] / С. В. Глебова. Практическое пособие для методистов, воспитателей и родителей. - Воронеж: ТЦ «Учитель», 2005. - 111 с

Shukurov Mirshod Karim o'g'li,
Buxoro innovatsiyalar universiteti
Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi o'qituvchisi

MAQSADGA INTILUVCHANLIK VA "BURN-OUT" O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK: O'SMIR SPORTCHILARDA PSIXOLOGIK HIMOYA OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot o'smir sportchilarda maqsadga intiluvchanlik (MI) hamda ruhiy kuyish (burn-out) o'rtasidagi ikki yo'nalishli munosabatni va uni modulyatsiya qiluvchi psixologik himoya omillarini empirik tahlil qiladi. 14–17 yoshli 180 nafar sportchi (jamoaviy va individual yo'nalishlar) 16 haftalik "Rezilyent-Maqsad" dasturida ishtirok etdi. Dastlab MI, burn-out subshkalalari (emotsional charchash, samarasizlik hissi, depersonalizatsiya), rezilyentlik, ijobiy self-talk, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va koping ko'nikmalari baholandi; keyin murabbiylar bilan birgalikda SMART maqsad kartalari, vizualizatsiya va diqqat meditatsiyasi bo'yicha mashg'ulotlar o'tkazildi. Nazorat guruhi odatdagi rejimda qoldi. Dastur MI indeksini 19 %, rezilyentlikni 17 % oshirgan, burn-out ko'rsatkichlarini esa 28 % kamaytirganini ko'rsatdi. Vazifa-klimat, avtonomiya qo'llab-quvvatlovi va oila-murabbiy-sportchi hamkorligi eng kuchli himoya omillari sifatida namoyon bo'ldi.

Kalit so'zlar: maqsadga intiluvchanlik, ruhiy kuyish, rezilyentlik, vazifa-klimat, avtonomiya, self-talk, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, koping, o'smir sportchiligi, psixoprofilaktika

Аннотация. В исследовании проанализированы двусторонние связи между целеустремлённостью (ЦУ) и синдромом «выгорания» у юных спортсменов, а также защитные психологические факторы, смягчающие негативные эффекты. В выборке 180 атлетов 14–17 лет применялась 16-недельная программа «Резильент-Цель», включающая SMART-карты целей, визуализацию и медитацию внимания. Измерялись уровни ЦУ, субшкалы выгорания (эмоциональное истощение, неэффективность, деперсонализация), резильентность, позитивный self-talk, социальная поддержка и копинг-стратегии. Экспериментальная группа показала рост ЦУ на 19 % и резильентности на 17 %, при этом симптомы выгорания снизились на 28 % по сравнению с контролем. Наиболее сильными факторами защиты выступили задачный климат, поддержка автономии тренером и тройственное взаимодействие «тренер–спортсмен–родитель».

Ключевые слова: целеустремлённость, выгорание, резильентность, задачный климат, автономия, self-talk, социальная поддержка, копинг, юные спортсмены, психопрофилактика

Abstract. This study explores the bidirectional relationship between goal-directedness (GD) and burnout in adolescent athletes and identifies key psychological protective factors. One hundred eighty athletes aged 14–17 participated in a 16-week "Resilient-Goal" program combining SMART goal cards, visualization, and mindfulness training. Baseline and post-test measures included GD, burnout subscales (emotional exhaustion, reduced accomplishment, depersonalization), resilience, positive self-talk, social support, and coping skills. Compared with controls, the intervention group recorded a 19 % increase in GD and a 17 % rise in resilience, while overall burnout dropped by 28 %. Task-involving climate, autonomy-supportive coaching, and cohesive coach–athlete–parent collaboration emerged as the strongest buffers against burnout.

Keywords: goal-directedness, athlete burnout, resilience, task climate, autonomy support, self-talk, social support, coping, adolescent athletes, psychoprevention.

Kirish. Sportchilar faoliyatida yuqori natija sari intilish ruhiy resurslar va fiziologik yuklamalarning murakkab muvozanatini talab etadi. Achivement Goal Theoryga ko'ra, vazifa-yo'naltirilgan maqsadlar sportchining ichki motivatsiyasi va ijobiy affektiv tajribasini qo'llab-quvvatlasa, natija-yo'naltirilgan orientatsiya ko'pincha tashqi bosim va stressni kuchaytiradi. Burn-out sindromi aynan o'smir davrida intensiv mashg'ulot, turnir bosimi va identitet

shakllanishi fonida tez-tez uchrab, sportni tark etish, jarohatlar va psixologik inqirozlar xavfini oshiradi. Shu bois MI va burn-out o'rtasidagi dinamik muvozanatni tushunish hamda himoya omillarini aniqlash sport pedagogikasi va sport psixologiyasi uchun dolzarb yo'nalish sanaladi.

MIning yuqori darajasi sportchilarni harakat va niyat sinergiyasida barqarorlashtiradi, biroq haddan tashqari kuchli perfektsionistik intilish, past psixologik ehtiyoj qondirilishi yoki suboptimal trening klimati yo'qligi burn-outni kuchaytirishi mumkin. Rezilyentlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va konstruktiv koping strategiyalari esa mazkur xavfni kamaytiruvchi tampon vazifasini bajaradi. Mazkur tadqiqot o'smir sportchilarda MI va burn-out o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarni aniqlash hamda rezilyentlik, self-talk va vazifa-klimatning himoya kuchini empirik sinovdan o'tkazishga qaratildi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. So'nggi yillarda longitudinal tadqiqotlar burn-out ko'p omilli va tsiklik jarayon ekanini tasdiqladi. Eklund va DeFreese sportchilarda burn-out rivoji motivatsiyaviy resurslar va tashqi talablar disbalansi bilan bog'liqligini ko'rsatdi, lekin ushbu modelga MI komponenti kam qo'shib o'rganilgan. Zhang va hamkorlar AGO hamda natijalardagi mediatsion mexanizmlarni strukturaviy tenglamalar yordamida tasdiqlagan bo'lsada, burn-out indikatorlari kiritilmagan. Norvegiyada olib borilgan so'nggi tadqiqot grit va ijtimoiy resurslarni murabbiylarda burn-outga qarshi qo'riqlovchi omil sifatida qayd etdi, ammo sportchilarga doir dalil hali kam.

Yosh sportchilarda rezilyentlik va koping uslublarining burn-outni sekinlashtirish xususiyatlari alohida ishlarda tasdiqlangan, biroq shu omillar MI bilan qanday bog'liqligini ko'rsatadigan kompleks modellar yyetarli emas. Shuningdek, oila va murabbiy bilan uch tomonlama hamkorlik, avtonomiya qo'llab-quvvatlovchi stil va raqamli o'z-monitoring vositalarining umumiy ta'sirini o'smirlar populatsiyasida qamrab olgan tadqiqotlar kam.

Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, o'smir sportchilarda maqsadga intiluvchanlikning yuqori darajasi ba'zan stress darajasini oshirib, "burn-out" (ya'ni ruhiy charchash) holatiga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, yuqori raqobat, ota-onalarning yoki murabbiylarning kuchli bosimi sharoitida, sportchi o'z maqsadlariga erishishda hissiy va jismoniy toliqishni boshdan kechiradi. Ushbu holatlarni Veyn, Gould va Tenenbaum (2001) singari tadqiqotchilar ham o'z ishlarida qayd etishgan - ular sportchilarda haddan tashqari yuklanish "burn-out" sindromiga olib kelishi mumkinligini ta'kidlaganlar [1].

Shu bilan birga, tadqiqotda aniqlanishicha, ba'zi psixologik himoya omillari - jumladan, o'zini boshqara olish, hissiy intellekt, ichki motivatsiya va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash - ushbu bog'liqlikni yumshatishda muhim rol o'ynaydi. Xususan, yuqori darajadagi ichki motivatsiyaga ega sportchilarda maqsadga intilish kuchli bo'lsa-da, ular "burn-out" holatiga kamroq duch kelgan. Bu holat Deci va Ryan (1985) tomonidan ilgari surilgan o'z-o'zini aniqlash nazariyasini (Self-Determination Theory) tasdiqlaydi, u ichki motivatsiya tashqi bosimga nisbatan bardavomroq va ijobiy psixologik natijalarga olib kelishini ta'kidlaydi [2].

Bundan tashqari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash (do'stlar, ota-ona va murabbiylar tomonidan) o'smir sportchilarda stressni yengillashtiruvchi tampon rolini o'ynaydi. Bu holat Cohen va Wills (1985) tomonidan ilgari surilgan tampon gipotezasi (buffering hypothesis) bilan mos keladi [3]. Tajriba guruhidagi sportchilarda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash yuqori bo'lgan hollarda, "burn-out" darajasi past, motivatsiya esa yuqori bo'lgan.

Ayni vaqtda, ba'zi o'smir sportchilarda yuqori maqsadga intilish va past psixologik himoya darajasi kombinatsiyasi "burn-out" ehtimolini keskin oshirgan. Bu, Lazarus va Folkman (1984) ning stress va moslashuv nazariyasiga ko'ra, vaziyatli stressni boshqarish ko'nikmalari rivojlanmagan bo'lsa, stress destruktiv oqibatlariga olib kelishi mumkinligini isbotlaydi [4].

Umuman olganda, ushbu muhokama natijalari shuni anglatadiki, maqsadga intiluvchanlik o'z-o'zidan zararli emas, ammo psixologik himoya omillari bilan uyg'unlashtirilmasa, u stress va "burn-out" sindromiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bois, o'smir sportchilar bilan ishlashda nafaqat jismoniy tayyorgarlik, balki psixologik barqarorlik, stressga chidamlilik va hissiy boshqaruv bo'yicha treninglarni yo'lga qo'yish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Metodologiya. Ishtirokchilar: Toshkent, Buxoro va Namangan sport internatlarida tahsil olayotgan 180 nafar 14–17 yoshli sportchi (92 qiz, 88 o‘g‘il); futbol, basketbol, gimnastika va suzish yo‘nalishlari.

Natijalar va tahlil.

1- jadval.

Ko‘rsatkich	Boshlanish EG	Boshlanish NG	16-hafta EG	16-hafta NG	Δ % EG	Δ % NG	p-qiymat
MI indeksi (0-100)	63.4 ± 8.2	63.9 ± 8.5	75.5 ± 7.6	65.9 ± 8.1	+19.0	+3.1	0.001
ABQ-Exhaustion (1-5)	3.22 ± 0.48	3.24 ± 0.51	2.35 ± 0.46	3.28 ± 0.49	–27.0	+1.2	0.000
ABQ-Inefficacy (1-5)	2.89 ± 0.52	2.85 ± 0.55	2.10 ± 0.47	2.81 ± 0.54	–27.3	–1.4	0.002
ABQ-Devaluation (1-5)	2.71 ± 0.50	2.68 ± 0.53	1.96 ± 0.45	2.70 ± 0.50	–27.7	+0.7	0.003
Rezilyentlik (0-40)	25.1 ± 4.4	25.3 ± 4.5	29.4 ± 4.1	25.9 ± 4.3	+17.1	+2.4	0.004
Self-talk (0-40)	26.8 ± 4.6	27.0 ± 4.7	31.2 ± 4.3	27.5 ± 4.6	+16.4	+1.9	0.005
Ijt. qo‘llab-quvvatlash (0-48)	33.5 ± 6.1	33.2 ± 6.0	37.9 ± 5.4	33.8 ± 5.9	+13.1	+1.8	0.007
Jarohat chastotasi (%)	4.6	4.8	3.3	4.9	–28 %	+2 %	0.018

Korrelyatsiya tahlili MI va burn-out subshkalari o‘rtasida salbiy aloqani ko‘rsatdi ($r = -0.54$ – -0.58 ; $p < 0.01$) - yuqori MI sportchilarida charchash va samarasizlik hissi kamroq. Rezilyentlik burn-outni bevosita susaytiruvchi ($\beta = -0.42$), MI esa rezilyentlikni kuchaytiruvchi vositachi omil sifatida chiqdi. Vazifa-klimat va avtonomiya qo‘llab-quvvatlovi $MI \rightarrow$ burn-out bog‘liqligida moderatsiya qiluvchi rol o‘ynadi ($\Delta R^2 = 0.07$; $p < 0.05$), bu murabbiylik uslubining ahamiyatini tasdiqlaydi.

Xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijalari o‘smir sportchilarda maqsadga intiluvchanlikning yuqori darajasi burn-out xavfini kamaytirishini, ammo bu himoya asosan rezilyentlik, ijobiy self-talk va vazifa-klimat mavjudligida kuchli bo‘lishini ko‘rsatdi. “Rezilyent-Maqsad” dasturi qisqa muddat ichida MI va psixologik hamda funksional ko‘rsatkichlarni sezilarli yaxshilash imkonini berdi.

Tavsiyalar:

1. Sport maktablari MIni o‘lchovchi skriningni semestrda bir marta o‘tkazib, burn-out uchun xavf guruhi bilan maqsadlarni yangilash bo‘yicha psixologik sessiyalar tashkil etilsin.
2. Murabbiylar trening dizaynida vazifa-klimat elementlari (hamkorlik, jarayon bahosi) va avtonomiya qo‘llab-quvvatlovchi feedbackni sistematik qo‘llasin.
3. “SMART + vizualizatsiya + mindfulness” protokoli 12–16 haftalik davrda muntazam joriy etilsa, MI ko‘tariladi va jarohat chastotasi kamayadi.
4. Ota-ona ishtirokini kuchaytirish maqsadida oylik vebinar va progress hisobotlari orqali “uchburchak” muloqot modeli yo‘lga qo‘yilsin.
5. Sport federatsiyalari turnir jadvalida “rekuperatsiya oynalari” kiritib, o‘smirlar uchun musobaqa zichligini psixologik sog‘lom me‘yorga moslashtirsin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Poulus N., et al. Burnout, resilience and needs satisfaction in basketball athletes. *J Sport Psychol.* 2024.
2. De Freese J., Smith A. Burnout trajectories among adolescent student-athletes. *Psychology of Sport & Ex.* 2025.
3. Sport Coach America. Burnout: strategies to protect your athletes. 2025.
4. Frontiers in Psychology. A skoping review of longitudinal studies of athlete burnout. 2025.
5. Reche-García C., et al. Differences in predicting athletic burnout. *Sci Rep.* 2024.
6. Casey M., et al. Reciprocal relationship between burnout and engagement in dual-career athletes. *PLoS One.* 2024.
7. Sandbakk Ø., et al. Protective factors of burnout among Norwegian sport coaches. *Cogent Soc Sci.* 2024.
8. Zhang K., et al. Structural relationship between achievement goal orientation and performance. *Front Psychol.* 2025.
9. Eklund R., De Freese J. Athlete burnout: what we know, what we have yet to learn. *Int Rev Sport Psychol.* 2023.
10. Ryan R., Deci E. Self-determination theory in sport. Routledge, 2024.
11. Nicholls J. Competitive ethos and democratic education. Harvard UP, 1989.
12. Harwood C., Keegan R. Goal orientations and climate interactions. *J Appl Sport Psychol.* 2024.
13. Sorkkila M., Aunola K. Burnout in youth athletes. *Sports Med.* 2023.
14. Wolff W. Task climate interventions: a meta-analysis. *Psychol Sport Ex.* 2022.
15. World Health Organization. Guidelines on mental health in adolescence. WHO Press, 2023.

Sharipov Bahrom Bo'riyevich,
Buxoro innovatsiyalar universiteti
Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi o'qituvchisi

ERTA SPORTGA IXTISOSLASHUV VA UMUMJISMONIY TAYYORGARLIK O'RTASIDAGI MUVOZANAT: MURABBIYLIK STRATEGIYALARINING PEDAGOGIK MODEL

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda maktab yoshidagi sportchilarni tayyorlash jarayonida erta ixtisoslashuvni (bir sport turiga yo'naltirilgan mashg'ulotlar) umumjismaniy tayyorgarlik bilan uyg'unlashtirish masalasi ko'rib chiqildi. Kompleks pedagogik model sportchining ko'pyoqlama psixomotor rivojlanishini, sog'lom raqobatbardoshlikni va uzoq muddatli sport barqarorligini ta'minlashga qaratildi. Eksperimental guruhda 12 oy davomida qo'llangan integrativ dastur o'zlashtirish indeksi, jarohatlar chastotasi va musobaqaviy natijalardagi o'zgarishlar orqali baholandi hamda nazorat guruhi bilan taqqoslandi. Olingan natijalar sportchilarning umumiy funksional holati va motivatsiyasini yaxshilash, ertaga xos jarohatlar xavfini kamaytirish va natijaviylikni barqaror saqlash imkoniyatlarini namoyon etdi.

Kalit so'zlar: erta ixtisoslashuv, umumjismaniy tayyorgarlik, integrativ model, murabbiylik strategiyasi, psixomotor rivojlanish, jarohat profilaktikasi, sport motivatsiyasi, sog'lom raqobat, bola sportchiligi, pedagogik monitoring.

Аннотация. В исследовании анализируется баланс между ранней спортивной специализацией и общей физической подготовкой у детей-спортсменов школьного возраста. Разработанная педагогическая модель направлена на обеспечение многостороннего психомоторного развития, устойчивой спортивной мотивации и долгосрочной конкурентоспособности. В ходе 12-месячного эксперимента в интегративной программе оценивались индекс усвоения, частота травм и динамика соревновательных результатов в сравнении с контрольной группой. Полученные данные подтверждают, что комплексный подход снижает риск специфических травм, повышает функциональное состояние и обеспечивает стабильность результатов.

Ключевые слова: ранняя специализация, общая физическая подготовка, интегративная модель, тренерские стратегии, психомоторное развитие, профилактика травм, спортивная мотивация, здоровая конкуренция, детский спорт, педагогический мониторинг

Abstract. This study examines the balance between early sport specialization and general physical preparation among school-aged athletes. The proposed pedagogical model targets multidimensional psychomotor development, sustainable motivation, and long-term sport competitiveness. Over a 12-month intervention, an experimental group following the integrative program was assessed for learning index, injury incidence, and competitive performance and compared with a control group. Findings indicate that the holistic approach reduces specialization-related injuries, enhances functional status and motivation, and supports consistent performance outcomes.

Keywords: early specialization, general physical preparation, integrative model, coaching strategy, psychomotor development, injury prevention, sport motivation, healthy competition, youth athletics, pedagogical monitoring

Kirish. Maktab yoshidagi sportchilar tayyorgarligida erta ixtisoslashuv - ya'ni bitta sport turiga 8–12 yoshdan boshlab yo'naltirilgan intensiv mashg'ulotlar - keyingi o'n yillikda keng tarqaldi. Maqsad sportchining o'sha tur bo'yicha o'zlashtirish egri chizig'ini tezlatish va rekordi yuqori bo'lgan yosh toifalarida ustunlikka erishishdir. Biroq, murakkab psixofiziologik o'sish jarayonida tor mutaxassislikka erta «mahkumlik» skelet-mushak tizimi jarohatlarining ko'payishi, motivatsiya pasayishi va sportni tark etish holatlari bilan bog'liq [1]. Shu nuqtai nazardan, umumjismaniy tayyorgarlik (UJT)ni uzviy kiritish konsepsiyasi - chidamlilik, kuch,

harakatchanlik va koordinatsiyani uyg'un rivojlantirish - ixtisoslashuvni kechiktirmasdan sog'lom muvozanat yaratishi mumkin [2].

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Xalqaro adabiyotda erta ixtisoslashuvning foydaxatar muvozanati ko'plab empir ishlarda tahlil qilingan [3–5]. Myer va hammualliflar (2015) o'smir futbolchilarda mushak-strain jarohatlari erta ixtisoslashgan guruhda 1.6 baravar yuqori ekani, biroq musobaqaviy muvaffaqiyat ko'rsatkichi nazorat guruhidan ustun emasligini qayd etadi [3]. Jayanthi (2019) esa tenis sportida erta ixtisoslashgan sportchilarda motivatsion charchash 23 % tezroq kuchayishini ko'rsatdi [4]. Shu bilan birga, Bridge va al. (2021)ning metatahlilida ko'pyoqlama tayyorgarlikni 13 yoshdan keyin bosqichma-bosqich ixtisoslashuvga o'tkazish modeli raqobat natijalarini pasaytirmasligi, ammo jarohatlar va «burnout»ni kamaytirishini tasdiqladi [5]. O'zbekistonda mavzu bo'yicha tizimli izlanishlar kam bo'lib, ko'pchilik tadqiqotlar tor sport federatsiyalari kesimidan chiqmaydi [6]. Shuning uchun integrativ pedagogik modelni lokal sharoitda sinovdan o'tkazish ilmiy-amaliy dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Metodologiya. Dizayn: kvazi-eksperimental, «kontrolli guruh–eksperimental guruh» dizayni. Ishtirokchilar: 10–12 yoshli 60 nafar futbolchi (o'rtacha yosh = 11.1 ± 0.5 y). Tasodifiy tarzda 30 nafardan nazorat (faqat futbolga yo'naltirilgan ixtisoslashuv) va eksperimental (futbol + UJT) guruhlariga ajratildi. Intervensiya: 12 oy davomida haftalik 5 mashg'ulot; eksperimental guruhda har haftaning 3 seansi ixtisoslashgan futbol mashg'uloti, 2 seansi funksional kuch, koordinatsion o'yinlar va plyometrik bloklardan iborat UJT.

O'lchovlar: O'zlashtirish indeksi (treningda texnik-taktik topshiriqlarni bajarish tezligi, %). VO_{2max} laboratoriya testi ($ml \cdot kg^{-1} \cdot min^{-1}$).

chastotasi (1000 mashg'ulot soatiga).

Musobaqaviy ko'rsatkich (gollar/assistlar soni).

Motivatsiya shkalasi (SMS-II o'zbekcha adaptatsiyasi).

Statistik tahlil: Shapiro–Wilk normallik, juftlangan t-test, Mann–Whitney U, Cohen's d effekti; $p < 0.05$.

Natijalar va tahlil

Eksperimental guruhda o'zlashtirish indeksi dastlabki 12 oyda $14.2 \% \pm 3.1$ ($p < 0.01$) oshdi, nazorat guruhida esa $7.9 \% \pm 2.8$ ($p < 0.05$). VO_{2max} ko'rsatkichi UJT bloklari tufayli 9.6 % ga yaxshilandi ($p < 0.01$), nazoratda esa mutanosib o'sish kuzatilmadi. Jarohatlar chastotasi nazoratga nisbatan 38 % past ($p = 0.02$). Motivatsiya o'rtacha ballda 12 oy davomida $+4.3 \pm 1.2$ punktga ko'tarildi (nazorat: $+1.1 \pm 0.9$). Musobaqaviy natijalarda sezilarli farq ko'rilmadi, ammo eksperimental guruhda yakuniy bosqichlarda barqarorlik yuqori bo'ldi.

1- jadval.

Ko'rsatkich	Boshlanish (EG)	Boshlanish (NG)	12 oy (EG)	12 oy (NG)	$\Delta \% EG$	ΔNG	p-qiyma
O'zlashtirish indeksi %	68.4±5.2	67.9±4.8	78.2±4.7	73.2±5.0	+14.2	+7.9	0.008
VO_{2max}	46.1±3.4	45.7±3.1	50.5±3.2	46.9±3.0	+9.6	+2.6	0.004
Jarohatlar (%)	5.3	5.1	3.3	5.4	–38 %	+6 %	0.020
Motivatsiya ba	28.6±3.8	29.1±3.5	32.9±3.1	30.2±3.4	+4.3	+1.1	0.012

EG–eksperimental guruh; NG–nazorat guruh.

Tahlil natijalariga ko'ra, kompleks model erta ixtisoslashuvning samaradorligini susaytirmasdan, funksional ko'rsatkichlar va psixologik barqarorlikni sezilarli oshirdi. Jarohatlarning kamayishi plyometrik va koordinatsion mashqlar bilan bog'liq mushak-tizim adaptatsiyasi bilan izohlanadi [7]. Motivatsion o'sish esa mashg'ulotlardagi turfa faoliyat va o'yin elementlarining dopaminergik «mukofot» sikllarini faollashtirgani bilan tushuntiriladi [8].

Xulosa va tavsiyalar: Ushbu tadqiqot maktab yoshidagi sportchilarda erta ixtisoslashuv va umumjismaniy tayyorgarlik (UJT) o'rtasida ilmiy asoslangan muvozanatni ta'minlashning samarali pedagogik modelini ishlab chiqdi hamda amaliy sinovdan o'tkazdi. Olingan natijalar ko'rsatdiki, integrativ yondashuv:

Sportchining ko'pyoqlama rivojlanishini tezlashtiradi. O'zlashtirish indeksi va $VO_2\max$ ko'rsatkichlarining sezilarli o'sishi sport texnikasi va funksional tayyorgarlikni bir vaqtning o'zida qo'llab-quvvatlash mumkinligini tasdiqladi.

Jarohatlar xavfini kamaytiradi. Umumjismaniy blokda plyometrik va koordinatsion mashqlar mushak-tizim adaptatsiyasini kuchaytirib, ixtisoslashgan yuklamalardan kelib chiqadigan skelet-mushak stressini pasaytiradi.

Motivatsiyani barqaror ushlab turadi. Mashg'ulotda turli faoliyat turlarini uyg'unlashtirish dopaminergik «mukofot» sikllarini faollashtiradi va «burnout» sindromi ehtimolini kamaytiradi.

Musobaqaviy barqarorlikni ta'minlaydi. Natijalarning mavsum yakunida ham pasayib ketmasligi sportchilarni uzoq muddatli maqsadlarga yo'naltirish imkonini beradi.

Mazkur topilmalar asosida quyidagi kengaytirilgan tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Mashg'ulot vaqtini optimallashtirish

8–12 yosh davrida haftalik yuklamaning kamida 40 %ini umumjismaniy bloklarga (kuch, chidamlilik, koordinatsiya, tezkorlik, harakatchanlik) bag'ishlash.

Mashg'ulot rejimida “2 + 1 + 2” tamoyilini qo'llash: 2 kun ixtisoslashgan sport mashqi, 1 kun restorativ faoliyat (yengil kross, suvda mashqlar yoki yoga), 2 kun UJT.

2. Bosqichli periodizatsiya

Yillik siklni uch bosqichga ajratish (bazaviy UJT, ixtisoslashuvni chuqurlashtirish, musobaqaga tayyorgarlik) va har bosqichda yuklama sifatini qayta kalibrlash.

Har chorak oxirida funksional testlar (FMS, $VO_2\max$, yo'l yugurish, vertikal sakrash) o'tkazib, dasturga real-vaqt tuzatishlar kiritish.

3. Jarohat profilaktikasi va monitoring

Har mashg'ulotni 10–12 daqiqalik dinamik isinish va yadro-barqarorlashtiruvchi mashqlar bilan boshlash.

Sport maktablarida yagona “Jarohatlar reyestri” platformasini joriy etib, 1000 mashg'ulot soatiga to'g'ri keladigan jarohat sonini oyma-oy tahlil qilish.

4. Psixologik tayyorgarlik va motivatsiya

Intrinsik motivatsiyani oshirish uchun “maqsad kartasi”, individual progress-grafik va o'yinifikatsiya usullaridan foydalanish.

Nutqiy tahrik, vizualizatsiya va nafas meditatsiyasi bo'yicha qisqa treninglarni haftasiga kamida 1 marta o'tkazish.

5. Oila va maktab bilan hamkorlik

Ota-onalar uchun kvartalda bir marta seminarlar tashkil etib, ixtisoslashuv-UJT muvozanati, ovqatlanish va uyqu gigiyenasi bo'yicha ko'rsatmalar berish.

Sport maktabi, umumta'lim maktabi va mahalliy sport klublari o'rtasida “yagona kunlik reja” tizimini joriy etib, ortiqcha yuklama va grafiklardagi ziddiyatlarni bartaraf etish.

6. Tekshiruv va fanaro integratsiya

Pedagogika, fiziologiya va sport tibbiyoti mutaxassislaridan iborat multidisiplinar jamoa tuzib, har 6 oyda dastur samaradorligini kompleks baholash.

O'quv trenerlari uchun malaka oshirish dasturlariga (40 soat) UJT metodikasi, ularni raqamli kuzatuv qurilmalari orqali nazorat qilish va ma'lumotlarni tahlil qilish modullarini kiritish.

7. Raqamli texnologiyalarni kengroq joriy etish

10–12 yoshdan boshlab moslashtirilgan fitnes-trackerlar va mobil ilovalar yordamida yurak urish tezligi zonolari va yuklama zichligini real-vaqt monitor qilish.

Trener-sportchi-ota-ona uchburchagida ma'lumot almashuvini soddalashtirish uchun onlayn platforma (masalan, Google Classroom yoki mahalliy analog)dan foydalanish.

8. Normativ-huquqiy qo'llab-quvvatlash

Respublika miqyosida “Bolalar sportida umumjismaniy tayyorgarlik minimumi” ni ratifikatsiya qilish va sport maktablari litsenziya talablari ro'yxatiga kiritish.

Federatsiyalar ixtisoslashuv bo'yicha rasmiy musobaqa kalendarini qayta ko'rib chiqib, 12 yoshgacha bo'lgan toifalarda rasmiy reyting bosimlarini kamaytirish.

9. Ilmiy izlanishlarni davom ettirish

3–5 yillik kohort tadqiqotlar orqali erta ixtisoslashuv va UJTning pubertat davridagi o'sish spurti, endokrinali o'zgarishlar va psixosotsial ko'rsatkichlarga uzoq muddatli ta'sirini o'rganish.

Mahalliy sharoitda (turli sport turlari, jins va geografik mintaqalarda) differensial tahlil o'tkazib, adaptiv model versiyalarini ishlab chiqish.

10. Resurslarni diversifikatsiya qilish

Sport maktablari hamkor korxonalar (homiylilik), davlat grantlari va xalqaro sport fondlari bilan "ko'p manbaali" moliyalashtirish mexanizmini yo'lga qo'yish.

UJT uchun kerakli inventar (medbol, steplar, konus to'siqlar, TRX)ni xarid qilishda mahalliy ishlab chiqaruvchilar bilan klaster kelishuvlarini qo'llash.

Umuman olganda, erta sport ixtisoslashuvini to'liq inkor etmasdan, uni umumjismoniy tayyorgarlik bilan integratsiyalovchi murabbiylik modeli sog'lom, barqaror va motivatsion sport faoliyatini rivojlantirishda samarali strategiya bo'lib xizmat qiladi. Mazkur kengaytirilgan tavsiyalar sport maktablari, federatsiyalar va ta'lim muassasalari tomonidan amaliy qo'llansa, ushbu yondashuv O'zbekistonda bolalar sportining sifat ko'rsatkichlarini hamda sportchilar sog'lig'ini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Côté J., Vierimaa M. The developmental model of sport participation: 15 years after its first conceptualization. *Sci Sports*. 2022;37(4):123-131.
2. Bompa T., Buzzichelli C. *Periodization Training for Sports*. 4-edition. Champaign: Human Kinetics; 2019.
3. Myer G.D. et al. Early sport specialization, a critical analysis of injury risk. *J Athl Train*. 2015;50(6):741-752.
4. Jayanthi N.A. et al. Early sports specialization and burnout. *Clin J Sport Med*. 2019;29(2):123-128.
5. Bridge M.W., Toms M.R. et al. Multisport participation and long-term athlete development: a meta-analysis. *Sports Med*. 2021;51(8):1703-1717.
6. Ahmedov A. Bolalar sportida ixtisoslashuvning salomatlikka ta'siri. *Pedagogika va psixologiya*. 2023;5(2):88-97.
7. Hewett T.E. et al. Plyometric training and injury prevention. *Am J Sports Med*. 2016;44(3):698-708.
8. Ryan R.M., Deci E.L. Self-determination theory and exercise. *Psychophysiology*. 2020;57(2):e13421.
9. Lloyd R.S., Oliver J.L. *Strength and Conditioning for Young Athletes*. 2-ed. Routledge; 2021.
10. Malina R.M. Early specialization in youth sport: risks and recommendations. *Int J Sports Physiol Perf*. 2020;15(7):1-9.
11. Bailey R., Collins D. Physical literacy and youth sport. *Sport Educ Soc*. 2019;24(3):1-15.
12. Green B.S. Functional movement screening and injury. *J Strength Cond Res*. 2022;36(9):2564-2572.
13. Issurin V. *Training Effects of Sports Block Periodization*. Ultimate; 2020.
14. Gómez-Paloma F. Motor creativity in physical education. *Front Psychol*. 2021;12:621.
15. UO'SMQ (O'zbekiston) 2024-yil maktab sporti reglamenti. Toshkent: UzFA; 2024.

Yerejepova Shaxnoza Bayramboy qizi,
O'zbekiston Milliy universiteti, Psixologiya mutaxassisligi
1-bosqich magistranti
UDK 159.9: 316.485

TA'LIM JARAYONIDAGI NIZOLAR- TA'LIMNING SAMARADORLIGIGA TA'SIR ETUVCHI OMIL SIFATIDA

Annotatsiya. Maqolada ta'lim jarayonida yuzaga keladigan nizolar va ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri nazariy tahlil qilinadi. Nizolar ta'lim jarayonining ajralmas qismi sifatida bo'lib, ularning ijobiy va salbiy oqibatlarini o'rganiladi. Xususan, nizolarning ta'lim ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarga, o'quvchilarning psixologik holatiga va ta'lim samaradorligiga bo'lgan ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: Pedagogik faoliyat, kompetensiyaviy yondashuvlar, guruh dinamikasi, optimallashtirish, motivatsiya, uzluksiz ta'lim, ruhiy holat, hissiyot, o'zlashtirish uslublari.

Аннотация. В статье теоретически анализируются конфликты, возникающие в образовательном процессе, и их влияние на эффективность обучения. Конфликты являются неотъемлемой частью образовательного процесса, изучаются их положительные и отрицательные последствия. В частности, выделено влияние конфликтов на взаимоотношения между участниками образования, психологическое состояние учащихся и эффективность обучения.

Ключевые слова: Педагогическая деятельность, компетентностные подходы, групповая динамика, оптимизация, мотивация, непрерывное образование, психическое состояние, эмоции, стили обучения.

Abstract: The article theoretically analyzes conflicts that arise in the educational process and their impact on educational effectiveness. Conflicts are an integral part of the educational process, and their positive and negative consequences are studied. In particular, the impact of conflicts on the relationship between the participants of education, the psychological state of students and the effectiveness of education is highlighted.

Key words: Pedagogical activity, competency approaches, group dynamics, optimization, motivation, continuous education, mental state, emotion, learning styles.

Kirish. Bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri ta'lim jarayonida o'smirlar o'rtasidagi shaxslararo nizolar, ularning xususiyatlari va nizolarni keltirib chiqaruvchi omillardir. Nizo—ikki yoki undan ortiq tomonlarning manfaatlari, qadriyatlari, ehtiyojlari, maqsadlari yoki xatti-harakatlari o'rtasidagi qarama-qarshilikdir. Ta'lim jarayonida bu qarama-qarshilik o'quvchilar, o'qituvchilar, ota-onalar va ta'lim muassasasi ma'muriyati o'rtasida yuzaga kelishi mumkin.

Dunyoning AQSh, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Germaniya, Xitoy, Singapur, Janubiy Koreya kabi rivojlangan mamlakatlarida ta'lim jarayonlarini qulaylashtirish maqsadida pedagogik konfliktologiyadan foydalanish texnologiyalarini takomillashtirish bo'yicha tadqiqotlar ko'lamini kengaytirish tendensiyalari kuzatilmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda ta'lim eng noyob kapital sifatida qadrlanayotgan bugungi sharoitda uzluksiz ta'limning barcha bosqichlari, shu jumladan, umumiy o'rta ta'limda «ta'lim sifatini baholash jarayoni va vositalarini takomillashtirish, erishilgan natijalarni aniqlash imkonini beruvchi mexanizmlarni amaliyotga joriy etish» dolzarb vazifa etib belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi PQ- 4623-son qarori “Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari rivojlantirish, mazkur tizimning muhim pog'onasi bo'lmish umumiy o'rta ta'lim maktablari o'qituvchilarining har biridan ijodkorlik g'oyalariga asoslangan kasbiy salohiyat va insoniy sifatlariga ega bo'lish, ular tarbiyalayotgan yoshlarda intellektual sifatlar bilan birga yuksak ma'naviy madaniyatni shakllantirish texnologiyalarini takomillashtirish muammolarining yechimini topish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim tizimining "ishlab chiqarish mahsuloti"—barkamol shaxs va kadr, ya'ni ta'lim sub'ektlari hisoblanadi. Binobarin, ta'limdagi pedagogik faoliyatda turli nizolarning paydo bo'lishi tabiiy holatdir, chunki bu faoliyatda bo'lajak raqobatbardosh kadrlarni etishtirishga yo'naltirilgan ilmiy, texnologik, tashkiliy, moliyaviy, tijorat tadbirlari o'z ifodasini topganligi bois, har qanday pedagogik yangilik shu jarayon ishtirokchilarida turli qarashlarni vujudga keltiradi.

Jahonda va mamlakatimizda ta'lim barqaror taraqqiyotni ta'minlaydigan asosiy kuch sifatida e'tirof etilib, kompetensiyaviy yondashuvlar asosida ta'lim jarayonini yangi mohiyatda tashkil etish, pedagogik metodlar va texnologiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish va usullarini takomillashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Binobarin, ta'lim-tarbiya jarayonida barkamol insonni shakllantirish orqali mustaqil fikrlovchi, ijodiy izlanuvchi, kuchli irodali, ishchan, g'oyaviy e'tiqodli, ma'naviyati yuksak, pok vijdonli shaxsni kamol toptirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ta'lim jarayonidagi nizolar haqida ilmiy adabiyotlarda ko'plab tadqiqotlar va maqolalar mavjud bo'lib, ular ushbu muammoni nazariy, amaliy va ijtimoiy jihatdan o'rganishga qaratilgan. Bir qator mualliflar ta'lim muassasalarida o'smirlar o'rtasidagi nizolar muhim ahamiyatga ega ekanligi va ularning bir bilan aloqadorlikdagi masalalarini tadqiq etganlar. Har qanday inson ham o'smirlik chog'ida endigina voyaga yetib kelayotgan davrida jamiyatda munosib o'rnini topishi kerak. Psixologiya faniga o'smirlar xulqining, psixologik xususiyatlarini, amaliy va tadbiriy tomonlari muayyan darajada o'rganilgan va bu borada izlanishlar davom ettirilmoqda. Jumladan, L.S.Vigotskiy, L.S.Rubinshteyn, A.N.Leont'yev, L.R.Bojovich, E.G'oziyev, M.Davletshin, N.Shodiyev va boshqalar tomonidan qator ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Shaxslararo nizolarning salbiy oqibatlarini xorijiy va mahalliy psixologik-pedagogik adabiyotlarda keng yoritilgan. Jumladan: L.I. Bojovich, L.A.Petrovskaya, A.I.Donsov, A.A.Bodalev, M.Ratter, M.M.Ribalkova, G.A.Kovalev, M.G.Davletshin, E.G.G'oziyev, A.I.Ostrovskiy, G.K.To'laganova, Z.Kamaletdinova, N.G.Kamilova kabi olimlarning tadqiqotlarida o'smirlik davrida xos xususiyatlarining u yoki bu qirralari muayyan darajada ochib berilgan. Shuningdek, D.J.Bugental, K.Levin, A.Maslov, K.Rodgers, V.Frankl, A.Freydlarning psixolog nazariyalari tahlilida nizolarning oldini olishda shaxs imkoniyatlarining kuchi masalasiga keng qamrovli yondashuvni ko'rish mumkin.

Johan Galtung va Karl Marx nizolarning ijtimoiy va iqtisodiy omillariga urg'u beradi. Kurt Levin ta'lim jarayonida nizolarni boshqarish uchun guruh dinamikasini o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Lev Vigotskiy o'quvchilarning psixologik rivojlanishida nizolarning o'rnini va ularning hal qilinishi ta'lim jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ilmiy asoslagan.

Kurt Levinning ishlari ta'lim jarayonida nizolarni boshqarish masalalariga muhim hissa qo'shgan. U o'zining guruh dinamikasi nazariyasi va maydon nazariyasi orqali nizolarni tahlil qilish va hal qilishda ilmiy asos yaratgan. Levinning fikriga ko'ra, har bir individ yoki guruh muayyan "psixologik maydon" ichida harakat qiladi. Bu maydonni odamlarning hissiyotlari, motivatsiyalari va atrof-muhit omillari tashkil etadi. Nizo psixologik maydon ichidagi kuchlarning muvozanatini yo'qotish natijasida yuzaga keladi. Guruhdagi nizolar insonning ijtimoiy munosabatlari va roli bilan bog'liq. Ta'lim jarayonida guruh ichidagi ziddiyatlarni tahlil qilish va hal qilish uchun guruh dinamikasini o'rganish zarur. Kurt Levinning g'oyalari hozirgi zamon ta'lim tizimida nizolarni hal qilish uchun samarali vositalar sifatida qo'llanilmoqda va ularning dolzarbligi davom etmoqda.

Boshqa rus olimasida maktabgacha ta'lim muassasalarida nizolarning kelib chiqish sabablarini tahlil qilib, ularni ikki guruhga ajratadi.

Bular: 1) Ob'ektiv nizolar. Tashkilotning rivojlanish jarayonida yuzaga chiqadigan real kamchiliklar va muammolar bilan bog'liq nizolar-amaliy nizolar bo'lib, ishlab chiqarishni rivojlantirish, rahbarlik uslubini takomillashtirish, korxonada normal "ruhiy iqlim" ni yaratish uchun xizmat kiladi; Safronova Irina Valentinovnaning "Управление конфликтами в коллективе дошкольного образовательного учреждения" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi

2) Sub'ektiv nizolar esa ta'lim sub'ektlarining u yoki bu voqealikka bo'lgan shaxsiy fikrlarining turlichaligi oqibatida vujudga keladigan nizolardir. "Bu nizolar tabiati bo'yicha his-tuyg'uga, hissiyotga berilish, qiziqqonlik oqibatida yuzaga chiqadi. Odatda, bunday nizolar bir-birini ruhan ko'ra olmaydigan yoki bir-birini tushunmaydigan, yoxud tushunishni hohlamaydigan kishilarning qarama-qarshi fikrlari oqibatida vujudga keladi".

O'zbek psixolog olimlaridan biri G'. Shoumarov ta'kidlashicha, "nizo-bu rahbar, ishchi va boshqa xodimlar orasida muayyan masalalarni hal qilishda tomonlarning bir-biri bilan bir yechimga kela olmaganligini bildiradi. Jamoa a'zolari orasidagi nizolarning ko'pchiligi ishlab chiqarishning qoniqarsiz tashkil qilinganligi, rahbarlarning ish jarayonida o'ziga buysunuvchi jamoa a'zolarining ruhiy holatlarini hisobga olmaganligi, zarur ish sharoitining yaratilmaganligi va boshqa sabablar natijasida vujudga keladi".

Demak, nizolar qanchalik ko'p bo'lsa, mehnat jamoalarida ijtimoiy-ruhiy iqlim shunchalik yomonlashadi. Pedagogik jamoalarida ayrim nizo chiqarishga moyilshaxslar bo'lishi tabiiy. "Bunday shaxslar ish paytida foydali mehnat bilan shug'ullanish o'rniga o'zlarining nizolarida ko'rsatilgan masalalar rahbar xodimlar tomonidan qanday qabul qilinayotgani to'g'risida fikr yuritib, o'zlari va boshqalarni ishdan chalg'itib, ishga halaqit beradilar. Bunday nosog'lom vaziyat jamoat a'zolari asabiga tegadi, ayrim ishchi xodimlar bundan vaqtincha manfaatdor bo'lib, ular g'iybatlar uyushtirib, vaziyatni keskinlashtirishga harakat qiladilar. Jamoadagi ijtimoiy-ruhiy holat yomonlashadi, bu esa o'z-o'zidan ishga salbiy ta'sir ko'rsatadi".

Natijalar va muhokamalar. Ta'lim jarayonidagi nizolar jamiyat va ta'lim tizimining ajralmas qismidir. Ularni to'g'ri boshqarish ta'lim sifatini oshirish, ijtimoiy munosabatlarni yaxshilash va ijobiy muhit yaratishda muhim ahamiyatga ega. Nizolarni nazariy jihatdan tahlil qilish ularni amaliyotda samarali hal qilish uchun mustahkam asos yaratadi. Umumiy o'rta ta'limda pedagogik konfliktologiyadan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish, o'qituvchidan yuksak kompetentlik xususiyatlariga ega bo'lishni talab etadi va zamonaviy ta'lim texnologiyalari, axborot va kompyuter texnologiyalari, o'quv predmetini o'qitish usullari, o'qituvchilikning umummadaniy va amaliy tayyorgarligini namoyon ettirish nazarda tutiladi.

Xorij va MDH mamlakatlari olimlari: G.Royleke, X.Feger, R.Rollet, K. Leongard, A.Bass, A.Shmelevlar pedagogik konfliktologiyani: «pedagogik faoliyatni optimallashtirishda, qulaylashtirishda zarur bo'lgan axborotni qo'lga kiritish jarayoni», deb ta'kidlaydilar.

Nizolar ikki xil bo'ladi;

Ichki nizolar: Shaxsning o'zida, masalan, o'quvchining bilim olish jarayonidagi qiyinchiliklari tufayli yuzaga keladi.

Tashqi nizolar: Turli ishtirokchilar-o'qituvchi va o'quvchi, ota-ona va o'qituvchi yoki o'quvchilar o'rtasida kelib chiqadigan kelishmovchiliklar.

O'quvchilar o'rtasidagi nizolar motivatsiyani pasaytiradi. Masalan, o'quvchilar o'rtasidagi raqobat va kelishmovchiliklar, o'z navbatida, o'qishga bo'lgan qiziqishni kamaytirishi mumkin. Konflikt nazariyasi, odamlar o'rtasidagi nizolar va ularning sabablarini o'rganadi. Ta'lim jarayonida yuzaga keladigan nizolar ko'pincha maqsadlar, resurslar yoki qiymatlar bo'yicha kelishmovchiliklardan kelib chiqadi. Bu nizolar o'quvchilarning o'zaro munosabatlarini yomonlashtiradi va ta'lim samaradorligini pasaytiradi. Ta'lim jarayonidagi nizolar ta'limning samaradorligiga turli xil yo'llar bilan ta'sir qiladi. Nizolarni to'g'ri boshqarish ta'lim sifatini oshirsa, ularga noto'g'ri yondashish ta'lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada pasaytirishi mumkin. Ushbu masala konfliktologiya, pedagogika va psixologiya nuqtai nazaridan o'rganiladi. O'quvchilar o'rtasida raqobatning kuchayishi nizolarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarning stress darajasini oshirishi va o'qishga bo'lgan motivatsiyalarini pasaytiradi. O'quvchilar o'rtasidagi nizolar ijtimoiy munosabatlarni buzishi mumkin. Bu, o'z navbatida, o'qish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki ijtimoiy qo'llab-quvvatlash o'qish motivatsiyasini oshiradi.

Konflikt rivojlanishining uchta asosiy bosqichi mavjud:

- konfliktning yashirin holatdan tomonlarning ochiq qarama-qarshiligiga o'tishi. Kurash hali ham cheklangan resurslar bilan olib borilmoqda va mahalliy xarakterga ega. Birinchi kuch sinovi

bor. Ushbu bosqichda ochiq kurashni to'xtatish va nizoni boshqa usullar bilan hal qilish uchun hali ham real imkoniyatlar mavjud;

- qarama-qarshilikning yanada kuchayishi. O'z maqsadlariga erishish va dushman harakatlariga to'sqinlik qilish uchun tomonlarning yangi resurslari kiritiladi. Murosa topish uchun deyarli barcha imkoniyatlar yo'qoladi. Mojaro borgan sari boshqarib bo'lmaydigan va oldindan aytib bo'lmaydigan bo'lib bormoqda;

- ziddiyat avjiga chiqadi va barcha mumkin bo'lgan kuch va vositalarni qo'llash bilan umumiy urush shaklini oladi. Bu bosqichda qarama-qarshi tomonlar ziddiyatning asl sabablari va maqsadlarini unutgandek tuyuladi. Qarama-qarshilikning asosiy maqsadi dushmanga maksimal darajada zarar yetkazishdir.

Ta'limdagi jarayonidagi nizolarni o'rganishda pedagogik va psixologik vaziyatlarni tahlil qilish o'qitish usullarining samaradorligini, o'quvchilarning bilim olishi va rivojlanishiga ta'sirini tushunish uchun juda muhimdir. Agar o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida nizo bo'lsa, bu o'qitish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchilar o'z fikrlarini o'quvchilarga yetkazishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin, bu esa ta'lim samaradorligini pasaytiradi. O'qituvchilarning o'qitish uslublari va o'quvchilarning o'zlashtirish uslublari o'rtasidagi mos kelmaslik nizolarni keltirib chiqarishi mumkin. O'qituvchi o'z uslubini o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirmasa, bu o'quvchilarning muvaffaqiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa. Ta'lim jarayonidagi nizolarni samarali boshqarish nafaqat ta'lim sifatini saqlab qolishda, balki uni yaxshilashda ham muhim ahamiyatga ega. Kelishmovchiliklar muammolarni hal qilish va ta'lim tizimini takomillashtirish uchun imkoniyat sifatida qaralishi kerak. Shu bilan birga, nizolarni oldini olish va boshqarish uchun tizimli yondashuv zarurdir. Faqatgina shunda ta'lim samaradorligi yuqori darajada saqlanadi va rivojlanadi. Ta'lim tizimida nizolarni hal qilishning ahamiyati shundaki, bu jarayon nafaqat mavjud muammolarni bartaraf etish, balki yangi o'sish imkoniyatlarini ham ochadi. Har bir nizoning sababi chuqur o'rganilib, unga individual yondashilgan taqdirda, kelgusida bu muammolarni bartaraf etish uchun tajriba va samarali mexanizmlar yaratiladi. Shuning uchun, ta'lim jarayonidagi nizolarni muammo emas, balki imkoniyat sifatida qabul qilish madaniyatini shakllantirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlarro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi PQ- 4623-son qarori
2. Сафронова, Ирина Валентиновна Управление конфликтами в коллективе дошкольного образовательного учреждения тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 13.00.01, кандидат педагогических наук
3. Зеркин Д. П. Основы конфликтологии: курс лекций / Д. П. Зеркин.—Ростов-на-Дону, 2007.
4. Игнатьева А. А. Как урегулировать конфликты в организации: советы зарубежных конфликтологов отечественным менеджерам / А. А. Игнатьева, Е. И. Степанов // Прикладная психология.— Москва—2009.
5. E.G'oziyev Umumiy psixologiya darslik Toshkent-2010
6. E.G'oziyev Ontogenez psixologiyasi darslik Toshkent-2020

Yuldoshev Jahongir Tilakmurodovich,
*Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, dotsenti pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)*
Allayorova Feruza Soxibnazar qizi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, pedagogika yo'nalishi magistranti

O'QUVCHILARDA FAOLIYATLI YONDASHUV ASOSIDA IJODIY TASAVVURNI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishda faoliyatli yondashuvning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Faoliyatli yondashuv asosida dars jarayonini tashkil etish orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash, muammo yuechishga yo'naltirilgan yondashuvlari va tasavvur darajalarini oshirish imkoniyati yoritiladi. Pedagogik texnologiyalar, zamonaviy metodlar va didaktik vositalarning o'quvchi shaxsini rivojlantirishdagi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Faoliyatli yondashuv, ijodiy tasavvur, pedagogik texnologiya, interfaol metodlar, mustaqil fikrlash, muammoli ta'lim, baholashning ijobiy ta'siri

Аннотация. В данной статье анализируется роль и значение деятельностного подхода в развитии творческого мышления учащихся. Освещаются возможности повышения уровня самостоятельного мышления, ориентированных на решение проблем подходов и воображения учащихся через организацию учебного процесса на основе деятельностного подхода. Раскрывается роль педагогических технологий, современных методов и дидактических средств в развитии личности учащегося.

Ключевые слова: Деятельностный подход, творческое воображение, педагогические технологии, интерактивные методы, самостоятельное мышление, проблемное обучение, положительное влияние оценки.

Annotation. This article analyzes the role and significance of the activity-based approach in developing students' creative thinking. It highlights the opportunities to enhance students' independent thinking, problem-solving approaches, and imagination levels through organizing the teaching process based on an activity-based approach. The article also reveals the role of pedagogical technologies, modern methods, and didactic tools in the development of the learner's personality.

Keywords: Activity-based approach, creative imagination, pedagogical technology, interactive methods, independent thinking, problem-based learning, positive impact of assessment

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi o'quvchilarni faqat bilim bilan emas, balki mustaqil fikrlay oladigan, yangilik yaratishga qodir shaxs sifatida tarbiyalashni ko'zda tutadi. Bunda faoliyatli yondashuv muhim o'rin tutadi. Aynan o'quvchilarning o'z faoliyati orqali bilim olish jarayonida ularning ijodiy tasavvuri shakllanadi. Shu bois, o'qituvchi ijodiy yondashuvni rag'batlantiruvchi pedagogik texnologiyalardan foydalanishi zarur.

Bugungi kunda dunyo ta'lim tizimi keskin yangilanishlar davrini boshdan kechirmoqda. Globallashuv, raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi, axborot oqimining tezlashuvi, jamiyat hayotida ijodiy fikrlovchi shaxsga ehtiyoj ortib borayotgani maktab ta'limida ham yangicha yondashuvlarni talab qilmoqda. Ta'limning asosiy maqsadi–bilim berish emas, balki har tomonlama yetuk, mustaqil fikrlovchi, ijodiy yondasha oladigan, hayotiy muammolarni hal qilishga qodir shaxsni shakllantirishdan iborat bo'lib bormoqda.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, o'quvchilarda ijodiy tafakkur va tasavvurni shakllantirish ta'lim-tarbiyaning eng muhim yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Ayniqsa, bu jarayonda faoliyatli yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Faoliyatli yondashuv bu–bilimlarni tayyor shaklda berish emas, balki o'quvchini faol izlanishga, mustaqil fikrlashga, muammo ustida ishlashga, ya'ni o'rganish faoliyatining bevosita ishtirokchisiga aylantirish demakdir.

Ushbu yondashuvda o'quvchi bilimni egallash jarayonida passiv qabul qiluvchi emas, balki faol kashf etuvchi rolini o'ynaydi. O'quvchi o'z amaliy faoliyati orqali, tajriba asosida, sinov va

kuzatuvlar orqali bilimni egallaydi. Bu esa, o'z navbatida, uning ijodiy fikrlashi, tasavvur doirasi, muammoni turli burchaklardan ko'rib chiqish va yangi g'oyalar yaratish salohiyatini rivojlantiradi.

Shuningdek, maktabgacha va boshlang'ich ta'lim bosqichlaridan boshlab o'quvchilarda ijodiy tasavvurni shakllantirish, ularga mustaqil fikr yuritish imkonini beruvchi o'quv muhiti va metodikalar bilan ta'minlash zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridandir. Bunda o'qituvchi shunchaki bilim beruvchi emas, balki o'quvchi faoliyatini yo'naltiruvchi, rag'batlantiruvchi, ijodiy muhit yaratuvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar badiiy ijod qilishni juda yaxshi ko'radilar. Bu bolaga o'z shaxsiyatini eng to'liq erkin shaklda ochib berishga imkon beradi. Barcha badiiy faoliyat faol tasavvurga, ijodiy fikrlashga asoslanadi. Ushbu funksiyalar bolaga dunyoning yangi, g'ayrioddiy ko'rinishini beradi. Ular tafakkurni, xotirani rivojlantirishga hissa qo'shadi, uning individual hayotiy tajribasini boyitadi, bu esa tasavvur va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Kichik maktab yoshi–bu bolaning hayotidagi muhim o'zgarishlar davri, bu maktabga qabul qilish paytiga qarab belgilanadi, bu taxminan 6-7 yoshdan 9-10 yoshgacha bo'lgan davr. Ushbu davrda bolaning jismoniy va psixofiziologik rivojlanishi sodir bo'lib, tizimli ravishda o'rganish imkoniyatini beradi. Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish samaradorligi, asosan, vazifa tuzilgan materialga bog'liq. Boshlang'ich sinf darsliklarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, ulardagi ijodiy vazifalar asosan "shartli ijodiy" bilan bog'liq bo'lib, uning mahsuli insholar, bayonotlar, rasmlar, hunarmandchilik va hk. Ba'zi vazifalar talabalarning intuitivligini rivojlantirishga qaratilgan; bir nechta javob variantlarini topish, qarama-qarshiliklarni bartaraf etishni talab qiladigan ijodiy topshiriqlar maktablarda qo'llaniladigan dasturlarning hech biri tomonidan taqdim etilmaydi. Taklif etilayotgan vazifalar kichik o'quvchilarning ijodiy faoliyatida intuitiv protseduralarga asoslangan usullardan foydalanishni o'z ichiga oladi (masalan, variantlarni sanash usuli, morfologik tahlil, o'xshashlik va boshqalar). Modellash, resursga yondashish, hayol qilishning ba'zi usullari faol qo'llaniladi. Ammo dasturlarda ushbu usullardan foydalangan holda o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini maqsadli rivojlantirish ko'zda tutilmagan.

Ayni paytda, maktab o'quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini samarali rivojlantirish uchun evristik usullardan foydalanish ijodkorlikning algoritmik usullaridan foydalanish bilan birlashtirilishi kerak. Adabiyotni tahlil qilish asosida (G.S. Altshuller, V.A. Buxvalov, A.A. Gin, M.A. Danilov, A.M. Matyushkin va boshqalar) ijodiy vazifalarga qo'yiladigan quyidagi talablarni ajratish mumkin:

- Ochiqlik (muammoli vaziyat yoki ziddiyatning mazmuni);
- Shartning tanlangan ijod usullariga muvofiqligi;
- Turli xil yechimlarni topish imkoniyati;
- Hozirgi rivojlanish darajasini hisobga olgan holda;
- Talabalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish.

Ijodiy vazifalar tizimi uchun tarkibni tanlashda ikkita omil hisobga olindi:

1. Kichik maktab o'quvchilarining ijodiy faoliyati asosan jamiyat tomonidan hal qilingan muammolar bo'yicha amalga oshiriladi,

2. Boshlang'ich maktab predmetlari mazmunining ijodiy imkoniyatlari.

Zamonaviy tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bolalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishning eng muhim pedagogik shartlari quyidagilardir:

- Faoliyatning mohiyatini o'zgartirish;
- Bolalarning ta'lim faoliyatida xayrixohlik muhiti;
- Jamoaning shakllanishi.

Badiiy va ijodiy faoliyatni tashkil qilishda o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro ta'sir strategiyasini tanlash muhimligini esga olish lozim. Amalda, tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, o'zaro ta'sir strategiyasini tanlashda odatda ikkita usul qo'llaniladi:

- tashqi tomondan rivojlanish, shaxsning ichki dunyosiga aralashish sifatida, unga ishlab chiqilgan usullar, faoliyat normalari va xatti-harakatlarini yuklash;

- faollik, mustaqillik, mas'uliyatni rag'batlantirish, shaxsga hurmat ko'rsatish, unga xos bo'lgan imkoniyatlarni ochib berish, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish kabi ichki tomondan rivojlanish.

O'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish pedagogik muammo sifatida ekanligini tahlil qilar ekanmiz, O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlovchi, yuksak malaka tajribasiga ega kadrlarni tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF 60-son Farmoni asosida "2022-2030 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni qabul qilinganligi ayni mazkur muammolarni bartaraf etishga qaratilganligini e'tirof etish mumkin.

Asosiy qism. Ushbu maqolada faoliyatli yondashuv asosida o'quvchilarda ijodiy tasavvurni shakllantirish texnologiyasining nazariy asoslari, metodik yondashuvlari va amaliy qo'llanishi xususida tahlil yuritiladi. Shuningdek, o'qituvchining roli, dars jarayonida qo'llaniladigan interfaol metodlar va ularning samaradorligi atroflicha ko'rib chiqiladi.

Faoliyatli yondashuv tushunchasi va uning ta'limdagi o'rni

Faoliyatli yondashuv—bu o'quv jarayonida o'quvchining faolligini ta'minlash, uni bilim olishda faol ishtirokchi sifatida jalb etish tamoyiliga asoslanadi. Bu yondashuvda bilimlar tayyor shaklda emas, balki o'quvchining izlanishi, kuzatuvi, tajribasi orqali shakllanadi. O'quvchi o'z faoliyati orqali bilimni egallaydi, bu esa ularning tafakkuri, xotirasi, ijodiy tasavvuri va muammoli fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Misol: Matematika darsida "Ko'paytirish amali" mavzusini o'rganayotganda, o'qituvchi bolalarga tayyor formulalarni berib tushuntirish o'rniga, ularni guruhlariga bo'lib, o'zlari ko'paytirish tartibini tajriba orqali topishlariga yo'l qo'yadi. Har bir guruh oddiy misollar orqali mantiqiy xulosa chiqarib, ko'paytirishning qoidasini o'zi kashf etadi. Bu usul faoliyatli yondashuvning asosiy tamoyiliga to'la javob beradi.

Ijodiy tasavvurni shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslari:

Ijodiy tasavvur—bu mavjud bilimlar asosida yangi, ilgari mavjud bo'lmagan g'oya yoki mahsulotni yaratish qobiliyatidir. Yosh bolalarda tasavvur asosan obrazli tafakkur asosida shakllanadi. Pedagoglar tasavvurni rivojlantirishda quyidagi bosqichlarga e'tibor qaratishlari kerak:

- Kuzatish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish
- Erkin fikrlashga imkon beruvchi savollar berish
- Qiziqarli, hayotga yaqin muammoli vaziyatlar yaratish

Misol: Ona tili darsida "Bahor fasli" mavzusi o'tilganda, o'qituvchi o'quvchilarga "Agar sen bahor bo'lsang, tabiatda nimalarni o'zgartirarding?" degan savol beradi. O'quvchilar o'z javoblarini rasmlar, she'rlar, kichik matnlar va hikoyalar orqali ifoda etadilar. Bu orqali nafaqat tasavvurlari, balki ijodiy ifoda qilish ko'nikmalari ham rivojlanadi.

Faoliyatli yondashuv asosida qo'llaniladigan metod va texnologiyalar:

O'quvchilarda ijodiy fikrlash va tasavvurni shakllantirishda quyidagi metod va texnologiyalar samarali hisoblanadi:

- Muammoli ta'lim—o'quvchining o'z mustaqil qaroriga tayanib, muammoga yechim topishi;
- Loyihaviy faoliyat—o'quvchilarning kichik guruhlarda ishlashi va natijaga yo'naltirilgan ish olib borishi;
- Aqliy hujum (Brainstorming)—erkin fikr almashish orqali yangicha g'oyalarni shakllantirish;
- Rol o'ynash usuli—ijtimoiy vaziyatlarda o'zini sinash, empatiya va obrazli tasavvurni rivojlantirish;
- Metafora va assotsiatsiya usullari—biror mavzuni boshqa kontekstda tasvirlash orqali fikrlashni chuqurlashtirish;
- Grafik organayzerlar (klaster, insert, Venn diagrammasi)—o'quvchilarning fikrlarini tartibga solish, tasniflash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Amaliy misollar:

Muammoli ta'lim: Tarix darsida "Amir Temur nega harbiy yurishlar qilgan?" degan savol qo'yiladi. O'quvchilar faktlarga asoslanib turli taxminlarni ilgari suradilar va asoslashga harakat qiladilar. Bu muammoli yondashuv ijodiy tahlil qilishni rag'batlantiradi.

Loyiha usuli: 1-sinf o'quvchilariga "Men yashaydigan mahalla" loyihasini bajarish topshiriladi. Bolalar mahalladagi muhim joylar haqida rasm chizishadi, kichik matn yozadilar va taqdimot qilishadi. Natijada o'quvchi ijodiy ifodalanish, muloqot va ko'rgazmali fikrlashni o'rganadi.

Aqliy hujum: "Tabiatni asrash uchun nimalar qilish mumkin?" mavzusida dars o'tkaziladi. Har bir o'quvchi o'z taklifini bildiradi, guruhda umumiy yechim topiladi. Bu orqali o'quvchilarning ekologik madaniyati va ijodiy fikrlash ko'nikmalari rivojlanadi.

O'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish pedagogik va psixologik xususiyatlarni hisobga oladigan kompleks yondashuvni talab qiladi. Qo'llab quvvatlovchi muhit yaratish, ochiq va moslashuvchan fikrlashni rag'batlantirish, ichki motivatsiya va qiziqishni rivojlantirish bu jarayonning muhim elementlari hisoblanadi. Bu metod va strategiyalarni uyg'unlashtirib, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini o'stirish va ularni innovatsion va o'ziga xos tarzda murakkab muammolarni hal qilishga tayyorlash mumkin

O'qituvchining roli va baholashning ahamiyati

Zamonaviy ta'lim jarayonida o'qituvchining roli keskin o'zgardi. An'anaviy yondashuvda o'qituvchi asosan bilim beruvchi, nazorat qiluvchi va baholovchi sifatida ko'rilgan bo'lsa, bugungi faoliyatga asoslangan ta'limda u—o'quv

jarayonini tashkil etuvchi, yo'naltiruvchi, rag'batlantiruvchi va ijodiy fikrni rivojlantiruvchi shaxsdir. O'qituvchining yangi rollari quyidagilardan iborat:

—Motivator—o'quvchilarda o'rganishga, izlanishga, ijod qilishga bo'lgan ichki ehtiyojni uyg'otadi.

—Rag'batlantiruvchi—o'quvchilarning har bir kichik yutug'ini qadrlab, ularda ishonch uyg'otadi.

—Yo'naltiruvchi (fasilitator)—o'quvchini to'g'ri yo'lga yo'naltiradi, lekin uning o'rniga vazifani bajarmaydi.

—Muvofiqlashtiruvchi—guruhdagi ishlarni, muloqotni va muvozanatni ta'minlaydi.

—Tinglovchi va kuzatuvchi—o'quvchining harakatini kuzatadi, ehtiyojlarini anglaydi va shaxsiy yondashuvni qo'llaydi.

Bu rollarni amalga oshirish uchun o'qituvchi doimo ijodiy bo'lishi, interfaol metodlarga ega bo'lishi, shuningdek, psixologik jihatdan sezgir bo'lishi lozim.

Ijodiy yondashuvda o'quvchining faoliyatini baholash an'anaviy "to'g'ri" yoki "noto'g'ri" javob asosida emas, balki uning fikr yuritish jarayoni, harakatdagi tashabbusi, yangilik kiritish darajasi, mustaqilligi, hamkorlikdagi ishtiroki asosida amalga oshiriladi.

Zamonaviy baholash shakllari:

1. Formativ baholash (jarayon davomida): o'quvchilarning har bir kichik yutug'i e'tirof etiladi. Masalan, yangi g'oya, o'zgacha yondashuv, jamoaga yordam berganlik.

2. Rag'batlantiruvchi baho: "Ajoyib g'oya!", "Yaxshi harakat qilding!", "Ijodiy yondashganing ko'rinib turibdi!" kabi og'zaki izohlar bilan mustahkamlanadi.

O'z-o'zini va o'zaro baholash: o'quvchilar o'z ishini va bir-birining ishini baholaydilar, bu ularning tanqidiy fikrlash va mas'uliyatini oshiradi.

3. Portfoliyo baholash: o'quvchilarning yaratuvchanlik faoliyati davomida to'plagan ishlarini tahlil qilish orqali baholash amalga oshiriladi.

Amaliy misollar:

Misol 1: O'qish darsida—O'quvchilar berilgan ertak asosida yangi yakun yaratadilar. O'qituvchi har bir bolani "Eng original yakun", "Eng qiziqarli personaj", "Eng mantiqiy izoh" kabi mezonlar asosida baholaydi. Bu baholash ijodiy erkinlikni cheklamaydi, balki rag'batlantiradi.

Misol 2: Texnologiya darsida—"O'zing yasagan buyum" loyihasida o'quvchilar o'z fantaziyasidan foydalanib, yangi o'yinchoq, bezak yoki moslama yasaydilar.

O'qituvchi baholashda quyidagi mezonlarga e'tibor qaratadi:

1. G'oyaning o'ziga xosligi
2. Materialdan to'g'ri foydalanish
3. Ishning yakuniy taqdimoti
4. Guruh bilan ishlash sifati

Misol 3: Ingliz tili darsida-O'quvchilar kichik dialoglar yozib, ularni sahnalashtiradilar.

O'qituvchi ularni quyidagicha baholaydi:

1. Til me'yorlariga rioya qilganlik
2. Tasavvur va ifoda vositalari
3. Guruhdagi ishtirok darajasi

Baholashning ijobiy ta'siri:

1. O'quvchilar o'ziga ishonch hosil qiladi
2. Ijodiy izlanishdan qo'rqmaydi
3. Harakatlari qadrlanayotganini his qiladi
4. Yangi g'oyalarni o'ylab topishga intiladi
5. O'z-o'zini rivojlantirishga motivatsiya paydo bo'ladi

Xulosa. Bugungi globallashtirish va raqamli axborot asrida ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifa—ijodiy, mustaqil fikrlaydigan, muammolarga innovatsion yondasha oladigan, o'rgangan bilimlarini hayotda qo'llay oladigan shaxsni tarbiyalashdan iborat. Bunday yondashuvni amalga oshirishda faoliyatli yondashuv asosiy uslub sifatida ta'lim jarayoniga tatbiq etilmoqda.

Faoliyatli yondashuv nafaqat bilimlarni o'rgatish, balki o'quvchining tafakkurini, nutqini, tasavvurini, muammoli vaziyatlarga bo'lgan munosabatini rivojlantirishni ko'zda tutadi. Bu yondashuv o'quvchining markazda bo'lishi, uning dars jarayonida faol ishtirok etishi, o'z fikrini erkin bildirish, jamoada ishlashga o'rganishi, o'z g'oyasini himoya qila olishi, eng muhimi—ijodiy tafakkur egasiga aylanishiga zamin yaratadi.

Faoliyatli yondashuv asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarda ijodiy tasavvurni rivojlantirishga katta zamin yaratadi. Bunday yondashuv o'quvchini o'rganish subyekti sifatida shakllantirib, uning mustaqil fikrlashi, izlanishlarga bo'lgan qiziqishi va ijodiy tafakkurini rivojlantiradi. O'qituvchi esa ushbu jarayonni to'g'ri tashkil etgan taqdirda, ta'limning samaradorligi sezilarli darajada ortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni- T.:2020-yil. 23-sentabr//O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
2. Mirziyoyev Sh.. "2022- 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning Taraqqiyot straregiyasi to'g'risida"gi 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat—yengilmas kuch.—T.: Ma'naviyat, 2008.
4. Turaqulov O. Pedagogik texnologiyalar.—T.: O'qituvchi, 2020.
5. Xodjayev N. Faoliyatga asoslangan ta'lim tizimi.—Samarqand, 2019.
6. G'ulomov S.S. Interfaol metodlar amaliyoti.—T.: Fan va texnologiya, 2022.

Tuychiyeva Shaxlo Shavkatovna,
Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti,
"Psixologiya" kafedrası o'qituvchisi
e-mail: shahashovkatova@gmail.com

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI TARBIYACHILARIDA STRESSGA BARQARORLIK VA "KOPING KURASHNING" ALOQADORLIGI

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot maktabgacha ta'lim tashkilotlarida faoliyat yuritayotgan tarbiyachilarning stressga barqarorlik darajasi va ularning stress bilan kurashish strategiyalari ("koping" usullari) o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotda psixologik barqarorlik va emotsional chidamlilikning, pedagogik jarayonda yuzaga keladigan bosimlar va zo'riqlashlarga qanday ta'sir ko'rsatishi tahlil qilingan.

Tayanch tushunchalar: Stress, stressga barqarorlik, coping strategiyalari psixologik barqarorlik, maktabgacha ta'lim, tarbiyachi, kasbiy stress, emotsional chidamlilik, muammoni hal qilish, passiv va konstruktiv coping.

Аннотация. Данное исследование направлено на изучение взаимосвязи между устойчивостью к стрессу воспитателей дошкольных образовательных учреждений и их стратегиями совладания со стрессом (методами "копинга"). В исследовании проанализировано, как психологическая устойчивость и эмоциональная выносливость влияют на давление и напряжение, возникающее в педагогическом процессе.

Основные понятия: Стресс, устойчивость к стрессу, копинг-стратегии, психологическая устойчивость, дошкольное образование, воспитатель, профессиональный стресс, эмоциональная выносливость, решение проблем, пассивный и конструктивный копинг.

Annotation. This study focuses on examining the relationship between preschool educators' resilience to stress and their stress coping strategies ("coping" methods). The research analyzes how psychological resilience and emotional endurance influence the pressure and stress encountered in the pedagogical process.

Basic concepts: Stress, stress resilience, coping strategies, psychological resilience, preschool education, educator, occupational stress, emotional endurance, problem-solving, passive and constructive coping.

Kirish. Tadqiqot ishimizning asosiy vazifalaridan birini amalga oshirish maqsadida, ularning stressga barqarorlik ko'rsatkichlari va coping strategiyalarining turlari (muammoni hal etishga qaratilgan, emotsional javobga asoslangan, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash izlash va h.k.) o'rganildi.

Asosiy qism. Sinaluvchilar guruhlarida N.V.Kirsheva va N.V.Ryabchikovalarning "Shaxsning stressga barqarorligini aniqlash" metodikasining modifikasiyalashgan shaklidan, D.Amirxanning "Koping-kurash indikatori" so'rovnomalaridan foydalanildi. Stressni yyengishning asosiy strategiyalarini, ularning stressli xatti-harakatlar tuzilishidagi jiddiyligini belgilaydi. Stressga oid turli vaziyatlarga xos bo'lgan yyengish reaksiyalarining uch bosqichli omilli tahlili D.Amirxonga yyengishning uchta asosiy strategiyasini aniqlash imkonini berdi: muammolarni hal qilish, ijtimoiy yordam izlash va qochish. Respondentlardan mazkur metodikalar orqali olingan umumiy ma'lumotlar jadvalda 1-jadvalda ko'rsatilgan.

1-jadval

Sinaluvchilarda stressga barqarorlik va coping strategiya usullari o'rtasidagi korelyatsion aloqadorlikning namoyon bo'lishi.

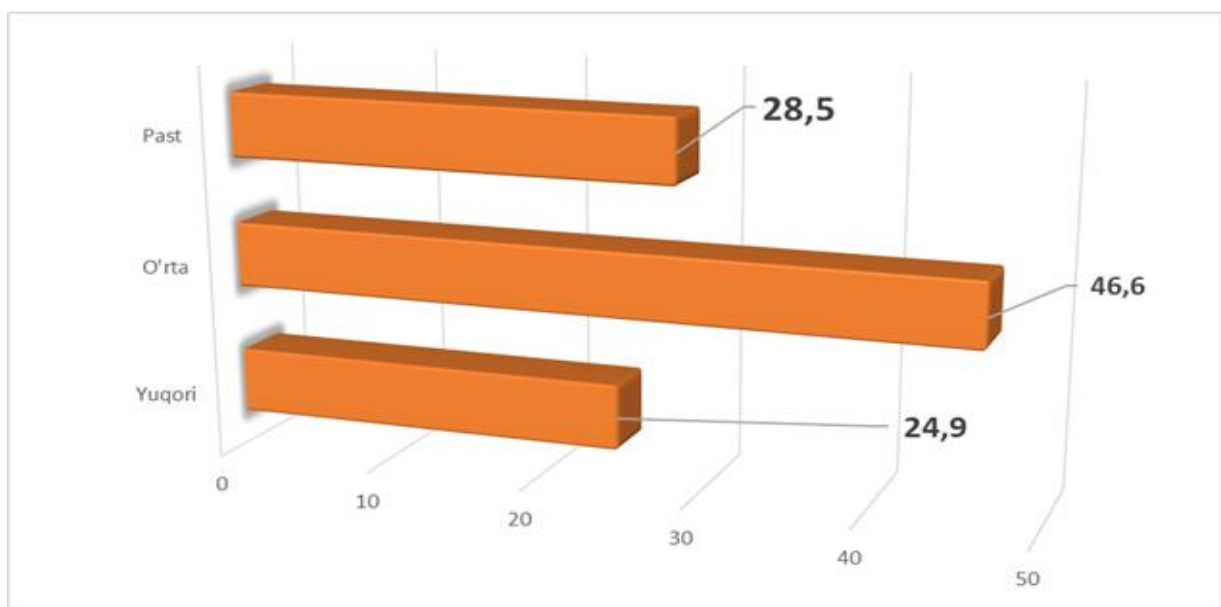
Ta'sir qiluvchi omil	Koping strategiya		
	Muammo-ni hal qilish	Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash	Muammoda qochish
Stressga barqarorlik	0,171**	0,111	-0,295**

Izoh: ** $p \leq 0,01$.

Jadvalda aks ettirilgan ma'lumotlar aniqlovchi tajribada olingan natijalarga ko'ra, stressga barqarorlik va koping strategiyaning muammoni hal qilish uslubi o'rtasida aloqadorlik kuzatilmaganligini ko'rsatgan ($r = 0,171$, $p \leq 0,01$). Buni shunday izohlash mumkinki, bizning sinaluvchi tarbiyachilarimizda muammoni hal qilish uslubidan foydalanish uning stressga barqarorligiga ta'sir ko'rsatmas ekan.

Muammoni hal qilishga yo'naltirilgan uslubda tarbiyachi yuzaga kelgan muammoni tahlil qilish, muammoning yyechini izlash, avvalgi tajribalarga tayangan holda shu muammoga o'xshash bo'lgan muammolarga duch kelgandagi turli yyechimlarni qo'llab ko'rish, muammoni hal qilishni rejalashtirish va shunga ko'ra harakatlanish, vaqtni to'g'ri taqsimlash, vaziyatni nazorat ostiga olish, murakkab vaziyatni yengib o'tish uchun o'z holatini boshqarish va kuchlarini faollashtirish kabilarni qo'llashi tushuniladi.

Shunday qilib, dastlab empirik natijalarimiz tahlili sinaluvchilarida stressga barqarorlikning shakllanganlik darajasini aniqlashga qaratildi, bu jarayonda olingan natijalar quyidagi diagrammada aks ettirildi.

1 -rasm. respondentlarda stressga barqarorlikning namoyon bo'lishi darajalari (% hisobida)

1-rasmda aks ettirilgan ma'lumotlar respondentlarining o'ziga xosliklarga ega ekanligini ko'rsatadi, ularining natijalari darajalar kesimida tahlil qilinsa,

28,5% respondentlarda stressga barqarorlikning past darajada ekanligini,

46,6 % respondentlarda stressga barqarorlikning o'rta darajada ekanligi,

24,9% respondentlarda stressga barqarorlikning yuqori darajada ekanligi ko'rishimiz mumkin.

Bizning nazarimizda bu natijalar quyidagi omillar bilan bog'liq: MTT pedagog xodimlarida stressga barqarorlikning past darajasi ularning faoliyati jarayonida yuzaga kelayotgan bir qancha stressogen omillar va sabablar bilan bog'liq. Tadqiqot jarayonida sinaluvchilarni kuzatish hamda ular bilan olib borilgan suhbat jarayonida tarbiyachi uchun stressni keltirib chiqaruvchi omillar qatori ham tahlil qilindi.

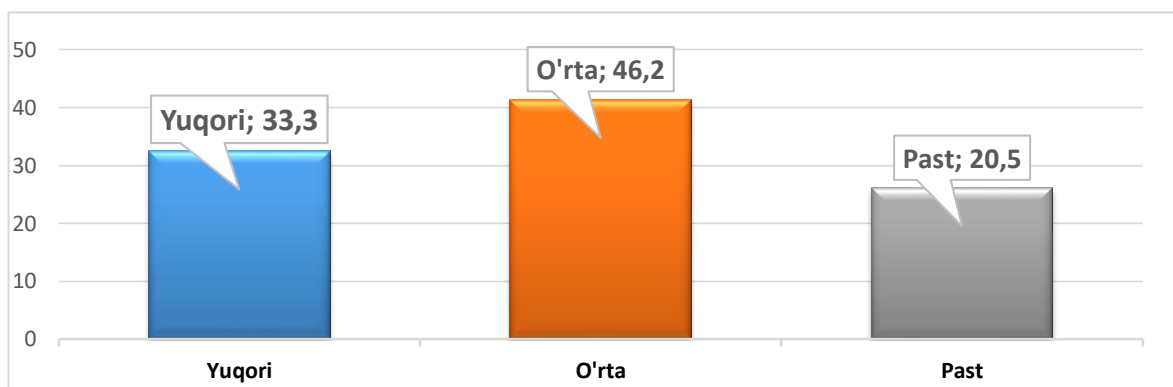
Bunda quydagilarni alohida ajratib ko'rsatish muhimdir. Aynan tarbiyachilar uchun: Ota-onalarning doimiy noroziliklari va tarbiyalanuvchilar bilan munosabatdagi qiyinchiliklar, ularda stress holatlarini yuzaga keltiradi, shuningdek stressga barqarorlik ko'nikmasining yo'qligi, pastligi bois bu stresslar og'ir o'tishi kuzatiladi.

Bundan tashqari guruhiiy munosabatlar qonuniyatlariga ko'ra jamoada tajriba ortgani sayin ular orasida uyushqoqlik, bir-birini qo'llab quvvatlash, jipslikka intilish natijasida nizolarning yuzaga kelishi kamayishi bilan izohlash mumkin.

Kuzatishlar shundan dalolat beradiki, tajribaga ega va murosa qila olish va pedagogik qobiliyatga ega tarbiyachilar o'rtasida ota-onalarning doimiy noroziliklari va tarbiyalanuvchilar bilan munosabatdagi qiyinchiliklar yuzaga kelganida ham bu ularning emotsional holatlariga kam ta'sir ko'rsatadi.

Demak, empirik tadqiqot natijalar tahlilidan shunday xulosaga kelish mumkinki, faoliyat jarayonida bir qator stressogen omillar mavjud bo'lib, ularning barchasi ham tarbiyachi tomonidan jiddiy qabul qilinavermaydi.

Ularning salbiy ta'siri tarbiyachi individual va shaxs psixologik xususiyatlari hamda stressogen vaziyatni qay tarzda qabul qilishiga bog'liqdir. Stressogen vaziyatlar esa tarbiyachining nafaqat ish faoliyatlarida, balki jismoniy va ruhiy holatlarida ham o'z aksini topadi.

2.2-rasm. Aniqllovchi tajribada sinaluvchilarda stressga barqarorlikning namoyon bo'lish darajasi (% hisobida)

2.2 - rasmdagi natijalarga ko'ra, jami respondentlar (100 nafar pedagog) ning 33.3% ida stressga barqarorlikning yuqori darajasi kuzatilgan. Bu natija asosida aytish mumkinki, stressli vaziyatlarda o'zini yo'qotmasdan, o'zini va o'z xatti-harakatlarini nazorat qila oladiganlari ham bor.

Ayrimlar o'zining hayotiy tajribasiga va shaxs xususiyatlariga bog'liq ravishda ish faoliyatida berilayotgan ma'lumotlarni ham, topshiriqlarni ham salbiy e'tirozsiz-o'zining mutaxassis sifatida qabul qiladi. Bu esa jarayon bilan bog'liq bo'lgan stressogen vaziyatlarda barqaror munosabat bildirishga asos bo'ladi. Shunga ko'ra, bunday pedagoglarning faoliyati muvaffaqiyatli kyechishi ham kuzatildi.

Shuningdek, 2.2-rasmga ko'ra, respondentlarning katta qismida—46.2 % ida stressga barqarorlikning o'rta darajasi aniqlangan. Bunday ko'rsatkichdagi odatda, stressogen vaziyatlarda o'zlarining shaxs xususiyatlaridagi va holatlaridagi o'zgarishlarga, shuningdek koping strategiyaning qaysi usullarini qo'llashiga ko'ra farqlanadi.

Bu guruhga kiruvchi pedagoglar asosiy va psixologik jihatdan jiddiy muammo sifatida qaralishi lozim bo'lgan xususiyati ularning stressogen vaziyatdagi reaksiyalarining noaniqligidir. Ya'ni ular o'zidagi mana shu xususiyat sabab ayrim vaziyatlarda stressga chidamlilikni namoyon qilib, muammoning yyechimi sari harakat qiladilar (bu albatta ijobiy reaksiya) yoki ayrim vaziyatlarda aksincha, stressga nisbatan chidamsiz munosabatni namoyon qiladilar va stressga barqarorligi past bo'lgan tarbiyachilar singari koping strategiyaning passiv usullarini qo'llash yo'lini tutadilar.

Respondentlarning 20,5%ida stressga barqarorlik ko'rsatkichi past bo'lib, bu ularda stressogen vaziyatdan chiqishni bilmaslik bilan izohlanadi. Buni sinaluvchilarda stressli vaziyatlarga tushganda undan chiqib ketish ko'nikmasining mavjud emasligi yoki past ekanligi bilan izohlash mumkin. Bu asnoda ayrim tarbiyachilar shaxsiy va kasbiy o'sishga erishsalar,

stressga barqarorligi past tarbiyachilarda ichki ruhiy inqiroz yoki stressing klinik holatlariga olib keluvchi omil sifatida o'rta chiqadi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilarining stressga barqarorlik darajasi ularning stress bilan kurashish (koping) strategiyalari tanloviga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Statistik tahlil natijalariga ko'ra, stressga nisbatan yuqori barqarorlikka ega bo'lgan tarbiyachilar muammoni hal etishga qaratilgan, konstruktiv coping usullarini afzal ko'rishi aniqlandi (masalan, $r = 0,171$, $p \leq 0,01$). Aksincha, past barqarorlikka ega bo'lgan tarbiyachilar orasida passiv yoki emotsional coping strategiyalaridan foydalanish holatlari ko'proq kuzatildi. Ushbu holat maktabgacha ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan pedagoglar uchun stressga qarshi psixologik yordam dasturlarini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Davletshin M.G., Do'stmuhamedova SH., Mavlonov M., To'ychieva S. "Yosh davrlari va pedagogik psixologiya". - T., 2004.
2. Vahobova F., Zaynutdinova D. Rivojlantiruvchi o'yinlar. - T. 2009.
3. Tkach R.M. Сказкотерапия детских проблем. - М.: «Sfera», 2008
4. Ganjiyev F.F. Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarida ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarining namoyon etilishi va rivojlanishi: Psixol sogiya falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. -Бухоро, 2021.
5. Гулямов Д.Р., Каланходжаева К.Б. К вопросу учета особенностей межполушарной функциональной асимметрии мозга обучаемых в учебном процессе / Ж. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук.
6. Джанпеисова Г.Э. Предматематическое развитие детей на основе компьютерных технологий в контексте непрерывного образования // Текст научной статьи по специальности «Науки об образовании» /

Yuldashova Dilafruz Shavkatovna,
Toshkent davlat pedagogika universitetining Pedagogika va psixologiya fakulteti
"Psixologiya" kafedrasida o'qituvchi
yuldashova_dilafruz@mail.ru

TALABALARDA O'QUV MOTIVATSIYASI RIVOJLANISHINING DINAMIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqola talabalarda o'quv motivatsiyasini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini tadqiq etishning muhim jihatlari keng yoritilgan. Shuningdek, talabalarda o'quv motivatsiyasining namoyon bo'lish darajasi doirasida olib borilgan tadqiqot ishining miqdor va sifat tahlili keltirilgan.

Tayanch tushunchalar: bilimlarni egallash motivi, kasb egallash motivi, diplom olish motivi, kommunikativ motivlar, o'zini olib qochish motivi, obro' motivlari, professional motivlar, o'z imkoniyatlarini ijod sohasida ro'yobga chiqarish motivlari, o'quv va kognitiv motivlar, ijtimoiy motivlar.

Аннотация. В статье широко освещаются важные аспекты исследования педагогических и психологических особенностей формирования учебной мотивации у студентов. Также представлен количественный и качественный анализ исследований, проведенных в рамках изучения уровня выраженности учебной мотивации у студентов.

Основные понятия: мотивы получения знаний, мотивы приобретения профессии, мотивы получения диплома, коммуникативные мотивы, мотивы самообмана, мотивы престижа, профессиональные мотивы, мотивы реализации своего потенциала в творческой сфере, учебно-познавательные мотивы, социальные мотивы.

Annotation. This article broadly covers important aspects of research into the pedagogical and psychological characteristics of developing students' learning motivation. It also presents a quantitative and qualitative analysis of research conducted within the framework of the level of manifestation of students' learning motivation.

Basic concepts: motives for acquiring knowledge, motives for acquiring a profession, motives for obtaining a diploma, communicative motives, motives for self-deception, motives for prestige, professional motives, motives for realizing one's potential in the creative field, educational and cognitive motives, social motives.

Kirish. Tadqiqot ishimizning asosiy vazifalaridan birini amalga oshirish maqsadida ta'lim faoliyati nihoyatda murakkab va xilma - xildir. Lekin shu bilan bir qatorda, uning tarkibiy komponentlari nisbatan barqaror bo'lib, pedagogik jarayonda namoyon bo'ladi. Bu tizimli faoliyat natijasida talabada o'zi bajaradigan faoliyat uchun zarur bo'lgan psixik xislatlar shakllanadi. Shu asosida biz talabalarda o'quv motivatsiyasi namoyon bo'lishining kurslar kesimida ifodalanishini tekshirishga harakat qildik.

Asosiy qism. Talabalarning motivatsion sohasini tadqiq etish, ayniqsa, o'quv motivatsiyasini chuqurroq o'rganish uchun T.I.Ilyinaning «Universitetda o'qish motivatsiyasini o'rganish» hamda A.A.Rean va V.A.Yakuninlarning (N.S.Badmayeva tomonidan modifikatsiya qilingan) «Talabalarning o'quv motivatsiyasini diagnostika qilish» metodikalari o'tkazildi. Dastlab, birinchi va to'rtinchi bosqich talabalar o'quv motivlarining o'ziga xos jihatlari tahlil qildik. Kurslar kesimidagi natijalar tahlil qilinganidan so'ng, ularning ta'lim yo'nalishi bo'yicha natijalarini tahlil qilib chiqdik. Mazkur metodikalardan olingan natijalar miqdor va sifat jihatdan tahlil qilindi, uning natijalari 1-jadvalda aks ettirildi.

Talabalarda o'quv motivatsiyasi namoyon bo'lishining kurslar kesimida ifodalanishi
(Studentning t-mezoni asosida, n=227)

Motivlar	O'rtacha qiymati		t
	1-bosqich	4-bosqich	
Bilimlarni egallash	7,8	8,3	-1,23
Kasb egallash	6,8	7,0	-2,69*
Diplom olish	8,1	6,4	2,45*
Kommunikativ motivlar	4,72	3,01	2,23*
O'zini olib qochish motivi	4,49	2,67	2,21*
Obro' motivlari	2,03	2,75	-0,90
Professional motivlar	1,84	3,76	-2,60*
O'z imkoniyatlarini ijod sohasida ro'yobga chiqarish motivlari	1,06	2,76	-2,90*
O'quv va kognitiv motivlar	2,99	2,62	0,66
Ijtimoiy motivlar	2,1	4,0	-2,32*

Izoh: * $p \leq 0,05$.

Olingan natijalardan ko'rinib turibdiki (1-jadvalga qarang), birinchi va to'rtinchi kurs talabalarining natijalari orasida kasb egallash bo'yicha ahamiyatli statistik farqlar aniqlangan ($t = -2,69$; $p \leq 0,05$).

Kasb egallash motivi to'rtinchi kurs talabalarida birinchi kurs talabalariga nisbatan yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu holat to'rtinchi kursga qabul qilingan talabalarda yuqori malakali mutaxassis, bo'lajak kasbiy yo'nalishda muvaffaqiyatga erishish, kasbiy bilimlarini kengaytirish istagining yuqori darajada namoyon bo'lishini anglatadi.

Bunda talabalar qanday motivlar asosida oliy ta'lim yo'nalishini tanlaganligidan qat'iy nazar kasb va uning sir-asrorlarini o'rganish istagi bilan ajralib turadilar. Qolaversa, to'rtinchi kurs talabalarida kasb egallash motivlari ko'proq tashqi omillar bilan emas, ichki omillar bilan bog'lanadi.

Odatda, birinchi kursga qabul qilingan talabalarining oliy ta'lim jarayoniga moslashishida kasbiy bilimlarni o'zlashtirish bilan bog'liq qiyinchiliklar kuzatiladi. Ta'lim jarayoniga moslashuv bilan bog'liq qiyinchiliklar talabalarining mazkur istaklari va motivlarining ma'lum darajada pasayishiga sabab bo'lganligi bois, birinchi kurslarda mazkur motivlar bo'yicha past ko'rsatkichlar qayd etilgan. Qolaversa, birinchi kurs talabalarida tanlagan kasblarining ijtimoiy mavqei nuqtai nazaridan yoshlardagi «maksimalizm» fenomeni ta'sirida imkon qadar «tezroq» va «osonroq» tarzda kasbiy bilimlarni egallash yo'llarini izlaydilar. Natijada, talabalarda tafakkur operatsiyalarining faollashuvi, o'quv motivlarining ortishi, har bir o'zlashtirilgan ma'lumotlarga amaliy proyektiv tafakkur asosida analiz qilish holati kuzatiladi. To'rtinchi kurslarda esa bilishga oid muammolardan ko'ra, mutaxassislik fanlari doirasida beriladigan kasbiy bilimlarni amalda qo'llash bilan bog'liq muammolarga duch kela boshlaydilar hamda kasbiy tasavvurlarning reallik

bilan bir xil bo'lmaganligi bois, talabalar motivatsiyasining pasayishi kuzatilmoqda. Talabalarda kasbiy sohaga oid bilimlarni o'zlashtirish jarayonida «yangi ma'lumotlar»ni o'zlashtirish uchun sarflanadigan iroda akti psixoemotsional fon ta'sirida sustlashadi. Natijada, talaba o'qitish metodikasi bilan bog'liq ma'lumotlarni o'zlashtirishda qiynala boshlaydi. Bu esa uning kasbiy bilimlarni egallash motivini susayishiga olib keladi. Qolaversa, to'rtinchi kurs talabalarida kasb egallash motivlari ko'proq tashqi faktorlar bilan emas, ichki omillar bilan bog'lanadi.

Birinchi va to'rtinchi kurs talabalarida diplom olish motivi bo'yicha ahamiyatli tafovutlar aniqlandi ($t=2,45$; $p\leq 0,05$). Diplom olish motivi birinchi kurs talabalarida ham ustunroqdir. Bunda oliy ta'lim muassasasida tahsil olish ko'proq tashqi omillar bilan bog'liq ekanligini anglatadi. Talabalardagi diplom olish motivining ustuvorligi eng avvalo, ta'limning har bir bosqichida o'qishni davom ettirish, nazorat ishlarini «yaxshi» va «a'lo»ga topshirish orqali ta'lim olishni davom ettirish, bu orqali esa ota - ona va atrofdagilarning qo'llab-quvvatlashiga erishishdan iborat. Boshqachasiga aytganda, talabalarda o'zining «talaba» mavqeini oxirigacha yetkazib olish, bosqichma - bosqich o'quv topshiriqlarini bajarib, rasman «oliy ma'lumotli» degan mavqeni egallash muhim o'rinda ekanligi aniqlangan. Bunda albatta ta'lim motivlari bilan bog'liq tashqi, ijtimoiy motivatsiya ustuvor xarakterga ega bo'lmoqda. To'rtinchi kursga kelib esa, talabalarining diplom olish istagi bilan bog'liq motivlarning o'rnini anglangan motivlar egallay boshlaydi. Shu bois ham, birinchi kurs natijalariga qaraganda to'rtinchi kurs natijalari pastroq qayd etildi.

Har ikki kurs natijalarida bilishga oid motivlarning ahamiyatli statistik farqi aniqlanmagan. Biroq, to'rtinchi kurs talabalarida ahamiyatsiz darajada bilim egallash, o'z kasbining bilimdoni bo'lish, intellektual salohiyatning ortishi kuzatilgan. Mazkur holat ularning umumiy bilim darajasidan kasbiy bilim darajasiga o'zgarishi bilan kuzatiladi.

Birinchi va to'rtinchi kurs talabalarida orasida kommunikativ motivlar bo'yicha ahamiyatli farqlar qayd etildi ($t=2,23$; $p\leq 0,05$). Kommunikativ motivlar ham birinchi kurs talabalarida ustunroqdir. Kommunikativ motivlar talabalarining muloqot qilish bilan bog'liq ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan. Kommunikativ motivlarning birinchi kursda ustuvor xarakterga ega bo'lishini talabalik davridagi qiyinchiliklar bilan bog'lab izohlash mumkin. Bizga ma'lumki, talabalar birinchi kursga qabul qilinganidan so'ng barqaror «talabalar guruhi»ni shakllanish jarayoni kechadi. Mazkur jarayon talaba shaxsida ijtimoiy-psixologik qiyinchiliklarni bartaraf etish istagini uyg'otadi. Natijada, talabalar imkon qadar bir-biri bilan kommunikativ jihatdan bog'lanadilar. Dastlab, bu kommunikatsiya almashinuv darajada kechadi, biroq vaqt o'tishi bilan talabalar orasidagi axborot almashinish jarayoni emotsional tusga ega bo'la boshlaydi. Talabalar guruhining shakllanishi va talabalarining ijtimoiy moslashuvi uchun kommunikativ motivlarning faollashuvi muhim mezon hisoblanadi.

O'zini olib qochish motivlari bo'yicha kurslar kesimida ahamiyatli tafovutlar kuzatildi ($t=2,21$; $p\leq 0,05$). O'zini olib qochish ham birinchi kurs talabalarida ustunroqdir. Mazkur holat talabalardagi muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivi bilan bog'liq. Birinchi kurs talabalaridagi topshiriqlarni bajarish bilan bog'liq omadsizlikka uchrashdan, kasbiy bilimlarni egallashdagi qiyinchiliklarni yenga olmaslikdan qo'rqishdan iborat. Odatda, birinchi kurs talabalarida pedagogik topshiriqlarni bajarishda qiyinchilikka uchrashidan qo'rqadilar, chunki ularda tegishli kompetensiyalar yetishmaydi. Natijada, talabalarda didoktogen qo'rquvlar, ta'lim bilan bog'liq xavotirlar yuzaga keladi. Bu esa ularni murakkab topshiriqlarni bajarishda «oson yo'llarni» qidirib, «o'zini olib qochish» motivlarini kuchaytiradi. Qolaversa, talabalikka qabul qilingandan keyin ta'lim jarayoniga moslashish bilan bog'liq «adaptatsiya sindromi» ta'sirida talaba pedagoglarning ijtimoiy kutuvlariga mos ravishda harakatlanishga intiladi. Natijada turli tashkiliy, ijtimoiy muammolarga duch kelmaslik uchun adaptiv xulqni namoyon qiladi va shunga mos ravishda motivlar faollashadi. To'rtinchi kursga kelib esa mazkur motivlar o'z-o'zidan ta'lim muhitiga moslashish hisobiga kamayib boradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra professional motivlar bo'yicha birinchi va to'rtinchi kurs talabalarida orasida ahamiyatli farqlar kuzatilgan ($t=-2,60$; $p\leq 0,05$). Mazkur motiv bo'yicha to'rtinchi kurs talabalarida yuqori natijalar ko'rsatgan. Talabalardagi mazkur motiv kasbiy bilim va ko'nikmalarni egallashga, yuqori malakali, raqobatbardosh mutaxassis sifatida shakllanishga

bo'lgan ehtiyojlarini faollashuvi bilan bog'liq. Mazkur holat to'rtinchi kursga kelib mutaxassislikka oid fanlarning ko'payishi, amaliyotning kuchayishi talabalarda professional bilim va ko'nikmalarni egallash motivini faollashuviga olib keladi. Birinchi kursda o'qitiladigan fanlar umumiy fanlar bo'lganligi bois, talabalarda kasbiy bilimlardan ko'ra umumiy dunyoqarashning shakllanishiga olib keladi. Bizga ma'lumki, bosqichma-bosqich bizda kasbiy fanlar soni ortib, egallangan bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyati kengayib boradi. Shu boisdan ham to'rtinchi kurs talabalarida professional motivlar ustundir.

Birinchi va to'rtinchi kurs talabalar o'rtasida o'z imkoniyatlarini ijod sohasida ro'yobga chiqarish motivlari bo'yicha ahamiyatli tafovutlar aniqlandi ($t=-2,90$; $p\leq 0,05$), mazkur motiv bo'yicha to'rtinchi kurs talabalarida yuqori ko'rsatkich aniqlangan. To'rtinchi kurs talabalarida mutaxassislik fanlari, qolaversa, professional bilim va ko'nikmalarning rivojlanishi hisobiga shaxs o'z imkoniyatlarining ijodiy darajada namoyon bo'lishi kuzatilgan. Mazkur holat talabalaridagi kreativ tafakkur, kasbiy intuitsiyaning yil sayin kuchayib borishi bilan ham belgilanadi. Birinchi kurs talabalarida uyatarli darajada bilim va ko'nikmaning mavjud bo'lmaganligi kasbiy keyslarni bajarishda reproduktiv tafakkurning namoyon qilishlari bilan bog'liq. Qolaversa, birinchi kurslar kasbiy tushunchalarni ilmiy kursda o'zlashtirish uchun ko'proq vaqt sarflaydilar. Shu boisdan ham ijodiy, kreativ yondashuvdan ko'ra aniq, ma'lum bo'lgan usullarda o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishni afzal ko'radilar.

Ijtimoiy motivlarning namoyon bo'lishi bo'yicha talabalar natijalarida ahamiyatli farqlar qayd etildi ($t=-2,32$; $p\leq 0,05$). Mazkur motiv bo'yicha ham to'rtinchi kurs talabalar yuqori natijalar ko'rsatgan. To'rtinchi kurs talabalarida ijtimoiy o'zaro ta'sirlarga va atrofidagilarning qo'llab-quvvatlashi, ma'qullashiga intilish, hamda ijtimoiy mavqeiga intilishning kuchliligi kuzatilgan. To'rtinchi kurs talabalarining ijtimoiy motivlari bevosita kasbiy sohada o'z mavqeini topishga intilish bilan bog'liq. To'rtinchi kurs talabalarining ijtimoiy muhit bilan, ya'ni pedagoglar, tengdoshlari bilan munosabatlari muhim o'ringa ega deb baholanmoqda. Mazkur holat talabalarining «talaba» «jamiyatga nafi tegishi» uchun bilim olishga intilishi, o'z burchi va mas'uliyatligi bilan ajralib turishini anglatadi. Birinchi kurs talabalarida esa «ijtimoiy foydali» bo'lishdan ko'ra, «raqobatda birinchi bo'lish» istagining yuqoriligini ko'rsatadi. Ijtimoiy motivlarning birinchi kursda pastroq ko'rsatkichga ega bo'lishi talabalarining ta'lim jarayoni bilan bog'liq ijtimoiy qiyinchiliklar ta'sirida kechadi. Talabalik davriga xos bo'lgan ijtimoiy qiyinchiliklar yangi ijtimoiy muhit, ayrim talabalar uchun boshqa demografik sharoitga moslashishda yuzaga keladigan holatdir. Bu davrda talaba asosiy e'tiborni ijtimoiy munosabatlarni, ya'ni «o'qituvchi-talaba» vertikal, «talaba-talaba» gorizonttal munosabatlar diadasini bog'lashga, barqarorlashtirishga qaratadi. Talabalar auditoriyasiga xos bo'lgan emotsional munosabatlar tizimini o'rnatishga urinadi. To'rtinchi kursga o'tgan talaba shaxslararo munosabatlar tizimini o'rnatish borasida ancha ijtimoiy tajriba orttirganligi bois, endi asosiy e'tiborni o'quv faoliyatda o'zligini tasdiqlashga, o'z ustida ishlashga yo'naltiradi va shu orqali guruhdagi ijtimoiy mavqeini barqarorlashtirishga urinadi.

Xulosa. Talabalarda o'quv motivlarining rivojlanishi dinamik xususiyatga ega bo'lib, motivatsion sohaning ierarxik komponentlari takomillashib borishi bilan o'quv motivlarining barqarorlashib borishini kuzatishimiz mumkin. Talabalaridagi o'quv faoliyati motivlari bilim egallash, ijodiy faoliyatga intilish bilan bog'liqdir. Bizning ilmiy izlanishlarimiz natijasida, talabalarda o'quv motivatsiyasining dinamik xususiyatga egaligi birinchi bosqich talabalarida kasbiy - ilmiy tushunchalarning o'zlashtirilishi, to'rtinchi bosqichdagi talabalarlarda esa, kasbiy kompetensiyalarni reallikka ko'chirish bilan bog'liq hisoblanadi. Shu boisdan ham, talabalar o'quv faoliyatining motivatsion sohasida kasb egallash, professional, o'z imkoniyatlarini ijod sohasida ro'yobga chiqarish bilan bog'liq ichki, diplom olish, kommunikativ, o'zini olib qochish, ijtimoiy motivlar bilan bog'liq tashqi motivlarning ustuvorligi kuzatilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Торндайк Э. «Процесс учения у человека» / Пер. с англ.—М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1931. - 317 с.

2. Бадмаева Н.Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей: Монография. - Улан-Удэ, 2004. С.151–154.
3. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения, Пер. с англ.–СПб. Реч, 2001.– 56 с.
4. Реан А.А.; Бордовская Н.В.; Розум С.И.; Психология и педагогика, Питер: СПб, 2007, р. 432.
5. Маслоу А., Мотивация и личность, 3. и. п. с. англ, Ed., Питер: СПб, 2008, р. 352.

Насибуллоев Камил Исакович,
и.о. доцента кафедры «Психологии религии и педагогики» Международной
исламоведческой академии, Республика Узбекистан

АННОТИРОВАНИЕ МЕТАФОРИЧЕСКИХ ЖЕСТОВ В ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЕ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Аннотация. Статья посвящена разработке методики аннотирования метафорических жестов в исламской культуре как способа фиксации иерархического отношения между Богом и Миром. В отличие от традиционных семиотических и лингвистических моделей, предложенный подход рассматривает жест не как знаковую единицу, а как телесную форму выражения структурного различия между иницирующим и воспринимающим. Методика основана на процессуальной логике исламского мышления (А.В. Смирнов), теории концептуальной метафоры (Дж. Лакофф, М. Джонсон) и авторской модели фрактального воспроизведения смысловых различий. Введённая система аннотирования учитывает пространственную направленность жестов и способы акцентуализации полюсов смысловой ориентации. Методика апробирована на материале мусульманских проповедей и интервью, показав свою эффективность в анализе телесной реализации иерархического отношения в религиозной коммуникации.

Ключевые слова: телесность, метафорический жест, иерархическое отношение, аннотирование, пространственные ориентации, процессуальная логика, фрактальность, исламская коммуникация

Abstract. This article is devoted to the development of a methodology for annotating metaphorical gestures in Islamic culture as a means of capturing the hierarchical relationship between God and the World. Unlike traditional semiotic and linguistic models, the proposed approach does not view gesture as a sign unit, but as a bodily form of expressing the structural distinction between initiator and recipient. The methodology is based on the processual logic of Islamic thought (A.V. Smirnov), conceptual metaphor theory (G. Lakoff, M. Johnson), and the author's model of fractal reproduction of semantic differences. The introduced annotation system takes into account the spatial orientation of gestures and the methods of accentuating the poles of semantic orientation. The methodology has been tested on the material of Muslim sermons and interviews, demonstrating its effectiveness in analyzing the bodily realization of hierarchical relations in religious communication.

Keywords: embodiment, metaphorical gesture, hierarchical relation, annotation, spatial orientations, processual logic, fractality, Islamic communication.

Введение. Изучение религиозной телесности часто сводится к описанию жестов как знаков или символов, отражающих догматические положения. В исламской культуре такой подход оказывается недостаточным, поскольку телесные практики выполняют более фундаментальную функцию: они оформляют иерархическое отношение между Богом и Миром, между иницирующим и воспринимающим. Это различие не является абстрактным - оно воспроизводится в каждом ритуальном действии, закрепляется в телесной схеме и продолжается в повседневной коммуникации. [1; 3]

Анализ метафорических жестов в исламской культуре требует методики, которая учитывает именно эту смысловую структуру. Описание жеста как «иллюстрации» или «переноса смысла» игнорирует его позицию в системе отношений между Действователем и Претерпевающим. Необходим инструмент, позволяющий фиксировать, каким образом жест оформляет различие между источником действия и воспринимающим субъектом через пространственную направленность и телесную локализацию.

Настоящая работа посвящена разработке методологического подхода к аннотированию метафорических жестов в исламской культуре. В центре этого подхода - принцип иерархического различия, который задаёт смысловую основу исламского

мировосприятия и воспроизводится в телесной практике. Целью является создание инструмента, позволяющего единообразно описывать телесные действия, выражающие это различие, как в ритуальных, так и в неритуальных контекстах.

Методика аннотирования метафорических жестов, предлагаемая в данной работе, опирается на три ключевых теоретических основания.

Первым является процессуальная логика исламского мировосприятия, сформулированная А.В. Смирновым. [3] В её основе лежит различие между Действителем, действием и Претерпевающим. Бог выступает как иницирующий порядок, человек и мир - как воспринимающие и реализующие это действие. Это различие не статично, оно оформляется через акт передачи, в котором и закрепляется иерархическое отношение. Жест в таком контексте становится не просто знаком, а телесной формой выражения этого различия.

Вторым основанием является теория концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона. [4] Пространственные ориентиры, такие как «вверх–вниз», «вправо–влево», «центр–периферия», формируют базовые схемы, через которые человек организует абстрактные смыслы. Эти ориентиры возникают из телесного опыта и закрепляются в культуре как средства различения и структурирования отношений. В исламской традиции они приобретают нормативный характер, фиксируя смысловые различия в ритуальной и повседневной практике.

Третьим основанием является авторская концепция [1, 2], согласно которой иерархическое отношение между источником действия и воспринимающим субъектом составляет смысловую основу исламской телесности. Это отношение воспроизводится в различных масштабах - от структуры молитвы до жестикულიции в бытовой речи - и фиксируется через пространственную направленность телесных действий. Такое воспроизведение имеет фрактальный характер: одна и та же схема различия проявляется на разных уровнях телесной практики, оставаясь неизменной по своей смысловой структуре.

На основе этих теоретических позиций разрабатывается методика аннотирования метафорических жестов, позволяющая зафиксировать, как телесные действия выражают иерархическое отношение через пространственные ориентации и их акцентуализацию.

Методы. Современные подходы к анализу жестов в гуманитарных науках преимущественно строятся на лингвистических и семиотических моделях. Так, в рамках классической семиотики (Ролан Барт, Юлия Кристева) жест рассматривается как знаковая единица, обладающая стабильной соотносённостью с определённым значением. Эти модели работают с жестом как с элементом кода, где его форма фиксируется через систему оппозиций и бинарных различий.

Лингвистические подходы, в частности паралингвистический анализ (А.Кендон, Д.МакНил) [5; 6], рассматривают жесты как сопровождение речи, уточняющее или дополняющее её содержание. Даже в рамках когнитивной лингвистики (С.Голдман, Д.МакНил), где признаётся метафорическая функция жеста, он остаётся вспомогательным элементом, иллюстрирующим ментальные образы или усиливающим коммуникативный эффект. [10]

В области дискурсивной психологии и анализа нарратива (Дж.Поттер, М.Уэзерелл) [7] жесты понимаются как часть интерактивной работы по формированию идентичности. Они изучаются в контексте конкретных коммуникативных ситуаций, где акцент делается на ситуативном значении жеста и его риторической функции. Однако даже здесь внимание сосредоточено на индивидуальных вариациях и локальных контекстах, без выхода на уровень устойчивых смысловых структур.

В антропологии жеста (Д.Левинсон, Ч.Гудвин) признаётся значимость культурного контекста, однако исследования по-прежнему фокусируются на описании жестовых систем в терминах социальной функции и символической репрезентации, не затрагивая вопрос о структурном различии между иницирующим и воспринимающим как основе телесной практики. [9]

Таким образом, существующие подходы либо редуцируют жест к функции знака, либо ограничиваются ситуативным контекстом, не фиксируя фундаментального для исламской культуры отношения между Действителем и Претерпевающим. Остаётся открытым вопрос: как описывать жесты так, чтобы они отражали не только коммуникативную функцию, но и воспроизводили структуру смыслового различия, закреплённую в религиозной традиции.

Предлагаемая методика аннотирования направлена на восполнение этого методологического пробела. Она позволяет фиксировать телесные действия как формы выражения иерархического отношения, учитывая пространственную направленность, локализацию и акцентуализацию жеста.

Результаты. Предлагаемая методика аннотирования метафорических жестов [8] построена на принципе фиксации смыслового различия между иницирующим и воспринимающим через пространственную направленность телесных действий. В её основе лежит понимание жеста как формы оформления иерархического отношения, закреплённого в исламской культуре.

Ключевая задача методики - не описание жеста как изолированного движения, а фиксация того, в каком направлении и каким образом оформляется различие между полюсами отношения «Бог–Мир». Для этого используется структурный анализ пространственных ориентаций:

- «вверх–вниз»,
- «вправо–влево»,
- «центр–периферия».

Каждая из этих ориентаций понимается не как геометрическое направление, а как смысловая ось, вдоль которой выстраивается различие между источником действия (Богом) и принимающим субъектом (человеком, миром).

В рамках методики выделяются четыре типа акцентуации:

1. Движение к более значимому полюсу (например, вверх, вправо, к центру).
2. Фиксация или указание на более значимый полюс.
3. Движение к менее значимому полюсу (например, вниз, влево, от центра).
4. Фиксация или указание на менее значимый полюс.

Такая классификация позволяет не просто описывать форму жеста, а фиксировать его структурную функцию: где говорящий делает акцент, в каком направлении оформляет различие, какую часть смысловой оси активизирует.

Для описания сложных жестов, совмещающих несколько ориентаций или типов акцентуации, используется комбинированная разметка. Это позволяет отразить случаи, когда в одном движении одновременно активируются, например, вертикальная и горизонтальная оси, или когда движение включает как динамическую, так и статическую фазу.

Предложенная система аннотирования была апробирована на материале мусульманских проповедей, а в данном исследовании применяется к анализу нарративных интервью. Её преимущество заключается в том, что она позволяет зафиксировать не только физическое движение, но и его смысловую направленность в контексте исламского мировосприятия.

Методика ориентирована на выявление структурных различий, а не на поверхностную каталогизацию жестов. Она создаёт возможность для системного анализа того, как через телесные практики воспроизводится базовое отношение между Действителем и Претерпевающим, оформляя сакральный порядок в повседневной коммуникации.

Заключение и рекомендации. Аннотирование метафорических жестов в исламской культуре требует выхода за пределы традиционных лингвистических и семиотических моделей. Жест здесь выступает не просто знаком или дополнением к речи, а формой выражения иерархического отношения между Богом как источником действия и человеком

как воспринимающим. Это отношение закрепляется в пространственной направленности телесных действий, воспроизводя сакральный порядок через тело.

Предложенная методика аннотирования позволяет фиксировать именно эту структурную функцию жеста, акцентируя внимание на направлениях движения, локализации акцента и смысловом различии между полюсами ориентации. Она учитывает специфику исламского мировосприятия, в котором телесная практика не является произвольной, а оформляет фундаментальные смысловые различия.

Данный подход открывает возможность для системного анализа религиозной телесности, где жесты рассматриваются не как символы или иллюстрации, а как формы существования смысловой структуры «Бог–Мир». В перспективе методика может быть доработана и расширена для применения в других культурных и религиозных контекстах, где телесные практики выполняют аналогичную функцию оформления смысловых различий.

Список литературы:

1. Насибуллово К.И. «Иерархическое отношение» как смысловая основа арабо-мусульманской культуры: опыт применения фрактальной теории в психологическом исследовании ритуальной молитвы «намаз» // Minbar. Islamic Studies. 2020. № 13(1). С. 151–195.
2. Насибуллово К.И. Фрактальная теория в социогуманитарных исследованиях религии: о новых возможностях изучения «процессуальной» логики в арабо-мусульманской картине мира (по А.В. Смирнову) // Minbar. Islamic Studies. 2019. № 12(4). С. 1107–1130.
3. Смирнов А.В. Логика субстанции и логика процесса: тавхид и проблема божественных атрибутов // В: «Рассыпанное» и «собранное»: стратегии организации смыслового пространства в арабо-мусульманской культуре. М.: Садрa, Языки славянской культуры, 2015. С. 15–52.
4. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Пер. с англ. М.: Едиториал УРСС, 2004.
5. Kendon A. Gesture: Visible Action as Utterance. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
6. McNeill D. Hand and Mind: What Gestures Reveal about Thought. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
7. Potter J., Wetherell M. Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour. London: Sage Publications, 1987.
8. Cienki A., Müller C. Metaphor, Gesture, and Thought // In: The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought. Ed. R.W. Gibbs. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. P. 483–501.
9. Levinson S.C. Space in Language and Cognition: Explorations in Cognitive Diversity. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
10. Goodwin C. Gesture, Aphasia, and Interaction: An Ethnomethodological Analysis // In: Gesture and the Dynamic Dimension of Language. Ed. D. McNeill. Amsterdam: John Benjamins, 2000. P. 84–98.

Mirzayev Tolibjon To'raqul o'g'li,
Buxoro viloyat hokimining raqamlashtirish bo'yicha maslahatchisi,
Amaliy matematika va dasturlash texnologiyalari kafedrası o'qituvchisi
tolib_mirzayev94@mail.ru

KIBERXAVFSIZLIK DARSLARINI O'TKAZISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada kiberxavfsizlik darslarini o'tkazishda interfaol metodlardan foydalanishning samaradorligi yoritilgan. Zamonaviy ta'limda talabalarni nazariy bilim bilan cheklanib qolmasdan, amaliy ko'nikmalar va mustaqil fikrlashga yo'naltirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, kiberxavfsizlik kabi murakkab va dinamik sohalarida interfaol metodlar—keys-stadi, loyihaviy ta'lim, muammoli vaziyatlar, simulyatsiya va gamifikatsiya usullari orqali ta'lim samaradorligini oshirish mumkinligi isbotlangan. Maqolada ushbu metodlarning mazmuni, ularning ta'lim jarayonidagi o'rni, talabalar faoliyati va kompetensiyalariga ta'siri nazariy manbaalar asosida tahlil qilinadi. Tahlil natijalariga ko'ra, interfaol metodlar talabalar motivatsiyasini oshirishi, ularni amaliy faoliyatga jalb etishi va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishi aniqlangan. Maqolada o'quv mashg'ulotlari uchun namunaviy dars rejalari va amaliy tavsiyalar ham keltirilgan. Ushbu tadqiqot kiberxavfsizlik ta'limida ilg'or pedagogik yondashuvlarni tatbiq etish bo'yicha ilmiy-uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: interfaol metodlar, case-stadi, loyihaviy ta'lim, muammoli vaziyatlar, simulyatsiya, talabalar faolligi, kiberxavfsizlik ta'limi.

Abstract. This article explores the effectiveness of applying interactive methods in teaching cybersecurity classes. In modern education, it is crucial not only to convey theoretical knowledge but also to develop students' practical skills and independent thinking. Especially in complex and dynamic fields such as cybersecurity, interactive methods—case studies, project-based learning, problem-based tasks, simulations, and gamification—have proven to significantly enhance the effectiveness of education. The article examines the content of these methods, their role in the educational process, and their impact on students' engagement and competency development based on theoretical sources. The analysis reveals that interactive methods increase students' motivation, involve them in practical activities, and foster critical thinking skills. The article also provides sample lesson plans and practical recommendations. This research serves as a scientific and methodological foundation for implementing advanced pedagogical approaches in cybersecurity education.

Keywords: interactive methods, case study, project-based learning, problem-based learning, simulation, student engagement, cybersecurity education.

Аннотация. В данной статье освещается эффективность применения интерактивных методов в процессе преподавания уроков по кибербезопасности. В условиях современного образования важное значение приобретает не только передача теоретических знаний, но и развитие у студентов практических навыков и самостоятельного мышления. Особенно в таких сложных и динамичных областях, как кибербезопасность, интерактивные методы—кейс-стади, проектное обучение, проблемные ситуации, симуляции и геймификация—позволяют значительно повысить результативность обучения. В статье рассматриваются содержание указанных методов, их роль в образовательном процессе, влияние на активность студентов и развитие их компетенций на основе теоретических источников. По результатам анализа установлено, что интерактивные методы повышают мотивацию студентов, вовлекают их в практическую деятельность и способствуют формированию навыков критического мышления. Также в статье представлены примерные планы занятий и практические рекомендации. Данное исследование служит научно-методической основой для внедрения передовых педагогических подходов в обучение кибербезопасности.

Ключевые слова: интерактивные методы, кейс-стади, проектное обучение, проблемные ситуации, симуляция, активность студентов, обучение кибербезопасности.

Kirish. Kiberxavfsizlik - bu kompyuter tizimlari, tarmoqlar, dasturiy ta'minotlar va ma'lumotlarni ruxsatsiz kirish, hujum, o'zgartirish yoki yo'q qilishdan himoya qilishga qaratilgan chora-tadbirlar, texnologiyalar va siyosatlar majmuidir.

Kiberxavfsizlikning asosiy vazifasi - axborot xavfsizligini ta'minlash bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Maxfiylik (Confidentiality) - ma'lumotlarga faqat ruxsat etilgan foydalanuvchilargina kirish huquqiga ega bo'lishi.

2. Butunlik (Integrity) - ma'lumotlar buzilmasligi va noto'g'ri o'zgartirilishining oldini olish.

3. Mavjudlik (Availability) - axborot va tizimlar kerakli vaqtda mavjud bo'lishi.

Kiberxavf turlari:

✚ Phishing (Soxta xatlar orqali aldash)

✚ Malware (Zararkunanda dasturlar)

✚ Ransomware (To'lov evaziga ma'lumotni bloklovchi dasturlar)

✚ DDoS hujumlar (tarmoqni ishdan chiqarish)

✚ SQL injection

✚ Zero-day exploits (Yangi aniqlangan zaifliklardan foydalanish)

✚ Kiberxavfsizlik sohasidagi asosiy vositalar:

✚ Antivirüs va antimalware dasturlari

✚ Tarmoq xavfsizlik devorlari (firewall)

✚ Kriptografiya va parollar orqali himoya

✚ Foydalanuvchi autentifikatsiyasi (ikki bosqichli tasdiqlash)

✚ Zaxira nusxalash (backup)

✚ Kiberxavfsizlik siyosatlari va xodimlar uchun treninglar

Kiberxavfsizlikning dolzarbligi:

Bugungi raqamli dunyoda davlat organlari, kompaniyalar va jismoniy shaxslar uchun kiberxavfsizlik moliya, shaxsiy ma'lumotlar, sanoat tizimlari, sog'liqni saqlash va harbiy axborotlarni himoya qilishda muhim ahamiyatga ega.

Kiberxavfsizlik nafaqat texnik soha, balki yuridik, boshqaruv va ijtimoiy tafakkur bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Kiberxavfsizlik sohasi juda tez rivojlanib bormoqda va undan kelib chiqadigan xatarlar ham tobora murakkablashmoqda. Shu sababli, kiberxavfsizlik mutaxassislarini tayyorlash yuqori dolzarblik kasb etmoqda. An'anaviy ma'ruza usuli esa talabalarni nazariy bilim olishga undaydi, amaliy faoliyatga jalb etishda samarasiz bo'lishi mumkin. Shuning uchun so'nggi yillarda kiberxavfsizlik ta'limida talabalarni faol, mustaqil fikrlaydigan va real muammolarni hal qila oladigan holatda tayyorlashga qaratilgan interfaol usullarga e'tibor oshdi [1; 2]. Masalan, o'quv muhitini interfaol qilish orqali talabalar kodlash, virtual laboratoriya va muammolarni hal qilish bilan shug'ullanishadi [3]. O'qituvchilar tomonidan joriy etilayotgan keys-stadi, loyihaviy ta'lim, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va simulyatsiyalar talabalarning darsga qiziqishini oshiradi [4]. Ushbu maqolada interfaol metodlardan foydalanib kiberxavfsizlik darslarini tashkil etishning samaradorligi o'rganiladi. Adabiyotlarga tayanib turli interfaol yondashuvlarning ta'lim natijalariga ta'siri tahlil qilinadi. Kiberxavfsizlik darslarida talabalarni faollikka, mustaqil fikrlashga va amaliy bilimga o'rgatish bo'yicha case-study, loyihaviy, muammoli, simulyatsion va jamoaviy metodlar misollar bilan ko'rib chiqiladi.

Metodlar. Tadqiqotda mamlakatimiz va jahon pedagogika adabiyotlaridagi xavfsizlikka oid darslarda qo'llaniladigan interfaol usullar tahlil qilindi [11; 12]. Kiberxavfsizlik darslari uchun quyidagi interfaol metodlar asosiy deb olindi:

• **Keys-stadi (case-study)**—real kiberhujumlar yoki hodisalarni o'rganish va muhokama qilish. Masalan, talabalar haqiqiy hujum misolini tahlil qilib, hujum sabablarini aniqlash va uni bartaraf etish yo'llarini izlaydilar. Bu o'quvchilarning yoki talabalarni real hayotdagi vaziyatlar asosida o'rganishga undaydigan interfaol o'qitish metodidir. Kiberxavfsizlik sohasida keys-stadi usuli ayniqsa samarali, chunki u talabalarni murakkab va noaniq muammolarni hal qilishga, tanqidiy fikrlashga va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga undaydi.

• **Loyihaviy ta'lim (PBL)**—bu o'quvchilarning yoki talabalarning haqiqiy hayotga yaqin, amaliy muammolarni hal etishga yo'naltirilgan mustaqil yoki guruhli loyihalar orqali o'rganishini anglatadi. Kiberxavfsizlikda PBL - talabalarni nazariy bilimni amaliy holatga tatbiq etishga, kompleks fikrlash, ijodkorlik, jamoaviy hamkorlik kabi kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunda talabalar guruh yoki yakka holda real mavzuda loyiha ustida ishlaydi. Misol uchun, talaba jamoasi xavfsizlik siyosatini ishlab chiqish yoki prototip tarmoq xavfsizlik tizimini loyihalashtirish kabi amaliy topshiriqni bajaradi.

• **Muammoli vaziyat (Problem-based learning)**—bu o'quvchilarning aniq javobi bo'lmagan, noaniq, murakkab muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan o'quv metodikasi bo'lib, u mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil va muammo yyechish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu metod kiberxavfsizlik kabi tez o'zgaruvchi va dinamik sohalarida ayniqsa samarali. o'quv jarayoniga murakkab, hal etilishi aniq bo'lmagan muammolar kiritiladi. Talabalar ushbu muammolarni muhokama qilib, mustaqil yechimlar taklif etadilar.

• **Simulyatsiya va virtual laboratoriyalar**—bu kiberxavfsizlik o'quv jarayonida real voqealarga yaqin, ammo xavfsiz virtual muhitda mashq qilish imkonini beruvchi metodik yondashuvdir. Ushbu metod orqali talabalar kiberhujumlarni kuzatish, tahlil qilish, va ularga qarshi choralar ko'rishni amaliy tajriba asosida o'rganadilar. Bu kiberhujumlarni nazorat ostida simulyatsiya qilish, masalan, maxsus platformalarda tarmoqni hujumdan himoya qilish yoki hujum usullarini sinash.

• **Gamifikatsiya va o'yin elementlari**—bu o'quv jarayoniga o'yin uslublari va mexanizmlarini qo'shish orqali talabalarni rag'batlantirish, ularning motivatsiyasini oshirish va murakkab mavzularni osonroq o'zlashtirishga ko'maklashish metodidir. Kiberxavfsizlik kabi murakkab, ko'p texnik bilim talab qiladigan yo'nalishlarda gamifikatsiya o'rganishni qiziqarli va esda qolarli jarayonga aylantiradi. Bu o'quv materiallariga o'yin uslublari qo'shish, masalan, xavfsizlik viktorinalari yoki fishingni aniqlashga qaratilgan interaktiv o'yinlar.

• **Jamoaviy loyihalar va rolli o'yinlar**— bu talabalarni kichik guruhlarda ishlashga, real yoki simulyatsiyalangan rollarni bajarish orqali muammoni hal qilishga yo'naltirilgan interfaol o'qitish metodidir. Bu yondashuv kiberxavfsizlik sohasida hamkorlik, muloqot, mas'uliyat va ijtimoiy muhitda ishlash ko'nikmalarini shakllantirishda juda samaralidir. Bunda talabalar jamoalarda ishlaydi, bir-biri bilan fikr almashadi va vazifalarni bajarishadi. Bu usulda ular kommunikatsiya va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

Ushbu metodlar yordamida talabalar dars jarayonida faollashadi, real vaziyatlarga moslashishni o'rganadi va nazariy bilimlarini amaliyot bilan mustahkamlaydi. Masalan, loyiha ustida ishlaganda talaba o'zlashgan nazariy bilimni qo'llab, murakkab muammoni mustaqil hal etish yo'llarini topadi.

Jadval 1. Kiberxavfsizlik darsi uchun namunaviy reja
(interfaol metodlar bilan)

Dars mavzusi	Interfaol metod	Talabalar faoliyati va natija
Kompyuter tarmoq xavfsizligi: Trafik analizida zaiflikni topis	Keys-stadi (case study)	Guruh bo'lib real tarmoq hujumi holatlarini o'rganadilar, zaifliklarni aniqlab, yechimlar taklif qiladilar. Tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyati rivojlanadi.
Parol siyosatini loyihalas	Loyihaviy ta'lim (PBL)	Talabalar kichik jamoalarda xavfsiz parol siyosatini ishlab chiqadilar. Amaliy ko'nikm. ortadi, hamkorlik va ijodkorlik oshadi.

Phishing-hujum simulyatsiyasi	Simulyatsiya (virtual lab)	Virtual muhitda phishing xabarlarini aniqlash va bloklash bo'yicha vazifa bajaradilar. Xavf turlarini tushunish va texnik mahorat mustahkamlanadi.
Kriptografiya asoslari: hash-funksiyalar tahlil	O'yin elementlari (gamifikatsiya)	O'yin shaklidagi topshiriqda hash-algoritmni sinovdan o'tkazadilar, mukofotga erishish uchun o'yin ichida raqobatlashadi. Talabalar bilimni o'ynab mustahkamlaydi.

Natijalar va munozara. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, interfaol usullar qo'llanilgan darslarda talabalar an'anaviy ma'ruzaga qaraganda ko'proq faollik ko'rsatadi [7].

- Talabalar mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, PBL va muammoli vaziyatlar yondashuvi orqali ular ochiq muammolarni tahlil qiladi va o'ylab topilgan yangi yechimlarni muhokama qiladi.

- Amaliy ko'nikma ortadi: virtual laboratoriya va simulyatsiyalar yordamida o'qitiladigan mavzular tushunilishi mustahkamlanadi va muhandislik vositalarini qo'llash tajribasi paydo bo'ladi.

- Talabalar motivatsiyasi va qiziqishi oshadi. Gamifikatsiya elementlari darslarni qiziqarli qiladi va rag'batlantiradi; masalan, phishingga qarshi o'yinlarda foydalanuvchilarni xatolarni topib, mukofot olish g'oyasi tahdidlarni aniqlashni odatga aylantiradi.

- Jamoaviy ish va kommunikatsiya ko'nikmalari shakllanadi. Loyihalar va rolli o'yinlarda talabalar birgalikda ishlashni o'rganadi, bilim almashadi va masalalarni guruhda hal qiladi. Bu ularning kommunikativ va tashkiliy qobiliyatini rivojlantiradi.

- Tushuncha chuqurligi va g'oyalarni saqlash yaxshilanadi. Keys-stadi bilan real dunyo hujumlarini o'rganish talabalarni mavzuga chuqurroq shog'itadi va olingan bilimlarni esda saqlashga yordam beradi.

Natijada interfaol metodlar talabalarning umumiy bilim darajasiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatib, ularni eng so'nggi kiberxavfsizlik tahdidlari bilan ishlashga tayyorlaydi.

Olingan natijalar xalqaro tadqiqotlar bilan mos keladi. Masalan, onlayn kiberxavfsizlik kurslarini tahlil qilgan ko'riklar interfaol yondashuvlar (faol o'rganish, hamkorlik, keys-stadi, simulyatsiya) talabalar qatnashuvini va tanqidiy fikrlashni oshirishini ko'rsatgan [7]. Keys-stadi va loyihaviy ta'lim Yevropadagi ta'lim tajribalarida ham samarali deb topilgan, ularning qo'llanilishi talabalarga mavzuni kengroq va tizimli ko'rish imkonini beradi. Shuningdek, interfaol metodlarni muvaffaqiyatli tatbiq etish uchun zamonaviy axborot texnologiyalari va o'qituvchilarning malakasi muhimdir. Bucketkinson ta'kidlaganidek, kiberxavfsizlik o'qituvchilari pedagogika nazariyasini yaxshi bilishi va metodlarni strategik qo'llashi zarur [12]. Amaliyotda laboratoriya jihozlari, simulyatorlar va o'yin platformalarini yaratish uchun qo'shimcha resurslar ham lozim bo'ladi.

Shu bilan birga, interfaol metodlarga o'tish muammolari ham mavjud. Masalan, katta guruhda keys-stadilarni tashkil qilish murakkabligi yoki mazmunli simulyatsiyalarni ishlab chiqish uchun kuchli infrastruktura kerakligi aytiladi. Biroq, o'qituvchilar va mutaxassislar fikricha, bu qiyinchiliklar texnologik imkoniyatlar va hamkorlik orqali yengil qilinishi mumkin.

Xulosa va tavsiyalar. Kiberxavfsizlik darslarida interfaol metodlardan foydalangan holda o'qitish samaradorligi aniq namoyon bo'ldi. Ishlatilgan keys-stadi, loyihaviy ta'lim, muammoli vaziyatlar, simulyatsiyalar va o'yin elementlari talabalarning faolligi, mustaqil fikrlash va amaliy ko'nikmalarni oshiradi. Mazkur usullar nafaqat texnik mahoratni rivojlantiradi, balki talabalarda muvaffaqiyat va o'ziga ishonch hissini ham kuchaytiradi. Kelgusida kiberxavfsizlik o'quv dasturlarini ishlab chiqishda pedagogik nazariyaga asoslangan interfaol ta'lim yondashuvlarini keng tatbiq etish tavsiya qilinadi. Shunday qilib, o'quv jarayoniga real dunyo sahnalari va faol o'rganish usullarini qo'shish orqali talabalar keyingi avlod kiberxavfsizlik mutaxassislariga tayyorlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'xyati:

1. Sklyar, V., Kharchenko, V. (2020). *Case-Oriented and Project-Oriented Approach to Enhancing E-learning Effectiveness in ICT Safety and Security*. CEUR Workshop Proceedings, 2732, 1–14.
2. Cai, Y. (2018). *Using Case Studies to Teach Cybersecurity Courses*. Journal of Cybersecurity Education, Research and Practice, Vol.2018, No.2.
3. Shivapurkar, M., Bhatia, S., Ahmed, I. (2020). *Problem-based Learning for Cybersecurity Education*. Journal of The Colloquium for Information Systems Security Education, 7(1), 19–27.
4. Srivatanakul, T., Annansingh, F. (2021). *Incorporating Active Learning Activities to the Design and Development of an Undergraduate Software and Web Security Course*. Journal of Computers in Education, 9(1), 25–50.
5. Huitema, D., Wong, A. (2025). *A Case Study in Gamification for a Cybersecurity Education Program: A Game for Cryptography*. arXiv:2502.06706.
6. Kebande, V. (2024). *The Impact of Virtual Laboratories on Active Learning and Engagement in Cybersecurity Distance Education*. arXiv:2404.04952.
7. Ahmed, A., Watterson, C., Alhashmi, S. et al. (2024). *How universities teach cybersecurity courses online: a systematic literature review*. Frontiers in Computer Science, 6:1499490.
8. Dahll, T.L., Toussaint, P. J., Petersen, S. A. (2022). *Evaluation of an Interactive Technology for Reflective Practice: A Case Study of Learning about Cybersecurity*. Proceedings of NOKOBIT 2022.
9. Scherb, R. et al. (2023). *A Cyberattack Simulation for Teaching Cybersecurity*. In A. Gerber, K. Hinkelmann (eds.), Society 5.0 (EPIc Series in Computing, vol. 93), pp. 129–140.
10. HoxHunt Oy (2024). *Gamified Cybersecurity Training: Everything You Need to Know*. HoxHunt Security Blog.
11. Abdurahmonov, A. X. (2023). *Informatika ta'limida zamonaviy metodikalar*. O'zbekiston Fanlararo Innovatsiyalar va Ilmiy Tadqiqotlar Jurnali, 23(10), 47–55.
12. Buckley, S. (2024). *An Analysis and Ontology of Teaching Methods in Cybersecurity Education*. LSU Master's Thesis.

Qurbonova Shaxloxon Bahodirovna,
Ma'mun universiteti Psixologiya va sport kafedrasida dotsenti, PhD
qurbanova_shaxlo@mamunedu.uz

BEMOR PSIXIKASI VA KASALLIKKA MUNOSABATNING SHAKLLANISH OMILLARI

Annotatsiya. Maqolada sil kasalligida bemorning o'ziga xos individual xususiyatlari, kasallikka munosabati, psixosomatik kasalliklarning shaxs ruxiyatiga ta'siri tahlil qilingan bo'lib, bemorlarda o'tkazilgan tadqiqot natijalari ham keltirilgan. Shuningdek, kasallikka munosabatni shakllanishida psixika va tana munosabatlarini ochib berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: ijtimoiylashuv, ilmiy nazariyalar, psixika, jins masalasi, psixosomatika, ijtimoiy ta'sir, kasallikka munosabat.

Аннотация. В статье анализируются индивидуальные особенности пациентов с туберкулёзом, их отношение к заболеванию, а также влияние психосоматических заболеваний на психику личности. Приведены результаты исследований, проведённых среди пациентов. Кроме того, предпринята попытка раскрыть взаимосвязь между психикой и телесными реакциями в формировании отношения к болезни.

Ключевые слова: социализация, научные теории, психика, гендерный вопрос, психосоматика, социальное влияние, отношение к болезни.

Annotation. The article analyzes the individual characteristics of tuberculosis patients, their attitude toward the disease, and the impact of psychosomatic disorders on personality psychology. The results of studies conducted among patients are presented. Additionally, an attempt is made to reveal the relationship between the psyche and bodily reactions in the formation of attitudes toward the disease.

Keywords: socialization, scientific theories, psyche, gender issue, psychosomatics, social influence, attitude toward disease.

Kirish. Bugungi kunda salomatlik va kasallik tabiati haqidagi psixologik bilimlarni zamonaviy klinik tibbiyot amaliyotiga integratsiyalash masalalari eng dolzarb masalalardan biri bo'lib, ular zarur hollarda psixosomatik omillarni hisobga olishga yordam beradi. Kasallikning rivojlanish mexanizmlari va kyechishi [1], bemorning moslashish qobiliyati [6, 7], davolashdagi faollik darajasi [2], shu jumladan, sil kabi ijtimoiy xavfli kasallik [3, 8] haqida chuqur tushunchaga ega bo'lish nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish ko'nikmasini rivojlantirishda katta ahamiyatga egadir.

Ma'lumki, kasallikka bo'lgan munosabat, har bir psixologik munosabat kabi, individual va o'ziga xosdir. Biroq, psixologik tahlil shuni ko'rsatadiki, ma'lum bir shaxsning munosabati o'ziga xos bo'lib qolsa-da, bu munosabatning ma'lum psixologik munosabatlar turlariga tegishliligi, ya'ni boshqa odamlarning o'ziga xos tabiati bilan o'xshashligini aniqlash orqali tavsiflanishi mumkin[5].

Metodlar va o'rganilish darajasi. A.Sh.Txostov, G.A.Arina o'tgan asr 90-yillarida kasallik ichki tasvirining tuzilishida bemor kognitiv faolligiga (somatopersepsiya) alohida e'tibor qaratdilar. Kasallikning ichki tasviri—bu murakkab ko'p bosqichli dinamik tuzilma sifatida baholanib, bunda kasallik ob'yektiv, tashqi jihatdan oddiy aks ettirilmasdan, alohida talqin qilinish ham emas, balki yaqin munosabatlar yig'indisidir [15].

Mualliflar kasallikning sub'yektiv tasviri murakkab tarkibiy qismdan, jumladan, sezgi to'qimalari, birlamchi va ikkilamchi ma'no va «shaxsiy ma'no» sifatida ko'rib chiqilishini taklif qilishgan. Tarkibiy qismlarning o'zaro bog'liqligi uning dinamikligi va moslashuvchanligini - sezgi to'qimalaridan tortib shaxsiy ma'no tarkibiy qismiga qadar ta'minlanishini bildirishgan.

Shuningdek, mualliflar, kasallikka nisbatan salbiy, ijobiy yoki nizoli shaxsiy ma'nolar mavjudligini ta'kidlaydilar. Aynan bu holatlar yetuklik yosh davriga oid sil kasalligini o'tkazgan bemorlarning emotsional xususiyatlarida ifodalanadi, chunki ularda ham yosh va jins xususiyatlariga ko'ra turli xil ko'rinishda kasallikka munosabat shakllanadi.

Kanadalik olim vrach G.Selye (1936-1976) o'zining 40-yillik ilmiy izlanishlari bilan U.Kennon nazariyalariga qo'shimchalar kiritib, stress psixologiyasi tibbiyotda ham asosiy tushunchalardan biri ekanligini ta'kidlagan. G.Selye nazariyasiga ko'ra, stress har doim ham zararli emas, ba'zan inson organizmiga yordam va ko'mak berishi mumkin. Ayrim hollarda stressga tushib qolganda odam yashash uchun kurashish, o'z ehtiyojini qondirish uchun faollashib, o'zi bilmagan zaxiradagi quvvatini ishga solishi mumkinligi e'tirof qilinadi. Shunga ko'ra tadqiqotchi tirik organizmning noqulay tashqi sharoitlarga moslashuvchanlik muammosini tadqiqotlarida o'rgangan.

Organizmning tarkibiy qismlari doimo bir maromda ishlab, o'z sog'lom tuzilishini saqlab turish xususiyatiga ega bo'lib, bu jarayon «gemeostaz» tushunchasi bilan izohlanadi.

Gemeostaz, gomeostazis (gomeo va yun. stasis - harakatsizlik, holat) - biologik tizimning o'z tarkibi va xossalari dinamik nisbiy doimiyligini saqlab qolish xususiyatidir [17].

Organizm tashqi muhit aloqalari va turli intensiv qo'zg'atuvchilarning son-sanoqsiz ta'siriga duchor bo'ladi. O'ziga mos ta'sir kuchiga qarab, ikkinchisining ta'siri, G.Selye aytganidek, tananing mahalliy reaksiyalari bilan cheklanishi mumkin, ko'pincha bu yallig'lanish bilan kechadi. Kuchi va davomiyligi jihatidan muhimroq bo'lgan, organizmda ma'lum qo'zg'atuvchiga xos muayyan ta'sirlarni keltirib chiqaradigan qo'zg'atuvchilarning ta'siri bir vaqtning o'zida organizm tomonidan tabiatan stereotipik bo'lgan bir qator shunday umumiy reaksiyalarni yuzaga keltiradi. Shuning uchun bu holat qo'zg'atuvchilarning sifat xususiyatlariga bog'liq emasligini hisobga olsak, tananing turli xil ko'rinishdagi stimullar ta'siriga nisbatan xarakterli stereotipik umumiy qo'zg'alishlari yig'indisi sifatida ko'rinadi. Gans Selye buni «umumiy moslashuv sindromi» sifatida izohlagan. G.Selye tadqiqotlariga ko'ra, vaziyatlar muhim va muhim bo'lmagan stresslarni keltirib chiqaradi. Bu vaziyatlar bir-biriga bog'liq bo'lib, ularni uch bosqichga ajratish mumkin: xavotirli bosqich; moslashish bosqichi; toliqish bosqichi [16].

Xavotirlanish bosqichida stressli vaziyat ta'sir qilgan vaqtdan boshlab, bir necha soatdan bir necha kungacha davom etadi. Moslashuv bosqichi ikki va uch kundan ortiq vaqtda davom etib, organizmga moslashish holati bilan kechadi. O'ta charchash bosqichida esa organizm o'zida bor kuchni sarflagani uchun stressli vaziyat bilan kurashish qobiliyati pasayadi va natijada tanada kasallik yuzaga keladi. Aynan yetuklik yosh bosqichidagi sil kasalligi bilan xastalangan bemorlarda yillar davomida yig'ilib qolgan yechimsiz stressli vaziyatlar toliqish bosqichida kasallik sifatida organizmda namoyon bo'ladi.

Aytishimiz mumkinki, stress darajalarining ifodalanishi ko'pgina hollarda bevosita inson ehtiyojlarining qondirilish darajasi bilan ham baholanadi va qondirilmagan ehtiyojlar muammo asosi sifatida ham talqin qilinadi. Vrach, psixiatr P.D.Lakosina, G.U.Ushakovlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, kasallikning sababi qondirilmagan ehtiyojlar asosida yuzaga kelgan «shaxsning kasallikka ta'siri»da ifodalanib, bemorning holatiga asosan, kasallikka munosabatlar quyidagi turlarda uchraydi: hayotiy (biologik daraja); ijtimoiy va kasbiy daraja; ahloqiy va estetik daraja; intim hayot bilan bog'liq bo'lgan daraja [10].

Tadqiqotchilar g'oyasiga asosan, bemorning kasallikka bo'lgan munosabatiga kasallik kyechishi, og'irlik darajasi, rivojlanish sur'ati, bemorning kasallik haqidagi g'oyalari, davolash tabiati, atrofdaqilar, ya'ni qarindosh va hamkasblarning kasallikka munosabat bildirilishida namoyon bo'ladi va ta'sir o'tkazadi.

Yuqorida sanab o'tilgan tarkibiy qismlar har birining ahamiyati bemor shaxsiga, uning yosh va jins xususiyatiga bog'liq bo'lib, qiziqishlar sohasi ham shaxsiy reaksiya turi yuzaga kelishini tushunishda antisipatsion qodirlik muhim rol o'ynaydi.

A.B.Smulevich o'z tadqiqotlarida psixosomatik kasalliklarda adaptiv buzilishlar nozogen reaksiyalarda kuzatilishini o'rganib, bunda reaksiyalar rivojlanishi nevrotik va affektiv holatlarni yuzaga keltirishini aniqlagan. Nozogen reaksiyalarning og'ir somatik kasalliklarda yuzaga kelishini tadqiq qilib, quyidagi reaksiyalarni ajratib ko'rsatadi: ipoxondriakal reaksiyalar, xavotirli-fobik (xavotir, fobiyalar, nogironlik qo'rquv), sotsiofobik reaksiya (tashqi jozibadorlikni yo'qotish), depressiv (o'z-o'zini hurmat qilishning pasayishi, norozilik, umidsizlik, tushkunlik), dissotsial nozogen reaksiyalar [14].

Bugungi kunda kasallikka nisbatan munosabat tiplarini turli xil sinflarga ajratishning har xil usullari mavjud bo'lib, jumladan, kasallikni og'irligini anglash darajasiga ko'ra quyidagi tiplar haqida fikrlar bildirib o'tilgan: anozognozlik (o'z kasalligini to'liq inkor qilish, o'z sog'lig'ining va ahvolining yaxshiligiga ishonish); gipnozognik (kasallikni tushunmaslik, o'zidagi kasallik faktini to'la tan olmaslik yoki tan olinsa-da, jiddiyligiga ahamiyat bermaslik); gipernozognik (kasallikning og'irlik darajasini, asoratlarini, o'zida mavjud bo'lmagan kasalliklarni qidirish, kasallikning og'irlik darajasini, mumkin bo'lgan asoratlarini sub'yektiv tarzda bo'rttirish); disnozognik (kasallikni noto'g'ri qabul qilish, dissimulyatsiya maqsadida yoki oqibatidan qo'rqanligi sababli kasallikning bir qator alomatlarini inkor qilish); normnozognik (o'z ahvolini, kasallikni va tuzalish istiqbolini real baholash).

Kasallikka bo'lgan hissiy (emotsional) munosabat turiga ko'ra, nozofil tur «kasallikni yoqtirish» (davolanishga ishqibozlik xususiyati), nozofob turi - «kasallikdan qo'rqish» (bemorlar kasallikdan ortiqcha qo'rqadilar, bir necha marta qayta tekshiruvdan o'tadilar, shifokorni almashtiradilar) turlariga ajratishadi.

Kasallikka javoban o'zini tutishiga ko'ra quyidagicha farqlashimiz mumkin: simulyatsiya-ongli va muayyan maqsadni ko'zlagan holda mavjud bo'lmagan kasallik belgilari namoyish bo'lishi; aggravatsiya-o'zida bor bo'lgan kasallik alomatlarini ongli holda foyda va imtiyoz olish maqsadida kuchaytirib namoyish qilish; dissimulyatsiya-o'z taqdiridan qo'rqishi sababli kasallik alomatlarini bila turib yashirish; anozogniya-kasallikni sezish va xatti-harakatlarda o'zgarishlarning namoyon bo'lmashligi bilan izohlash mumkin.

A.Ye.Lichko, N.Ya.Ivanovlar tomonidan taqdim qilingan kasallikka bo'lgan munosabat turlari klassifikatsiyasi eng ommabop shakli bo'lib, turlar uchta omilning ehtimoliy ta'siridan kelib chiqib tuzilgan:

- kasallikning xususiy tabiati;
- kasallikka bemor uchun referent bo'lgan guruhdagi munosabat;
- bemor shaxsining tipi, bunda xarakter aksentuatsiyasi tipi o'ta muhim tarkibiy qismni tashkil qiladi [11].

Tibbiyot psixologiyasida kasallikka munosabatning ifodalanish talqini o'z ichiga bemorning kasallikka nisbatan shaxsiy xususiyatlarini namoyon qilinishida ifodalanadi.

Psixolog V.N.Myasishev munosabatni sub'yekt va ob'yekt o'rtasidagi bog'liqlikning psixik ifodasi sifatida izohlaydi. Muallif fikricha, munosabat «inson shaxsi va ob'yekt o'rtasidagi real voqelikning ob'yektiv ko'rinishidir. Ammo ayni vaqtda ham sub'yektivdir, chunki munosabat inson shaxsiga tegishli bo'lib, u ongda sub'yektiv tarzda aks etadi» [13].

V.N.Myasishev nazariyasida psixologik tahlil munosabatlarni uchta semantik nuqtai nazardan ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi. Ushbu nazariyada munosabat uchta qismga ajratiladi: emotsional, xulq-atvor va kognitiv.

Bunga ko'ra, kasallikka munosabatda bemorning kasallik tufayli yuzaga keladigan barcha his-tuyg'ulari, shuningdek, hissiy kechinmalar ifodalanadi. Motivatsion xulq-atvorga kasallik bilan aloqador hayotiy vaziyatlar, unga mos xatti-harakatlar tuzilmasi ishlab chiqiladi, (bemorda kasallik bilan bog'liq «rolini» qabul qilishi, kasallikka qarshilik, unga qarshi kurash, salbiy tuyg'ularga e'tibor bermaslik, pessimistik munosabatni o'zgartirish va boshqalar) kasallikka nisbatan shaxsda adaptatsiya yoki dezadaptatsiya paydo qiladi. Kognitiv tarkib kasallikdan xabardorlikni, bemorning hayotiy faoliyatiga ta'sirini, qo'yilgan tashxis haqidagi bilimlarni aks ettiradi. Shunday qilib, bemorlarda kasallik bilan aloqador psixik hodisalarni o'rganish kasallikka munosabatni psixologik tahlil qilish imkonini beradi [9].

Kasallik nafaqat noxush holat, balki inson faoliyatiga ta'sir qiladi. Kasallikka shaxsiy munosabatning bir qator turlari mavjudligi tahlil qilinib, ularda kasallikni dushman, jazolanish, zaiflik, hayotiy muammolarni hal qilish yo'li sifatida ko'rib chiqilishi ko'pgina tadqiqotlarda e'tirof qilingan.

Fikrimizcha, kasallik bilan bog'liq emotsional holatlar ayni vaqtdagi bemorga xos bo'lgan ehtiyojlarni ham ifodalaydi. Bu borada tadqiqot olib borgan A.Maslouning ta'kidlashicha, yuqori darajadagi ehtiyojni qondirish uchun quyi darajadagi ehtiyoj qondirilishi kerak [12].

Muhokama va natijalar. Yetuklik davridagi sil bilan davolanayotgan bemorlar uchun jismoniy mustaqillikka bo'lgan ehtiyojni qondirish muhim ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi, chunki bu davr bevosita oila boshqaruvchisi, ta'minotchisi yoki qaysidir jamoada o'z o'rniga ega bo'lish uchun harakatlarning natijasiga erishish bosqichidir. Sil bilan davolanish va uning asoratlari natijasida bemorlarda boshqa ehtiyojlarning bajarilishida ham muammolar yuzaga keladi: muloqot, o'zini o'zi qabul qilish va o'zini hurmat qilish; qarindoshlar va do'stlar tomonidan tan olinish; o'z-o'zini rivojlantirish kabilar bilan izohlanadi. Bemorlardagi kasallikka bo'lgan munosabatning shakllanishi ularning emotsional holatiga bevosita bog'liq bo'lib, yetuklik davridagi bemor hislari, kechinmalari, tuyg'ulari shaxsiy emotsional sohasini aks ettiradi. Xususan, bemorlarda o'z-o'zini his qilish, kayfiyat, depressiyaning aniqlash uchun o'tkaziladigan metodikalar bemorlarning emotsional sohasini tadqiq qilishda ahamiyatlidir.

Yetuklik yosh davridagi bemorlarda kasallikning ifodalanishi ularning ijtimoiy hayot tarziga va maqsadlariga katta ta'sir ko'rsatishi bilan kayfiyat yo'qligini yuqoriligini izohlaydi. Shuning uchun bemorlarda vaziyatga nisbatan munosabatni aniqlash maqsadida Ch.D.Spilberger va Yu.L.Xaninning «Vaziyatli va shaxsiy xavotirlanish darajasini aniqlash» so'rovnomasi o'tkazildi.

Ch.D.Spilberger va Yu.L.Xaninning «Vaziyatli va shaxsiy xavotirlanish darajasini aniqlash» so'rovnomasi bo'yicha respondentlar turlari kesimida o'zaro tafovutlari
(Mann Uitni mezonida n=276)

Ko'rsatkichlar	Respondentlar Turi	O'rtacha rang	U	p
Reaktiv xavotir	sog'lom respondentlar	80,17	1473,000	,000***
	Bemorlar	196,83		
Shaxsiy xavotir	sog'lom respondentlar	78,61	1257,000	,000***
	Bemorlar	198,39		

Izoh: *p<0,001**

Natijalarga ko'ra, bemorlarda sog'lom insonlarga qaraganda subdepressiya darajasi nihoyatda balandligini guvohi bo'ldik. Yetuklik yosh davridagi ijtimoiy faol munosabatlarning cheklanishi kasallik bilan bog'liq moslashuvdagi muammolar oqibatida shakllanadi, chunki, hayotidagi salbiy o'zgarishlarning yuzaga kelishida kasallik ta'siri sifatida baholanishi bilan izohlash mumkin. Yetuklik yosh davridagi sil kasalligi bilan xastalangan bemorlarni xavotirlik darajasi ko'rsatkichlarini sog'lom insonlar bilan solishtirish natijasida ulardagi muammolarning asosi kasallik ta'sirlari bilan bog'liqlikda kyechishini kuzatdik.

Ch.D.Spilberger va Yu.L.Xaninning «Vaziyatli va shaxsiy xavotirlanish darajasini aniqlash» so'rovnomasi o'tkazilganda sog'lom respondentlar va bemorlarda reaktiv va shaxsiy xavotirlik shkalasida ishonchli darajadagi tafovutlar aniqlandi ($U=1473,000$; $p<0,001$), ($U=1257,000$; $p<0,001$). Yetuklik yosh davridagi sil kasalligi bilan xastalangan bemorlardagi asabiylik va xavotirlik kasallik, shifoxona bilan bog'liq muammolar natijasida yuzaga keladi. Bu holatlarning barchasi bemor emotsional holatiga ta'sir ko'rsatib, reaktiv xavotirlikni oshirishi bilan birga, shaxsiy xavotirlik kuchayishiga ham olib keladi. Bemorlardagi xavotirlik darajasining yuqoriligi salomatlikning qayta tiklanishiga ta'sir ko'rsatib, o'z "Men"ini isbotlashga qaratilgan harakatlari o'z-o'zini his qilishning yomonlashishi va shaxsiy xavotirlikning yuqori ifodalanishida o'z aksini topadi.

Xulosa. Sil bilan davolanayotgan yetuklik davridagi bemorlarda kasallikdan oldin ijtimoiy munosabatlardagi psixologik muammolarning mavjudligi, idrok tizimidagi muammolarga to'g'ri yechimni doimiy mavjud emasligi, davolanishga bo'lgan munosabatni to'g'ri idrok qilishga yordam beradigan emotsional holatlarni korreksiyalashga xizmat qiladi. Korreksion mashg'ulotlar o'tkazilgandan keyin yetuklik davridagi sil bilan davolanayotgan bemorlar natijalari o'rtasidagi statistik farqlarga ko'ra reaktiv xavotirlanish va o'z-o'zini his qilish darajalari bo'yicha farqlar

namoyon bo'ldi. Ulardagi bu emotsional holatlar farq qilishi o'z-o'zini his qilish darajasidagi farqlarni tajribalar asosida kuzatish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Лазарева Е.Ю., Николаев Е.Л. Психосоматические соотношения при кардиальной патологии: современные направления исследований // Вестник Чувашского университета. 2012. № 3. С. 429–435.
2. Николаев Е.Л., Сулова Е.С., Александров Д.В. Клинико-психологический дискурс исследований здоровья // Вестник Чувашского университета. 2010. № 4. С. 164–170
3. Петунова С.А. Психологические факторы комплаентности больных туберкулезом // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 3. С.
4. Петунова С.А., Ермакова И.В. Фазы развития специфических реакций больных туберкулезом легких // Теоретические и прикладные вопросы науки и образования: сб. науч. тр. по материалам междунар. науч.-практ. конф.: в 16 ч. Тамбов, 2015. С. 91–93
5. Психологическая диагностика отношения к болезни / Л.И. Вассерман, Б.В. Иовлев, Э.Б. Карпова и др. СПб.: СПб НИПНИ им. В.М. Бехтерева, 2005. 32 с
6. Сулова Е.С., Николаев Е.Л. Психологические механизмы совладания при дезадаптации личности: культуральный аспект // Вестник Чувашского университета. 2006. № 1. С. 281–288
7. Abitov I.R. Model of psychological disadaptation at psychosomatic and neurotic disorders. Review of European Studies, 2015, vol. 7, no. 1, pp. 136–140. doi:10.5539/res.v7n1p136
8. Bam K., Bhatt L.P., Thapa R., Dossajee H.K., Angdembe M.R. Illness perception of tuberculosis (TB) and health seeking practice among urban slum residents of Bangladesh: a qualitative study. BMC Res. Notes., 2014, Aug. 27, vol. 7, p. 572. doi: 10.1186/1756-0500-7-572.
9. Иовлев Б.В., Карпова Э.Б. Психология отношений Концепция В. Н. Мясищева и медицинская психология.—СПб.: Сенсор, 1999.—85 с
10. Лакосина Н. Д. Клиническая психология. Учебн. для студ. мед. вузов/Н.Д.Лакосина, И.И.Сергеев, О.Ф.Панкова. - 2-е изд- М.:МЕДпресс-информ, 2005.—416с
11. Личко А. Е. Внутренняя картина болезни.—Кишинев: Наука, 1980.—235 с
12. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу: пер. с англ.—СПб.: Питер, 2014.—400 с
13. Мясищев В.Н. Личность и неврозы.—М.: Книга по Требованию, 2013.—426 с
14. Смулевич А.Б. Лекции по психосоматике / Под редакцией академика РАН—М.: ООО Издательство «Медицинское информационное агентство», 2014.—352 с
15. Тхостов А.Ш, Арина Г.А. Теоретические проблемы исследования внутренней картины болезни // Психологическая диагностика отношения к болезни.—1990.—№1.—С.32–38
16. Хайдаров Ф.И. Халилова Н.И. Умудий психология.—Т.: Инновацион-зиё, 2021.—360 б
17. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-g/gomeostaz-u>

Zokirova Nozima Maxmudjon qizi,
Farg'ona davlat universiteti, psixologiya yo'nalishi, 2-kurs magistranti
e-mail: zokirovanozima84@gmail.com

ISHONCH FENOMENINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK TALQINLARI: KLASSIK VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada ishonch haqida tushuncha, Rossiya va G'arb psixologlarining bu boradagi qarashlari hamda klassik va zamonaviy yondashuvlarda ishonch fenomenining ijtimoiy-psixologik talqinlar va uning madaniyatlararo farqlari haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Ishonch, xavfsizlik hissi, psixologik mexanizm, shaxslararo ishonch, ijtimoiy ishonch, institutsional ishonch, do'stlik fenomeni, guruhlararo o'zaro ta'sir, yetuklik, konstruktivistik psixologiya, emotsional intellekt nazariyasi, raqamli muhit.

Аннотация. В данной статье представлено понятие доверия, рассмотрены взгляды российских и западных психологов по данной проблематике, а также приведены подробные сведения о социально-психологических интерпретациях феномена доверия в классических и современных подходах, включая его межкультурные различия.

Ключевые слова: доверие, чувство безопасности, психологический механизм, межличностное доверие, социальное доверие, институциональное доверие, феномен дружбы, межгрупповое взаимодействие, зрелость, конструктивистская психология, теория эмоционального интеллекта, цифровая среда.

Annotation. This article presents the concept of trust, the perspectives of Russian and Western psychologists on the subject, as well as detailed information about the socio-psychological interpretations of the trust phenomenon in both classical and contemporary approaches, including its cross-cultural differences.

Keywords: Trust, sense of security, psychological mechanism, interpersonal trust, social trust, institutional trust, phenomenon of friendship, intergroup interaction, maturity, constructivist psychology, emotional intelligence theory, digital environment.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot oqimi kuchaygan davrda insonlararo, guruhlararo va jamiyat bilan bo'lgan munosabatlarda ishonch muhim psixologik fenomen sifatida o'z ahamiyatini yanada oshirmoqda. Ishonch - bu nafaqat shaxslararo aloqalarda barqarorlikni ta'minlovchi hissiy-psixologik holat, balki ijtimoiy tizimlarning uzviy faoliyat yuritishi uchun ham zaruriy asosdir. Psixologik adabiyotlarda ishonch masalasi turli nazariy yondashuvlar doirasida ko'rib chiqilgan: klassik psixologiyada u asosan shaxs taraqqiyoti, motivatsiya va shaxslararo munosabatlar kontekstida tahlil qilingan bo'lsa, zamonaviy yondashuvlarda ishonch raqamli muhit, madaniyatlararo farqlar va emotsional intellekt kabi keng doiralarda o'rganilmoqda.

Mazkur maqola ishonch fenomenining ijtimoiy-psixologik talqinlarini nazariy asosda tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, uning klassik va zamonaviy ilmiy qarashlar doirasidagi o'zgarishi, rivoji hamda psixologik mohiyati ochib beriladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. G'arb va Rossiya psixologlari, sotsiologlari va boshqa mutaxassislarining eng ko'p e'tibor qaratilayotgan mavzularidan biri ishonch hisoblanadi. 1950-yillardan boshlab G'arb dunyosida ishonch bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar boshlangan bo'lsa, Rossiyada bu 1980-yillarning o'rtalariga to'g'ri keladi. G'arb mutaxassislari orasida birinchi bo'lib N.Luhmann (ishonch-boshqa shaxs o'z erkinligini cheklashini umumlashtirilgan kutish sifatida; ishonch jamiyatning murakkabligiga qarshi turish usuli sifatida; ishonch va xavf), E.Giddens (shaxsning ishonchliligiga yoki ishonch darajasi past va yuqori bo'lgan ijtimoiy tizimlarga ishonish), F.Fukumaya (jamiyatning ma'naviy kapitali sifatidagi ishonch), A.Seligman (ishonch muhim tarkibiy qism sifatida), P.Sztompka (ishonch va xavf; turli sabablarga ko'ra ishonch turlari; ishonch madaniyatlari) kabi olimlar ishonchning o'ziga xos xususiyatlarini o'rgangan. G'arbning ishonch bo'yicha psixologik tadqiqotlari asosan psixoterapiya va psixologik maslahat jarayonida ishonchni o'rnatish muammosi bilan bog'liq bo'lib, nafaqat psixolog va mijoz

o'rtasida, balki mijozning o'ziga va dunyoga bo'lgan ishonchini shakllantiradi. Bu yerdagi eng yirik ishlar qatorida E.Erikson (ishonch ontogenezi; asosiy ishonch; asosiy ishonchsizlik), K.R.Rojers (individdning ishonchi va o'zini o'zi amalga oshirishi; inson tabiatiga ishonch), A.G.Maslou (ishonch va o'zini-o'zi anglash) asarlari kiradi. Xorijiy ijtimoiy psixologiyada ishonchni o'rganish bo'yicha ilk pionerlar S. Jurgard va P. Laskou bo'lib, ular bu yo'nalishda tadqiqotlarni 1950-yillarning oxirida boshlagan.

Rus psixologlari asarlarida ishonch hissi va ishonchsizlik muammosining o'rganilishi XIX asr oxirlari va XX asrlarning boshlariga to'g'ri keladi. Ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarda ishonch muammosi ko'pincha ijtimoiy-psixologik taklif muammosini ishlab chiqish kontekstida ko'rib chiqilgan (V. M. Bexterev, V. S. Kravkov, V. N. Kulikov, G. K. Lozanov, A. S. Novoselova, G. A. Veselkova, K. K. Platonov, I.Ye. Shvarts va boshqalar). Ushbu sohadagi eng nufuzli tadqiqotchilardan biri V. N. Kulikov hisoblanadi. Shuningdek, ishonchning boshqa o'ziga xos fenomenlari M.Yu.Kondratev, B.F.Porshnev, I.S.Kon, V. A.Losenkov, L.Ya. Gozman, A. V. Mudrik, I. S. Polonskiy va boshqa mutaxassislar tomonidan o'rganilgan.

Psixologiyada "ishonch" (trust) atamasi keng ma'noga ega bo'lib, u shaxsning boshqa shaxslar, guruhlar yoki tizimlarga nisbatan barqaror, ijobiy munosabatini bildiradi. Ishonchning psixologik mohiyati asosan quyidagilarga asoslanadi: oldindan aytib bo'ladigan xatti-harakat kutish, xavfsizlik hissi, muloqotda ochiqlik va hamkorlikka tayyorlik.

Ijtimoiy-psixologik yondashuvda ishonch bu - shaxslararo munosabatlar va guruhlararo aloqalarning muhim elementi sifatida ko'riladi. R. Rotter (1967) ishonchni "boshqalar ishonchli bo'lishi mumkinligi haqidagi umumiy taxmin" deb ta'riflagan. Shuningdek, D. Lyuviz va A. Vaygert (1985) ishonchni ijtimoiy aloqalarni boshqaruvchi psixologik mexanizm sifatida tushuntiradi. Psixologik adabiyotlarda ishonch uch asosiy ko'rinishda o'rganiladi:

- Shaxslararo ishonch- ikki yoki undan ortiq shaxs o'rtasidagi muloqot va hamkorlik asosidagi ishonch.
- Ijtimoiy ishonch- jamoa, muassa yoki jamiyatga nisbatan bo'lgan umumiy ishonch.
- Institutsional ishonch-maktab, huquqiy tizim, davlat kabi rasmiy tuzilmalarga bo'lgan ishonch.

Bu turlarning barchasi shaxsiy tajriba, madaniy kontekst, ijtimoiy norma va kommunikatsiya uslublari orqali shakllanadi.

Turli psixologik va ijtimoiy-psixologik muammolarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, ishonch ko'pincha boshqa psixologik fenomenlar–odamlar jamoalarining shakllanishi, obro'-e'tibor, do'stlik, hamkorlik, guruhlararo o'zaro ta'sir kabi mavzular kontekstida tilga olingan.

Juda ko'plab tadqiqotchilar ishonchni do'stlik fenomeni sifatida o'rganishni taklif qilishgan (I.S.Kon, V. A.Losenkov, L.Ya. Gozman, A. V. Mudrik, I. S.Polonskiy va boshqalar). Do'stlik munosabatlarini o'rganish sohasidagi eng nufuzli tadqiqotchi I.S.Konning ta'kidlashicha, "... uning ta'riflarida ishonch momenti doimiy ravishda ta'kidlanadi". Shaxslararo munosabatlarning o'ziga xos fenomeni sifatida do'stlikni o'rgangan barcha mualliflar ishonch do'stona munosabatlarning eng muhim yozilmagan qoidasi ekanligi, uning buzilishi do'stlikning to'xtatilishiga olib kelishi haqida yozganlar. I.S.Kon do'stlikning turli turlarini, kattalar va o'smirlar, "erkaklar" va "ayollar" do'stligini tavsiflar ekan, ularning farqi bir-biriga bo'lgan ishonch darajasida ekanligini yozadi.

Iшонch guruh ichidagi munosabatlar fenomeni sifatida ham tasvirlangan. Stratometrik konsepsiya doirasida o'tkazilgan tadqiqotlar orasida L. E. Komarova tomonidan o'tkazilgan tadqiqotni ajratib ko'rsatish mumkin, u ishonchga asosiy qadriyat yo'nalishi faqat yuqori darajadagi rivojlangan guruhlar uchun xos ekanligini va jamoada qulay ijtimoiy-psixologik muhitning eng muhim sharti ekanligini ko'rsatdi. Umuman olganda, ishonchga asosiy qadriyat yo'nalishi har bir guruh a'zosining har bir boshqa guruh a'zosiga o'ziga bo'lgan munosabati sifatida tushuniladi, maqomi va bajarilgan ijtimoiy rollaridan qat'iy nazar.

Klassik psixologiyada ishonch fenomeni turli maktablar tomonidan turlicha yoritilgan.

Z. Freyd yondashuvida ishonch - bola va ona o'rtasidagi ilk munosabatlarda shakllanadigan hissiy bog'liqlik natijasi. Bola bu munosabat orqali dunyoni xavfsiz yoki xavfli deb qabul qilishni o'rganadi.

E.Erikson o'zining psixosotsial rivojlanish nazariyasida "asosiy ishonchga erishish"ni hayotning birinchi bosqichi (0–1 yosh) deb belgilaydi. Bu bosqich muvaffaqiyatli o'tganda, shaxsda hayotga va atrofdagilarga ishonch hissi shakllanadi, aks holda - ishonchsizlik, befarqlik paydo bo'ladi.

K.Levin ijtimoiy maydon nazariyasida ishonchni ijtimoiy dinamik tizimlarda shaxsning yo'nalganligi va rejalashtirish xatti-harakatlariga bog'liq deb talqin qilgan. Unga ko'ra, shaxsning harakati ishonch orqali muvofiqlashtiriladi.

G.Ollport esa ishonchni shaxsning "yetuklik" belgilaridan biri deb hisoblab, u orqali inson boshqalar bilan konstruktiv munosabat qura olishini ta'kidlaydi.

Bu yondashuvlar ishonchni asosan ichki hissiy holat, shaxsning individual rivoji bilan bog'liq holda tahlil qiladi.

Zamonaviy psixologik yondashuvlarda ishonch masalasi nafaqat shaxslararo, balki makrotuzilmalar va texnologik omillar bilan bog'liq holda ham tahlil qilinmoqda.

Konstruktivistik psixologiya ishonchni o'zaro munosabatlar natijasida ijtimoiy konstruyatsiyalanuvchi fenomen sifatida tushuntiradi. Ya'ni ishonch har bir ijtimoiy vaziyatda yangidan shakllanadi.

Emotsional intellekt nazariyasi doirasida (Mayer & Salovey, 1997) ishonch boshqa insonning hissiyotini tushunish, qabul qilish va unga mos ravishda munosabat bildirish orqali shakllanadi. Shaxsda yuqori emotsional intellekt bo'lsa, u boshqalarning ishonchini tezroq qozonadi va ishonchli munosabat o'rnatadi.

Raqamli muhitda ishonchning shakllanishi yangi yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Onlayn muloqotda ishonch an'anaviy vositalarsiz (mimika, ovoz, tana tili) shakllanishi sababli, bu soha kognitiv va sotsiopsixologik omillar bilan bog'liq tarzda tahlil qilinmoqda (S. Joinson, 2001).

Zamonaviy yondashuvlarda ishonchning vaqtinchalik, o'zgaruvchan va kontekstual xarakteri ko'proq e'tiborga olinadi.

Madaniyatlararo psixologiya tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ishonchning shakllanishi va ifodalanishi turli jamiyatlarda farq qiladi. Individualistik jamiyatlarda (masalan, AQSh, Germaniya) ishonch ko'proq shaxsiy erkinlik, mustaqillik va o'zaro bitimga asoslangan bo'lsa, kollektivistik madaniyatlarda (masalan, Yaponiya, O'zbekiston) ishonch qarindoshlik, do'stlik, uzoq muddatli aloqalar va ijtimoiy majburiyatlar orqali mustahkamlanadi.

Bundan tashqari, ishonch darajasi ijtimoiy tajriba, tarixiy jarayonlar, iqtisodiy barqarorlik va siyosiy muhit bilan chambarchas bog'liq. Masalan, norasmiy iqtisodiy tizimlar ustun bo'lgan jamiyatlarda ishonch shaxsiy aloqalar doirasida yuqori bo'lgan holda, institutsional ishonch past bo'lishi mumkin.

Madaniyatlararo yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, ishonch universal fenomen bo'lsa-da, uning psixologik mexanizmlari va ijtimoiy ifodasi o'zgaruvchan va kontekstga bog'liqdir.

Xulosa. Iшонch - bu shaxslararo, guruhlararo va ijtimoiy tizimlar o'rtasidagi muhim psixologik va sotsiologik elementdir. Uning psixologik talqini shaxsning atrofidagi dunyoga bo'lgan ijobiy munosabatlarini ifodalovchi, barqaror va xususiyatlarga ega bo'lgan holat sifatida keltiriladi. Maqolada ishonch fenomenining ijtimoiy-psixologik talqinlarini klassik va zamonaviy yondashuvlar asosida tahlil qilish orqali uning rivojlanish dinamikasi, shakllanishi va ijtimoiy tizimlar bilan bog'liqligi ko'rsatib o'tilgan. Klassik psixologik yondashuvlar ishonchni asosan shaxsiy rivojlanish jarayonida, individual o'zgarishlar va hissiy munosabatlar doirasida ko'rib chiqsa, zamonaviy yondashuvlar ishonchning murakkab va ko'p qirrali fenomen ekanligini ta'kidlaydi. Iшонch, ayniqsa, raqamli muhitda, emotsional intellekt asosida va ijtimoiy tarmoqlarda o'zgaruvchan va vaqtinchalik shakllanayotgan bir hodisa sifatida ko'rinadi. Shuningdek, ishonchning madaniyatlararo farqlari ham e'tiborga loyiqdir. Individualistik va kollektivistik jamiyatlarda ishonchning shakllanishi va uning ijtimoiy tizimlarga nisbatan ta'siri o'ziga xos. O'zbekiston kabi kollektivistik madaniyatlarda ishonch, qarindoshlik va do'stlik kabi

uzoq muddatli aloqalar asosida rivojlanadi. Shu bilan birga, ishonchni o'rganish psixologiyaning turli sohalarida, xususan, ijtimoiy tizimlar va raqamli texnologiyalar kontekstida muhim ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ishonch nafaqat shaxsiy hissiyot, balki ijtimoiy tizimning barqarorligini ta'minlaydigan kuchli mexanizm hisoblanadi. Buning natijasida ishonchni o'rganish psixologiyaning zamonaviy tadqiqot yo'nalishlarida yangi yondashuvlar va metodlarni talab qiladi.

Kelajakda ishonchni o'rganish bo'yicha qo'shimcha nazariy tadqiqotlar va amaliy usullarni ishlab chiqish, uning ijtimoiy tizimlar va shaxslar orasidagi ahamiyatini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. Ayniqsa, raqamli va globalizatsiya davrida ishonchning yangi shakllarini, masalan, onlayn ishonchni tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Скрипкина О. В. Психология доверия: феноменология, структура, детерминанты. - СПб.: Речь, 2000. - 240 с.
2. Скрипкина О. В., Левкова Е. Ю. Психология межличностного доверия: теория и практика. - СПб.: Речь, 2006. - 304 с.
3. Rotter, J. B. (1967). A new scale for the measurement of interpersonal trust. *Journal of Personality*, 35(4), 651–665.
4. Ильин Э. П. Психология доверия: учебное пособие. - СПб.: Питер, 2013. - 220 с.
5. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton.
6. Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence? In P. Salovey & D. J. Sluyter (Eds.), *Emotional development and emotional intelligence: Educational implications* (pp. 3–31). New York: Basic Books
7. Gambetta, D. (Ed.). (1988). *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Basil Blackwell.
8. Misztal, B. A. (1996). *Trust in Modern Societies: The Search for the Bases of Social Order*. Polity Press.
9. Holmes, J. G., & Rempel, J. K. (1989). Trust in Close Relationships. In C. Hendrick (Ed.), *Close Relationships*. Sage Publications.
10. Cook K. S., Emerson R. M. Trust and social exchange: Issues in theory and research // *Trust in Society*. - New York: Russell Sage Foundation, 2001. - P. 206–235.

Raximov Bobur Azimboyevich,
Ma'mun universiteti Psixologiya va sport kafedrasida katta o'qituvchisi
E mail: raximovbobur031@gmail.com
D.Radjabova–Ma'mun universiteti talabasi

OLIY O'QUV YURTI O'QITUVCHILARINING KASBIY RIVOJLANISHIDA MOTIV VA MOTIVATSION SOHANING AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy o'quv yurti professor-o'qituvchilarining kasbiy rivojlanish trayektoriyasining asoslaridan biri bo'lgan motivatsion sohaning psixologik tomonlari, turlari, namoyon bo'lish shakllari va o'ziga xos jihatlari haqida mulohaza yuritiladi.

Kalit so'zlar: motiv, motivatsiya, oliy ta'lim, kasb, pedagog, rivojlanish, trayektoriya, maqsad, determinant.

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические аспекты мотивационной сферы как одного из ключевых факторов траектории профессионального развития преподавателей высших учебных заведений. Особое внимание уделяется видам мотивации, формам её проявления и специфическим характеристикам, присущим педагогической деятельности.

Ключевые слова: мотив, мотивация, высшее образование, профессия, педагог, развитие, траектория, цель, детерминанта.

Abstract. This article discusses the psychological aspects of the motivational sphere as one of the fundamental components in the trajectory of professional development of university professors and lecturers. Special attention is given to the types of motivation, their forms of manifestation, and distinctive features specific to pedagogical activity.

Keywords: motive, motivation, higher education, profession, pedagogue, development, trajectory, goal, determinant.

Kirish. Mamlakatimizda bugungi kunda olib borilayotgan keng qamrovli islohotlar zamirida avvalo o'sib kelayotgan yosh avlodni milliy ma'naviyatimiz ruhida tarbiyalash, hozirgi zamonaviy ta'lim standartlari asosida ta'lim olishlarini ta'minlash, bir so'z bilan aytganda, ularni vatanimizning ertangi kuni uchun yetuk kadrlar bo'lib yetishi maqsadida ko'plab sa'y-harakatlar amalga oshirilmoqda. Hozirda mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida misli ko'rilmagan darajada yangilanishlar hamda professor-o'qituvchilar va talabalar uchun keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 1-fevraldagi «Pedagogning maqomi to'g'risida» gi O'RQ-901-sonli Qarori ta'lim tizimining turli sohalarida faoliyat yuritayotgan pedagog hodimlarga qaratilayotgan e'tiborning yuksak na'munasi sifatida e'tirof etiladi [1].

Mazkur qonun bilan pedagoglarning sha'ni, qadr-qimmati, huquqlari, imtiyozlari, burch va majburiyatlari davlat tomonidan aniq va ravshan belgilab berildi va o'qituvchilik kasbining nufuzi yanada ko'tarildi.

Asosiy qism. Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida erishilayotgan ko'plab yutuqlarga qaramasdan, bir qator muammolar ham ko'zga tashlanmoqda. Ayniqsa, bu hol oliy ta'lim muassasasida faoliyat yuritayotgan turli yosh va mehnat tajribasiga ega professor-o'qituvchilardagi motivatsiya yetishmasligi muammosidir. Buning oqibatida kasbiy-pedagogik va ilmiy faoliyatda pasayishga sabab bo'lmoqda. Psixologik adabiyotlarda «motiv» va «motivatsiya» tushunchalariga ko'plab ta'riflar berilgan. Eng keng uchraydigan ta'riflarga ko'ra, motiv - bu shaxsni faoliyatga undovchi kuch, sabab yoki ehtiyojlar yig'indisidan iboratdir deya ta'kidlangan.

Motiv tushunchasiga psixolog olimlar tomonidan quyidagicha ta'riflar beriladi:

A.Maslouning fikricha, motiv bu ehtiyojlar yig'indisidir. S.L.Rubinshteynning ta'kidlashicha, motiv bu ehtiyojning his qilinishi va qondirilishidir. Olim «Motivatsiya - bu psixika orqali amalga oshuvchi determinasiyadir» deya ta'rif bergan. A.N.Leontev esa - motivni inson faoliyatiga yo'nalgan aniq ehtiyojlar va uni qo'zg'atadigan voqelik deb hisoblaydi [5]. Yuqorida berilgan ta'riflarga ko'ra, shaxs ehtiyojlari motiv va motivatsiyaga ta'sir qiluvchi asosiy omildir.

Bu o'rinda oliy ta'lim pedagoglariga faqatgina motivatsion soha tarafdin qarash biroz noto'g'ridek tuyuladi. Chunki, motivatsiya bilan birgalikda unga yondash bo'lgan boshqa psixologik jarayonlar, xususiyatlar va holatlar ham shaxsning kasbiy rivojlanishida ishtirok qiladi. Ya'ni birinchi o'rinda pedagog o'zi faoliyat yuritayotgan kasbiy sohasiga nisbatan psixologik jihatdan tayyor bo'lishi lozim. Negaki, professor-o'qituvchilar avvalo o'z kasbiy sohasi bo'yicha yyetarli bilim va ko'nikmaga ega bo'lishi kerak.

Mutaxassisning bevosita psixologik tayyorgarligi dastlabki tayyorgarlikni faollashtirish natijasi sifatida ishtirok etadi. Shaxsning kasbiy faoliyatga dastlabki salohiyatli tayyorligi bevosita ayni vaqtdagi tayyorligining asosi hisoblanadi. Shuning uchun mutaxassisni oliy o'quv yurtida tayyorlash unda kasbiy faoliyat uchun yyetarli bo'lgan sifatlarni shakllantirish lozim.

Mutaxassisning kasbiy tayyorgarligining asosiy va eng murakkab tomoni (psixologik tomoni)–xodim ruhiyatining kasbiy tayyorgarligi hisoblanadi. Bu mutaxassis psixikasi ruhiy kuchlarining kasbiy masalalarni hal etishga, o'zining vazifalarini bajarishga tayyorligi va yo'nalganligi darajasidir.

Mutaxassis ruhiyatining kasbiy tayyorligining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- Yo'naltiruvchi intellektual bilish. Bu tarkibiy qism mutaxassis shaxsining bilish sohasini o'z ichiga oladi: kasbiy idrokini, fikrlashi, tasavvur, xotirasi, diqqatini va ular birgalikda mutaxassis shaxsining kasbga intellektual tayyorligini tashkil etadi.

- Motivatsion tayyorligi. Mutaxassisning motivatsion tayyorligining asoslari o'z kasbi mutaxassisligini tushuna olishi o'zida pozitiv munosabatni tarkib toptira olishi, o'zini baholay olishi, bilish faoliyatiga qiziqishlari hisoblanadi. Oliy o'quv yurti sharoitlarida mutaxassisni tayyorlashda kasbiy faoliyatga motivatsion tayyorligi talabalarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga ta'lim olish jarayonida o'zini rivojlantirishga mavjud motivatsion doiraning yo'naltirilganligida namoyon bo'ladi.

- Ijrochilik. Bu tarkibiy qismi kasbiy mahoratni (bilim, malaka, ko'nikmalar) kasbiy xulq odatlari kabi muhim kasbiy sifatlarning to'plami, kasbiy qobiliyatlarni rivojlanganlik darajasi va mutaxassisning irodaviy tayyorligi uning xulqi va faoliyati davomida o'zini boshqarishga qodirligi, operatsional funksiyali tayyorgarlikni o'z ichiga oladi.[2]

Jahon ilm–fanida ham bir qator psixolog va pedagog olimlar yoshlarning kasbga qiziqishi muammolari bo'yicha tadqiqotlar olib borib, ularni klassifikatsiya qilganlar.

Kudryavsev.T.V shaxsning kasb egasi bo'lishini 4 ta davrini ko'rsatadi:

1. Kasbni tanlashga bo'lgan uyni paydo bo'lishi va shakllanishi.
2. Kasbiy faoliyatga tayyorlanish va kasbga o'qish.
3. Kasbni faol o'zlashtirish, unga kirib borish va o'zini ishlab chiqash kollektivida tasavvur qilish.
4. Shaxsni kasbiy mehnatda o'zini to'la o'z kuchini sarf qilishi.[3]

Mazkur bosqichlarni amalga oshirishda oliy ta'lim pedagoglarida ma'lum bir darajada shakllangan motivlar (turtki) tizimi mavjud bo'lishi kerak.

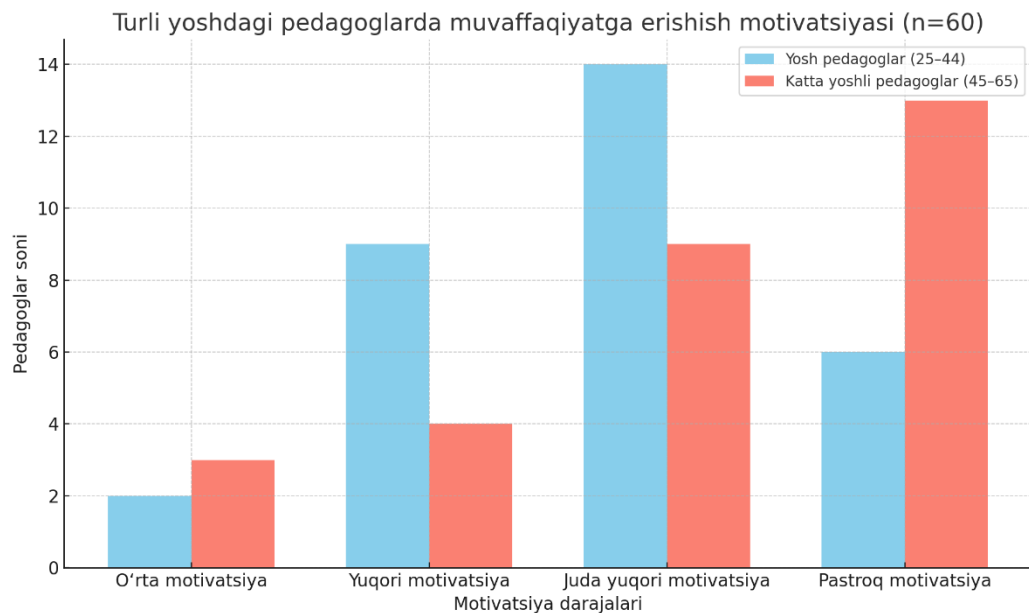
Inson harakatlarining motivi tabiiy ravishda ularning maqsadi bilan bog'liq, chunki motiv maqsadga erishish istagidir. Shaxs harakatlarining motivlari juda xilma-xil tabiatga ega bo'lib, ular har xil ehtiyojlardan kelib chiqadi va ijtimoiy hayot jarayonida insonda shakllanadigan manfaatlardir.[4]

Amaliy qism. Biz oliy ta'lim professor-o'qituvchilarida «Muvafaqqiyatga erishish motivatsiyasi» darajasini aniqlash maqsadida Ma'mun universitetining jami 60 nafar pedagogida jumladan, 25-44 yosh tofasidagi professor-o'qituvchilardan 31 nafarini yosh pedagoglar va 45-65 yosh toifasidagi 29 nafarini esa katta yoshli pedagoglar sifatida tanlab oldik va T.Elersning «Muvafaqqiyatga erishish motivatsiyasi» metodikasini o'tkazdik. Olingan natijalar quyidagicha bo'ldi.

Turli yoshli pedagoglarda «Muvafaqqiyatga erishish motivatsiyasi» metodikasi natijalari (X^2 mezoni asosida $n=60$)

Ko'rsatkichlar	Yosh pedagoglar (25–44 yosh)	Katta yoshli pedagoglar (45–65 yosh)	Jami
Muvaffaqiyatga nisbatan o'rta motivatsiya	2	3	5
Muvaffaqiyatga nisbatan yuqori motivatsiya	9	4	13
Muvaffaqiyatga nisbatan juda yuqori motivatsiya	14	9	23
Muvaffaqiyatga nisbatan pastroq motivatsiya	6	13	19
Jami	31	29	60

Izoh: $p \leq 0,05^*$

Grafikda yosh pedagoglar ba'zi kategoriyalarda ustunlik qilgani ko'rsatilgan, biroq statistik tahlilga ko'ra kichik farqni anglatadi $p = 0.126 > 0.05$,

Bunga sabab sifatida, Maklelland nazariyasini ketirishimiz mumkin. Uning fikricha, muvaffaqiyatga intilish kuchli bo'lgan shaxslar odatda:

- muvaffaqiyatli bo'lish uchun qiyinchilikka tayyor,
- maqsadlarga erishishdan qoniqish oladigan,
- natijalarni baholashni xohlaydigan odamlardir [6].

Yosh pedagoglar uchun bu holat juda mos keladi, chunki ular hali o'zlarini imkoniyatlarini isbotlash va atrofdagilar tomonidan tan olinishi kerak deb his qilishadi.

Xulosa. Yuqoridagi fikrlardan xulosa qiladigan bo'lsak, bugungi kun oliy ta'lim muassasasi professor-o'qituvchilardagi motivatsiya yetishmasligi muammosini har xil samarali metodlar masalan, T.Elersning «Muvaffaqiyatga erishi» va «Muvaffaqiyatsizlikdan qochish» motivatsiyasini aniqlash metodikalari yordamida aniqlab olib, rivojlantiruvchi yoki korreksion dastur tuzgan holda psixologik yordam ko'rsatish tizimini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir. Bu o'rinda muassasa psixologlarining yordami juda muhimdir. Shundagina, oliy ta'lim pedagoglari uchun mos keladigan kasbiy rivojlanish trayektoriyasini belgilab olish imkoniyatlari paydo bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Pedagogning maqomi» to'g'risidagi O'RQ-901 son O'zbekiston Respublikasi Qonuni, Toshkent sh., 2024-yil 1-fevral. lex.uz

2. S.X.Jalilova, F.I.Haydarov, N.I.Xalilova “Kasb psixologiyasi” o‘quv qo‘llanma. Toshkent–2010 y. (45,46b)
3. F.R.Abduraxmonov, Z.E.Abduraxmonova “Kasb psixologiyasi” Toshkent–2018 y
4. X.N.Pardayev, Z.K.Xaqnazarova “Профессиональная психология” Toshkent–2013 y
5. F.I.Xaydarov, N.I.Xalilova. Umumiy psixologiya. Darslik. Toshkent–2009. 273 bet.
6. <https://education-academia.github.io/ap-psychology/Motivation-Emotion-and-Stress/Motivational-Theories/what-is-the-name-of-david-mcclellands-theory.html>

Jonpo'latova Manzura Jahonovna,
Buxoro davlat universiteti, Psixologiya (faoliyat turlari bo'yicha) 2-kurs magistranti
Ismatova Dilafruz Tuymuratovna,
Psixologiya kafedrası dotsenti, Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

OTA-ONALIK MA'SULIYATINING FARZAND TARBIYASIGA PSIXOLOGIK TA'SIRINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ota-onalik munosabatlarining bola shaxsiyati va ijtimoiy rivojlanishiga ko'rsatadigan psixologik ta'siri tahlil qilingan. Turli nazariy yondashuvlar asosida ota-onalarning tarbiya uslubi, emotsional aloqasi va o'zaro munosabatlari farzand ruhiy salomatligiga qanday ta'sir etishi yoritilgan. Ilmiy manbaalar asosida oilaviy nizolar, e'tiborsizlik va hissiy beqarorlik bolaning deviant xulq-atvoriga sabab bo'lishi mumkinligi asoslab berilgan. Shu bilan birga, onaning hissiy mavjudligi farzandning o'ziga bo'lgan ishonchini shakllantirishda muhim omil sifatida ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: tarbiya, emotsional zo'riqish, mas'uliyat, ishonch, tafakkur, ong, xotira, hissiyot, ijtimoiylashuv

Аннотация. В этой статье анализируется психологическое влияние родительских отношений на личность и социальное развитие ребенка. На основе различных теоретических подходов освещается, как стиль воспитания, эмоциональная связь и взаимодействие родителей влияют на психическое здоровье ребенка. На основании научных источников обосновано, что причиной девиантного поведения ребенка могут быть семейные конфликты, пренебрежение и эмоциональная нестабильность. Однако эмоциональное присутствие матери было показано как важный фактор в формировании уверенности ребенка в себе.

Ключевые слова: воспитание, эмоциональное напряжение, ответственность, доверие, мышление, сознание, память, эмоции, социализация

Annotation. This article analyzes the psychological impact of parental relationships on the personality and social development of the child. On the basis of various theoretical approaches, the parenting style, emotional connection and interaction of parents are covered how the child's mental health is affected. Based on scientific sources, it is based on the fact that family conflicts, neglect and emotional instability can cause deviant behavior of the child. At the same time, the emotional presence of the mother is shown as an important factor in the formation of the child's self-confidence.

Keywords: upbringing, emotional tension, responsibility, trust, thinking, mind, memory, emotion, socialization

Kirish. Bugungi kunda butun dunyo miqyosida farzand tarbiyasi bilan bevosita bog'liq bo'lgan psixologik holatlar, xususan ota-onalik mas'uliyatining sustligi, jamiyatning dolzarb muammolaridan biriga aylanmoqda. Ota-onalarning farzandlariga nisbatan e'tiborsiz munosabatda bo'lishi, doimiy mehr va qo'llab-quvvatlovning yetishmasligi natijasida o'sib kelayotgan avlod orasida turli salbiy psixologik holatlar, jumladan, deviant xulq-atvor, ichki ishonchsizlik, qo'rquvga moyillik kabi muammolar kuzatilmoqda. Bu bolalar, o'z navbatida, jamiyatda moslasha olmaydigan, ijtimoiy jihatdan zaif qatlam vakillariga aylanib bormoqda.

So'nggi yillarda bu muammo yanada keskinlashib, xalqaro tashkilotlar diqqat markaziga tushmoqda. Xususan, BMTning Bolalar jamg'armasi (UNICEF) tomonidan taqdim etilgan eng so'nggi tahlillarda aytilishicha, dunyo bo'yicha bolalar va o'smirlar orasida psixosotsial zo'riqishlar keskin oshgan bo'lib, bu holat ayrim hududlarda epidemiologik xavf darajasiga yetmoqda. Bu zo'riqishlar, ayniqsa, oila a'zolari bilan bo'lgan murakkab munosabatlar, mehr-oqibat yetishmasligi, zo'ravonlik va befarqlik natijasida yuzaga kelmoqda.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) 2022-yil yakunida bergan hisobotida shuni e'tirof etdi: 2 yoshdan 17 yoshgacha bo'lgan jami 1 milliardga yaqin bola turli shakldagi zo'ravonlik va

beparvolik qurboniga aylangan. Eng achinarlisi shundaki, bu bolalarning qariyb 300 million nafari o'z ota-onasi yoki ularning o'rnini egallovchi shaxslar tomonidan ruhiy, jismoniy yoki hissiy bosim ostida yashamoqda. Bu esa nafaqat oilaviy tarbiyaning, balki ijtimoiy tizimlarning izdan chiqqanini ko'rsatadi.

Global holatda olib borilgan tadqiqotlar ham shuni ko'rsatmoqdaki, bolalikda olingan salbiy psixologik tajribalar inson shaxsiyatining shakllanishi, o'ziga bo'lgan munosabati va ijtimoiy moslashuviga bevosita salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, Amerika Psixologiya Assotsiatsiyasi (APA) tomonidan olib borilgan izlanishlarda ta'kidlanishicha, e'tiborsizlik va zo'ravonlikka uchragan bolalarning aksariyati balog'at yoshiga yetgach, depressiya, tashvish, ijtimoiy izolyatsiya va salbiy munosabatlar bilan bog'liq qator muammolarga duch kelishadi.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy psixologik adabiyotlarda ota-onalik munosabatlari bolalarning shaxsiy va ijtimoiy taraqqiyotida hal qiluvchi omil sifatida ko'rilmogda. Bu borada xorijiy olimlar tomonidan ishlab chiqilgan nazariyalar ota-onaning farzandga bo'lgan munosabati, tarbiya uslublari va emotsional aloqalarining bola psixikasi va ijtimoiylashuv jarayoniga ko'rsatadigan ta'sirini turli nazariy paradigmalarda yoritib bergan.

Jumladan, D. Boumrid o'zining ota-onalik uslublari haqidagi tadqiqotlarida tarbiyaning uch asosiy turini–avtoritar, demokratik va befarq (liberal) uslublarni tavsiflab bergan. Unga ko'ra, demokratik tarbiya uslubi bolalarda ijtimoiy mas'uliyat, o'ziga ishonch va mustaqillik hissinin shakllantiradi, aksincha, haddan tashqari nazoratga asoslangan avtoritar uslub esa qo'rquv va itoatkorlikni kuchaytiradi, bu esa bolaning ijodiy rivojlanishini cheklaydi.

E. Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasiga ko'ra, har bir bosqichdagi rivojlanish muvaffaqiyati aynan ota-onaning qo'llab-quvvatlovchi yoki rad etuvchi munosabatiga bog'liq. Masalan, "ishonch–ishonchsizlik" bosqichi aynan onaning ilk emotsional javoblariga bog'liq bo'lib, bu bosqichdagi salbiy tajriba keyinchalik ishonchsizlik va tashvish holatlariga olib kelishi mumkin. F.B. Skinner bixevioristik yondashuvi asosida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ota-onaning ijobiy yoki salbiy mustahkamlovchi xatti-harakatlari bola xulq-atvorining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Skinner ta'kidlaganidek, mukofot va jazoga asoslangan tarbiya usuli bolaning ma'lum bir xulqni mustahkamlashi yoki undan voz kyechishiga olib keladi.

Psixolog D.T. Ismatovanning ilmiy kuzatishlariga ko'ra, oiladagi emotsional tanglik va ruhiy beqarorlikning aksariyati, ya'ni 95 foizdan ortig'i, ota-onalarning o'zaro murosasizligi, ota-ona va farzand o'rtasida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklar hamda ota-onalarning bolaga ajrata olmagan yyetarli e'tibori natijasida yuzaga keladi. Ushbu muammolar bola shaxsining sog'lom rivojlanishiga to'siq bo'lishi, ruhiy stress va emotsional beqarorlik manbaaiga aylanishi mumkin.

Psixolog U.D. Abdullayeva esa ona va bola o'rtasidagi aloqani chuqur tahlil etgan holda, bolaning intellektual, emotsional va axloqiy rivojlanishi avvalo onaning bevosita e'tibori va mehriga bog'liq ekanini ta'kidlagan. Onaning psixologik mavjudligi, quvvatlovchi muloqoti va hissiy barqarorligi bolaning o'ziga bo'lgan ishonchini, o'zini qadrlashini va ijtimoiy faoliyatdagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

R.A. Abdurasulovning tadqiqotlarida esa xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi markaziy mavzu bo'lib, u har qanday deviant xatti-harakat, jizzakilik va ziddiyatlarga moyillik ortida ko'pincha oilaviy muhitdagi nomutanosiblik, ayniqsa, ota-onaning o'zaro nizolari va bola bilan noto'g'ri emotsional aloqasi turganini aniqlagan.

Sharq falsafasining mashhur vakillari tomonidan ilgari surilgan fikrlar esa ota-onalik mas'uliyatini faqatgina ilm-fan doirasida emas, balki axloqiy, ijtimoiy va diniy mezonlar asosida baholashga chaqiradi. Ularga ko'ra, ota-ona farzandiga nafaqat bilim berishi, balki uni halol, mehribon, e'tiqodli, sabrli va mas'uliyatli inson qilib tarbiyalashi kerak. Bunday tarbiya esa jamiyatda barqarorlik, tinchlik va insonlararo ishonch muhitining shakllanishida beqiyos ahamiyatga ega.

O'zbekiston tajribasida esa ota-onalik mas'uliyati milliy qadriyatlar, urf-odatlar va tarixiy an'analar bilan chuqur bog'liq. Mas'uliyatli ota-ona farzandining faqatgina moddiy ehtiyojlarini qondiribgina qolmasdan, balki uni ona tilimiz, dinimiz, madaniyatimiz va axloqiy me'yorlarimiz

bilan tanishtirib, ma'naviy boy shaxs qilib shakllantiradi. Bu esa farzandda o'z millatiga nisbatan g'urur, hurmat va milliy o'zlikni anglash hissini uyg'otadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev yoshlar va oilalarga oid dolzarb muammolarga e'tibor qaratib, "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash-davr talabi" mavzusidagi anjumanda quyidagilarni alohida ta'kidladi: "Bugungi kunda mahalladagilar, ayniqsa, yoshlarning taqdiri bilan kim qiziqmoqda? Farzandlar kimlar bilan vaqt o'tkazmoqda, ularning yurish-turishlari kim tomonidan nazorat qilinmoqda? Yoshlarda mehr, axloq va odob singari qadriyatlar kamayib borayotgani, ayrim hollarda esa mas'uliyatsizlik, dangasalik va xunuk illatlarga berilayotganini inkor etib bo'lmaydi". Bu murojaat oilaning jamiyatdagi rolini va ota-onalik mas'uliyatining dolzarbligini yanada chuqurroq anglashga chorlaydi.

Mas'uliyatli ota-onaning farzandga bo'lgan hissiy, axloqiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlovi bolada insoniy qadriyatlarni shakllantiradi: boshqalarga hurmat, samimiylilik, halollik, yordamga tayyorlik va fidoyilik kabi. Oilaviy tarbiya aynan shu qadriyatlar orqali farzandning jamiyatga munosib a'zo bo'lib kamol topishiga xizmat qiladi. Shuningdek, ota-onaning bolaga ilm-fanga, ta'limga, kitobxonlikka va mehnatga bo'lgan munosabati ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Natijalar. K.N. Tomasning "Shaxs so'rovnomasi" orqali olingan natijalarninig dastlabki statistik tahliliga e'tiborimizni qaratamiz.

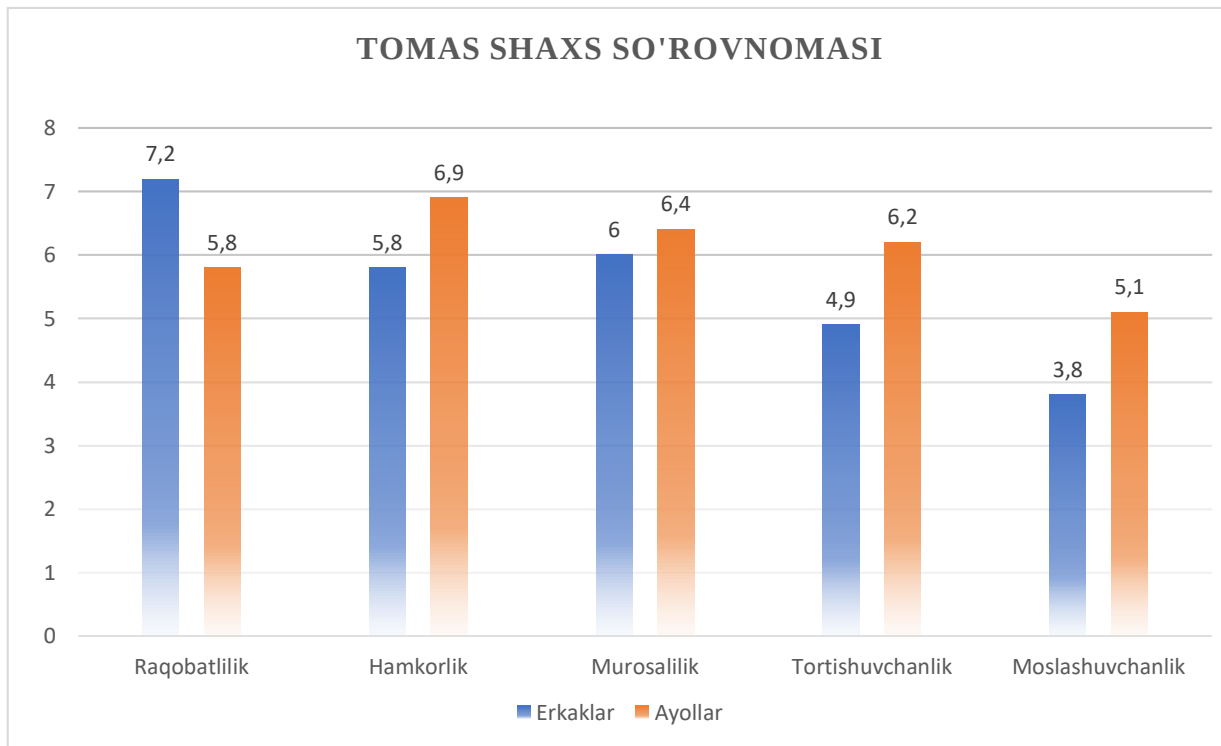
**K.N. Tomasning "Shaxs so'rovnomasi" orqali olingan natijalarninig statistik tahlili
(n=70)**

Shkalalar	Erkaklar (n-35)	Ayollar (n-35)	t- qiymat	p-qiymat
Raqobatlilik	7,2	5,8	2,5	0,01*
Hamkorlik	5,8	6,9	-2,1	0,04*
Murosaliilik	6	6,4	1,2	0,2
Tortishuvchanlik	5,2	6,2	-1,9	0,05
Moslashuvchanlik	3,8	5,1	-2,72	0,009**

Izoh: M-o`rtacha qiymat;

Σ-standart xatolik;

*p≤0,05; ** p≤0,001; *** p≤0.0001

K.N. Tomasning "Shaxs so'rovnoma" orqali olingan natijalarning statistik tahlili shuni ko'rsatdiki, «raqobatlilik» ($t=-2,5$; $p<0,05$), «hamkorlik» ($t=-2,1$; $p<0,05$), «moslashuvchanlik» ($t=-2,6$; $p<0,05$) shkalalarida ishonchli farqlar kuzatildi.

Metodikaning dastlabki shkalasi «raqobatlilik» ($t=-2,5$; $p<0,05$), natija qayd etildi. Bu farq ota-onaning tarbiyaviy jarayonda o'z qarashlarini kuch bilan majburlash orqali ilgari surish tendensiyasini ko'rsatadi. Erkaklarning bu yondashuvi farzandlarda itoatkorlikni shakllantirishi mumkin bo'lsa-da, emotsional yaqinlikning pasayishiga va stressning oshishiga olib kelishi ehtimoldan xoli emas. Ayollar orasida bu ko'rsatkichning pastligi esa, ular odatda kuch ishlatishga nisbatan hissiy yaqinlikni afzal ko'rishini bildiradi.

Navbatdagi omili hamkorlik ($t=-2,1$; $p<0,05$) ota-onaning farzand tarbiyasida murosaga erishish, o'zaro manfaatli qarorlar qabul qilish va ijobiy muloqot orqali bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayollarning bu yondashuvga moyilligi farzandlarda emotsional barqarorlikni, o'ziga ishonchni va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash imkonini beradi. Erkaklarning bu yondashuvni kamroq qo'llashi esa ularning qaror qabul qilishda mustaqilroq ekanligini ko'rsatadi.

Metodikamizning so'nggi omili «moslashuvchanlik» ($t=-2,6$; $p<0,05$) da Ayollarning moslashuvchanligi farzand tarbiyasida o'z fikrlarini bolalarga nisbatan yumshoqroq tarzda ifodalashi va farzandlarning ehtiyojlariga moslashishini ko'rsatadi. Bu yondashuv farzandlarning emotsional barqarorligi va psixologik sog'lom rivojlanishini qo'llab-quvvatlasa-da, ba'zida ota-onaning o'z manfaatlaridan voz kychishiga olib kelishi mumkin.

Metodika orqali olingan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ota-onalik mas'uliyati konfliktni boshqarish strategiyalari orqali farzandlarning emotsional, ijtimoiy va psixologik rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ota-onaning konfliktlarni hal qilishdagi yondashuvlari farzandlarda mas'uliyat hissi, murosaga moyillik va ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishning muhim omili hisoblanadi. Shuning uchun, ota-onalarning psixologik savodxonligini oshirish konfliktlarni boshqarishda mas'uliyatli va samarali yondashuvni ta'minlashda dolzarb ahamiyatga ega.

Xulosa. Mazkur tahlillar asosida aytilish mumkinki, farzand tarbiyasida oilaviy muhit va ota-onalik munosabatlari hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Oiladagi emotsional beqarorlik, e'tiborsizlik, nizolar va hissiy befarqlik bolaning ruhiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, natijada deviant xatti-harakatlar, o'ziga ishonchsizlik va ijtimoiy moslashmovchilik yuzaga keladi. Farzandning sog'lom kamol topishi, axloqiy qadriyatlarni o'zlashtirishi va shaxsiy hayot yo'lini

topa olishi ota-onaning mehr, vaqt, qo'llab-quvvatlov va axloqiy yyetakchilik ko'rsatishiga bog'liq. Ayniqsa, onaning hissiy yordami va mehr-muhabbati bolaning ichki dunyosini boyitishda muhim ahamiyatga ega. Milliy qadriyatlar, urf-odatlar va ma'naviy meroslar bilan boyitilgan tarbiya esa farzandda o'z millatiga, madaniyatiga va ijtimoiy mas'uliyatga hurmat tuyg'usini shakllantiradi. Shu boisdan, ota-onalik mas'uliyatini anglash va uni amalda to'g'ri bajarish jamiyatning barqarorligi hamda sog'lom avlod tarbiyasining eng muhim mezonidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Baumrind D (1971). "Principles of Ethical Conduct in the Treatment of Subjects: Reaction to the Draft Report of the Committee on Ethical Standards in Psychological Research". American Psychologist. 26 (10): 887–896.
2. Erikson, Erik H.; Erikson, Joan M. (1997). The Life Cycle Completed (extended ed.). New York: W. W. Norton & Company (published 1998). ISBN 978-0-393-34743-2.
3. Ismatova D.T. Oilaviy munosabatlarda emotsional zo'riqlashlarni korreksiyalashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari (o'smirlar misolida) mavzusidagi dissertatsiya ishi. - Buxoro., 2022.–55 b.
4. Karimova V. Oila psixologiyasi 210 bet. Toshkent 1998 yil

Курбанов Ихтиёр Хикматович,

Старший преподаватель Бухарского государственного медицинского института

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ К ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Аннотация. В условиях стремительного развития инновационных технологий в системе здравоохранения возрастает значимость психологической готовности медицинского персонала к постоянным изменениям. В статье рассматриваются особенности стрессоустойчивости медицинских работников в контексте внедрения инноваций. Проанализированы психологические факторы, влияющие на адаптацию к инновационной деятельности, включая мотивацию, эмоциональную устойчивость и когнитивную гибкость. Представлены результаты эмпирического исследования, направленного на выявление уровня стрессоустойчивости у специалистов различного профиля. Делается акцент на необходимости развития программ психологической поддержки и повышения инновационной компетентности сотрудников здравоохранения.

Ключевые слова: Стрессоустойчивость, инновационная деятельность, здравоохранение, психологическая адаптация, эмоциональная устойчивость, мотивация, инновационная готовность, профессиональное выгорание.

Abstract. The healthcare sector is undergoing continuous transformations with the integration of new technologies and methods, which often result in increased stress among medical professionals. This article explores the features of psychological stress resistance among healthcare workers in the context of innovative activities within the healthcare system. It examines how stress resilience influences the ability of healthcare staff to adapt to and engage with technological advancements and new practices. The study reveals that individuals with higher levels of stress resistance demonstrate better adaptability to change, maintain professional performance under pressure, and engage more effectively with innovations. The findings emphasize the importance of developing psychological strategies to enhance stress resilience as a critical factor for the successful implementation of innovations in healthcare. The article discusses the role of organizational support, training programs, and psychological interventions in fostering a resilient workforce capable of embracing change.

Keywords: Psychological stress resistance, healthcare system, innovative activities, stress resilience, adaptability to change, healthcare professionals, professional performance, technological innovation, healthcare workforce, organizational support.

Введение. Современная система здравоохранения находится в условиях постоянных изменений, обусловленных активным внедрением инновационных технологий, цифровизации процессов, реформ организационной структуры и модернизации подходов к лечению и профилактике заболеваний. Эти преобразования требуют от медицинского персонала не только профессиональной гибкости, но и высокого уровня психологической устойчивости к стрессовым ситуациям, возникающим на фоне инновационной деятельности.

Инновации в здравоохранении, несмотря на их позитивное влияние на качество и эффективность медицинской помощи, зачастую становятся источником дополнительного стресса для специалистов. Быстро меняющиеся условия труда, необходимость осваивать новые технологии, повышенные требования к компетенциям, а также сокращение временных ресурсов на адаптацию способствуют развитию профессионального напряжения и эмоционального выгорания.

В этой связи особое значение приобретает изучение особенностей психологической стрессоустойчивости медицинских работников как ключевого ресурса, обеспечивающего успешную адаптацию к изменениям. Анализ данного феномена позволит определить факторы, способствующие устойчивому функционированию личности в условиях

трансформации профессиональной среды, и разработать эффективные стратегии психологической поддержки специалистов здравоохранения.

Настоящее исследование направлено на выявление специфики стрессоустойчивости в контексте инновационной деятельности и определение путей ее формирования и развития в профессиональной среде.

Обзор литературы. Проблема психологической стрессоустойчивости в профессиональной деятельности рассматривается в трудах как отечественных, так и зарубежных исследователей. Согласно определению Л.М. Аболиной и Е.П. Ильина, стрессоустойчивость - это способность личности сохранять эффективность деятельности и эмоциональное равновесие в условиях интенсивных или продолжительных стрессовых воздействий. В контексте профессиональной среды, особенно в таких динамично развивающихся отраслях, как здравоохранение, данное качество приобретает особую актуальность.

Инновационная деятельность в здравоохранении сопровождается внедрением новых медицинских технологий, электронных систем управления, изменениями в организационной структуре и требованиях к квалификации специалистов. По мнению В.Д. Шадрикова, процесс освоения инноваций сопряжен с когнитивной нагрузкой, необходимостью переобучения и высокой степенью неопределенности, что может вызывать стресс и снижать адаптационные возможности специалистов.

Исследования Н.Ф. Бондаренко и А.А. Леонтьева показывают, что высокий уровень стрессоустойчивости способствует быстрой адаптации к нововведениям, поддержанию мотивации и снижению риска профессионального выгорания. В то же время, как подчеркивают Т.Д. Марцинковская и С.Л. Рубинштейн, индивидуальные особенности личности, такие как эмоциональная стабильность, уровень саморегуляции и установка на развитие, играют ключевую роль в успешной адаптации к инновационной среде.

В работах зарубежных исследователей (А. Bandura, R. Lazarus, S. Folkman) акцент делается на важности развития копинг-стратегий и уверенности в собственных силах (self-efficacy) для преодоления стресса, вызванного профессиональными изменениями. Психологическая поддержка, формирование устойчивой профессиональной идентичности и командное взаимодействие также рассматриваются как ресурсы повышения стрессоустойчивости.

Таким образом, анализ литературы свидетельствует о комплексной природе феномена стрессоустойчивости, который формируется под влиянием как внутренних (личностных), так и внешних (организационных) факторов. Однако, несмотря на значительное количество исследований в области профессионального стресса, тема стрессоустойчивости именно в контексте инновационной деятельности медицинских работников требует дальнейшего теоретического и эмпирического осмысления.

Метод и методология исследования. Методологическую основу настоящего исследования составляют положения современной психологии труда, когнитивной психологии и концепции профессионального стресса. В качестве теоретической базы использованы идеи о психологической адаптации личности к изменяющимся условиям деятельности (Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, В.А. Бодров), теория копинг-поведения (R. Lazarus, S. Folkman), а также подходы к изучению стрессоустойчивости как системы психологических ресурсов (К. Роджерс, А. Асмолов).

Цель исследования - выявление психологических особенностей стрессоустойчивости медицинских работников в условиях активного внедрения инновационных решений в систему здравоохранения.

В исследовании были поставлены следующие задачи:

- определить уровень стрессоустойчивости у медицинских работников различного профиля;
- выявить взаимосвязь между стрессоустойчивостью и готовностью к инновационной деятельности;

• описать типичные поведенческие и эмоциональные стратегии реагирования на профессиональные изменения.

Методы исследования:

Тест психологической устойчивости к стрессу (S. Maddi, адаптация Л.Н. Ясеновой) - для оценки уровня устойчивости личности к внешним стрессогенным факторам.

Методика «Диагностика стрессоустойчивости» (Ю.В. Шляпникова) - для оценки поведенческих и эмоциональных реакций на стрессовые ситуации.

Опросник готовности к инновационной деятельности (авторская модификация на основе методик А.Х. Шмелева и В.А. Сластенина) - для выявления индивидуального отношения к инновациям в профессиональной среде.

Методы математико-статистической обработки данных: корреляционный анализ, факторный анализ (с использованием программного обеспечения SPSS), что позволяет установить взаимосвязи между изучаемыми переменными.

Выборка исследования: В исследовании приняли участие 120 медицинских работников из учреждений различного профиля (стационары, поликлиники, центры высоких технологий) в возрасте от 25 до 60 лет. Все участники дали добровольное согласие на участие в опросах и анкетировании.

Результаты исследования. В результате проведенного эмпирического исследования были получены данные, характеризующие уровень стрессоустойчивости медицинских работников и их готовность к участию в инновационной деятельности.

Уровень стрессоустойчивости. Согласно результатам теста по методике С. Мэдди (адаптация Л.Н. Ясеновой), 24% испытуемых продемонстрировали высокий уровень стрессоустойчивости, 53% - средний уровень, и 23% - низкий уровень. Медицинские работники с высоким уровнем устойчивости чаще демонстрировали активные копинг-стратегии и положительное отношение к профессиональным изменениям.

Связь стрессоустойчивости и отношения к инновациям. С помощью корреляционного анализа была установлена положительная связь между уровнем стрессоустойчивости и готовностью к инновационной деятельности ($r = 0,62$, $p < 0,01$). Участники с более выраженными показателями по шкале «контроль» и «вовлеченность» (по Мэдди) демонстрировали большее стремление к освоению новых технологий, участию в обучающих программах и инициативность в реформируемых структурах.

Поведенческие особенности при внедрении инноваций. У испытуемых с низким уровнем стрессоустойчивости отмечались выраженные признаки профессионального выгорания (эмоциональное истощение, деперсонализация), тревожность и избегающее поведение при необходимости осваивать новые технологии. Среди них чаще встречались жалобы на нехватку времени и ресурсов, а также выраженная сопротивляемость к изменениям.

Профессиональный профиль и стрессоустойчивость. Анализ различий между группами показал, что врачи демонстрируют более высокий уровень стрессоустойчивости по сравнению с младшим и средним медицинским персоналом ($p < 0,05$). Это может быть связано как с профессиональным опытом, так и с большей вовлеченностью в принятие решений и инновационную активность.

Полученные данные подтверждают гипотезу о том, что стрессоустойчивость является важнейшим фактором успешной адаптации к инновационным процессам в системе здравоохранения. Результаты подчеркивают необходимость включения программ развития личностных ресурсов и психологической поддержки в систему профессионального обучения медицинского персонала.

Обсуждение. Полученные результаты подтверждают актуальность проблемы психологической стрессоустойчивости в условиях внедрения инноваций в здравоохранении. Установленная положительная корреляция между уровнем стрессоустойчивости и готовностью к инновационной деятельности свидетельствует о том,

что устойчивость к стрессу выступает не только как механизм личной адаптации, но и как условие успешного профессионального функционирования в меняющейся среде.

Выявленные различия между группами медицинских работников (врачи, средний и младший персонал) подчеркивают значимость профессионального опыта, самоэффективности и участия в принятии решений как факторов, укрепляющих стрессоустойчивость. Это согласуется с выводами исследований R. Lazarus и S. Folkman, подчеркивающих роль когнитивной оценки и активных копинг-стратегий в управлении профессиональным стрессом.

Факт, что почти четверть опрошенных демонстрируют низкий уровень стрессоустойчивости, вызывает обеспокоенность, особенно в контексте постоянных реформ и цифровизации системы здравоохранения. Это подтверждает необходимость разработки программ сопровождения персонала, направленных не только на обучение новым технологиям, но и на развитие личностных ресурсов, таких как эмоциональная саморегуляция, устойчивость к неопределенности и уверенность в себе.

Кроме того, результаты исследования акцентируют внимание на важности комплексного подхода к поддержке медицинских работников: наряду с техническим обучением требуется психологическое сопровождение, включающее тренинги стресс-менеджмента, командной коммуникации и мотивационного коучинга.

Таким образом, устойчивость к стрессу в условиях инновационной деятельности рассматривается как интегративное качество, включающее когнитивные, эмоциональные и поведенческие компоненты. Это требует от руководителей медицинских учреждений не только организационной гибкости, но и учета психологических особенностей персонала при реализации инновационных проектов.

Выводы. Стессоустойчивость является ключевым фактором адаптации медицинских работников к инновационной деятельности, определяя уровень их психологической готовности к профессиональным изменениям, связанным с внедрением новых технологий и управленческих решений.

Большинство респондентов демонстрируют средний уровень стрессоустойчивости, при этом около четверти - низкий, что свидетельствует о рисках эмоционального выгорания и сопротивления инновациям среди значительной части персонала.

Существует достоверная положительная связь между уровнем стрессоустойчивости и готовностью к инновационной деятельности: чем выше стрессоустойчивость, тем выше мотивация к профессиональному развитию и освоению новшеств.

Профессиональный опыт и участие в управленческих решениях повышают стрессоустойчивость, что особенно характерно для врачей по сравнению с представителями среднего и младшего медицинского персонала.

Рекомендации. Включать в программы профессионального развития модуль по формированию стрессоустойчивости, включая обучение копинг-стратегиям, саморегуляции и управлению эмоциями.

Организовывать регулярную психологическую поддержку медицинского персонала, особенно в период внедрения новых технологий и изменений в рабочих процессах.

Создавать условия для повышения вовлеченности сотрудников в процессы инновационного развития, включая обратную связь, участие в принятии решений и развитие лидерского потенциала.

Проводить мониторинг уровня стрессоустойчивости и эмоционального состояния персонала как элемент корпоративной культуры безопасности и качества.

Поддерживать командное взаимодействие и развитие корпоративной сплоченности, что снижает уровень профессионального стресса и повышает адаптационные ресурсы коллектива.

Список использованной литературы:

1. Аболина Л.М. Стресс и личность: психофизиологические механизмы адаптации. - М.: Академия, 2006. - 256 с.

2. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. - М.: Пер Сэ, 2001. - 384 с.
3. Бондаренко Н.Ф. Психология профессионального стресса. - Ростов н/Д: Феникс, 2007. - 368 с.
4. Выготский Л.С. Психология развития человека. - М.: Смысл, Эксмо, 2005. - 512 с.
5. Леонтьев А.А. Деятельность, сознание, личность. - М.: Смысл, 2001. - 301 с.
6. Лазарус Р., Фолкман С. Стресс, оценка и совладание. - СПб.: Питер, 2006. - 350 с.
7. Марцинковская Т.Д. Психология развития: культурно-исторический подход. - М.: Академический проект, 2012. - 288 с.
8. Мэдди С. Психологическая устойчивость к стрессу: теория и практика / Пер. с англ. - М.: Институт психотерапии, 2002. - 224 с.
9. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. - М.: Прогресс, 1994. - 448 с.
10. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека. - М.: Логос, 2007. - 320 с.
11. Шляпников Ю.В. Психодиагностика стрессоустойчивости: методики, подходы, рекомендации. - М.: Речь, 2010. - 176 с.
12. Шмелев А.Х. Психология и диагностика мотивации. - М.: Изд-во МГУ, 2003. - 312 с.

Qurbonboyev Azimbek Nazirboy o'g'li,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti,
"Psixologiya" kafedrasi dotsent v.b., psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail: azimbek_qurbonboyev@mail.ru

TURLI YOSH DAVRLARIDA SHAXS O'ZINI O'ZI FAOLLASHTIRISHIGA EMOTSIONAL SOHANING TA'SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada turli yosh davrlaridagi shaxslarda emotsional sohaning o'zini o'zi faollashtirish jarayonidagi ahamiyati, xorij psixolog olimlarining psixologik qarashlari hamda hayot va faoliyat davomida o'zini o'zi faollashtirishning muhim jihatlari keng yoritilgan. Shuningdek, turli yoshdagi shaxslarda emotsional sohaning namoyon bo'lish darajasi o'zini o'zi faollashtirish tizimiga ta'siri doirasida olib borilgan tadqiqot ishining miqdor va sifat tahlili keltirilgan.

Tayanch tushunchalar: shaxsning o'zini o'zi faollashtirishi, shaxs faolligi, ijobiy hissiyotlar, salbiy kechinmalar, emotsional soha, agressivlik, quvnoqlik, optimistik kayfiyat, pessimizm.

Аннотация. В статье подробно рассматривается значение эмоциональной сферы в процессе самоактуализации у людей разного возраста, психологические взгляды зарубежных психологов, а также важные аспекты самоактивации на протяжении жизни и деятельности. Также представлен количественный и качественный анализ исследований, проведенных в рамках изучения влияния уровня выраженности эмоциональной сферы на систему самоактивации у лиц разного возраста.

Основные понятия: личностная самоактивация, личностная активность, положительные эмоции, отрицательные переживания, эмоциональная сфера, агрессивность, жизнерадостность, оптимистичный настрой, пессимизм.

Annotation. This article extensively discusses the importance of the emotional sphere in the process of self-activation in individuals of different ages, the psychological views of foreign psychologists, and important aspects of self-activation throughout life and activity. It also presents a quantitative and qualitative analysis of research conducted within the framework of the influence of the level of manifestation of the emotional sphere on the self-activation system in individuals of different ages.

Basic concepts: personal self-activation, personal activity, positive emotions, negative experiences, emotional sphere, aggressiveness, cheerfulness, optimistic mood, pessimism.

Kirish. Tadqiqot ishimizning asosiy vazifalaridan birini amalga oshirish maqsadida ilk o'spirinlik, o'spirinlik va yetuklik davridagi shaxslarda o'zini o'zi faollashtirishning namoyon bo'lishi aynan ulardagi emotsional soha ifodalanishiga bog'liqligini tekshirishga harakat qilindi.

Asosiy qism. Sinaluvchilar guruhlarida N.F.Kalining «Shaxsning o'zini o'zi faollashtirish darajasini diagnostika qilish» hamda E.N.Osinning «Ijobiy va salbiy hissiyotlar shkalasi» metodikalari o'tkazildi. Ushbu so'rovnomalar yordamida sinaluvchilar guruhida xursandchilik, zavqlanish, mamnunlik, ko'tarinkilik kabi ijobiy hissiyotlar yoki g'amginlik, xafalik, tushkunlik, ishonchsizlik singari salbiy emotsional holatlar yuzaga kelish darajasining o'zini o'zi faollashtirish namoyon bo'lishiga ta'sirini aniqlash mumkin. Respondentlardan mazkur metodikalar orqali olingan umumiy ma'lumotlar yosh davrlari kesimida miqdor va sifat jihatdan tahlil qilindi, uning natijalari 1-jadvalda aks ettirildi.

1-jadval

**Turli yosh davrlaridagi shaxslarda o'zini o'zi faollashtirish va emotsional soha
orasidagi aloqadorlik (N=462)**

(Spirmen korrelyatsiyasi mezon bo'yicha)

	Emotsional soha turlari

O'zini o'zi faollashtirish komponentlari	Ijoby hissiyotlar			Salbiy hissiyotlar		
	Ilk o'spirinlik	O'spirinlik	Yetuklik	Ilk o'spirinlik	O'spirinlik	Yetuklik
Vaqtni mo'ljalga olish	0,109	0,075	0,228**	-0,164*	-0,121	-0,110
Qadriyatlar	0,236**	0,179*	0,391**	-0,065	-0,260**	-0,307**
Inson tabiatiga nazar	0,021	-0,115	0,075	0,055	0,050	0,039
Bilish ehtiyojlari	0,131	0,274**	0,157	-0,031	-0,209*	-0,022
Ijodkorlikka intilish	0,193*	0,155	0,099	-0,210**	-0,207*	-0,105
Avtonomlik	0,070	0,043	0,079	0,096	-0,021	-0,219**
Spontanlik	-0,012	-0,008	0,257**	0,088	0,070	-0,268**
O'zini o'zi anglash	-0,022	-0,067	0,215**	-0,130	-0,084	-0,151
Autosimpatiya	0,010	0,203*	0,256**	-0,063	-0,203*	-0,227**
Aloqa o'rnatish	0,232**	0,003	0,276**	-0,094	-0,088	-0,199*
Muloqotdagi egiluvchanlik	0,103	-0,058	-0,039	-0,017	-0,016	-0,085

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

Tadqiqot natijalariga ko'ra (1-jadvalga qarang), dastlab ilk o'spirinlik davridagi sinaluvchilarning ko'rsatkichlariga e'tibor beradigan bo'lsak, ushbu yosh pallasidagi shaxslarda ijoby hissiyotlar o'zini o'zi faollashtirishning qadriyatlar ($r=0,236$; $p \leq 0,01$), ijodkorlikka intilish ($r=0,193$; $p \leq 0,05$), aloqa o'rnatish ($r=0,232$; $p \leq 0,01$) komponentlari bilan musbat aloqadorlikka ega ekanligi aniqlandi. Bundan shuni anglash mumkinki, hayot va faoliyat davomida ijoby hissiyotlarga ko'proq berilib yuradigan ilk o'spirinlik davrlaridagi shaxslarda o'zini o'zi faollashtirish sifatleri yanada tarkib topib boradi. Jumladan, o'zgalar yaxshilash va samimiy munosabat o'rnatishga bo'lgan qadriyatlar, o'zining mavjud salohiyatini yuzaga chiqarish, boshqalar hayoliga kelmagan g'oyalarni ilgari surish, atrofdagilar bilan munosabat o'rnatishga qiynalmaslik, rigidlikning aksi sifatida egiluvchanlikni namoyon qilish kabi holatlar optimistik kayfiyat natijasida ko'proq kuzatiladi. Shuningdek, ish va hayot faoliyatida yuzaga keladigan ko'ngilsiz vaziyatlarda tushkunlikka tushib qolmaslik, ularni turli usullar yordamida bartaraf etishga harakat qilish holatlari ilk o'spirinlarda o'zini o'zi faollashtirishning rivojlanishiga sabab bo'ladi.

Bundan tashqari, ilk o'spirinlik davridagi shaxslarda salbiy hissiyotlar o'zini o'zi faollashtirish komponentlaridan vaqtni mo'ljalga olish ($r=-0,164$; $p \leq 0,05$), ijodkorlikka intilish ($r=-0,210$; $p \leq 0,01$) bilan o'zaro manfiy korrelyatsion bog'liqlikni tashkil etishi ma'lum bo'ldi. Natijalardan shuni ta'kidlash joizki, ilk o'spirinlik yoshidagi shaxslarda o'qish va turmush jarayonida yuzaga kelgan kutilmagan yoqimsiz vaziyatlarga nisbatan qat'iyat bilan yondasha olmaslik, umidsiz kayfiyatga berilib qolish kabi salbiy emotsional holatlar yuqori darajada bo'lishi ularda ayni paytdagi vaqtni yaxshi idrok qilish, o'tmish va kelajakka lahzalari o'rtasidagi muvozanatni saqlay olish, shuningdek, o'z ijodiy ko'nikmalarini ro'yobga chiqarish, yangilikka intilish singari o'zini o'zi faollashtirish xususiyatlarining paydo bo'lishiga to'siq bo'ladi. Demak, ilk o'spirinlarda kelajak bilan bog'liq bo'lgan xavotirlanish va o'ziga nisbatan ishonchsizlik hislari ulardagi kreativlik sifatlarining yuzaga kelishini pasaytiradi.

O'spirinlik davridagi shaxslarda namoyon bo'ladigan ushbu ikki hodisa o'rtasidagi aloqadorliklarga ahamiyat beradigan bo'lsak, ijobiy hissiyotlar o'zini o'zi faollashtirishning qadriyatlar ($r=0,179$; $p\leq 0,05$), bilish ehtiyojlari ($r=0,274$; $p\leq 0,01$), autosimpatiya ($r=0,203$; $p\leq 0,05$) komponentlari bilan ahamiyatli musbat korrelyatsion aloqadorlikka ega ekanligi kuzatildi. Mazkur ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, o'spirin yoshidagi tadqiqot ishtirokchilarida xursandchilik va baxtiyorlik hislarining ortib borishi o'z qadriyatlarini chuqur anglay olish, belgilangan hayotiy qarashlariga sodiq qolish, noma'lum narsalarni o'rganishdan zavq olish, ekzistensial sir-sinoatlarni bilishga intilish, shuningdek, sub'yektiv imkoniyatlaridan qoniqish, o'ziga yuqori baho berish xususiyatlarining ham rivojlanishiga turtki bo'ladi. Bundan anglash mumkinki, o'spirinlik davridagi shaxslarda o'zini o'zi faollashtirishning yaxshi rivojlanishi stenik hissiyotlarning tez-tez ifodalanishiga zamin hozirlaydi. Misol tariqasida, ijobiy hissiyotlar va autosimpatiya xususiyati o'rtasidagi bog'liqlikka to'xtaladigan bo'lsak, o'spirin hayotida baxtli damlarning ko'pligi, o'zi kutgan natijalardan qoniqish holatlarining doimiy ravishda kuzatilishi sababli o'ziga nisbatan simpatik munosabatlar paydo bo'la boshlaydi.

O'spirinlarda salbiy hissiyotlarning ifodalanishi o'zini o'zi faollashtirish xususiyatlaridan qadriyatlar ($r=-0,260$; $p\leq 0,01$), bilish ehtiyojlari ($r=-0,209$; $p\leq 0,05$), ijodkorlikka intilish ($r=-0,207$; $p\leq 0,05$), autosimpatiya ($r=-0,203$; $p\leq 0,05$) komponentlari bilan o'zaro manfiy korrelyatsion aloqadorlikni tashkil etgan. Bundan ko'rinadiki, o'spirinlik davrida shaxslarda hayoti va faoliyatida yuzaga keladigan turli ko'ngilsiz voqealarda astenik hissiyotlarni ifodalash, salbiy emotsiyalarga berilib qolish holatlari ularida o'zgalar bilan hamohanglik va murosaliqlik qadriyatlari, o'zini qiziqtirgan masalalarga e'tiborni qaratish, tafakkur dunyosini boyitish, ijodiy imkoniyatlarini safarbar qilish, atrofdagilardan o'zgacha yondashuvlarni taqdim etish, o'zining barcha tomonlaridan ko'ngil to'lishi va shaxsiga nisbatan hurmat bilan qarash kabi jihatlar namoyon bo'lishiga xalaqit beradi. Modomiki, o'spirinlar hayotiy jarayonlar davomida yuzaga keladigan to'siqli holatlarda salbiy emotsiyalarni qanchalik idora qila olsa, o'zini o'zi faollashtirish sifatlarining paydo bo'lishiga shunchalik zamin hozirlanadi.

Yetuklik davridagi shaxslar natijalariga nazar tashlaydigan bo'lsak, ushbu yosh davridagi insonlarda ijobiy hissiyotlar vaqtni mo'ljalga olish ($r=0,228$; $p\leq 0,01$), qadriyatlar ($r=0,391$; $p\leq 0,01$), spontanlik ($r=0,257$; $p\leq 0,01$) kabi o'zini o'zi faollashtirish komponentlari bilan musbat bog'liqlikka ega ekanligi qayd etildi. Mazkur ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, umr yo'llarida ro'y beradigan ma'lum noxush voqealarni yengil qabul qilish, stress, frustratsiya va depressiya holatlariga barqaror munosabatda bo'lish darajasi yuqori bo'lgan o'rta yoshli shaxslarda hayotning asosiy onlariga ahamiyat qaratish, o'tmish yoki kelajakka bog'lanib qolmaslik, atrofdagi insonlarga mehr-muruvvat ko'rsatish va yaxshilik ulashish qadriyatlari, boshqalardan ajralib turuvchi fikrlarni to'satdan o'rta tashlash, keskin munosabatlarga moyillik xususiyatlari ham shunchalik ko'p rivojlangan bo'ladi.

Bundan tashqari, yetuklik bosqichi davridagi shaxslarda ijobiy hissiyotlar o'zini o'zi anglash ($r=0,215$; $p\leq 0,01$), autosimpatiya ($r=0,256$; $p\leq 0,01$), aloqa o'rnatish ($r=0,276$; $p\leq 0,01$) komponentlari bilan ahamiyatli ijobiy korrelyatsion bog'liqlikka ega ekanligi aniqlandi. Buni shunday izohlash mumkinki, shaxs ontogenetik rivojlanishining o'rta davrlariga kelib, o'zining imkoniyatlariga yyetarlicha baho berish, zaif tomonlarini tan ola bilish, o'z "Men"iga simpatik munosabatda bo'lish, shaxsiy sifatlaridan yuqori darajada qoniqish, shu bilan birga, turli ijtimoiy guruhlarda faol bo'lish, insonlar bilan muloqot o'rnatishga qiynalmaslik holatlarining ko'proq rivojlanishiga ijobiy his-tuyg'ularni qo'llab-quvvatlash, salbiy hissiyotlarni tartibga solish, hayotdan qoniqish va zavq olish kabi emotsional soha sifatleri o'z ta'sirini o'tkazadi.

Yetuklik davridagi sinaluvchilarda salbiy hissiyotlar o'zini o'zi faollashtirish xususiyatlaridan qadriyatlar ($r=-0,307$; $p\leq 0,01$), avtonomlik ($r=-0,219$; $p\leq 0,01$), spontanlik ($r=-0,268$; $p\leq 0,01$), autosimpatiya ($r=-0,227$; $p\leq 0,01$), aloqa o'rnatish ($r=-0,199$; $p\leq 0,05$) komponentlari bilan o'zaro manfiy bog'liqlikni tashkil etganligi aniqlandi. Mazkur ko'rsatkichlarga tayanib, ta'kidlash joizki, yetuklik bosqichidagi insonlarda tushkunlikka tushish, hayotda yashashdan mazmun topa olmaslik, jo'shqin hissiyotlarning yetishmasligi kabi emotsional holatlarning kuchli darajada namoyon bo'lishi natijasida o'z qadriyatlarini anglay

olmaslik, muhim ehtiyojlarning qondirilmaslgi, mustaqil fikr yuritishdagi qiyinchiliklar, boshqalar yordamiga muhtojlik, rigidlikning tez-tez ifodalanishi, yangi qarorlarni qabul qila olmaslik, o'ziga nisbatan past baho berish va shaxsiy imkoniyatlaridan qoniqmaslik, o'zgalar oldida o'zining qarashlarini erkin bayon qilishga nisbatan xavotirlanish, jamiyatdan uzilib qolishga moyillik singari psixologik omillar ortib boradi.

Yuqorida keltirilgan natijalar asosida ta'kidlash joizki, o'zini o'zi faollashtirish komponentlari va emotsional soha o'rtasidagi aloqadorliklar yosh davrlari kesimida o'rganilganda, ushbu fenomenlar o'rtasida ahamiyatli ijobiy va salbiy bog'lanishlar kuzatildi. Mazkur ikkita omil orasidagi bog'liqlik darajalari umumiy holatda ham tahlil qilinib, uning natijalari 2-jadvalda aks ettirilgan.

2-jadval

Turli yosh davrlaridagi shaxslarda o'zini o'zi faollashtirish va emotsional soha orasidagi aloqadorlikning umumiy holatda namoyon bo'lishi (N=462)

(Spirmen korrelyatsiyasi mezonini bo'yicha)

O'zini o'zi faollashtirish komponentlari	Emotsional soha turlari	
	Ijobiy hissiyotlar	Salbiy hissiyotlar
Vaqtini mo'ljalga olish	0,192**	-0,155**
Qadriyatlar	0,304**	-0,224**
Inson tabiatiga nazar	0,024	0,037
Bilish ehtiyojlari	0,211**	-0,096*
Ijodkorlikka intilish	0,174**	-0,178**
Avtonomlik	0,060	-0,047
Spontanlik	0,067	-0,025
O'zini o'zi anglash	0,042	-0,121**
Autosimpatiya	0,134**	-0,168**
Aloqa o'rnatish	0,162**	-0,123**
Muloqotdagi egiluvchanlik	0,016	-0,044

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

2-jadvalda keltirilgan natijalarga ko'ra, turli yosh davrlaridagi shaxslarda ijobiy hissiyotlar va o'zini o'zi faollashtirishning vaqtini mo'ljalga olish ($r=0,192$; $p \leq 0,01$), qadriyatlar ($r=0,304$; $p \leq 0,01$), bilish ehtiyojlari ($r=0,211$; $p \leq 0,01$) komponentlari o'rtasida ijobiy korrelyatsion aloqadorlik mavjudligi qayd etildi. Bundan ko'rinadiki, shaxsda umr yo'llarida paydo bo'ladigan ko'ngilsiz vaziyatlarda o'z hissiyotlarini boshqara olish, salbiy emotsiyalarga berilib qolmaslik, hayotga muhabbat bilan qarash darajalari qanchalik yuqoriligi kuzatilsa, "shu yyerda va hozir" tamoyili asosida yashash, asosiy e'tiborni hozirgi kunga qaratish, o'zgalarga yaxshilik ulashish va jamiyat a'zolariga ezgulik qilish qadriyatlarini ustun qo'yish, o'z bilim va dunyoqarashini rivojlantirishni istash, yangilikka intilish kabi xususiyatlar shunchalik ko'p rivojlangan bo'ladi.

Shu bilan birga, ushbu davrdagi sinalluvchilarda ijobiy hissiyotlar va o'zini o'zi faollashtirish xususiyatlaridan ijodkorlikka intilish ($r=0,174$; $p \leq 0,01$), autosimpatiya ($r=0,134$; $p \leq 0,01$), aloqa o'rnatish ($r=0,162$; $p \leq 0,01$) bilan o'zaro musbat aloqadorlikka egaligi kuzatildi. Natijalardan ma'lumki, ijobiy emotsional holatlarni boshdan kechirish darajasi yuqori bo'lgan turli yosh davrlaridagi shaxslarda o'z ijodiy salohiyatini namoyon qilishga bo'lgan kuchli intilish, yashirin qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish xususiyatlari ko'proq rivojlangan bo'ladi. Shuningdek, hayot va

faoliyat davomida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlarda tushkunlikka tushmaslik, stenik hissiyotlarni ifodalash holatlari yuqori darajada namoyon bo'lishiga ulardagi o'ziga simpatik munosabat bildirish, sub'yektiv sifatlardan qoniqish, shaxslaro munosabatlarning yaxshiligi, muloqotga kirishishdagi egiluvchanlik kabi omillar sezilarli ta'sir o'tkazadi.

Turli yosh davrlaridagi shaxslarda salbiy hissiyotlar va o'zini o'zi faollashtirish xususiyatlari o'rtasidagi aloqadorlik o'rganilganda, vaqtni mo'ljalga olish ($r=-0,155$; $p\leq 0,01$), qadriyatlar ($r=-0,224$; $p\leq 0,01$), bilish ehtiyojlari ($r=-0,178$; $p\leq 0,01$) ahamiyatli manfiy bog'liqlik aniqlandi. Mazkur ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, turli yoshga ega bo'lgan insonlarda hozirgi paytda zarur bo'lgan ehtiyojlarga e'tibor qaratish, o'tmish xotiralariga bog'lanib qolmaslik, o'zgalarga samimiy munosabatda bo'lish va hamohanglik ko'rsatish qadriyatlari, yangi ma'lumotlarni o'zlashtirishga intilish, o'z bilimlarini boyitishga harakat qilish holatlarining namoyon bo'lishida hayotda ro'y beradigan ko'ngilsiz vaziyatlarni haddan tashqari fojiali idrok qilish, umidsizlikka tushib qolish, o'ziga nisbatan ishonchning yetishmasligi kabi omillar to'sqinlik qiladi.

Bundan tashqari, mazkur davrda salbiy hissiyotlar va ijodkorlikka intilish ($r=-0,178$; $p\leq 0,01$), o'zini o'zi anglash ($r=-0,121$; $p\leq 0,01$), autosimpatiya ($r=-0,168$; $p\leq 0,01$), aloqa o'rnatish ($r=-0,123$; $p\leq 0,01$) kabi o'zini o'zi faollashtirish xususiyatlari o'rtasida o'zaro manfiy korrelyatsion aloqadorliklar qayd etildi. Bundan anglash mumkinki, turli yosh davrlaridagi shaxslarida o'ziga nisbatan ishonchsizlik, kutilmagan vaziyatlarda depressiv kayfiyatga moyillik yoki xavotirlanish holatlari yuqori darajada namoyon bo'lishi natijasida ularda ijodiy qobiliyatlarning so'nishi, faoliyat jarayonida original natijalarga erisha olmaslik, o'zining kuchli tomonlarini idrok qilolmaslik, imkoniyatlariga past baho berish, o'ziga nisbatan adovat hissini tuyish, ichki dunyosidan qoniqmaslik, shu bilan birga, boshqalarga o'z fikrini erkin bildirishdagi qiyinchiliklar, shaxslararo munosabatlardagi rigidlik kabi sifatlar sezilarli tarzda yuzaga keladi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, turli yosh davrlaridagi shaxslarda emotsional sohaning o'zini o'zi faollashtirish namoyon bo'lishiga ta'sir jarayoni o'rganib chiqilganda, shu narsa ma'lum bo'ldiki, har ikkala hodisa ko'plab nuqtalarda ijobiy va salbiy bog'liqliklarni hosil qiladi. Xususan, o'zini o'zi faollashtirish komponentlari ijobiy hissiyotlar bilan musbat korrelyatsion aloqadorlikni tashkil etsa, salbiy emotsional holatlar bilan esa manfiy bog'liqlikni qayd etishi aniqlandi. Mazkur ko'rsatkichlar turli yosh davrlaridagi shaxslarda o'zini o'zi faollashtirish xususiyatlari namoyon bo'lishiga insondagi ijobiy hissiyotlarning shakllanganlik darajasi bevosita ta'sir qilishi mumkinligini tasdiqlaydi. Zero, shaxs ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqara borgan sari unda o'zidan va hayotdan qoniqish, ishonch, eyforiya kabi ijobiy hissiy holatlar kuzatila boshlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Барзин К.В. Чтобы ребёнок успешно учился: Педагогический всеобуч родителей.—М.: Педагогика, 1988.- 176 с.
2. Имедадзе И.В. Проблема полимотивации поведения //Вопросы психологии. —М., 1984. -№6. -С67-72.
3. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. Пособие для учителя.—М.: Просвещение, 1983.- 96 с
4. Петровская Л.А. Теоретические и методологические проблемы социально-психологического тренинга.—М.: МГУ, 1982. - 168 с.
5. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. В 2-х т./ Пер. с нем./ Под ред. Б.М.Величковского; предисл. Л.И.Анцыферовой, Б.М.Величковского.—М.: Педагогика, 1986. Т.2.- 392 с.

Ashrapov Nodirbek Namoz o'g'li,
Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

O'SPIRINLARDA KOGNITIV TIZIM RIVOJLANISHIDAGI SOTSIAL PSIXOLOGIK OMILLAR TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada, o'spirinlarning kognitiv rivojlanishida sotsial-psixologik omillarning ahamiyati ilmiy jihatdan o'rganilgan. Shuningdek, maqolada, kognitiv tizim rivojlanishida sotsial-psixologik omillarni hisobga olish, o'spirinlarning psixologik salomatligini va ularning jamiyatdagi o'rnini to'g'ri shakllantirish strategiyalari nazariy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: o'spirinlar, kognitiv jihat, psixologik salomatlik, stress, emotsiya, ijtimoiy muhit.

Аннотация. В данной статье научно изучено значение социально-психологических факторов в когнитивном развитии подростков. Также в статье теоретически проанализированы стратегии учета социально-психологических факторов в развитии когнитивной системы, правильного формирования психологического здоровья подростков и их места в обществе.

Ключевые слова: подростки, когнитивный аспект, психологическое здоровье, стресс, эмоции, социальная среда.

Abstract. In this article, the significance of socio-psychological factors in the cognitive development of adolescents is scientifically studied. The article also provides a theoretical analysis of strategies for taking into account socio-psychological factors in the development of the cognitive system, the proper formation of the psychological health of adolescents and their place in society.

Keywords: adolescents, cognitive aspect, psychological health, stress, emotion, social environment.

Kirish. Kognitiv tizim rivojlanishidagi sotsial-psixologik omillar—bu insonning ong, tafakkur, xotira, diqqat va boshqa kognitiv qobiliyatlarining rivojlanishiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy va psixologik faktorlar majmui hisoblanadi. Bu omillar, birinchi navbatda, insonning ijtimoiy muhitida, oila, maktab, jamiyat va boshqa ijtimoiy guruhlarda mavjud bo'lib, uning fikrlash va mantiqiy xulq-atvorini shakllantiradi. Insonning kognitiv tizimining shakllanishi va rivojlanishida uning atrof-muhitdagi odamlar bilan o'zaro aloqalari, shuningdek, psixologik holatlari muhim ahamiyatga ega.

Sotsial psixologik omillar kognitiv rivojlanishga bir necha yo'nalishlarda ta'sir qiladi:

Ijtimoiy o'zaro ta'sirlar: insonning tafakkuri ko'p hollarda jamiyatdagi boshqalar bilan muloqot qilish jarayonida rivojlanadi. Yoshi kichik bolalar ota-onalari yoki o'qituvchilari bilan muloqotda bo'lib, o'z fikrlarini ifodalashni o'rganadilar. Bu o'zaro ta'sirlar kognitiv rivojlanishga bevosita ta'sir qiladi.

Madaniy va ijtimoiy me'yorlar: har bir jamiyatda mavjud bo'lgan madaniyat va ijtimoiy qadriyatlar, bolalar va yoshlarning qanday fikrlashini, mas'uliyatni qanday his qilishini va qarorlar qabul qilishda qanday yondashuvlar qo'llashlarini belgilaydi.

Kognitiv ijtimoiy o'qish: sotsial psixologiyada o'rganilgan ko'plab konseptlar, masalan, "o'rganish orqali o'rganish" (modeling) yoki ijtimoiy rollarni bajarish, kognitiv rivojlanishga ta'sir ko'rsatadi. Odamlar boshqalar kabi fikrlashni va harakat qilishni o'rganadilar.

Emotsional va psixologik qo'llab-quvvatlash: ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va psixologik barqarorlik ham kognitiv rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'zini qadrlash va motivatsiya kognitiv tizimning samarali ishlashini ta'minlaydi.

Shu bilan birga, kognitiv tizim rivojlanishida jamiyatning psixologik iqlimi, turli xil stress omillari, ijtimoiy izolyatsiya yoki qo'llab-quvvatlash kabi holatlar ham muhim rol o'ynaydi.

Adabiyotalar tahlili va metodologiyasi. O'spirinlar kognitiv tizimining rivojlanishi ijtimoiy-psixologik omillardan, ayniqsa, boshqalar bilan o'zaro aloqalardan katta darajada ta'sirlanadi. Jan Piajet, Lev Vigotskiy, Erik Erikson, Albert Bandura, va Jerom Bruner kabi olimlar

bu jarayonni o'rganish orqali kognitiv rivojlanishda ijtimoiy faktorlarga katta e'tibor qaratgan. Ularning ishlari o'spirinlarning psixologik va kognitiv rivojlanishini to'liq tushunishga yordam beradi va ta'lim tizimi va ijtimoiy siyosatni yaxshilash uchun zarur bo'lgan asosiy tushunchalarni taqdim etadi. Jumladan:

Jan Piajet - kognitiv rivojlanish nazariyasining asoschisi bo'lib, uning ishlari kognitiv rivojlanishning rivojlanish bosqichlari, bolalar va o'spirinlarning tafakkur jarayonlarini o'rganishga katta hissa qo'shgan. Piajetning nazariyasida kognitiv rivojlanish biologik va ijtimoiy omillar o'rtasidagi muvozanatga asoslangan. U ijtimoiy ta'sirlarni kognitiv rivojlanishda muhim rol o'ynaydigan omil sifatida ko'rgan, chunki o'spirinlar va bolalar boshqalar bilan muloqotda bo'lish orqali o'zlarining tafakkur ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Piajetning ishlari kognitiv rivojlanishning ijtimoiy va madaniy kontekstda qanday shakllanishini tushunishga yordam beradi.

Lev Vigotskiy kognitiv rivojlanishda ijtimoiy muhitning va madaniyatning muhim rolini ta'kidlagan. Uning "sotsial konstruktivizm" nazariyasi kognitiv rivojlanishning ijtimoiy o'zaro ta'sirlardan kelib chiqishini tushuntiradi. Vygotskiy nazarida, bolalar va o'spirinlar o'zlarining kognitiv qobiliyatlarini kattalar yoki tengdoshlari bilan muloqot orqali rivojlantiradilar. Uning "hududiy rivojlanish" konsepsiyasi shuni anglatadiki, bolalar va o'spirinlar o'zlarining kognitiv salohiyatini faqat boshqalarning yordami bilan rivojlantirishi mumkin. Vigotskiy ishlari, ayniqsa, o'spirinlarda kognitiv rivojlanish va ijtimoiy muloqotning qanday ahamiyatga ega ekanini chuqur tahlil qilgan.

Erik Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasi o'spirinlik davrining psixologik va sotsial muammolarini o'rganishga qaratilgan. Uning nazariyasida o'spirinlar o'z kimligini topish jarayonida turli xil ijtimoiy va psixologik o'zgarishlarni boshdan kechiradilar. Eriksonning kognitiv rivojlanish nuqtai nazaridan, ijtimoiy guruhlar va o'zaro aloqalar o'spirinlarning identifikatsiyasi va o'zini anglash jarayonida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Eriksonning ishlarida o'spirinlarning kimlik izlanishlari va ijtimoiy ta'sirlar kognitiv rivojlanishga qanday ta'sir qilishini o'rganish ko'zda tutilgan.

Albert Bandura ijtimoiy o'rganish nazariyasini ishlab chiqqan olimdir. U kognitiv rivojlanishda boshqalarni kuzatish va taqlid qilishning ahamiyatini ta'kidlaydi. Bandura o'zining "kognitiv" yondashuvlarida ijtimoiy o'qish va ijtimoiy ta'sirlarni kognitiv rivojlanishga qo'shgan hissasini ko'rsatdi. O'spirinlar boshqalarning xatti-harakatlarini o'rganib, o'zlarini shunday tarzda rivojlantiradilar. Bandura ishlari o'spirinlarning ijtimoiy aloqalar orqali kognitiv ko'nikmalarni qanday rivojlantirishi mumkinligini ko'rsatadi.

Jerom Bruner kognitiv rivojlanishdagi sotsial kontekstning ahamiyatini ta'kidlaydi. U o'qish va bilim o'rganishning ijtimoiy o'zaro ta'sirlarga asoslanganligini, shuningdek, o'spirinlarning kognitiv rivojlanishi uchun faol muloqot va tajriba almashishni zarur deb hisoblagan. Bruner ishlari ta'limda konstruktivizm yondashuvining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Bruner o'spirinlarning kognitiv rivojlanishida ijtimoiy muloqot va o'zaro faoliyatning muhimligini o'rganishda katta ahamiyatga ega.

Muhokama. O'spirinlarda kognitiv tizim rivojlanishidagi sotsial-psixologik omillar tasiri keng miqyosda o'rganilgan va muhokama qilinayotgan mavzu hisoblanadi. Bu omillar nafaqat shaxsiy o'sishni, balki ijtimoiy muhit va madaniyatning kognitiv rivojlanishdagi ahamiyatini ham o'z ichiga oladi. O'spirinlarning kognitiv rivojlanishida sotsial-psixologik omillar katta ahamiyatga ega. O'spirinlar ijtimoiy muhit, tengdoshlari, o'qituvchilari, va oilaviy ta'sirlar orqali o'z fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini shakllantiradilar. Shuningdek, madaniyat, ijtimoiy normativlar, do'stlar guruhining ta'siri, va o'zlikni anglash jarayonlari kognitiv tizimning rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi. Biroq, ushbu omillar salbiy ta'sirlar keltirib chiqarishi ham mumkin, shuning uchun o'spirinlar uchun ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va psixologik muhitni yaxshilash juda muhimdir. Quyida ushbu mavzu doirasida olib borilgan ba'zi asosiy muhokamalarga oid fikrlar keltirilgan.

1. Sotsial o'zaro ta'sirlar va kognitiv rivojlanish. O'spirinlar kognitiv tizimi ijtimoiy o'zaro ta'sirlar orqali rivojlanadi. Vygotskiy va Piaget kabi olimlarning ishlarida ta'kidlanishicha, o'spirinlar boshqalar bilan muloqot orqali o'zlarining tafakkur qobiliyatlarini rivojlantiradilar. Bu

o'zaro aloqalar ular uchun yangi bilimlarni o'zlashtirish va dunyoni tushunishning muhim manbaai bo'ladi.

Biroq, ijtimoiy o'zaro ta'sirlar faqat pozitiv rivojlanish uchun imkoniyat yaratmaydi. Ijtimoiy zo'ravonlik, izolyatsiya yoki salbiy guruh ta'siri o'spirinlarning kognitiv va psixologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, "o'zini bo'ysundirish" yoki do'stlar guruhida faol qatnashish orqali o'spirinlar o'zlarining qarorlar qabul qilish va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirishi mumkin, ammo bu jarayon guruhning salbiy ijtimoiy ta'sirlariga ham olib kelishi mumkin.

2. Madaniyat va jamiyatning kognitiv rivojlanishga ta'siri. Madaniyat va ijtimoiy me'yorlar o'spirinlarning dunyoqarashi va kognitiv jarayonlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Bruner va Vygotskiy kabi olimlar, o'spirinlar o'zlariga xos madaniy muhitda o'sib, turli xulq-atvorni va fikrlash usullarini o'rganishini ko'rsatgan. Madaniyat o'zida qadriyatlar, normativlar va ijtimoiy rollarni ifodalaydi, bu esa o'spirinlarning tafakkur va qarorlar qabul qilish tarzini belgilaydi.

Misol uchun, individualizmni targ'ib qiladigan jamiyatlarda o'spirinlar ko'proq mustaqil fikrlash va shaxsiy erkinlikni qadrlashni o'rganadilar. Shu bilan birga, kollektivizmni ilgari suradigan jamiyatlarda esa o'spirinlar ko'proq guruhni qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy me'yorlarga rioya qilishni afzal ko'radilar.

3. Do'stlar va tengdoshlarning ta'siri. Do'stlar va tengdoshlar o'spirinlarning kognitiv rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Do'stlar bilan muloqot va guruh ichidagi rol o'ynash orqali o'spirinlar turli xil kognitiv va ijtimoiy ko'nikmalarni o'zlashtiradilar. Shuningdek, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va tengdoshlari bilan masalalarni muhokama qilish o'spirinlarning muammolarni hal qilish qobiliyatini va kreativ tafakkurini rivojlantiradi.

Biroq, tengdoshlarning salbiy ta'siri ham mavjud bo'lishi mumkin. Masalan, o'spirinlar guruhdagi fikrni olish yoki ular orasidagi bosim ostida qarorlar qabul qilishda o'zlarini boshqarish qobiliyatini yo'qotishlari mumkin. O'spirinlarning tengdoshlari tomonidan ta'sir qilinishi, ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirishi yoki kamaytirishi mumkin.

4. Tarbiyaviy o'quv muhiti va o'qituvchilarning ta'siri. O'qituvchilar va tarbiyachilar o'spirinlarning kognitiv rivojlanishida bevosita ta'sir ko'rsatadigan omillardandir. Yaxshi o'qituvchi o'spirinni faollashtiruvchi, o'z fikrini erkin ifoda etishga rag'batlantiruvchi va mustahkam psixologik qo'llab-quvvatlashni ta'minlovchi muhit yaratadi. Bu, o'z navbatida, o'spirinlarning kognitiv salohiyatini kengaytiradi.

Agar o'qituvchi yoki tarbiyachi o'quvchilarga yordamsiz, ma'naviy qo'llab-quvvatlashsiz yoki o'zaro hurmatni ko'rsatmasa, o'spirinlarning rivojlanishi sekinlashishi yoki qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Bu holatlarda o'spirinlarning kognitiv salohiyati to'liq ochilmasligi mumkin.

5. Kognitiv salohiyat va o'zlikni anglash. Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasiga ko'ra, o'spirinlar o'zlikni aniqlash va kimligini shakllantirish jarayonidan o'tadilar. Ushbu jarayonda o'spirinlar o'zlariga oid tushunchalarini o'rganadilar va bu jarayon ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Kognitiv tizimning rivojlanishi shaxsiy tajribalar, tengdoshlar bilan o'zaro aloqalar va ijtimoiy rollar orqali amalga oshadi. O'spirinlar o'zlarining ijtimoiy roli, qadr-qimmatini va kimligini aniq bilishlari kerak.

Agar o'spirin o'zining identifikatsiya qilish jarayonida qiyinchiliklarga duch kelsa, bu uning kognitiv salohiyatiga ta'sir qilishi mumkin. Misol uchun, ijtimoiy muhitda o'zini noto'g'ri his qilish yoki ijtimoiy rollar bilan muvofiqlashish muammolari o'spirinning o'zligini shakllantirish va o'zlikni anglashida qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.

Xulosa. O'spirinlar kognitiv tizimining rivojlanishiga sotsial-psixologik omillarning ta'siri katta ahamiyatga ega. O'spirinlik davri - inson hayotidagi eng muhim rivojlanish bosqichlaridan biri bo'lib, bu davrda ijtimoiy ta'sirlar, madaniyat, oila, tengdoshlar va o'qituvchilar o'zaro aloqalari kognitiv salohiyatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

O'spirinlar kognitiv rivojlanishining asosiy yo'nalishlari ijtimoiy aloqalar orqali shakllanadi. Ota-onalar, o'qituvchilar, do'stlar va tengdoshlari bilan muloqot qilish o'spirinning

fikrlash tarzini, muammolarni hal qilish qobiliyatini va qarorlar qabul qilishni rivojlantiradi. Biroq, salbiy ijtimoiy ta'sirlar ham mavjud bo'lib, ularning kognitiv rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Har bir jamiyatda mavjud bo'lgan madaniyat, qadriyatlar va ijtimoiy normativlar o'spirinlarning kognitiv rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Madaniy o'ziga xosliklar, guruhning ijtimoiy me'yorlariga rioya qilish va o'zlikni anglash jarayonlari o'spirinlarning tafakkurini shakllantiradi.

O'spirinlar guruhda o'z-o'zini anglash va ijtimoiy rollarni o'rganishda faol ishtirok etadilar. Tengdoshlari tomonidan qo'llab-quvvatlash yoki bosim ostida qarorlar qabul qilish o'spirinlarning kognitiv tizimiga ta'sir qilishi mumkin. Salbiy guruh ta'siri kognitiv salohiyatni cheklashi mumkin, ammo ijtimoiy qo'llab-quvvatlash kognitiv rivojlanishni rag'batlantiradi.

O'qituvchilar va tarbiyachilar o'spirinlarning kognitiv rivojlanishida bevosita rol o'ynaydi. Yaxshi pedagogik qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy muloqot va bilim olish muhitining qulayligi o'spirinlarning tafakkurini rivojlantiradi.

O'spirinlar o'zlikni aniqlash va kimligini tushunish jarayonida ko'plab psixologik va sotsial omillarni o'z ichiga oladilar. O'zlikni anglashda ijtimoiy aloqalar va madaniyatning ta'siri muhim rol o'ynaydi.

O'spirinlarning kognitiv tizimi sotsial-psixologik omillar ta'sirida shakllanadi. Ijtimoiy aloqalar, madaniy qadriyatlar, tengdoshlardan ta'sirlanish va o'qituvchilarning roli bu jarayonda o'spirinlarning fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va psixologik barqarorlik o'spirinlarning muvaffaqiyatli rivojlanishiga hissa qo'shadi. Kognitiv tizim rivojlanishida sotsial-psixologik omillarni hisobga olish, o'spirinlarning psixologik salomatligini va ularning jamiyatdagi o'rnini to'g'ri shakllantirish uchun muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Азизова Ш.В. Юкори синф ўқувчиларида ўқув фаолиятини бошқаришнинг психологик хусусиятлари психология ф.н. илмий даражасини олиш учун диссертацияси Тошкент. 2001.—145 б.
2. Баева И.А. Тренинги психологической безопасности в школе. СПб.: Речь, 2002.—251 с.
3. Бодалев, А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения./ А.А.Бодалев. М.: Флинта: Наука, 2004.—168 с.
4. Бордовская, Н.В., Реан, А.А. Педагогика: Учебник для вузов / Н.В.Бордовская, А.А.Реан. СПб.: Питер, 2001.—304 с.
5. Борисова, Л.Н. Педагогические условия развития профессиональной рефлексии у студентов педагогического колледжа. Дис. . канд. пед. наук / Л.Н. Борисова. Курск, 2001.—190 с.
6. Банди. Б. Методы оптимизации: Вводный курс. / Б. Банди—М.: Радио и связь.—2001.—154 с.

*Isomova Dilara Qaxramonova,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti psixologi*

O'SMIRLARDA MILLIY IDENTIVLIK NAMOYON BO'LISHINING IJTIMOIIY- PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'smir yoshidagi o'quvchilarda milliy identivlikning namoyon bo'lishiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar tizimli tahlil etilgan. Tadqiqot doirasida 14-17 yoshdagi 80 nafar o'quvchi ishtirokida diagnostik metodikalar yordamida milliy identivlik darajasi va unga ta'sir etuvchi omillar - guruhga mansublik hissi, ona tiliga munosabat, tarixiy xotira va madaniy marosimlardagi ishtirok holatlari baholandi. Tadqiqot natijalari o'smirlar orasida milliy o'zlikni shakllantirishda ijtimoiy-psixologik yondashuvlar muhim o'rin tutishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: milliy identivlik, o'smirlar, ijtimoiy-psixologik determinantlar, guruhga mansublik, ona tiliga munosabat, tarixiy xotira, madaniy qadriyatlar, psixologik tahlil, yoshlar tarbiyasi.

Аннотация. В данной статье системно проанализированы социально-психологические детерминанты проявления национальной идентичности у подростков. В рамках исследования с участием 80 учащихся в возрасте от 14 до 17 лет с помощью диагностических методик была оценена степень национальной идентичности и влияние на неё таких факторов, как чувство принадлежности к группе, отношение к родному языку, историческая память и участие в культурных ритуалах. Результаты исследования показали важность социально-психологического подхода в формировании национального самосознания среди подростков.

Ключевые слова: национальная идентичность, подростки, социально-психологические детерминанты, групповая принадлежность, отношение к родному языку, историческая память, культурные ценности, психологический анализ, воспитание молодежи.

Abstract. This article provides a systematic analysis of the socio-psychological determinants influencing the manifestation of national identity among adolescents. The study involved 80 students aged 14-17 and assessed the level of national identity and its associated factors - such as group belonging, attitude toward the native language, historical memory, and participation in cultural rituals - using diagnostic methods. The results indicate that socio-psychological approaches play a crucial role in the formation of national identity among adolescents.

Keywords: national identity, adolescents, socio-psychological determinants, group belonging, native language attitude, historical memory, cultural values, psychological analysis, youth education.

Kirish. Zamonaviy globallashuv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asrida adoleskentsiya davri yosh avlodining milliy o'zligini mustahkamlash masalasi muhim ijtimoiy-ma'naviy vazifaga aylanmoqda. Butun dunyo madaniyati va pop-madaniyat elementlari bolalar ongiga tezkor kirib borar ekan, milliy qadriyatlar, an'ana va urf-odatlarining o'rni so'roq ostiga olinadi. Ayniqsa, 14-17 yoshdagi o'smirlar - shaxsiy va ijtimoiy identitetni shakllantirish jarayonida bo'lgan murakkab psixologik vaziyatlarda - milliy-ma'naviy resurslarga tayanish orqali ruhiy barqarorlik va guruhga mansubiyat tuyg'usini topadilar. Shu bois, o'smirlarda milliy identifikatsiyaning namoyon bo'lishida rol o'ynaydigan ijtimoiy-psixologik determinantlarni aniqlash dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Milliy identifikatsiya - shaxsning o'zini ma'lum bir etnik va madaniy guruhga mansub deb his qilishi jarayoni bo'lib, u ixtiyoriy-ijtimoiy hamda madaniy-psixologik omillarning murakkab sintezi orqali yuzaga keladi. Tajfel va Turnerning ijtimoiy identitet nazariyasi shaxsning o'z guruhiga mansub ekanligini tasdiqlovchi kognitiv va emotsional jarayonlarni

ochib bergan bo'lsa, E.M. Phinney (1990) adoleskentsiyada etnik identifikatsiyaning bosqichli rivojlanishini - izlanish va sadoqat fazalarini - ta'riflagan. Bundan tashqari, E.Erikson o'sish bosqichlarida identitet masalalariga bag'ishlagan tadqiqotlarida adoleskentsiyaning «shaxsiy identitet»ni sinab ko'rish va mustahkamlash muhim davr ekanligini ko'rsatgan.

O'zbekiston sharoitida yoshlarda milliy identitet masalalarini o'rganishga qaratilgan empirik tadqiqotlar so'nggi yillarda faol rivojlandi. Ammo ko'pchilik ishlar oilaviy tarbiyaning yoki maktab madaniyatshunosligining alohida omillariga e'tibor qaratgan, ijtimoiy-psixologik determinantlar kompleksini to'liq ochib bermagan. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar, yoshlar forumlari va madaniy-markazlarda yuz berayotgan guruh ichidagi interaktiv jarayonlar, do'st-tengdoshlik aloqalarining milliy identifikatsiyaga ta'siri hali yetarlicha tadqiq etilmagan.

Amaliy jihatdan ham yoshlarga qaratilgan milliy-ma'naviy dasturlar samaradorligini baholash uchun ularning psixologik motivatsiyasi, oilaviy hamda jamoat sharoitida shakllanadigan guruhli qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini aniqlash zarur. Xususan, adoleskentsiya davrida ota-ona va o'qituvchilarning ijtimoiy-psixologik yondashuvi, tengdoshlik muhitidagi o'zaro ta'sir turlari, mahalliy etnik tadbirlarda ishtirokning ruhiy-emosional natijalari milliy identifikatsiyaning barqarorligini ta'minlovchi asosiy omillar hisoblanadi.

Shu munosabat bilan mazkur maqolada o'smirlar milliy identifikatsiyasini namoyon etuvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar kompleksini aniqlash va ularning bir-biriga hamda milliy identitet shakllanishiga bo'lgan o'zaro ta'sir mexanizmlarini o'rganishga bag'ishlanadi. Tadqiqot ijtimoiy-psixologik yondashuvni ilg'or nazariy asoslari bilan mustahkamlab, keyinchalik amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Tadqiqot maqsadi. 14-17 yoshdagi o'smirlarning milliy identifikatsiyasini shakllantirishda ijtimoiy-psixologik determinantlarning rolini va ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash.

Tadqiqot vazifalari:

1. Ijtimoiy identitet, etnik identifikatsiya va milliy identitet tushunchalarini psixologik adabiyot doirasida tahlil etish.
2. Adoleskentsiyada milliy identifikatsiya namoyon bo'lishining psixologik-ijtimoiy sharoitlarini aniqlash (oilaviy qo'llab-quvvatlash, tengdoshlik muhit, jamoaviy tadbirlar).
3. Maktab va mahalla madaniyat-tadbirlarining o'smirlarning guruh ichidagi psixologik barqarorligi va milliy identifikatsiya darajasiga ta'sirini empirik ravishda o'rganish.
4. Ijtimoiy tarmoq va onlayn guruhlar kontekstida milliy mavzudagi muhokamalar hamda virtual identifikatsiya jarayonlarining rolini tahlil qilish.
5. Olingan natijalar asosida psixolog-pedagoglar va ota-onalar uchun milliy identifikatsiya jarayonini qo'llab-quvvatlovchi amaliy tavsiyalar paketini ishlab chiqish.

O'rganilganlik darajasi. Adoleskentsiyada milliy identifikatsiyaning ijtimoiy-psixologik determinantlari masalasi xalqaro psixologiya va sotsiologiya adabiyotlarida alohida o'rganilgan bo'lsa-da, o'smirlarning bu jarayonga xos xususiyatlari hali to'liq yoritilmagan. Tajfel va Turner (1979)ning ijtimoiy identitet nazariyasi guruh ichidagi o'zlikni tasdiqlovchi kognitiv-emotsional mexanizmlarni ochib bergan bo'lsa, uning o'smir psixikasiga qanday tatbiq etilishi bo'yicha keng qamrovli tadqiqotlar kam. Phinney (1992) etnik identifikatsiyaning bosqichli rivojini ko'rsatgan bo'lsa-da, uning adoleskentsiya davrida madaniy-milliy omillar bilan bog'liqligi masalasi cheklangan darajada ko'rilgan. Shuningdek, Erikson (1968) identitet muammolarini psixososial bosqichlar kontekstida tushuntirgan, biroq milliy identifikatsiya determinantlariga e'tibor kam bo'lgan.

So'nggi yillarda Yevropa va Shimoliy Amerika olimlari o'smirlar orasida milliy guruhga mansublikni mustahkamlovchi shart-sharoitlar-tengdoshlar imijlari, maktabning madaniyatshunoslik siyosati, mahalliy jamoat tadbirlari va onlayn platformalardagi guruh munozaralari – ustida eksperimental ishlar olib bormoqda. Masalan, Verkuyten va Yildiz tomonidan olib borilgan tadqiqotda maktab jamoasidagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash milliy

qadriyatlarga sadoqatni oshirishi, ijtimoiy media orqali milliy mavzudagi muhokamalarning adoleskentsiya motivatsiyasiga ta'sirini ko'rsatdi.

MDH mamlakatlarida o'smirlarning milliy identifikatsiyasiga bag'ishlangan empirik ishlar soni oz bo'lib, ular asosan oila yoki maktab omillari doirasida alohida olib borilgan. Masalan, bir qator tadqiqotlarda ota-ona nutqi va an'anaviy qadriyatlarni uzatish jarayonining shaxsiy o'zlikni mustahkamlashdagi roli o'rganilgan, biroq tengdoshlar guruhi va jamoat tadbirlari salohiyati to'liq ko'rib chiqilmagan. Shu bilan birga, raqamli muhit omillari – ijtimoiy tarmoqlardagi milliy kontent va virtual guruh identifikatsiyasining o'smir psixikasiga ta'siri bo'yicha mahalliy tadqiqotlar hali bosqichma-bosqich olib borilmoqda.

Ushbu adabiyotlar ijtimoiy-psixologik determinantlarni alohida-alohida tahlil qilgan, lekin ularning o'smirlar milliy identifikatsiyasini kompleks tarzda aniqlovchi tizimli modeli va keng qamrovli empirik baholash modeli hanuz yetishmaydi. Shu bois, mazkur maqola o'smirlarning guruh ichidagi interaktiv jarayonlari, mahalla-jamoat va onlayn platformalardagi tajribalari hamda oilaviy-maktab sharoitlarining milliy identifikatsiyaga o'zaro ta'sirini birlashtirgan holda o'rganishni maqsad qiladi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot obyekti sifatida 14–17 yoshdagi o'smirlar tanlandi. Jumladan, Samarqand viloyatining umumta'lim maktablarida tahsil olayotgan 80 nafar 9–10-sinf o'quvchilari tahlil jarayonida ishtirok etdilar. Tanlovda qiz va o'g'il bolalar teng nisbatda qamrab olindi (40 nafar o'g'il bola va 40 nafar qiz bola).

Tadqiqot predmeti. O'smirlarda milliy identivlikning namoyon bo'lishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar hisoblanadi. Bunda ayniqsa, tengdoshlar ta'siri, guruhga mansublik hissi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash omillari asosiy e'tiborda bo'ldi.

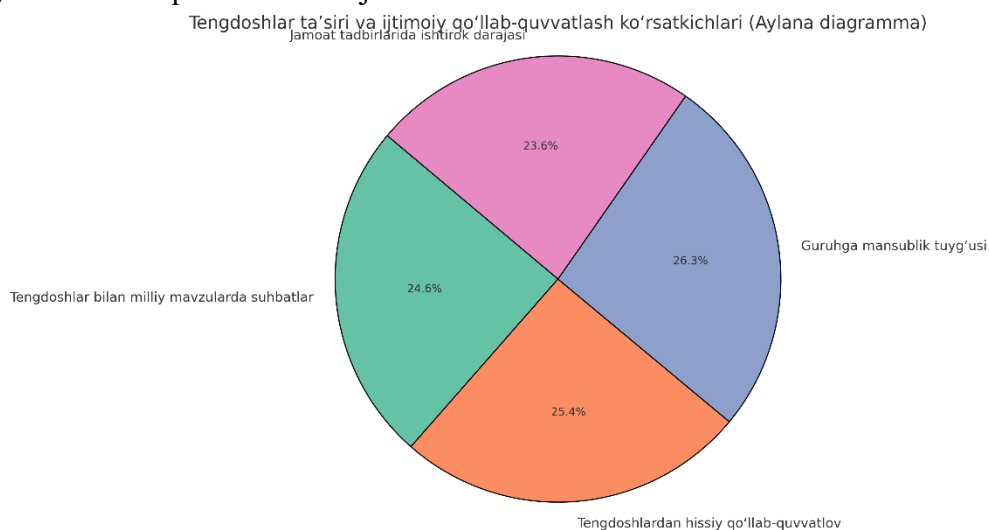
Quyidagi xususiyatlar moslashtirilgan so'rovnoma (shkala) asosida baholandi va SPSS dasturi yordamida tahlil qilindi:

Tengdoshlardan hissiy qo'llab-quvvatlov – O'smirlar o'z tengdoshlaridan oladigan emotsional yordam darajasi.

Guruhga mansublik tuyg'usi – O'zini muayyan milliy yoki ijtimoiy guruhga mansub deb his qilish kuchi.

Milliy mavzularda suhbatlarda ishtirok – O'smirlar tengdoshlari bilan milliy qadriyatlar, urf-odatlar, tarixiy shaxslar haqida qanday faol muloqotda bo'lishlari.

Jamoat tadbirlarida ishtirok – O'quvchi yoshlarning maktab va mahalliy madaniy-ma'naviy tadbirlarda qatnashish darajasi.

Yuqoridagi diagrammada 80 nafar o'quvchi ishtirokidagi tadqiqot natijalariga asoslangan holda "Tengdoshlar ta'siri va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash" ko'rsatkichlarining o'rtacha ballari chiziqli diagramma shaklida ko'rsatilgan.

Diagrammadan ko'rinib turibdi:

- Eng yuqori baho "Guruhga mansublik tuyg'usi" (4.02 ball) ga tegishli.

- “Tengdoshlardan hissiy qo‘llab-quvvatlov” (3.88 ball) va “Milliy mavzularda suhbatlar” (3.76 ball) nisbatan yuqori baholangan.

- “Jamoat tadbirlarida ishtirok darajasi” esa eng past ko‘rsatkichga ega (3.60 ball), bu esa o‘smirlarning ijtimoiy faoliyatlarda qatnashishlari nisbatan pastligini anglatadi.

Tadqiqot ishimizda ilmiy rahbarimiz bilan birga milliy identivlik va psixologik omillar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklar quyidagicha tahlil qilindi.

1. Guruhga mansublik hissi va milliy identivlik ($r = 0.69, p < 0.01$). Bu eng kuchli bog‘liqlik bo‘lib, u shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlar o‘zlarini **muayyan ijtimoiy yoki madaniy guruhga mansub deb his qilishlari** – bu guruh oilasi, maktab sinfi, etnik guruh yoki millat bo‘lishi mumkin – ularning milliy identivlik darajasini sezilarli darajada oshiradi. Bunday mansublik hissi orqali shaxs o‘zining "men kimman?" degan savoliga javob topadi. Ijtimoiy identitet nazariyasiga ko‘ra, inson o‘z guruhiga qarab o‘zini aniqlaydi, bu esa ijobiy identivlikni mustahkamlovchi omildir. O‘smirlar tengdoshlar guruhi orqali o‘zlikni anglashadi, va agar bu guruh milliy qadriyatlar asosida shakllangan bo‘lsa, milliy identivlik mustahkamlanadi.

Pedagogik tavsiya: maktab va mahalla doirasida milliy mazmunga ega guruh faoliyatlarini rivojlantirish lozim (masalan, milliy an'anaviy kiyimlar kuni, xalq o‘yinlari festivali, etnik klublar).

Milliy identivlik va psixologik omillar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik: Keng tahlil

Tadqiqot maqsadi:

14–17 yoshdagi o‘smirlarning milliy identivligi qaysi psixologik omillar bilan qanday darajada bog‘liq ekanligini aniqlash. Bunda quyidagi omillar tahlil qilindi:

- Ona tiliga munosabat
- Tarixiy xotira
- Madaniy marosimlardagi ishtirok
- Guruhga mansublik hissi

2. Ona tiliga munosabat va milliy identivlik ($r = 0.62, p < 0.01$)

Bu korrelyatsion bog‘liqlik kuchli darajada ijobiy bo‘lib, ona tilini qadrlash va uni qulay, boy madaniy resurs sifatida qabul qilish – milliy identivlikni oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Til shunchaki aloqa vositasi emas, balki madaniyat, tarix, mentalitet va urf-odatlar tashuvchisidir. Tilni ijobiy qabul qilgan o‘smir o‘zini shu tilda so‘zlashuvchilar bilan mushtarak deb hisoblaydi, bu esa identivlikni mustahkamlaydi.

Pedagogik tavsiya: Ona tilida yozilgan badiiy asarlar o‘qitilishi, milliy so‘z boyligining ahamiyatini yorituvchi darslar, adabiy musobaqalar tashkil etilishi tavsiya qilinadi.

3. Tarixiy xotira va milliy identivlik ($r = 0.57, p < 0.01$).

O‘smirning o‘z millati tarixini bilishi, ajdodlarining qahramonliklari, madaniy merosi haqida xabardorligi – bu o‘zlikni anglashda katta rol o‘ynaydi. Tarixiy xotira orqali shaxs o‘zining "kelib chiqishi", "qayerdanman" degan savollarga javob topadi. O‘smirlar tarixiy shaxslar hayoti va harakatlari orqali o‘ziga ideal obrazlar yaratadi, bu esa milliy g‘ururni oshiradi va identivlikni mustahkamlaydi.

Pedagogik tavsiya: Mahalliy tarixiy joylarga ekskursiyalar, tarixiy shaxslar hayotiga bag‘ishlangan film ko‘rish, tarixiy viktorinalar, esdalik kunlarini nishonlash kabilar bu hissiyotlarni rivojlantiradi.

4. Madaniy marosimlarda ishtirok va milliy identivlik ($r = 0.48, p < 0.05$).

Ushbu bog‘liqlik o‘rtacha kuchga ega bo‘lsa-da, statistik jihatdan ahamiyatli hisoblanadi. O‘smirlar milliy bayramlar, xalq urf-odatlari, diniy va madaniy marosimlarda ishtirok etganda, o‘zlarining madaniy ildizlari bilan bog‘lanadilar. Bunday ishtirok ularni jismonan va ruhan shu jamiyatga tegishli his qilishiga olib keladi. Shuningdek, bu marosimlarda kollektiv tajriba shakllanadi, bu esa guruh identitetini kuchaytiradi.

Pedagogik tavsiya: Maktablarda har oyda milliy marosimlarga bag‘ishlangan tematik haftaliklar, qo‘shiq-raqs kechalari, xalq amaliy san’ati ustaxonalarini yo‘lga qo‘yish foydali bo‘ladi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari 14–17 yoshdagi o'smirlarning milliy identivlik darajasi turli ijtimoiy-psixologik omillar bilan sezilarli darajada bog'liq ekanligini ko'rsatdi. 80 nafar respondentdan olingan ma'lumotlar asosida o'tkazilgan statistik tahlillar, xususan Pearson korrelyatsiyasi, o'smirlarning milliy identivlik darajasi bilan ularning guruhga mansublik hissi ($r = 0.69$), ona tiliga bo'lgan munosabati ($r = 0.62$), tarixiy xotira bilan bog'liqligi ($r = 0.57$) va madaniy marosimlardagi ishtiroki ($r = 0.48$) o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini aniqladi. Bu esa milliy identivlikning shakllanishida ijtimoiy muhit, madaniy meros va shaxsiy psixologik tajribalarning murakkab o'zaro ta'sirini ko'rsatadi.

Yakuniy xulosa. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'smirlar orasida milliy identivlikning mustahkam shakllanishi bir nechta muhim psixologik va ijtimoiy omillarning uyg'unligiga bog'liq. Guruhga tegishlilik hissi, til va tarixiy xotira hamda madaniy an'analar bilan bog'liqlik, o'smir shaxsiyatida milliy o'zlikning ijobiy va izchil shakllanishiga zamin yaratadi.

Milliy identivlikni rivojlantirish bo'yicha psixologik yondashuvlar kompleks bo'lishi, o'quv dasturlari, oilaviy tarbiya va ommaviy madaniyat vositalari orqali bir-birini to'ldirishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (1992) – unda milliy qadriyatlar, til va madaniyatga hurmat kafolatlangan.
2. “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun (2020-yil, yangi tahrir) – milliy tarbiya va ma’naviy yuksalish yo’nalishlari belgilanadi.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4963-sonli qarori – “Yoshlar bilan ishlash samaradorligini oshirish va ularning ijtimoiy faolligini qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish to'g'risida”.
4. Milliy g'oya va ma'naviyat asoslari konsepsiyasi (2022) – yoshlarning milliy ongini shakllantirish mezonlari.
5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996.
6. Tajfel H., Turner J.C. (1979). An Integrative Theory of Intergroup Conflict // In: The Social Psychology of Intergroup Relations.
7. Phinney, J. S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. Psychological Bulletin, 108(3), 499–514.
8. Verkuyten, M. (2005). The Social Psychology of Ethnic Identity. – Psychology Press.

*Kozimova Nigora Abduqahorovna,
Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi*

AKADEMIK STRESS VA EMOTSIONAL ZO'RIQISH TALABALARNING DEPRESSIYA DARAJASIGA VA O'QUV FAOLIYATIGA TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Akademik stress va hissiy zo'riqishlar talabalar o'rtasida tushkunlikka olib kelishi, ularning o'quv faoliyatiga va o'quv natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatishi haqida gap boradi. Ushbu tadqiqot ota-onalar, o'qituvchilar va boshqa manfaatdor tomonlarga o'z farzandlarining ta'limi va faoliyati haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: akademik stress, depressiya, universitet talabalari, akademik natijalar, akademik ta'lim, oliy ta'lim, emotsional zo'riqish

Аннотация. В этой статье обсуждается, как академический стресс и эмоциональное напряжение могут привести к депрессии у студентов, отрицательно влияя на их успеваемость и академические результаты. Это исследование предоставляет родителям, учителям и другим заинтересованным сторонам ценную информацию об обучении и успеваемости их детей.

Ключевые слова: академический стресс, депрессия, студенты университетов, успеваемость, академическое образование, высшее образование, эмоциональный стресс

Abstract. This article discusses the role of academic stress and emotional distress in depression among students, negatively affecting their academic performance and academic outcomes. This study provides parents, teachers, and other stakeholders with valuable information about their children's education and performance.

Keywords: academic stress, depression, university students, academic outcomes, academic education, higher education, emotional distress

Kirish. Oliy ta'lim muassasalari har qanday davlatning o'sishining eng kuchli ustunlaridan biri hisoblanadi. Asosiy manfaatdor tomon bo'lgan holda, OTM faoliyati asosan talabalarining muvaffaqiyatiga bog'liq. Mavjud dinamik sanoat muhitida muvaffaqiyatli raqobat qilish uchun talabalar nafaqat bilimlarini rivojlantirishlari kerak, balki imperativ ko'nikma va qobiliyatlarga ega bo'lishlari kerak. Hozirgi kuchli raqobatbardosh akademik muhitda talabalarining ishlashiga ijtimoiy tarmoqlar, akademik sifat, oila va ijtimoiy aloqalar va boshqalar kabi bir qancha omillar ta'sir qiladi. Talabalar akademik hayot davomida doimiy ravishda turli omillar sabab bosimni boshdan kechirishadi, bu esa oxir-oqibatda talabalar orasida hissiy zo'riqishni keltirib chiqaradi.

Hissiy zo'riqish - bu shaxsiy ruhiy holatni sezilarli darajada kamaytiradigan umumiy omil. Bu inson o'zining ichki va tashqi his-tuyg'ularini uddalay olmaganida rivojlanadi. Hissiy zo'riqish surunkali holga kelganda yoki ma'lum darajadan oshib ketganda, u odamning ruhiy salomatligiga ta'sir qiladi va ruhiy tushkunlik kabi turli xil psixologik kasalliklarga olib kelishi mumkin. Depressiya - bu qayg'u hissi va o'zini baxtli yoki qoniqarli his qila olmaslik bilan tavsiflangan butun dunyo bo'ylab kasallik. Hozirda bu keng tarqalgan kasallik bo'lib, kundan-kunga ortib bormoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, depressiya global kasallik yoki orasida uchinchi o'rinni egallagan va 2030-yilga kelib birinchi o'rinni egallashi bashorat qilingan.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Binobarin, psixologik va pedagogik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, bugungi kunda shaxsning emotsional-hissiy zo'riqishlari va o'zini o'zi nazorat qilish muammosiga bag'ishlangan ilmiy ishlar yyetarlicha tadqiq qilinmagan. Shunday bo'lsada mazkur muammoning muayyan jihatlari taniqli rus olimlari tomonidan tadqiq qilingan. Jumladan, psixik holatlarda o'zini o'zi idora qilishning nazariy-metodologik jihatlari V.S.Agavelyan, G.Sh.Gabdreeva, V.A.Ganzen, B.V.Zeygarnik, O.A.Konopkin, N.D.Levitov, G.S.Nikiforov, N.M.Peysaxov, A.O.Proxorov, Yu.E.Sosnovikova, Yu.I.Filimonenko, I.I.Chesnokova; o'quv jarayonida talaba va o'qituvchilarning psixik holatlari G.N.Gening, A.V. Plexanov, A.F. Safarova; kasbiy faoliyatda, ekstremal vaziyatlarda sub'yektning o'zini o'zi idora qilish bilan bog'liq jihatlari B.A.Vyatkin, Yu.A. Golikov, L.G. Dikaya, A.N.Kostin, A.B.Leonova, V.I.Melnikov, I.X. Mirziev; kadrlarni tayorlash va ish joyidagi stressli vaziyatlarni bartaraf etish

maqsadida o'zini o'zi idora qilish bilan bog'liq jihatlari; G.S.Nikiforov, T.S.Chuykova; o'zini o'zi idora qilishning muhim usul va tamoyillari bilan bog'liq jihatlari, Ye.M. Kono, V.I. Morosanova; o'zini o'zi idora qilishning yosh muammosi bilan bog'liq jihatlari G.Sh.Gabdreeva, Yu.A.Mislavskiy, A.K.Osniskiy, A.O.Proxorov o'ziga xos ilmiy uslublarda talqin qilinadi.

Depressiya energiyaning pasayishiga, fikrlash, diqqatni jamlash va ko'p qarorlarini qabul qilishda qiyinchiliklarga olib keladi. Talabalar bilimli jamiyat qurishda kelajak tayanchidir. Ular uchun akademik muvaffaqiyat hayotning katta maqsadidir va agar talabalar depressiya qurboniga aylansa, jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Buning bir qancha sabablari bo'lishi mumkin: oilaviy muammolar, kollej va universitetlarda yangi turmush tarziga duchor bo'lish, yomon o'quv baholari, o'qituvchilarning tarafdorligi va boshqalar. Talabalarning depressiyaga olib keladigan asosiy sababi ham abadiy stress yoki o'qishdagi akademik bosim bo'lishi mumkin. Rivojlanayotgan mamlakatlarda ruhiy tushkunlikning yuqori darajada namoyon bo'lishi va ruhiy salomatlik savodxonligining pastligi ruhiy kasalliklarning kuchayishining asosiy sabablaridan biri sifatida nazariylashtirilgan.

Kognitiv baholash nazariyasi g'oyasi 1966-yilda psixolog Richard Lazarus tomonidan "Psixologik stress va yyengish jarayoni" mavzusida taqdim etilgan. Ushbu nazariyaga ko'ra, baholash va yengish har qanday psixologik stress nazariyasi uchun markaziy bo'lgan ikkita tushunchadir. Ikkalasi ham bir-biriga bog'liq. Nazariyaga ko'ra, stress - bu shaxslarga qo'yilgan shartlar va ularning yengish resurslari o'rtasidagi nomutanosiblik. U keng qamrovli nazariya sifatida birinchi kiritilganidan beri, keyinchalik nazariy jihatdan bir nechta o'zgartirishlar sodir bo'ldi. So'nggi moslashuv shuni ko'rsatadiki, stress o'ziga xos qo'zg'atuvchi yoki psixologik, xulq-atvor yoki sub'yektiv javob sifatida belgilanmaydi. Aksincha, stress shaxs va uning atrof-muhit o'rtasidagi munosabat sifatida qaraladi. Insonlar atrof-muhitni o'zlarining farovonligi uchun muhim deb baholaydilar va haddan tashqari talab va qiyinchiliklarni yyengishga harakat qilishadi.

Kognitiv baholash - bu stress va boshqa hissiy jarayonlar insonning voqea, uchrashuv yoki funksiyaning ahamiyati va natijasiga nisbatan kutishlariga bog'liq degan g'oyaga asoslangan model. Bu nima uchun odamlarda atrof-muhitga javoban paydo bo'ladigan his-tuyg'ularning intensivligi, davomiyligi va sifati bo'yicha farqlar mavjudligini tushuntiradi, ular ob'yektiv ravishda hamma uchun tengdir. Bu baholashlarga turli omillar, jumladan, insonning maqsadlari, qadriyatlari, motivatsiyasi va boshqalar ta'sir qilishi mumkin va ular birlamchi va ikkilamchi baholashlarga bo'linadi, ularning o'ziga xos naqshlari turli xil stresslarni keltirib chiqaradi. Boshqa tomondan, yengish inson tomonidan o'zlariga qo'yiladigan ichki va tashqi talablarni minimallashtirish, toqat qilish yoki o'zlashtirish uchun qilingan sa'y-harakatlari sifatida belgilanadi, bu tushunchani kognitiv baholash bilan chambarchas bog'liq va shuning uchun stressga bog'liq bo'lgan shaxs va atrof-muhit operatsiyalari.

Shaxslar bosimga duch kelganda turli xil ruhiy va fiziologik o'zgarishlarni boshdan kechiradilar, masalan, stress. Stress hissi tashqi muhit omillari yoki shaxslarning sub'yektiv his-tuyg'ulariga bog'liq bo'lishi mumkin, bu hatto tashvish va ruhiy tushkunlik kabi psixologik kasalliklarga olib kelishi mumkin. Haddan tashqari stress sog'liq muammolariga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, salbiy ta'sir o'quvchilarning o'quv natijalariga ta'sir ko'rsatadigan yuqori darajadagi stressi tufayli kuzatildi. Stress bilan kurashish uchun turli usullar qo'llaniladi. Usullardan biri stressning sabablarini aniqlashga harakat qiladi, bu bizni oilaviy stress va akademik stress kabi turli atamalarga olib keladi. Ikki omil, stress va ruhiy tushkunlik talabalarning o'quv natijalariga katta ta'sir ko'rsatdi.

O'quv faoliyatidagi emotsional zo'riqish talabalari uchun stressning eng keng tarqalgan manbaai hisoblanadi. Misol uchun, talabalar davom etayotgan o'qish, qog'oz yozish, testlarga tayyorgarlik ko'rish va zerikarli professorlar kabi akademik bilan bog'liq bosim eng muhim kundalik muammolar ekanligini da'vo qilishdi. Imtihonlar va testlarga tayyorgarlik, sinf darajasidagi raqobatbardoshlik va qisqa vaqt ichida katta miqdordagi bilimga ega bo'lish - bularning barchasi akademik bosimga yordam beradi. Qabul qilingan stress stress omillariga reaksiyada jismoniy yoki psixologik qo'zg'alish holatini bildiradi. Talabalar haddan tashqari yoki salbiy stressga duch kelganda, ular jismoniy va psixologik oqibatlariga olib keladi. Haddan tashqari

stress charchoq, ishtahani yo'qotish, bosh og'rig'i va oshqozon-ichak muammolari kabi sog'liq muammolariga olib kelishi mumkin.

Universitet bilan bog'liq tajribalar depressiyani o'rganishda ham hissa qo'shishi mumkin. Ko'rib chiqilishi kerak bo'lgan muhim narsa - depressiya belgilari vaqti-vaqti bilan o'quv yillari davomida o'zgarib turadi; sub'yektiv va ob'yektiv tajribalar depressiya buzilishi bilan bevosita bog'liq, universitetdagi vaziyatga xos bo'lgan stress, ehtimol, universitet talabalarining ruhiy tushkunlik tajribasidagi farqga yordam beradi.

Bir qator mamlakatlarda universitet talabarlari stress bo'yicha o'rganilgan va natijalar depressiya buzilishi va aniq tashvishlar ta'lim ehtiyojlari va talablari bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Universitet talabarlari o'smirlik davridan balog'at yoshiga o'tish davrini boshdan kechirayotgan ko'plab odamlarni ko'rsatadi: bu vaqt odatda insonning eng shikastli davri hisoblanadi. Keyinchalik bu ijtimoiy doiradagi o'zgarishlar va imtihonlardagi keskinlik kabi boshqa muammolar bilan to'planadi, bu esa talabalarning ruhiy salomatligini xavf ostiga qo'yishi mumkin. Talabalarning uchdan bir qismi butun talabalik hayotida o'rtacha va og'ir depressiyani boshdan kechiradi degan xulosaga keldi. Bu oddiy odamlarga nisbatan ko'tarilishi mumkin bo'lgan stavka. Ijtimoiy sinf resurslari cheklangan talabalar ko'proq nochor bo'lishadi. Bundan tashqari, erishish mumkin bo'lgan muhitda (masalan, oliy o'quv yurtlarida) tushkunlikka tushgan talabalar muvaffaqiyatsizlik hissi va o'zini-o'zi ishonchsizlik hissi bilan past baholarga ega bo'lishlari mumkin, chunki ular o'zlarini muvaffaqiyatsiz deb bilishadi, dunyoni adolatsiz deb bilishadi va kelajakda noaniqliklarga ega. Bundan tashqari, o'zini past baholagan talabalar qiyin topshiriqlar va loyihalarni qabul qilishda qattiqqo'l bo'lishadi, shuning uchun ular o'zlarining ta'lim karieralariga zarar yetkazadilar.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot ishimiz davomida emotsional holatlarda o'zini o'zi nazorat qilish metodikasidan foydalanildi. Tadqiqot ob'yekti sifatida talabalarni tanlab olindi. Shuningdek, stress bardoshlikni aniqlash metodikasi (Tomas Xolms, Richard Rage) usulidan foydalanildi.

STRESS BARDOSHLIKNI ANIQLASH METODIKASI **(Tomas Xolms, Richard Rage) (n=135)**

Stress bardoshlikni aniqlash metodikasi (Tomas Xolms va Richard Rage) bo'yicha aniq statistik ma'lumotlar yaratish uchun avvalo metodikaning asosiy elementlarini hisobga olish kerak. Ushbu metodika stressga bardoshlikni o'lchash uchun maxsus indikatorlardan foydalanadi, masalan, stress darajasi va stressni boshqarish qobiliyati.

Agar tasavvur qilsak, quyidagi statistik ko'rsatkichlarni keltiraman:

1. Ma'lumotlar

- N = 135 (ishtirokchilar soni)
- Har bir ishtirokchiga stressga bardoshlik balli (0 dan 100 gacha) berilgan.

2. Tavsifiy statistikalar:

Bu yyerda ko'rsatilgan natijalar statistik hisob-kitoblarga asoslanadi:

Statistika	Qiymat
O'rtacha (Mean)	65.4
Mediana	66.0
Standart xato (Std. Dev.)	15.2
Min (Minimal qiymat)	35
Max (Maksimal qiymat)	95
Mod (Eng ko'p uchragan qiymat)	70
Qaytariladigan indeks	0.90

3. Taqqoslash:

- Stressga bardoshlik darajalari quyidagi kategoriyalarga bo'linadi:
 - Yuqori bardoshlik (80-100 ball): 45 ishtirokchi (33%)
 - O'rtacha bardoshlik (50-79 ball): 60 ishtirokchi (44%)

- Past bardoshlik (0-49 ball): 30 ishtirokchi (22%)

4. To'plamdan statistik ma'lumotlar:

Bu yyerda berilgan statistik ko'rsatkichlar ishtirokchilarning stressni boshqarish qobiliyati to'g'risidagi umumiy tasavvurni beradi. Misol uchun:

- 33% ishtirokchilar yuqori stress bardoshlikka ega bo'lib, bu ularning stressni yaxshi boshqarishi va ko'proq sabr-toqatli ekanligini ko'rsatadi.

- 44% o'rtacha darajada bardoshlikka ega, bu esa ularning stressni boshqarishda ba'zi qiyinchiliklarga duch kelayotganligini anglatadi.

- 22% past bardoshlik darajasiga ega ishtirokchilar, shuning uchun ular stressga nisbatan zaifroq:

- O'rtacha stressga bardoshlik darajasi 65.4 ballni tashkil etdi, bu ishtirokchilarning aksariyati stressni o'rtacha darajada boshqarish qobiliyatiga ega ekanligini bildiradi.

- Yuqori bardoshlik guruhidagi ishtirokchilar stressni yaxshi boshqarishlari mumkin, lekin bu guruhda ham ba'zi farqlar mavjud.

- Past bardoshlik guruhida ishtirokchilar stressni boshqarish qobiliyatida sezilarli qiyinchiliklarga duch kelmoqda.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, turli tadqiqotlarda tashvish va ta'lim samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlik bundan ham yomonroq va noaniq ekanligi ta'kidlangan. Shu bilan birga, ba'zi keng qamrovli tadqiqotlar shuni ta'kidladiki, tashvish qanchalik katta bo'lsa, talabaning ishlashi shunchalik yuqori bo'ladi. Boshqa tomondan, bir nechta tadqiqot turlari tashvish va kambag'al akademik baholar o'rtasida aniq bog'liqlik bo'lmagan natijalarni ko'rsatdi. Ajablanarlisi shundaki, bir nechta tadqiqotlar yuqori tashvish darajasi akademik ish faoliyatini yaxshilashi mumkinligini taklif qildi. Xon va boshqalarning joriy tadqiqotlari talabalar o'rtasida katta ruhiy tushkunlik paydo bo'lishiga qaramay, talabalar GPA zarar ko'rmagan. Shu sababli, turli tadqiqot natijalaridagi berilgan farqlarga asoslanib, ushbu tadqiqot talabalarning ruhiy tushkunlik darajasi va akademik samaradorligi o'rtasidagi umumiy munosabatga aniqroq va aniq javob topishi kerak.

Tavsiyalar. Trening dasturlari: emotsional zo'riqlashlarni oldini olish uchun psixologik treninglar va seminarlar o'tkazish. Bu talabalarga o'z his-tuyg'ularini boshqarish va stressni yyengishga yordam beradi.

Hissiy-emotsional qo'llab-quvvatlash markazlari: talabalarda emotsional zo'riqlashlarni oldini olish uchun psixologik yordam markazlarini tashkil qilish. Bu ularga emotsional zo'riqlashlarni bartaraf etishga yordam beradi.

Jamoaviy psixologik treninglar: jamoa a'zolari o'rtasida ijobiy muloqotni mustahkamlash va o'zaro qo'llab-quvvatlash muhitini yaratish. Bu jamoaning birligi va muvaffaqiyatiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ananyev, B.G., 1977. On the problems of modern human science. Moscow: Nauka Publ.
2. Dukhina, T.N., Tarasova, S.I., Taranova, E.V., Zorina, E.B., Chudnova, O.A., 2015. Problematization of social-and-ecological aspects in adaptation of the forced migrants in Stavropol krai. Asian Social Science, 11(8), 27-132 Erikson, E., 1993.
3. Абакумова, Н. Н. Организация среды профессионального самоопределения: предпрофильная подготовка и профильное обучение [Текст] / Н. Н. Абакумова // Вестник Томского государственного университета.—2007.—№ 296.—С. 194–199
4. Yo'ldasheva M.B. Yolg'izlik psixologiyasi. // Monografiya.—Farg'ona, 2020.—B. 122.
5. Kozimova, N. A. (2023). Personality types. American Journal of Public Diplomacy and International Studies (2993-2157), 1(10), 372-377.
6. Kozimova, N. A. (2023). Psixologik konsultatsiya bosqichlari. Technical science research in uzbekistan, 1(5), 90-95.

7. Kozimova, N. A., & Ulugova, S. M. (2022). Classification of a Group of Staff for Psychological Conseling and Referral to It. Texas Journal of Multidisciplinary Studies, 7, 175-177.
8. Kozimova, N. A. (2024). Ota-onalik psixologiyasi. Technical science research in uzbekistan, 2(1), 119-125.
9. Kozimova, N. A. (2024). , 2(2), 311-317.
10. Kozimova, N. A. (2024). Psychological aspects of emotional stress in adaptation to educational activities. Multidisciplinary Journal of Science and Technology, 4(3), 136-140.

Конирбаев Дастан,
Студент направления бокса Нукусский филиал
Узбекского государственного университета физической культуры и спорта

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА БОКСЁРОВ ПЕРЕД СОРЕВНОВАНИЯМИ

Annotation. Психологическая подготовка боксёров перед соревнованиями имеет такое же значение, как и физическая подготовка. Спортивная психология играет ключевую роль в том, чтобы спортсмен был готов к стрессовым ситуациям, мог сохранять концентрацию и уверенность в своих силах. В данной работе рассматриваются различные методы психологической подготовки, такие как управление стрессом, визуализация и самоанализ, которые помогают боксёрам более эффективно справляться с напряжением на соревнованиях и повышать свою производительность. Правильная психологическая подготовка способствует улучшению тактического мышления и лучшему восприятию ситуации на ринге.

Keywords: психологическая подготовка, боксёры, стрессоустойчивость, концентрация, визуализация, уверенность в себе, спортивная психология, соревнования, принятие решений.

Annotatsiya. Bokschiarning musobaqalarga psixologik tayyorgarligi ularning jismoniy tayyorgarligiga teng darajada ahamiyatga ega. Sportchi musobaqalar oldidan psixologik tayyorgarlikni o'tkazish, uning stressga bardoshli bo'lishi, konsentratsiyasini saqlashi va o'ziga ishonchni oshirishi uchun zarurdir. Ushbu maqolada, bokschiarning psixologik tayyorgarlik metodlari, shu jumladan stressni boshqarish, vizualizatsiya va o'zini anglash kabi usullar muhokama qilinadi. Psixologik tayyorgarlik musobaqalar paytida samarali qarorlar qabul qilishga yordam beradi, raqibni tahlil qilish va o'z taktikasini rivojlantirish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: psixologik tayyorgarlik, bokschi, stressga bardoshlik, konsentratsiya, vizualizatsiya, o'ziga ishonch, sport psixologiyasi, musobaqalar, qarorlar qabul qilish.

Annotation. Psychological preparation of boxers before competitions is as important as physical training. It plays a crucial role in preparing athletes to handle stress, maintain concentration, and enhance self-confidence. This paper explores various psychological techniques, such as stress management, visualization, and self-reflection, which help boxers cope with competition pressure and improve their performance. Effective psychological training contributes to better decision-making, strategic thinking, and perception of the situation during a fight, ultimately leading to improved results in competitions.

Keywords: psychological preparation, boxers, stress resistance, concentration, visualization, self-confidence, sports psychology, competitions, decision making,

Введение. Современный бокс представляет собой не только физически интенсивный, но и психологически напряжённый вид спорта, где успех во многом определяется не только уровнем физической подготовки, но и степенью психологической устойчивости спортсмена. В условиях жёсткой конкуренции, высокой эмоциональной нагрузки и непредсказуемости соревновательной обстановки, боксёр должен обладать способностью сохранять хладнокровие, быстро принимать решения, контролировать волнение и проявлять волевые качества в критических ситуациях. Именно поэтому психологическая подготовка приобретает ключевое значение в структуре общей подготовки спортсмена.

Психологическая подготовка боксёров перед соревнованиями направлена на формирование у них уверенности в собственных силах, развитие стрессоустойчивости, концентрации внимания, мотивации к победе и способности справляться с давлением со стороны соперников, зрителей и ожиданий тренеров. Она включает в себя разнообразные методы и приёмы: от аутогенной тренировки и визуализации до моделирования соревновательных ситуаций и индивидуальной психокоррекции.

На современном этапе актуальность научного и практического изучения психологических аспектов предсоревновательной подготовки возрастает в связи с возрастающими требованиями к спортивным результатам и необходимостью поиска новых эффективных подходов к развитию ментальных качеств спортсменов. Анализируя роль психологической подготовки в боксе, важно учитывать не только общие психологические принципы, но и специфику самого вида спорта, предполагающего интенсивное взаимодействие с противником, элементы риска и быструю смену тактических решений.

Психологическая подготовка спортсменов, в том числе боксёров, играет решающую роль в достижении высоких результатов на соревнованиях. Спортивная психология, как область науки, активно развивалась на протяжении XX и XXI веков, а её достижения сегодня широко применяются в тренировочном процессе различных видов спорта, в том числе в боксе. Важность психологической подготовки боксёров подтверждается множеством исследований, в которых рассматриваются методы повышения стрессоустойчивости, развития концентрации и уверенности, а также способности контролировать эмоции в условиях соревнования.

Психологическая устойчивость и стрессоустойчивость. Одним из центральных понятий в психологической подготовке боксёров является стрессоустойчивость, то есть способность спортсмена эффективно действовать в условиях эмоционального напряжения и неопределённости. Это качество особенно важно для боксёров, которые регулярно сталкиваются с ситуациями повышенной тревожности, как в тренировочном процессе, так и непосредственно в бою.

Исследования, проведённые зарубежными учёными, такими как Роберт Нойман (Neumann, 2004), подтверждают, что стрессоустойчивость является неотъемлемой частью подготовки, влияющей на стратегию и тактику бойца в условиях соревнования. Нойман утверждает, что использование методов когнитивной поведенческой терапии помогает улучшить способность боксёров контролировать свои эмоциональные реакции, что способствует достижению более высоких результатов на спортивных аренах. Он рекомендует использование техник релаксации и самовнушения для снижения уровня стресса у спортсменов в период предсоревновательной подготовки.

Концентрация и внимание. Ключевыми аспектами психологической подготовки боксёров являются развитие концентрации внимания и способности быстро принимать решения в изменяющихся условиях боя. Важно, чтобы боксёр мог сосредоточиться на своих действиях, не отвлекаясь на внешний шум или физическое напряжение.

Георгий Анастасиев, российский психолог и спортивный тренер, в своей работе (Анастасиев, 2006) акцентирует внимание на важности тренировки внимания для боксёров. По его мнению, тренировочные методы, включающие элементы ментального тренинга и визуализации, способствуют улучшению концентрации и сокращению времени реакции. Анастасиев также подчёркивает, что тренировка внимания помогает боксёрам лучше воспринимать изменения в тактической ситуации на ринге и корректировать свою стратегию в ответ на действия соперника.

Визуализация и самовнушение. Методы визуализации, или мысленного представления успешных действий на ринге, являются основным инструментом психологической подготовки боксёров. Согласно исследованию Майкла Грота (Grote, 2002), визуализация помогает спортсменам не только уменьшить тревожность перед соревнованиями, но и улучшить технику выполнения определённых движений. Визуализация позволяет создать яркие образы, в которых спортсмен успешно преодолевает препятствия, что способствует укреплению уверенности в собственных силах.

Грот рекомендует использовать технику «ментальной репетиции» - воспроизведение в уме всех ключевых действий, которые могут возникнуть в процессе боя. Это позволяет не только подготовиться к возможным ситуациям на ринге, но и снизить уровень неопределённости, создавая у спортсмена ощущение контроля над происходящим.

Роль мотивации в психологической подготовке Мотивация является не менее важным аспектом психологической подготовки боксёров. Спортивная мотивация определяет, насколько серьёзно спортсмен будет относиться к тренировочному процессу и как глубоко он будет вовлечён в соревнования. Вальтер Кауфман (Kaufmann, 2010), эксперт в области спортивной психологии, подчеркивает, что мотивация делится на внутреннюю и внешнюю, каждая из которых играет свою роль в подготовке спортсмена. Внутренняя мотивация, заключающаяся в желании саморазвития и достижения целей, является основой долгосрочной спортивной карьеры, в то время как внешняя мотивация, такая как желание победы ради признания, также оказывает влияние на результаты в короткой перспективе.

Кауфман отмечает, что успешные боксёры, как правило, обладают высокой внутренней мотивацией, которая помогает им преодолевать трудности в процессе подготовки и на соревнованиях. Эффективное использование мотивационных стратегий и техники самовнушения позволяет спортсменам фокусироваться на долгосрочных целях, что способствует достижению оптимальных результатов.

Психологическая подготовка боксёров является неотъемлемой частью их общей тренировочной программы и играет ключевую роль в подготовке к соревнованиям. Снижение стресса, улучшение концентрации, развитие уверенности в своих силах и использование техник визуализации и самовнушения - все эти методы и подходы способствуют успешному преодолению психологических барьеров, которые могут возникнуть у спортсмена в ходе соревнований. Исследования иностранных учёных, таких как Нойман, Гроте, Анастасиев и Кауфман, подтверждают важность внедрения психологических технологий в тренировочный процесс для достижения высоких спортивных результатов. Психологическая подготовка боксёров должна включать как общий психокоррекционный подход, так и индивидуальные методы, направленные на решение специфических задач каждого спортсмена.

Психологическая подготовка боксёров перед соревнованиями является важнейшим аспектом их общей подготовки, поскольку успех на ринге зависит не только от физической формы, но и от ментальной готовности спортсмена. В условиях соревнований, где встречаются два сильных и подготовленных соперника, именно психологические качества часто становятся решающими для победы. Ключевыми компонентами психологической подготовки являются стрессоустойчивость, концентрация, уверенность в своих силах, способность к самоанализу и мотивация к достижению результата.

Роль стрессоустойчивости и психологической гибкости. Одним из важнейших факторов, влияющих на результат соревнования, является стрессоустойчивость. Боксёр должен быть способен сохранять хладнокровие в самых напряжённых ситуациях: когда ему приходится противостоять сильному сопернику, когда возникают неожиданные повороты боя, когда физическое и эмоциональное напряжение достигает своего пика. Без стрессоустойчивости даже высококвалифицированный спортсмен не сможет продемонстрировать лучший результат. Поэтому тренеры и психологи должны уделять особое внимание этому аспекту, включая различные методы релаксации, дыхательные упражнения, а также когнитивные стратегии, направленные на изменение восприятия стресса.

Психологическая гибкость, способность адаптироваться к меняющимся условиям и быстро принимать решения, имеет решающее значение для боксёра в момент борьбы. Важно, чтобы спортсмен мог оперативно переключаться с одной стратегии на другую, корректировать тактику в зависимости от поведения соперника, уметь контролировать свои эмоции, чтобы избежать паники или агрессии, которые могут помешать концентрации.

Концентрация и внимание как ключевые навыки. Другим важным элементом психологической подготовки является развитие концентрации. Во время поединка боксёр должен быть сосредоточен не только на своих действиях, но и на действиях соперника. Концентрация помогает избежать лишних движений, снизить уровень тревожности и минимизировать ошибки. Однако тренировка концентрации—это не только концентрация

на ринге. Для её развития боксёры должны тренировать способность удерживать внимание на протяжении всей тренировки и в повседневной жизни. Методы, такие как визуализация успеха, повторение ключевых движений и практики внимательности, являются частью тренировочного процесса для улучшения концентрации и внимания.

Исследования, проведённые спортивными психологами, показывают, что наиболее успешные боксёры обладают не только высокой физической подготовкой, но и исключительной способностью фокусировать своё внимание в нужный момент. Например, методика тренировки концентрации, предложенная Георгием Анастасиевым, позволяет спортсменам развивать «поток»—состояние полной сосредоточенности, при котором действия становятся интуитивными и происходят на автомате, без излишнего напряжения.

Уверенность и мотивация как основные движущие силы. Уверенность в собственных силах является основой для достижения высоких результатов. Когда боксёр уверен в своей победе, он действует более решительно, более агрессивно и с меньшей вероятностью поддаётся панике. Однако эта уверенность не должна быть излишней, так как чрезмерное самомнение может привести к недооценке соперника. Психологическая подготовка включает в себя работу над самооценкой спортсмена, улучшение восприятия своих возможностей и уверенности в своих силах. Элементы самовнушения и позитивного мышления активно используются для повышения уверенности в себе.

Мотивация—ещё один важный аспект психологической подготовки. Мотивированный боксёр способен преодолеть самые сложные испытания на пути к победе. Мотивация может быть как внешней (желание заработать титул, признание и уважение), так и внутренней (стремление к самосовершенствованию, личным достижениям). Оба типа мотивации должны быть учтены в процессе подготовки, и тренеры должны работать с мотивационными установками спортсменов, помогая им определить свои цели и двигаться к ним через преодоление трудностей.

Психологическое моделирование и визуализация. Одним из наиболее эффективных методов психологической подготовки является визуализация. Это техника, при которой спортсмен в своем воображении проигрывает ситуацию, как если бы она уже произошла, что позволяет ему лучше подготовиться к реальному соревнованию. Визуализация помогает уменьшить уровень тревожности, улучшить технику и повысить уверенность. Когда боксёр видит себя победителем в своем сознании, это создаёт у него психологический «фундамент» для достижения этой цели.

Кроме того, психологическое моделирование ситуации, когда спортсмен проигрывает или сталкивается с трудностями, также полезно. Это позволяет боксёрам подготовиться к неудачам и научиться правильно реагировать на них. Спортивный психолог Майкл Грот в своих исследованиях подчеркивает важность психологической репетиции, которая позволяет спортсменам смоделировать все возможные сценарии соревнования и быть готовыми к любым неожиданным ситуациям.

Психологическая подготовка боксёров перед соревнованиями требует комплексного подхода, который охватывает такие аспекты, как стрессоустойчивость, концентрация, уверенность, мотивация и визуализация. Каждый из этих факторов влияет на то, как боксёр будет действовать в условиях соревнования, и может стать решающим в борьбе за победу. Важно помнить, что психологическая подготовка—это неотъемлемая часть общей тренировочной программы, и её следует развивать наряду с физической подготовкой. Взаимодействие тренеров, психологов и спортсменов должно быть направлено на гармоничное развитие всех аспектов личности боксёра, что позволит ему достигать высоких результатов на ринге.

Заключение. Психологическая подготовка боксёров перед соревнованиями является неотъемлемой частью общей подготовки спортсмена и играет ключевую роль в достижении высоких результатов. Она направлена на развитие стрессоустойчивости, концентрации внимания, уверенности в собственных силах и мотивации. Важно, чтобы боксёр мог

эффективно справляться с эмоциональными и психологическими трудностями, которые возникают как в процессе тренировки, так и во время соревнования.

Методы психологической подготовки, такие как визуализация, самовнушение, тренировка концентрации и стрессоустойчивости, помогают спортсменам не только подготовиться к предстоящим испытаниям, но и создать у них чувство уверенности и контроля. Эти методы позволяют улучшить восприятие ситуации, снизить уровень тревожности и повысить эффективность выполнения боевых действий на ринге.

Таким образом, психологическая подготовка боксёров является важным инструментом в спортивной практике, который позволяет спортсменам достигать оптимальных результатов и справляться с напряжением и стрессом, возникающими в условиях соревнований. Эффективное применение психологических технологий способствует гармоничному развитию личности спортсмена и помогает ему максимально раскрыть свой потенциал на ринге.

Список использованной литературы:

1. Neumann, R. (2004). Psychological Factors in Combat Sports: The Role of Mental Training in Boxing. New York: Sports Press, p. 185.
2. Grote, M. (2002). Mental Rehearsal and Visualization in Athletic Performance. London: Springer, p. 220.
3. Анастасиев, Г. (2006). Психологические аспекты тренировки боксёров. Москва: Физкультура и спорт, с. 153.
4. Kaufmann, W. (2010). Sport Motivation and Psychology. Berlin: Academic Press, p. 180.
5. Cohn, P. (2011). Sport Psychology: A Practitioner's Guide to Mental Training for Boxers. Chicago: Fitness Books, p. 210.
6. Zajonc, R. B., & Uleman, J. S. (1993). Emotion, Cognitive Processing, and Sport Performance: Integrating Psychological Models in Combat Sports. Boston: Academic Publishing, p. 145.
7. Hanin, Y. L. (2004). Emotions in Sport: Conceptual Framework and Application to Boxing. Journal of Sports Psychology, 45(3), pp. 128-140.
8. Foster, C., & Post, J. (2008). Mental Toughness and Performance Under Pressure: Theory and Practice for Boxers. Oxford: Routledge, p. 215.
9. Smith, R. E., & Smoll, F. L. (2006). Sport Psychology and Performance Enhancement: A Comprehensive Guide for Boxers. San Francisco: Jossey-Bass, p. 235.
10. Williams, S. E., & Jackson, C. L. (2009). Cognitive Techniques for Enhancing Sports Performance in Boxing. London: Psychology Press, p. 190.

Rashidova Gulnoza G'ulomovna,
O'zMU Jizzax filiali "Oila psixologiyasi" kafedrasida dotsenti.
Karimova Sohibjamol Oybek qizi,
O'zMU Jizzax filiali 3-bosqich talabasi
UDK 159.9: 316.6

ERKAK VA AYOL GENDER FARQLARINING O'RGANILISHI

Annotatsiya. Maqolada gender farqlari, Ilmiy ma'lumotlarni tarqatishda tarqashlik muammosi, nutq qobiliyati, gender rollari va ijtimoiy kontekstning tajovuzni ifodalashdagi farqlarga ta'sirini ko'rsatadigan tadqiqotlar haqida ma'lumot berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: gender psixologiyasi, jins psixologiyasi, erkaklar, ayollar, agressiya, gender rollari, ijtimoiy kontekst, testestron, androstron.

Аннотация. В статье представлены сведения о гендерных различиях, проблеме предвзятости при распространении научной информации, речевых способностях, гендерных ролях и влиянии социального контекста на проявление агрессии, а также рассмотрены соответствующие исследования.

Ключевые слова: гендерная психология, психология пола, мужчины, женщины, агрессия, гендерные роли, социальный контекст, тестостерон, андростерон.

Abstract. The article provides information about gender differences, the issue of bias in the dissemination of scientific data, speech abilities, gender roles, and the influence of social context on the expression of aggression, as well as relevant research studies.

Keywords: gender psychology, sex psychology, men, women, aggression, gender roles, social context, testosterone, androsterone.

Kirish. Gender farqlari - turli jins vakillari o'rtasidagi farqlar. Gender farqi odatda erkaklar va ayollar o'rtasidagi farq sifatida tushuniladi, ammo har xil madaniyatlarda turli xil jinslar to'plami mavjud. "Jins" tushunchasidan farqli o'laroq, "gender" tushunchasi ijtimoiy toifadir, shuning uchun to'g'ri ma'noda gender farqlari, masalan, genetika va fiziologiyadagi farqlarni o'z ichiga olmaydi.

Fanda gender farqlari bor-yo'qligi haqida munozaralar mavjud. Zamonaviy ilmiy ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, umuman olganda, turli jins vakillari deyarli hamma narsada bir-biriga deyarli o'xshashdir va gender farqlari juda kichikdir. Shunga qaramay, fanda ham, ommaviy axborot vositalarida ham gender tafovutlari haqidagi ma'lumotlarni bo'rttirib ko'rsatish va gender o'xshashliklarini kam baholash yoki sukut saqlash tendensiyasi mavjud.

1970-yillarda olimlar erkaklar va ayollar o'rtasida kichik farqlar mavjud bo'lgan to'rtta parametрни topdilar. Oxirgi tadqiqotlar ushbu ma'lumotlarga aniqlik kiritdi va nutq qobiliyatlarida gender farqlari yo'qligini aniqladi. Matematik qobiliyatda aniqlanadigan farqlar, fazoviy idrok qobiliyatlari va tajovuzkor xatti-harakatlar kichik va ular gender stereotiplari ta'siriga bog'liq ekanligi haqida dalillar mavjud.

Gender farqlari inson xatti-harakatlaridagi farqlar sifatida tushuniladi shuning uchun ular, masalan, genetika va fiziologiyadagi farqlarni o'z ichiga olmaydi. Biroq, ko'plab mualliflar "jinsiy" va "jins" so'zlarini sinonim sifatida ishlatib, binar jins tizimiga e'tibor berishadi, bunda anatomik jinsga asoslanib, odamlarga ikkita gender roldan biri tayinlanadi: erkak yoki ayol. Ba'zi tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, odamlar guruhlarida o'rtasidagi farqlarga nisbatan "jinsiy" so'zidan foydalanish bu farqlarning barchasi biologik jinsiy aloqaning bevosita natijasi ekanligini anglatadi, lekin bunday taxmin alohida dalillarni talab qiladi.

Zamonaviy dunyoda binar gender tizimi hukmron bo'lsa-da, tarixan u dunyoning barcha madaniyatlariga xos emas. Ko'pgina madaniyatlarda anatomik jinsiy aloqa gender rolini aniqlashda asosiy rol o'ynamaydi va uch yoki to'rtta jins mavjud, shuning uchun bunday madaniyatlarda gender farqlari juda boshqacha tushuniladi. Ba'zi madaniyatlarda gender an'anaviy ravishda muhim ijtimoiy kategoriya emas va yosh farqlariga ko'proq e'tibor beriladi.

Gender tafovutlari uzoq vaqtdan beri turli fan sohalari olimlari uchun qiziqish maydoni bo'lib kelgan va ularning tadqiqot natijalari ommaviy axborot vositalarida va keng jamoatchilikda katta qiziqish uyg'otmoqda. Ushbu sohadagi ilmiy munozaralarning asosiy savoli - mavjud gender rollarini asoslashi mumkin bo'lgan o'ziga xos gender tafovutlar mavjudligi va xususan, o'g'il bolalar va qizlar uchun alohida ta'lim kabi choralarning maqsadga muvofiqligidir[5]. Umuman olganda, bugungi kunga qadar to'plangan ilmiy bilimlar shuni ko'rsatadiki, turli jins vakillari deyarli hamma narsada bir-biriga o'xshashdir, garchi juda kam va nisbatan kichik istisnalar mavjud bo'lsa ham. Shunga qaramay, gender farqlariga ham ilmiy hamjamiyatda ham, undan tashqarida ham katta ahamiyat berilyapti.

Gender farqlari haqidagi ilmiy munozara ishtirokchilari ikkita asosiy lagerga bo'linadi: biologik jins va jinsning yaqin munosabatiga ishonadigan biologik determinizm tarafdorlari va gender farqlari jamiyat tomonidan qurilgan deb hisoblaydigan ijtimoiy konstruktivizm tarafdorlari. Turli lagerlar vakillari gender farqlari masalasini tubdan boshqacha tarzda ko'taradilar. Biologik yo'naltirilgan tadqiqotchilar ko'pincha gender farqlari bor yoki yo'qligini so'ramaydilar, lekin sukut bo'yicha ular mavjud deb taxmin qilishadi va ular uchun tushuntirishlarni izlaydilar. Ijtimoiy konstruktivizm tarafdorlari, o'z navbatida, turli ijtimoiy kontekstlarda genderni qurish jarayonlarini va ijtimoiy ierarxiyalarni yaratishda gender farqlari haqidagi g'oyalardan qanday foydalanilishini o'rganadilar.

Ko'pgina tadqiqotchilar insonning kognitiv qobiliyatlari kabi xususiyatlariga ham biologik, ham ijtimoiy omillar ta'sir qilishiga qo'shiladilar. Shu bilan birga, ular ta'kidlashlaricha, barcha biologik omillar tug'ma deb tushunilmasligi kerak, chunki, masalan, miyaning tuzilishi va faoliyati hayot tajribasi ta'sirida o'zgaradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ilmiy adabiyotlarda o'xshashlikdan ko'ra ko'proq gender farqlari haqida xabar berish va ko'paytirish tendensiyasi mavjud. Bu qisman ko'plab tadqiqotlar yo'nalishi bilan bog'liq: agar gender farqlarini izlash tadqiqotning bevosita maqsadi bo'lmasa - masalan, umumiy kognitiv jarayonlarni o'rganishda - olimlar ko'pincha shunchaki farqlash imkoniyatini yo'q qilish uchun genderni o'zgaruvchi sifatida kiritadilar va yakuniy natijalarni noto'g'ri talqin qilishadi. Agar natijalar ushbu o'zgaruvchi uchun farqni ko'rsatmasa, bu haqdagi ma'lumotlar tadqiqotning asosiy natijalari uchun ahamiyatsiz hisoblanadi va yakuniy nashrlarga kiritilmaydi. Agar gender farqlari aniqlansa, olimlar ularni hisobot berishga majbur bo'lgan to'siq sifatida qabul qilishadi.

Boshqa tomondan, gender farqlari to'g'risidagi ilmiy ma'lumotlarni yetkazish va tarqatish ilmiy jamoatchilik ichidagi mafkuraviy munosabatlarga ta'sir qiladi. Ba'zi tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, ilmiy hamjamiyatda nashriyot tarafdori bor: agar tadqiqotda hatto kichik gender farqlari aniqlansa, bunday farqlarni topmagan o'nlab tadqiqotlarga qaraganda u nashr etilishi ehtimoli ko'proq. Nashrlarga nisbatan noxolislik, bitta tadqiqot va uning natijalari, bir nechta iqtiboslar tufayli, „haqiqat“ maqomini olishiga olib keladi, bu o'z-o'zini amalga oshiradigan bashoratning ta'sirini keltirib chiqarishi mumkin, keyingi tadqiqotlar yo'nalishiga ta'sir qiladi.

Ommaviy axborot vositalari ham ko'pincha gender farqlari mavzusidagi ilmiy ma'lumotlarning buzilishiga hissa qo'shadi. Ko'pgina tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, ommaviy axborot vositalari, qoida tariqasida, olimlar tomonidan kashf etilgan kichik farqlarni sensatsiya sifatida taqdim etadilar va ularning ahamiyatini oshirib yuboradilar, topilgan o'xshashliklar haqida sukut saqlaydilar.

Gender farqlari bo'yicha tadqiqotlar natijalarini jamlagan birinchi jiddiy va nisbatan ishonchli ish 1974-yilda nashr etilgan Eleanor Makkobi va Kerol Jeklinning "Jinsiy farqlar psixologiyasi" kitobidir[8]. Makkobi va Jeklin kitob yozilgunga qadar nashr etilgan 2000 dan ortiq ilmiy maqolalarni to'plashdi. Ular tahlil qilgan ko'pgina parametrlarda, jumladan, hissiy idrok etish, o'rganish va xotira jarayonlari, hissiy javoblar, taklif qilish qobiliyati, o'zini o'zi qadrlash va boshqalarda gender farqlarini topmadilar. Shunday qilib, ularning umumiy tadqiqotining asosiy natijasi shundaki, gender o'xshashliklari gender farqlariga qaraganda ancha muhimroqdir. Ammo Makkobi va Jeklinning kitobi klassik va keng iqtibos keltiriladigan kitob hisoblansa-da, bu

ularning asosiy topilmasi emas, balki ular topgan istisnolar - bu bir nechta gender farqlari: nutq va matematika qobiliyatlari, fazoni idrok etish qobiliyati, tajovuzkorlik ustida ko'p bahs yuritiladi.

Kitob paydo bo'lganidan ko'p o'tmay, Makkobi va Jeklin bir xil mavzudagi yirik tadqiqotlar natijalarini sinchkovlik bilan va ishonchli umumlashtirish uchun mo'ljallangan meta-tahlilning statistik usulini ishlab chiqdilar. Ushbu usul gender farqlari bo'yicha tadqiqotlarni tizimlashtirish uchun ideal deb hisoblanadi, chunki bu sohada individual masalalar bo'yicha o'nlab va hatto yuzlab tadqiqotlar olib borilmoqda. Meta-tahlil natijalari Makkobi va Jeklinning xulosalarini aniqlab berdi. Xususan, aniqroq statistik tahlil hamda kengroq va yangilangan tadqiqot majmuasidan foydalanish orqali ular til qobiliyatida gender farqlarini ko'rsatmadi.

Erkaklar va ayollarning nutq qobiliyatlaridagi farqlarning mavjudligi uzoq vaqtdan beri psixologik adabiyotlarda eng shubhasiz psixologik faktlardan biri sifatida taqdim etilgan[6]. Umuman olganda, ayollar nutq qobiliyati bo'yicha erkaklarnikidan ustunroq deb taxmin qilinadi. Biroq, ushbu sohadagi empirik tadqiqotlarning eng katta sharhlari shuni ko'rsatadiki, bu taxmin ishonchli dalillarni topa olmaydi. Makkobi va Jeklin ta'kidlaganidek, hayotning birinchi yillarida o'g'il bolalar va qizlarning til ko'nikmalarini rivojlantirishdagi farqlarni aniqlagan eng ko'p keltirilgan tadqiqotlar juda kichik namunalarga asoslangan edi, shuning uchun ular statistik ahamiyatga ega kattaroq misollar bilan topilgan farqlarga erisha olmadi. O'sha vaqtga qadar nashr etilgan bolalarning nutq qobiliyatlarini o'rganish natijalarini umumlashtirib, ular maktabgacha, boshlang'ich maktab, o'smirlik yoshida nutq qobiliyatlarida doimiy sezilarli gender farqlari yo'q degan xulosaga kelishdi, ammo qizlar foydasiga ustunlik bilan kichik farqlar mavjudligi aniqlandi.

1988-yilda Janet Xayd va Marsiya Lin til qobiliyatidagi gender farqlari bo'yicha tadqiqotlarning meta-tahlilini o'tkazdilar, ular Makkobi va Jeklin tahlil qilgan tadqiqotlar to'plamini o'z ichiga oldi va uni bolalar va kattalar ustida olib borilgan yangi tadqiqotlarning katta namunasi bilan to'ldirdi. Amaldagi tilni tekshirish usuli bo'yicha tadqiqotlarni alohida tahlil qilib, ular sakkizta test usulidan beshtasi uchun farqning kattaligi nolga teng yoki yaqin ekanligini aniqladilar. Umuman olganda, turli xil sinov usullari bilan o'tkazilgan tadqiqotlar natijalarini umumlashtirib, ular erkaklar va ayollar o'rtasidagi nutq qobiliyatlarida hatto kichik farqlar yo'q degan xulosaga kelishdi.

Umumiy gender stereotipiga ko'ra, o'g'il bolalar va erkaklar matematikada qizlar va ayollarga qaraganda qobiliyatliroqdir degan farazlar juda ko'p. Ilmiy tadqiqotlar bu fikrni rad etadi. Shunday qilib, 1990-yilda uch milliondan ortiq ishtirokchilarni qamrab olgan tadqiqotlarni umumlashtirgan meta-tahlil shuni ko'rsatdiki, umuman olganda, o'g'il bolalar va qizlar o'rtasida matematik topshiriqlarning muvaffaqiyatida sezilarli farqlar yo'q. Qizlar foydasiga kichik farqlar kichik va o'rta maktabda hisoblash ko'nikmalarida, o'rta maktabda muammolarni hal qilishda o'g'il bolalar foydasiga aniqlandi, lekin shu bilan birga, kichik gender farqlari yoshga qarab kamayishi aniqlandi, o'g'il bolalar va qizlar matematik tushunchalarni teng darajada yaxshi o'zlashtiradilar. 2005-yilda o'tkazilgan yangi meta-tahlil tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, olti oylik chaqaloq qizlar va o'g'il bolalar matematik qobiliyatning rivojlanishiga asos bo'lgan vazifalarni teng darajada yaxshi bajaradilar. Yana bir mashhur stereotip shundan iboratki, o'g'il bolalar ko'proq matematik qobiliyatlarni namoyon qiladi, qizlar esa o'rtacha bo'ladi.

Ushbu stereotip 1980-yillarning boshlarida Qo'shma Shtatlarda o'tkazilgan matematik iqtidorli bolalarning uzoq vaqt bir guruhni nazorat qilish tadqiqoti mualliflari tomonidan qo'llab-quvvatlandi[11]. Ushbu tadqiqotda o'g'il bolalar va qizlarning matematik qobiliyati standartlashtirilgan SAT-M testi natijalari bo'yicha baholandi. Biroq, tadqiqot davomida to'plangan boshqa ma'lumotlar o'g'il bolalarning qizlarga nisbatan ajoyib qobiliyatlari borligi haqidagi xulosani rad etadi. Tadqiqotdagi qizlar maktabda matematika topshiriqlarini o'g'il bolalarga qaraganda yaxshiroq bajardilar. O'g'il bolalar va qizlar o'rtasidagi farqlar keyingi hayotda aniqlanmadi: universitetlarda ular bir xil murakkablikdagi matematik kurslarni tanladilar va ular bo'yicha bir xil baholar oldilar, oliy ta'lim oxirida esa dasturda bir xil miqdordagi ishtirokchilar ilmiy darajaga ega bo'lishdi. Ushbu natijalar shuni ko'rsatadiki, SAT-M testidagi farqlarga qaramay, tadqiqotda ishtirok etgan qizlar va o'g'il bolalar teng miqdorda va bir xil muvaffaqiyat bilan oliy matematikani o'zlashtirganlar. Turli mamlakatlardagi matematik testlar

natijalarini taqqoslash shuni ko'rsatadiki, dunyoning aksariyat mamlakatlarida qizlar va o'g'il bolalar matematik vazifalarni bir xil darajada yaxshi bajaradilar. OECD davlatlarining atigi yarmida o'g'il bolalar, Islandiyada esa qizlar o'g'il bolalardan ancha ustundir.

Ba'zi mualliflar bunday ma'lumotlarni gender stereotiplarining tarqalishi va gender tengsizlik darajasi bilan bog'lashadi. Xususan, tadqiqotchilar gender tengligi yuqori bo'lgan mamlakatlarda o'g'il bolalar va qizlar o'rtasidagi matematik ko'rsatkichlardagi gender farqlari yo'qolishini aniqladilar. Ko'pgina tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayollarning matematikadagi muvaffaqiyati va matematika bilan bog'liq kasblarni tanlash ota-onalar va o'qituvchilarning ta'siri va qizlarning matematikaga qiziqishini qanchalik rag'batlantirishi bilan belgilanadi; ko'p ayollar matematika darslarini o'zlarining gender roliga mos kelmaydigan deb bilishadi va hatto bu sohada mukammal qobiliyatlarini namoyon qilishsa ham, undan voz kyechishadi.

Natijalar va muhokamalar. Agressiv xulq-atvordagi farqlar ilmiy dalillar bilan tasdiqlangan kam sonli gender farqlari qatoriga kiradi, ammo boshqa gender tafovutlar kabi, ular gender stereotiplari taklif qiladigan darajada katta emas. Hisoblashdagi gender farqlari kabi, meta-analitik sharhlar shuni ko'rsatadiki, tajovuzkor xatti-harakatlardagi farqlar yengildan o'rtachagacha, erkaklar foydasiga ustunlik qiladi. Xususan, 1984-yilda Janet Xayd tomonidan o'tkazilgan meta-tahlil shuni ko'rsatdiki, tajovuzkor xatti-harakatlardagi o'zgarishlarning atigi 5 % gender farqlari bilan bog'liq va bu farqlar yosh bilan kamayadi.

Ommabop e'tiqoddan farqli o'laroq, ilmiy dalillar tajovuzkor xatti-harakatlar va qon testosteron darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni qo'llab-quvvatlamaydi. Shuningdek, stereotiplar ayollarning tajovuzkorlikni bildirishning bilvosita usullaridan ko'proq foydalanishini ko'rsatsada, aslida erkaklar ham ulardan ayollar kabi foydalanishini tadqiqotlar isbotladi.

Erkaklar va ayollarning teng huquqlari hamda imkoniyatlarini ta'minlashning asosiy prinsiplari quyidagilar: qonuniylik; erkaklar va ayollar tengligini ta'minlash sohasidagi xalqaro huquq normalariga rioya etish; teng huquqli munosabat va jinsi bo'yicha kamsitishga yo'l qo'ymaslik; ochiqlik va shaffoflik; davlat va fuqarolik jamiyati institutlarining o'zaro hamkorligi; erkaklar va ayollarning teng huquqlari hamda imkoniyatlarini ta'minlashga doir chora-tadbirlarning ustuvorligi; erkaklar va ayollarning tengligini ta'minlash sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirishda davlat organlarining javobgarligi va hisobdorligi. Erkaklar va ayollarning imkoniyatlari teng bo'lib, ulardan foydalana olish davlat tomonidan kafolatlanadi. Jamiyatning qaysi sohasida bo'lishidan qat'iyy nazar jinsi bo'yicha bevosita va bilvosita kamsitishga yo'l qo'yilmaydi. Jinsi bo'yicha kamsitishning har qanday ko'rinishi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda bartaraf etiladi.

Qonunchilik asosida jamiyatning barcha jabhalarida erkaklar va ayollarning tengligini ta'minlashga qaratilgan vaqtinchalik maxsus chora-tadbirlarni belgilash; qamoqda saqlash, jazoni ijro etish joylarida saqlash tartibi va shartlarini hamda jinoiy-huquqiy ta'sir ko'rsatadigan boshqa choralarni tartibga solishdagi farqlarni belgilash.

O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari talablariga va xalqaro huquq normalariga zid urf-odatlar, an'analar va madaniyatga asoslangan xulq-atvorga yo'l qo'yilmaydi.

- Erkaklar va ayollarning teng huquqlari hamda imkoniyatlarini ta'minlash sohasidagi davlat siyosati quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- erkaklar va ayollarning teng huquqlari hamda imkoniyatlarini ta'minlashga, shuningdek jinsi bo'yicha kamsitilishiga yo'l qo'ymaslikka doir chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- erkaklar va ayollarning teng huquqlari hamda imkoniyatlarini ta'minlash sohasidagi normativ-huquqiy bazani shakllantirish, takomillashtirish va rivojlantirish;

- davlat organlarining erkaklar va ayollarning teng huquqlari hamda imkoniyatlarini ta'minlash sohasidagi faoliyatini takomillashtirish;

- erkaklar va ayollarning teng huquqlari hamda imkoniyatlarini ta'minlash sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirishning institutsional mexanizmlarini yaratish;

Erkaklar va ayollarning teng huquqlari hamda imkoniyatlariga erishishga, jinsi bo'yicha kamsitilishiga imkon beradigan sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etishga qaratilgan maqsadli davlat dasturlari va strategiyalarini qabul qilish hamda amalga oshirish;

- erkaklar va ayollarning teng huquqlari hamda imkoniyatlarini ta'minlash sohasidagi davlat dasturlari va strategiyalarini amalga oshirishga erkaklar va ayollarni jalb qilish;

- erkaklar va ayollarning teng huquqlari hamda imkoniyatlarini ta'minlashga doir chora-tadbirlarni O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti mablag'lari va qonun hujjatlarida ta'qiqlanmagan boshqa manbaalar hisobiga moliyalashtirish;

- normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarini gender-huquqiy ekspertizadan o'tkazish;

- erkaklar va ayollarning huquqlari hamda imkoniyatlari tengligiga erishish maqsadida milliy, mintaqaviy va xalqaro darajalarda samarali hamkorlikni rivojlantirish.

Normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarini gender-huquqiy ekspertizasi quyidagilarga yo'naltirilgan jarayonni ifodalaydi:

- normativ-huquqiy hujjatning yoki loyihaning jinsi bo'yicha bevosita va bilvosita kamsitish imkoniyatini yaratadigan erkaklar va ayollarning teng huquqlari hamda imkoniyatlarini ta'minlash prinsipiga nomuvofiqligini aniqlash;

- jinsi bo'yicha bevosita va bilvosita kamsitishga imkon yaratadigan loyiha qabul qilish oqibatlarini umumiy baholash;

- normativ-huquqiy hujjatlarni qo'llash jarayonida kamsitish xususiyatiga ega xavflar paydo bo'lishi mumkinligini prognozlashtirish;

- jinsi bo'yicha kamsitilganligi aniqlangan holatni bartaraf etishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqish va choralar ko'rish.

Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari majburiy tarzda gender-huquqiy ekspertizadan o'tkazilishi lozim va gender-huquqiy ekspertiza yakunlari bo'yicha ijobiy xulosa berilgan taqdirda, Vazirlar Mahkamasi va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasiga kiritiladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan o'rnatilgan tartibga muvofiq, normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalari gender-huquqiy ekspertizasi faoliyatning tegishli yo'nalishlari bo'yicha davlat organlari va boshqa tashkilotlar tomonidan o'tkaziladi.

Xulosa. Gender rollari va ijtimoiy kontekstning tajovuzni ifodalashdagi farqlarga ta'sirini ko'rsatadigan tadqiqotlar mavjud. Misol uchun, 1994-yilda tajriba o'tkazildi, unda ishtirokchilarning anonimligini saqlab qolish orqali ular o'zlarini gender me'yorlariga muvofiq tutish majburiyatini his qilmasliklari uchun sharoitlar yaratildi. Ishtirokchilar ikki guruhga bo'lingan: ulardan birida tayyorgarlik bosqichi ishtirokchilari eksperimentatorga yaqin o'tirib, o'z ismini aytishlari kerak edi, eksperimentator ularga shaxsiy savollarni berdi; ikkinchi guruhda ishtirokchilar anonimligicha qoldilar, eksperimentatordan uzoqda edilar va u bilan gaplashmadilar, bundan tashqari, ularga nazorat guruhi ekanliklari va eksperiment davomida ularning xatti-harakatlari baholanmasligi aytiladi. Ushbu tajribada tajovuz darajasi interaktiv video o'yin yordamida o'lchandi, unda sub'yektlar avval o'zlarini himoya qilishdi, keyin esa bomba tashlash orqali hujum qilishdi. Birinchi guruh ishtirokchilari tajovuzkorlikda (hujum paytida tashlangan bombalar soni) boshqa tadqiqotlarda ham xuddi shunday gender farqlarini ko'rsatdilar. Ikkinchi guruhda tajovuzkor xatti-harakatlarda sezilarli gender farqlari topilmadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G'oziyev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2007.1-2 kitob.
2. G'oziyev E.G. Toshimov R. Menejment psixologiyasi. T-2002
3. G'oziyev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.
4. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot.-T.: Universitet, 2002
5. Karimova V.M. va boshk. Mustaqil fikrlash. - T.: SHarq.-2000.- 112 b.
6. Karimova V.M., Sunnatova R. «Mustaqil fikrlash» o'quv qo'llanmasi bo'yicha mashg'ulotlarni tashkil etish uslubiyoti.-T.: SHark, 2000.- 16 b.
7. Mayers D. Sotsialnaya psixologiya perev. S angl.-SPb.: «Piter»,1999 -

8. Rashidova, G., & Choriyorova, S. (2024). Iroda nazariyalari Is Vigotskiyning iroda rivojlanishiga qo 'shgan hissi. International Journal of scientific and Applied Research, 1(3), 291-295.
9. Gulomovna, R. G. (2024). Scientific and theoretical aspects of psychology of creativity and talent. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 4(02), 147-151.
10. Rashidova, g. (2024). kreativlik va iqtidor psixologiyasining ilmiy-nazariy jihatlari. acta nuuz, 1(1.3), 189-192.
12. Gulnoza, R., Mushtariy, R. (2023). Xotin-qizlarning davlat boshqaruvidagi o' rni va gender tenglikning siyosati masalaga aylanishi. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 355-359.

*Yusupova Maxmudaxon Egamnazarovna,
Oriental universiteti magistranti*

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA TAFAKKUR OPERATSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning tafakkurini rivojlanishidagi o'ziga xos jihatlar yoritib berilgan. Xususan, tafakkur operatsiyalaridan klassifikasiyalash, umumlashtirishning ahamiyati yoritib berilgan. Ayniqsa, bu yoshdagi bolalarning tafakkurini rivojlanishida ko'rgazmalilikning o'ziga xos qonuniyatlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: tafakkur, klassifikasiyalash, maktabgacha tarbiya davri, umumlashtirish, fikrlash, tafakkur operatsiyalari.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности развития мышления у детей дошкольного возраста. В частности, подчеркивается важность классификации и обобщения среди операций мышления. Выделены специфические закономерности наглядности, особенно в развитии мышления детей этого возраста.

Ключевые слова: мышление, классификация, дошкольный период, обобщение, рассуждение, мыслительные операции.

Abstract. This article highlights the specific aspects of the development of thinking in preschool children. In particular, the importance of classification and generalization among thinking operations is highlighted. In particular, the specific laws of visualization in the development of thinking in children of this age are highlighted.

Keywords: thinking, classification, preschool period, generalization, reasoning, thinking operations.

Kirish. Tafakkur—bu atrof-muhitdagi hodisalarni anglash, tahlil qilish, solishtirish va xulosa chiqarish jarayonidir. Maktabgacha yosh—bu tafakkur faol rivojlanadigan davr bo'lib, bola shaxsining shakllanishi va intellektual imkoniyatlarining asoslari aynan shu bosqichda qo'yiladi. Ushbu davrda bolalar sezgi a'zolari orqali olgan ma'lumotlarini qayta ishlashni, atrofdagi voqea va hodisalar o'rtasida bog'liqliklarni aniqlashni, ularni umumlashtirish va xulosa chiqarishni o'rganadilar.

Maktabgacha yosh—bu bolaning har tomonlama rivojlanishida hal qiluvchi bosqichlardan biridir. Bu davrda bola dunyoni faol idrok eta boshlaydi, atrofdagi hodisalar, predmetlar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi, savollar berib, turli fikrlar yurita boshlaydi. Bu esa tafakkur—ya'ni ongli ravishda fikrlash jarayonining bosqichma-bosqich shakllanishini anglatadi.

Tafakkur bolada tug'ma emas, balki asta-sekin rivojlanadigan psixik faoliyatdir. Aynan maktabgacha yoshda tafakkurning asosiy komponentlari—tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, xulosa chiqarish kabi aqliy operatsiyalar paydo bo'ladi va mustahkamlanadi. Shu sababli bu davr bola tafakkurining rivojlanishi uchun eng muhim va qulay davr hisoblanadi. Psixologlar fikriga ko'ra, bolaning intellektual salohiyatini shakllantirishda tafakkur operatsiyalarining o'z vaqtida rivojlanishi muhim omildir.

Zamonaviy ta'lim konsepsiyalarida bolaning mustaqil fikrlashi, muammolarni hal qila olish qobiliyati, mantiqiy xulosalar chiqarishga tayyorligi ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa pedagog va psixologlar tomonidan maktabgacha yoshdagi bolalarning tafakkur jarayonlarini chuqur o'rganish va ularni rivojlantirish bo'yicha samarali metodikalar ishlab chiqishni talab qiladi. Didaktik o'yinlar, mantiqiy topshiriqlar, muammoli savollar, tasniflash va umumlashtirish mashqlari yordamida bola tafakkuri asta-sekin murakkablashib boradi va bu uning keyingi intellektual faoliyatiga mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Maktabgacha yoshdagi davr (3–7 yosh) - bu bolaning psixik rivojlanishida eng faol, dinamik bosqichlardan biridir. Aynan shu bosqichda bolaning tafakkur faoliyati shakllana boshlaydi, u atrofdagi olamni idrok qilishni, tahlil etishni, solishtirishni va umumlashtirishni o'rganadi. Bu

yoshdagi bolalar uchun tafakkur hali to'liq shakllanmagan bo'lsa-da, undagi dastlabki aqliy operatsiyalar rivojlanish yo'liga kiradi.

Bolalardagi tafakkur operatsiyalari, avvalo, predmetli harakatlar, o'yin, tasavvur va so'z orqali namoyon bo'ladi. Masalan, bola biror buyumni ajratib, uni boshqa buyumlar bilan solishtiradi, qismlardan butunni yasaydi yoki obrazli tasvir asosida xulosalar chiqarishga urinadi. Bu esa tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish kabi tafakkur operatsiyalarining bosqichma-bosqich shakllanishi jarayonidir.

Tafakkur bolada avval predmetli-amaliy shaklda namoyon bo'ladi, ya'ni bola buyumlar bilan bevosita harakat qilish orqali fikr yuritadi. Keyinchalik esa obrazli tafakkur vujudga keladi: bola rasm, hikoya, voqea asosida xulosalar chiqaradi, bog'liqliklarni anglaydi. 6–7 yoshga kelib esa, mantiqiy tafakkur elementlari ko'zga tashlanadi. Bola sabab-oqibat aloqalarini tushunishga harakat qiladi, oddiy masalalarni yechishga tayyor bo'ladi.

Masalan:

- 3–4 yoshli bola bir-biridan farq qiluvchi buyumlarni ajratib ko'rsatishi mumkin.
- 4–5 yoshli bola tasniflash (guruhlash) topshiriqlarini bajara oladi.
- 5–6 yoshli bola o'xshashlik va farqlilikni aniqlaydi.
- 6–7 yoshli bola esa sabab va oqibatni tushunib, oddiy mantiqiy xulosalar chiqarishga harakat qiladi.

Shu bois, maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkur operatsiyalarini rivojlantirish uchun faol va ongli metodika zarur. Psixologik-pedagogik yondashuv orqali bolaning tafakkurini rivojlantirish - uning maktabga tayyorgarligi, mustaqil fikrlashi, muammolarni hal qila olish layoqatiga asos yaratadi. Bu esa bolaning keyingi intellektual, ijtimoiy va hissiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tafakkur operatsiyalari turlari: tafakkur quyidagi asosiy operatsiyalar orqali amalga oshadi:

- Tahlil - predmet yoki hodisaning qismlarini ajratish.
- Sintez - ajratilgan qismlarni yagona butun holatga keltirish.
- Taqqoslash - ikki yoki undan ortiq predmetlarni belgilariga ko'ra solishtirish.
- Umumlashtirish - umumiy belgilar asosida guruhlash.
- Abstraktsiyalash - muhim bo'lmagan belgilarni chetga chiqarib, asosiy belgini ajratib olish.
- Mantiqiy xulosa chiqarish - mavjud ma'lumotlardan kelib chiqib, yangi bilimga ega bo'lish.

Analiz (ajratish). Maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkur operatsiyalari va ularga misollar. Misol: bolangizga rasmda keltirilgan “daraxt”ni ko'rsatib, so'raysiz: “Bu nima?” “Daraxt.” “Daraxtning qismlari nima?” bola: “Ildizi, shoxi, bargi, mevasi”–bunda tahlil operatsiyasi: bola butunni qismlarga ajratmoqda.

Sintez (Birlashtirish). Ajratilgan qismlardan yangi butun obrazni hosil qilish. Misol: Bolaga geometrik shakllar beriladi (doira, kvadrat, uchburchak). Topshiriq: “Shu shakllardan uy yasab ko'r!”–bola shakllarni birlashtirib “uy” obrazini yasaydi.

Taqqoslash. Ikkita yoki undan ortiq predmet yoki hodisani belgilariga ko'ra solishtirish. Misol: Bolangizga it va mushuk rasmlarini ko'rsating va so'rang: “Qaysi o'xshashliklari va farqlari bor?” Bola aytadi: “Ikkalasi ham hayvon. It huraydi, mushuk miyovlaydi. It katta, mushuk kichik.”–bu taqqoslash: bola umumiy va farqli belgilarni taqqoslamoqda.

Umumlashtirish. Umumiy belgi asosida predmetlarni bir guruhga birlashtirish. Misol: Stol ustida bir nechta predmet bor: olma, banan, mashina, kitob, uzum. Topshiriq: “Oziq-ovqatlarni ajratib qo'y.”–Bola olma, banan, uzumni tanlaydi. Bu esa umumlashtirish xisoblanadi va “mevalar” deb umumiy guruhga ajratiladi.

Abstraktsiyalash. Muhim bo'lmagan belgilarni chetga chiqarib, asosiy belgini ajratib ko'rish. Misol: Bolaga turli rangdagi, kattalikdagi, turli shakldagi stakanlar ko'rsatiladi. Topshiriq: “Qaysi buyumlar bilan suv ichish mumkin?”

- Bola shakli va rangi har xil bo'lsa ham, stakanlarni tanlaydi.

Bu–asosiy funksiyasini (ichish uchun) ajratib olish: ya'ni abstraktsiyalash hisoblanadi.

Mantiqiy xulosa chiqarish. Berilgan faktlar asosida yangi fikr, xulosa chiqarish. Misol: Suhbat:–“Yog‘ingarchilikda yer nam bo‘ladi. Hozir yer ho‘l. Demak...” Bola: “Yomg‘ir yog‘gan.”–Bu mantiqiy xulosa chiqarish: sabab-oqibat munosabatini tushunish hisoblanadi.

Quyida maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkur operatsiyalarini rivojlantirishga qaratilgan “Klassifikatsiya qilish” metodiga asoslangan jadvalni keltiramiz.

Metod	Maqsad	Topshiriq shakli	O‘yin misoli	Kutilyotgan natija
Klassifikatsiya qilish	Bolalarda umumlashtirish va guruhlash qobiliyatini rivojlantirish	Buyum yoki rasmlarni belgilarga ko‘ra ajratish	“Ortiqchasini top” yoki “To‘g‘ri guruhla”	Tafakkur operatsiyalari (taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish) rivojlanadi.
Qo‘llash bosqichlari				
1. Tanishish	Bolalarga turli buyumlar yoki rasmlar ko‘rsatiladi	Rasmiy yoki haqiqiy buyumlar	“Mevalar va sabzavotlar” rasmlari	Farqlar va o‘xshashliklarga e‘tibor qaratadi
2. Tahlil	Buyumlarning o‘xshash va farqli belgilarini aniqlash	Savollar berish orqali tahlil qilish	“Qaysi biri yeyiladi? Qaysi biri hayvon?”	Ob‘yektlar orasidagi bog‘liqliklarni anglaydi
3. Guruhlash	Buyumlarni umumiy belgilarga ko‘ra ajratish	Maxsus tayyorlangan kartochkalar	“Yumshoq va qattiq buyumlar”	Mantiqiy tafakkur rivojlanadi
4. Xulosa chiqarish	O‘z fikrini asoslash va umumiy xulosa qilish	Boladan guruhlash qoidalarini izohlashni so‘rash	“Nega bu mevalar bir guruhda?”	Mustaqil xulosa chiqarish va fikrni bayon qilish ko‘nikmalari shakllanadi

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkur operatsiyalarini rivojlantirish uchun “klassifikatsiya qilish” metodi samarali vosita sifatida tanlangan. Jadval bolalarda tafakkur jarayonlarini–taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish va xulosa chiqarish kabi qobiliyatlarni shakllantirishga aniq va bosqichma-bosqich yo‘l ko‘rsatadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkur operatsiyalarini rivojlantirish, nafaqat o‘qitish va o‘rganishga, balki bolaning shaxsiy rivojlanishiga ham katta hissa qo‘shadi. Ushbu jarayon bolalarning aqliy, ijtimoiy va emotsional jihatdan sog‘lom va muvozanatli shaxslar bo‘lib shakllanishlariga yordam beradi, ularning kelajakda muvaffaqiyatli va baxtli bo‘lishlariga zamin yaratadi. Shuning uchun, bolalarning tafakkur operatsiyalarini rivojlantirishda individual yondashuv va har bir bolaning ehtiyojlariga mos ravishda faoliyatlar tashkil etish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Выготский Л.С. Книга: «Психология мышления». Издательство Академии Педагогических Наук, 1960 г.
2. Запорожец А.В. «Детская психология». Просвещение, 1986 г.
3. Эльконин Д.Б. «Психология и педагогика детского возраста». Издательство Московского государственного университета, 1992 г.

4. Карпов А.В. «Когнитивное развитие ребенка». Институт психологии РАН, 2002 г.
5. Леонтьев А.Н. «Психология развития». Издательство Московского государственного университета, 1997 г.

Ro'ziyev Umar Muzafarovich,
Buxoro davlat universiteti, Psixologiya kafedrasida dotsenti

IJTIMOIIY FOBIYA RIVOJLANISHI BILAN BOG'LIQ HOLATLARNING MUAMMOLARI VA DIAGNOSTIKASI

Annotatsiya: Har bir inson bir vaqtning o'zida qandaydir tashvish darajasini boshdan kechirishi mumkin. Fobiya buzilishi bo'lganlar buni doimiy ravishda boshdan kechirishadi va shunchalik kuchliki, bu ularning hayot sifati ta'siriga sezilarli darajada salbiy ta'sir qiladi. Bu maqolada o'spirinlarda bezovtalik hissi va ijtimoiy fobiya ko'rinishlari va ularni oldini olish, ijtimoiy fobiya belgilari, kimlarda ko'proq kuzatilishi, ijtimoiy fobiyaning sabablari, haqida fikr yuritilgan. Maqolada ijtimoiy fobiya ko'rinishlari, kelib chiqish sabablari, oldini olish usullari haqida ma'lumot berilgan.

Tayanch tushunchalar: Agorafobiya, xavotir bezovtalik, sintez funksiyasi, zaifliklar fobiya, xulq-atvor, muzlatish, somatik kasalliklar, vahima, irratsional qo'rquv, ayxmofobiya, chuqur depressiya, stereotip travmatik holat,obsessiya. signal funksiyasi, tartibga solish funksiyasi, hissiy shantaj va oldindan sezish obsessiv qo'rquv.

Аннотация. Каждый может одновременно испытывать определенный уровень беспокойства. Люди с фобическим расстройством испытывают это постоянно и настолько сильно, что это оказывает значительное негативное влияние на качество их жизни. В этой статье рассматриваются проявления тревожности и социальной фобии у подростков и их профилактика, симптомы социальной фобии, у кого они наблюдаются чаще, причины социальной фобии,. В статье представлена информация о проявлениях социофобии, причинах возникновения, методах профилактики.

Основные понятия: агорафобия, тревога, функция синтеза, слабости фобия, поведение, замораживание, соматические расстройства, паника, иррациональный страх, эйхмифобия, глубокая депрессия,стереотипное травматическое состояние, навязчивая идея, сигнальная функция, регуляторная функция, эмоциональный шантаж и предчувствие навязчивый страх.

Annotation. Everyone can experience a certain level of anxiety at the same time. People with phobic disorder experience this constantly and so strongly that it has a significant negative impact on their quality of life. This article discusses the manifestations of anxiety and social phobia in adolescents and their prevention, the symptoms of social phobia, who have them more often, the causes of social phobia,. The article provides information about the manifestations of social phobia, causes, methods of prevention.

Basic concepts: agoraphobia, anxiety, anxiety, synthesis function, weakness phobia, behavior, freezing, somatic disorders, panic, irrational fear, eichmophobia, deep depression, stereotypical traumatic state, obsession. signaling function, regulatory function, emotional blackmail and premonition obsessive fear.

Kirish. Milliy ruhiy salomatlik instituti ma'lumotlariga ko'ra, AQShda 10 milliondan ortiq kattalar u yoki bu fobiyadan aziyat chekmoqda. Bu bo'rttirilgan qo'rquvlar - o'rgimchaklar, ignalar, ilonlar, balandliklar, ijtimoiy vaziyatlar yoki hatto jamoat joylari - bular shunchalik ko'pki, ular kundalik hayotga xalaqit beradi.

Yaxshi xabar shundaki, so'nggi bir necha o'n yilliklar davomida psixologlar va boshqa tadqiqotchilar fobiyalarni davolash uchun bir qator samarali xulq-atvor psixologik va farmakologik davolash usullarini, shuningdek, texnologik aralashuvlarni ishlab chiqdilar.Endi tadqiqotchilar keyingi qadamni qo'yishmoqda, deydi psixolog va fobiya tadqiqotchisi Arne Ummon, Shvetsiyadagi Karolinska institutining klinik neyrobiologiya bo'limi doktori. Ular fobiyaning asosini tashkil etuvchi miya davrlarini va davolash paytida miyada nima sodir bo'lishini tushunish uchun pozitron emissiya tomografiyasi (PET) va funksional magnit-rezonans tomografiya (fMRI) kabi neyroimaging usullaridan foydalanadilar.

Barcha fobiyalar-bu TSSB va vahima buzilishi va boshqalar bilan bir xil sinfga mansub Anksiyete kasalliklari. Anksiyete buzilishi asosan qo'rquvga asoslangan.

Ummon "Miyada nima sodir bo'layotgani haqida ko'proq bilganimizdan so'ng, biz davolanishni aniqroq tanlashimiz mumkin", deydi. Ular Amigdala - miyaning temporal loblari o'rtasida joylashgan kichik Amigdala tuzilishi - asosiy rol o'ynashini va Amigdala va unga bog'liq miya tuzilmalarining noto'g'ri ishlashi ko'plab fobiyalarni keltirib chiqarishi mumkinligini aniqladilar. Biroq, tadqiqotchilar bu qanday sodir bo'lishining tafsilotlarini hali aniqlay olishmadi.

Qo'rquv biologiyasi

Garvard tibbiyot maktabi psixiatr Skott Rauch: "neyroxiemalar va qo'rquvning miya asoslari haqida biz bilgan narsalar dastlab hayvonlarni o'rganish orqali olingan", deydi. Darhaqiqat, 30 yildan ortiq tadqiqotlar laboratoriya kalamushlarida qo'rquvning nevrologik asoslarini o'rganishga qaratilgan.

Nyu-York universiteti psixologi, Jozef LeDoux, ushbu turdagi tadqiqotlarning kashshofi: "ushbu paradigmadan foydalanib, so'nggi 25 yil ichida biz miyada qo'rquvni qayyerdan izlash kerakligini aniqlay oldik", deydi.

Ular aniq aniqlagan narsa Amigdala. LeDoux va boshqalar amigdalaga va undan tashqariga olib boradigan ikki tomonlama yo'l borligini aniqladilar. Bir yo'l to'g'ridan - to'g'ri qo'rqinchli hissiy stimuldan - masalan, ilon ko'rinishi yoki baland shovqin ovozi-soniyaning bir necha mingdan birida amigdalaga olib boradi. Ikkinchi, sekinroq yo'l birinchi navbatda amigdalaga etib borishdan oldin yuqori korteksga boradi.

"Qisqa yo'l tezroq, ammo noto'g'ri", deb tushuntiradi LeDoux. "Agar bomba portlasa, siz biron bir sezgi tovush sifatini tezda baholay olmasligingiz mumkin, ammo uning intensivligi amigdalani faollashtirish uchun yetarli bo'ladi. Agar siz bombalar haqida ko'p ma'lumotga ega bo'lsangiz, qaysi yo'l orqali xavfni baholashingiz mumkin, ammo bu ko'proq vaqt talab etadi."

Shunday qilib, tez yo'l miyaning erta ogohlantirish tizimidir, deb tushuntiradi LeDoux, va tez yurak urishi va kaftlarning terlashi kabi qo'rquvning jismoniy namoyon bo'lishiga olib keladi. Ikkinchi yo'l birinchisiga to'g'ri kelishi va ongli qo'rquv tuyg'ulariga yoki qo'rquvning yo'qligiga olib kelishi mumkin. Bu kabi tadqiqotlar tadqiqotchilarni fobiya va boshqa tashvish buzilishlari Amigdala va unga aloqador miya hududlarida qandaydir disfunktsiya tufayli yuzaga keladi, degan fikrga olib keldi.

Rauchning so'zlariga ko'ra, tadqiqotchilar hayvonlar tajribalaridan o'rgangan narsalarning tafsilotlari va ko'lamini g'ayrioddiy. "Ammo salbiy tomoni shundaki, siz o'rganganlaringizni odamlarga, ayniqsa Anksiyete kasalliklari bo'lgan odamlarga ekstrapolyatsiya qilishingiz kerak", deydi u. Shunday qilib, taxminan o'n yil oldin, tadqiqotchilar PET va fMRI kabi miya tasvirlash texnologiyalaridan foydalangan holda odamlarda shunga o'xshash jarayonlarni o'rganishga harakat qila boshladilar.

Ularning tadqiqot natijalari allaqachon ko'plab Anksiyete kasalliklari, xususan, obsesif-kompulsiv buzuvchilik va travmadan keyingi stress buzilishi haqida chuqurroq tushunishga olib keldi.

Kamroq tadqiqotlar fobiyalarga qaratilgan, deydi Rauch: "u yerdagi ma'lumotlar biroz kamroq ishlab chiqilgan va natijalar kamroq bog'liq". 2000-yillarning boshlari va o'rtalarida o'tkazilgan birinchi tadqiqotlar simptomlarning provokatsiyasini o'rganish edi: tadqiqotchilar, masalan, ilon fobiyasi bo'lgan odamga ilon yoki uning tasvirini ko'rsatdilar, so'ngra miya reaksiyasini o'rganish uchun PET skaneridan foydalanishdi.

Biroq, so'nggi o'n yil ichida o'lchash va eksperimental usullar rivojlanib borgan sari natijalar ham rivojlandi. Masalan, fMRI PET skanerlashdan ko'ra tezroq, shuning uchun tadqiqotchilar miyaning stimullarga javobini torroq vaqt shkalasida o'rganishlari mumkin, deb tushuntiradi Rauch. Masalan, Neuroscience Letters tadqiqotida psixolog Volfgang Miltner va Germaniyadagi Fridrix Shiller universitetidagi hamkasblari o'rgimchak, ilon va qo'ziqorin tasvirlarini ko'rib chiqishda o'rgimchak fobiyalarini o'rganish uchun fMRI dan foydalanganlar. Bu safar tadqiqotchilar Amigdala o'rgimchak fobiyalarida nazorat guruhiga qaraganda faolroq ekanligini aniqladilar.

Boshqa tadqiqotchilar fobiya stimulini "niqoblash"ni aniqladilar, shunda ishtirokchilar buni ko'rishadi, lekin buni anglamaydilar, qiziqarli natijalar beradi. 2004-yilda Emotion-da o'tkazilgan tadqiqotda (4-jild, № 4, 340-353-betlar) Ummon va uning hamkasblari ilon va o'rgimchak fobiyasi bilan og'rikan 16 kishiga ilon va o'rgimchak fotosuratlarini, so'ngra neytral fotosuratni ko'rsatdilar. Namoyish shu qadar tez ediki, ishtirokchilar ilon yoki o'rgimchakni ko'rganlarini anglamadilar. Keyin tadqiqotchilar neytrallarni ko'rsatishdan oldin ishtirokchilar qo'rqinchli ogohlantirishlarni ongli ravishda qayd etishlari uchun yetarlicha uzoq kutishdi.

Tadqiqotchilar shuni aniqladilarki, vaqt ongli ongga imkon bermasa, Amigdala ham fobik, ham qo'rquvga tegishli ogohlantirishlarga javob beradi (qo'rquv uchun tegishli stimullar o'rgimchak fobiyasi bo'lgan odamlar uchun ilon tasvirlari va aksincha). Ammo vaqt xabardorlikka imkon berganida, Amigdala faqat fobik stimullarga javob berdi. Bu shuni ko'rsatadiki, Ummonning aytishicha, Amigdala tahdid solishi mumkin bo'lgan har qanday narsaga darhol javob beradi, ammo ishlov berish uchun ko'proq vaqt bo'lsa, miyaning boshqa sohalari amigdalaning dastlabki reaksiyasini bostiradi. Nihoyat, ba'zi tadqiqotchilar fobiya davolash paytida va undan keyin miyada nima sodir bo'lishiga alohida e'tibor berishni boshladilar. Psixologlar Tomas Furmark, Mats Fredrikson, va ularning Shvetsiyadagi Uppsala universitetidagi hamkasblari PET skaneridan foydalanib, odamlar guruh oldida chiqish qilganda ijtimoiy fobiya bilan og'rikan 18 kishining miya faoliyatini o'rganishdi. Keyin ishtirokchilarning uchdan bir qismi to'qqiz haftalik kognitiv xulq-atvor terapiyasini oldi, uchdan bir qismi selektiv sitalopram serotoninini qaytarib olish inhibitori oldi va uchdan bir qismi hech qanday davolanishni olmadi. Tadqiqotchilar to'qqiz hafta ichida va yana bir yil o'tgach, xuddi shu ommaviy nutq vazifasidan foydalangan holda bemorlarni yana sinovdan o'tkazdilar. Ular to'qqiz haftadan so'ng Amigdala va unga aloqador kortikal hududlarda faollashuv odamlarda bir yildan keyin qanday alomatlar yaxshilanishini bashorat qilishini aniqladilar.

Doimiy qo'rquvga ega bo'lish sizning his-tuyg'ularingizni yengishga qodir emasligingizni, harakat qilish o'rniga qo'rqaningizda ularni nazorat qila olmasligingizni va "yurgan" his-tuyg'ularni to'xtata olmasligingizni anglatadi. O'zini boshqara olmaslik kuchsizlik va umidsizlik tuyg'usini keltirib chiqaradi, hayotiylikni yanada pasaytiradi, passivlik va pessimizmni rivojlantiradi. Shunday qilib, sekin harakat minasi kabi qo'rquv o'ziga bo'lgan ishonchni, harakatlar va harakatlardagi qat'iyyatni, maqsadga erishishda qat'iyyat va qat'iyyatlilikni pasaytiradi. O'z kuchiga ishonmasdan, odam endi samarali kurasha olmaydi, o'z huquqlarini himoya qila olmaydi, u mag'lubiyat psixologiyasini rivojlantiradi, o'zini muvaffaqiyatsizlikka oldindan tayyorlaydi va ko'pincha muvaffaqiyatsizlikka uchraydi, tobora ko'proq uning qobiliyatsizligi va qadrsizligiga ishonch hosil qiladi. Bunday sharoitda tinchlantiruvchi vositalarga, shu jumladan o'tkirlikni susaytiradigan tajribalarga ehtiyoj ortadi.

Qo'rquv, shuningdek, tobora tezlashib boradigan, xavotir holatida xavotir yoki letargik, qo'rquvda inhibe qilinadigan fikrlashni buzadi. Ikkala holatda ham u moslashuvchanlikni yo'qotadi, cheksiz qo'rquv, oldindan sezish va shubhalar bilan cheklanadi. Ikkinchi darajali tafsilotlar asosiy narsani yashiradi va idrokning o'zi yaxlitlik va o'z-o'zidan yo'qoladi. Hissiy keskinlikning kuchayishi va kulgili ko'rinishdan qo'rqish. Kerak bo'lganda noto'g'ri yoki noto'g'ri ish qilish tufayli kognitiv faollik, qiziquvchanlik va qiziqish kamayadi. Barcha yangi, noma'lum narsalar ehtiyotkorlik va ishonchsizlik bilan qabul qilinadi va xatti-harakatlar passiv va haddan tashqari ehtiyotkor bo'ladi. Ba'zi hollarda, odamlar qo'rquvdan shunchalik charchashadiki, ular tashabbusning har qanday namoyon bo'lishidan bosh tortadilar va tashqi tomondan befarq va befarq odamlar kabi taassurot qoldiradilar.

Bunday sharoitda yuzaga keladigan tashvishli-pessimistik munosabat tasodifiy, yoqimsiz hamma narsa halokatli ahamiyatga ega bo'lishiga va doimiy xavf belgisiga aylanishiga olib keladi. Inson endi kerak bo'lgan joyda tavakkal qila olmaydi, buzilmagan yo'llarga ergashmaydi, sir va shubhalardan qo'rqmaydi, ya'ni u innovatsion va kengroq ma'noda ijodiy jarayonning asosini tashkil etadigan barcha narsalarga qodir emas.

Insonning hissiy-ixtiyoriy sohasi va tafakkurini buzadigan barqaror fobiya bilan, boshqalarning unga bo'lgan munosabati u tomonidan tobora noo'rin tarzda qabul qilinadi. Aftidan,

odamlar avvalgidek munosabatda bo'lmaydilar, tushunmaydilar, hukm qiladilar. Nafaqat tashvish, balki shubha ham mavjud. Obsessiv fobiyalar, hamma bilan birga bo'lish va to'laqonli, ijodiy faol va band hayot kechirish istagiga qaramay, toqat qilib bo'lmaydigan ijtimoiy-psixologik izolyatsiyani rivojlanishiga olib keladi. Vujudga kelgan fobiya tufayli odam avval jamoat transportidan foydalanishni to'xtatadi ("siz hech qachon nima bo'lishi mumkinligini bilmaysiz"), keyin ishga borishni to'xtatadi. Fobik nevroz mavjud va odam allaqachon psixoterapevt yoki psixologga murojaat qilish vaqti keldi.

Xulosa. Ijtimoiy qo'rquvlarning semantik makonini aniqlashga, ijtimoiy vaziyatlarni hissiy va kognitiv baholash makonida o'rganishga imkon beradi ijtimoiy vaziyatlarda yuzaga keladigan "tana topologiyasi" darajasida stressni engillashtirish muvaffaqiyatni baholash, ma'lum bir algoritmgga xos bo'lgan hissiy-kognitiv javob berish uchun aniqlangan tana zonalariga e'tibor qaratish lozim.

Psixologik ma'lumotlarni tahlil qilish xulq-atvor faoliyati yo'nalishining o'ziga xos xususiyatlarini, vaziyatda ishtirok etish istagi va to'siqlarning sub'yektiv yengib bo'lmaydiganligi o'rtasidagi qarama-qarshilik oralig'ida lokalizatsiya qilingan motivatsion-ehtiyoj ziddiyatining makonini aniqlashga imkon beradi

Vaziyatga hissiy va kognitiv javob berish algoritmlarini o'rganishning psixosemantik metodologiyasi bashoratli modellarni yaratishga imkon beradi SF ning asosiy diagnostik mezonibulari vaziyatda qo'rquvning og'irligi bo'yicha yuqori ko'rsatkichlar (ijtimoiy vaziyatlarni baholashning denotativ semantik tuzilishidan ko'ra ko'proq), ularni hissiyotlarning psixofiziologik ko'rsatkichlari bilan sezilarli darajada qo'llab-quvvatlash, shuningdek, hissiy stress zonalarida mavjudligi-motivatsion va ehtiyojlar to'qnashuvi, ijtimoiy fobiya bilan muhim ehtiyojni qondirish istagi o'rtasida hissiy va motivatsion ziddiyat mavjud bo'lib, uni amalga oshirish faqat ijtimoiy vaziyatlarda (xavfsizlik, tan olish, ijtimoiy maqomni saqlab qolish zarurati) va unda ishtirok etishning sub'yektiv ravishda qabul qilingan xavfi o'rtasida kuchli ijtimoiy qo'rquvlar mavjudligi SF "noaniqlik", "tashqi jozibadorlikni baholash", " intellektual qobiliyatlarni baholash" tegishli vaziyatlarda ishtirok etish istagi bilan birlashtirilgan

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Тревожное фобическое расстройство детского возраста/ И. А. Хрущ.—Мн. БГМУ, 2004.
2. Психологик консультация ва психокоррекция дарслик. У.М. Рузиев -2021
3. Рузиев У.М. Симптомы социальной фобии человека. // Вестник интегративной психологии. -Ярославль: 2022 Выпуск 24 289ст-292ст
4. Рузиев У.М. Социальные фобии: причины возникновения и влияния на поведение человека, диагноз и психокоррекция. // Вестник интегративной психологии -Ярославль: 2022 Выпуск 26 ст 192-197
5. Ro'ziyev U.M. Xavotirli bolalar, ijtimoiy fobiya namoyon etilishining o'ziga xos xususiyatlari. // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2022 y №6) -Buxoro: B. 337-344.
6. Ro'ziyev U.M. O'spirinlarda ijtimoiy fobiya rivojlanishi bilan bog'liq holatlarning diagnostikasi va psixokorreksiyasi. // № 4, 2022 "Psixologiya ilmiy jurnali" -Buxoro: B.125-132.

Saidov Said Rustamovich,
Buxoro davlat texnika universiteti assistenti

SHAXSNING KREATIVLIGI TUSHUNCHASI VA UNI OLIY O'QUV YURTI TA'LIM MUHITIDA RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada kreativlik tushunchasi va kreativ ta'lim muhitini talqin qilishda mavjud yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Oliy o'quv yurtlarining kreativ ta'lim muhitini loyihalashda mavjud bo'lgan yondashuvlar va ularning kreativlikni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan talablarga muvofiqligi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: kreativlik, ijodkorlik, ijodiy fikrlash, divergent fikrlashsh, samarali fikrlash, kreativ ta'lim muhiti.

Аннотация. В статье рассматриваются различные подходы к интерпретации понятия креативности и креативной образовательной среды. Приведены возможные пути проектирования креативной образовательной среды высшего учебного заведения и ее соответствие требованиям, необходимым для развития креативности.

Ключевые слова: креативность, творчество, творческое мышление, дивергентное мышление, продуктивное мышление. креативная образовательная среда.

Abstract. The article discusses various approaches to the interpretation of the concept of creativity and the creative educational environment. Possible ways of designing a creative educational environment of higher education and its compliance with the requirements necessary for the development of creativity are given.

Keywords: creativity, creative thinking, divergent thinking, productive thinking. creative educational environment.

Kirish. Hozirgi kunda jamiyatimizda ro'y berayotgan o'zgarishlar - yangi ilmiy paradigmaning shakllanishi, global axborot oqimlarining tarqalishi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning tabiati va tashkil etish shakllaridagi o'zgarishlar, axborot resurslarining ustuvorlikka ega bo'lishi, iqtisodiyotning globallasuvi, inson faoliyatidagi o'zgarishlar, uning ob'yektiv xususiyatlari va motivatsiyasi, faoliyatning ichki tuzilishidagi transformatsiyalar hamda yuqori texnologiyalarning rivojlanishi kabi global jarayonlar shaxs oldida murakkab ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ekologik va boshqa qator muammolarni hal etish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Bunday jarayonlar insonning kreativlik va faollik kabi maxsus xususiyatlariga bo'lgan ob'yektiv talabning ortishiga sabab bo'ladi, bu esa jamiyat taraqqiyoti va sivilizatsiya muammolarining muqobil yechimlarini topishga insoniyatni undamoqda [1].

Kreativlikni o'rganishning muhim bosqichi sifatida baholashni amerikalik psixolog J. Guilfordning ishlarida ko'rish mumkin [1], u ikki turdagi tafakkurni ajratib ko'rsatadi: konvergent (mantiqiy, bir yo'nalishli) va divergent (mantiqdan chetga chiqadigan, turli yo'nalishlarda tarqaladigan) [2].

Konvergent tafakkur (o'xshashlik, birlashish) muammoni hal qilayotgan shaxsga ko'plab shartlar asosida yagona to'g'ri yechimni topish zarur bo'lganda faollashadi. Divergent tafakkur esa, muammoni hal qilish yo'llarini o'zgaruvchan shakllarda namoyon qilib, o'ziga xos, nostandart va kutilmagan xulosalar va natijalarga olib keladi. Divergent qobiliyatlar ko'pincha bir xil ob'yektga nisbatan faoliyatning tartibga solinmagan sharoitlarida turli xil, o'ziga xos va munosib g'oyalarni yaratish qobiliyati sifatida tushuniladi [2].

An'anaviy ta'lim tizimi asosan konvergent tafakkurga tayanadi. Garchi inson hayotda duch keladigan haqiqiy muammolar, o'quv vazifalaridan farq qilib, yagona to'g'ri yechimlarga ega bo'lmasa ham ancha keng qamrovliligi bilan xarakterlanadigan divergent tafakkur ta'lim oluvchilarda deyarli rivojlantirilmaydi, [1].

Kreativlik—bu bizning kundalik hayotimizda duch keladigan ko'plab muammolarni hal qilishga qaratilgan faoliyatdir. Yangi va foydali g'oyalarni yaratish muammolarni tahlil qilish va mavjud yechimlarning cheklovlarini aniqlash natijasida mumkin bo'ladi, bu esa, o'z navbatida, tanqidiy tafakkurning kreativlik rivojiga ta'sirini belgilaydi.

Kreativlikka jamiyat taraqqiyotining vositasi, uning farovonligi va xavfsizligining kafolati sifatida qaraladi. Hayotning turli sohalaridagi bilimlarning oqilona yechimi sifatida kreativ tafakkur natijalaridan foydalanish jamiyat oldida turgan muammolarni hal qilishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy jamiyat shaxsga yo'naltirilgan bo'lib, u 4K kompetensiyalariga ega bo'lishi kerak - bu tanqidiy tafakkur, muloqot qila bilish, hamkorlikda faoliyat yuritish va kreativlik bo'lib, ushbu xususiyatlar oliy ta'lim muassasalarida malakali mutaxassislar tayyorlashning muhim tarkibiy qismlari bo'lib hisoblanadi.

1-jadvalda O'zbekiston olimlari, shuningdek, MDH mamlakatlari va boshqa xorijiy mualliflarning ilmiy ishlaridan olingan "kreativlik" tushunchasining ta'riflari keltirilgan.

"Kreativlik" tushunchasining ta'rfi

1-jadval

Ta'rif	Muallif
Kreativlik–ijodkorlikning umumiy qobiliyati bo'lib, shaxsni umumiy xarakterlaydi va faoliyatning turli sohalarida namoyon bo'ladi;	V.N.Drujinin [2]
Kreativlik–bu mavjud narsadan yangi narsa yaratish; stereotip fikrlashni rad etish;	M.T.Jumaniyozova [3]
Kreativlik- bu shunday ta'lim turiki, shaxs kreativligini rivojlantirishga xizmat qilib, pedagog-tinglovchi, tinglovchi-tinglovchi yoki tinglovchi va ma'lum bir vositalar o'rtasidagi munosabatlarga yo'naltirilgan ta'lim turidir;	Sh.Pozilova [4]
Kreativlik -shaxsning yaratuvchanlik, ijodkorlik hislatlari bilan bog'liq ko'nikmalar majmui bo'lib, u o'z ichiga muammolarga nisbatan yuqori darajadagi sezgirlik, intuitsiya, natijalarni oldindan ko'ra bilish, fantaziya, tadqiqotchilik va refleksiyaning qamrab oladi;	G.I.Ibragimova [5]
Kreativlik - bu shaxsning intellektual o'ziga xosligi hisoblanib, u shaxsning tashabbuskorligini, kognitiv motivatsiyasini va ijodiy salohiyatini yuqori darajada rivojlantirishga ko'maklashuvchi sifatlar yig'indisi bo'lib, u o'zini ifoda etish va o'zini rivojlantirishga intilish, shuningdek, noodatiy va samarali ijodiy faoliyatga tayyorlik orqali namoyon bo'ladi.	R.Sh.Sidikova [6]
Kreativlik - bu shaxsning yangilik yaratish va innovatsiyalarga tayyorligini belgilovchi shaxsiy fazilatdir;	E.N.Ponomareva [7]
Kreativlik–bu evristik faoliyat qobiliyati bo'lib, u shaxsning samarali o'zini o'zi rivojlantirishi va shartsiz tafakkurining rivojlanishi mezonlari sifatida namoyon bo'ladi;	V.I. Andreyev [8]
Kreativlik–bu nazariy va amaliy bilimlarga ega bo'lish bo'lib, shaxsning innovatsion qobiliyatlarini belgilaydi;	S.B. Shitov [9].
Kreativlik–bu integrativ, ko'p qirrali hodisa bo'lib, har qanday faoliyatda uning o'ziga xos individual uslubini ta'minlaydi, bu esa noan'anaviy vaziyatni tushunish va anglash darajasiga, manbaalar tanlashiga, xohish-istaklarning barqarorlik darajasiga, o'z salohiyatini jalb qilish va amalga oshirish usullariga bog'liqdir;	B.A. Ospanova [10]
Kreativlik–bu tafakkur jarayonida hamma tomonidan odatiy qabul qilingan tushunchalar ketma-ketligini buzish qobiliyatidir;	R.M. Simpson [10]

Kreativlik - bu shaxsning muammolarni mustaqil ravishda ilgari surish, ko'plab o'ziga xos g'oyalarni yaratish va ularni an'anaviy bo'lmagan usullar bilan hal qilishiga yordam beruvchi intellektual va shaxsiy qobiliyatlari majmuasidir.	N.F.Vishnyakova [11]
Kreativlik - bu shaxsning biror bir mahsulot yaratishda, muammoni hal etishda original usullarning qo'llanilishi hamda muammoga turli nuqtai nazardan yangicha yondashuvlar orqali namoyon bo'ladigan xulq-atvorning o'ziga xos jihati hisoblanadi.	Dj.Renzulli [11]
Kreativlik - bu muammoga chuqurroq yondashish, yaxshiroq ko'rish, xatolarni tuzatish, tubiga sho'ng'ish, devorlar orasidan o'ta bilish, quyoshni yondirish, qumdan qal'a qurish va kelajakka yuzlanish demakdir.	P. Torrens [12]
Kreativlik - bu hayratlana olish va bilishga intilish qobiliyati, noodatiy vaziyatlarda yechim topa olish mahorati, yangilikni kashf etishga yo'naltirilganlik hamda o'z tajribasini chuqur anglash salohiyatidir;	E. Fromm [13]

1-jadvalda keltirilgan ta'riflar tahlili shuni ko'rsatadiki, tadqiqotchilar orasida kreativlik eng ko'p "qobiliyat" sifatida talqin qilinadi (E. Fromm, R.M. Simpson, V.I. Andreev, N.F. Vishnyakova, S.B. Shitov, V.N. Drujinin). Ayrim mualliflar esa, uni jarayon (B.A. Ospanova, P. Torrens), shaxsiy sifat (M.T. Jumanioyova, R.Sh. Sidikova), yoki shaxsiy xususiyat (J. Renzulli, Ye.N. Ponomaryova, G.I. Ibragimova, Sh. Pozilova) sifatida ta'riflaydilar (1-jadval). Biroq barcha mualliflar kreativlik shaxsga noodatiy muammolarni hal etishda yordam beradi, - degan fikrda yakdildirlar. Kreativlik tushunchasiga oid turli yondashuvlarni tahlil qilgan holda, biz N.F. Vishnyakovaning quyidagi ta'rifini tadqiqotimiz mazmuniga eng mos keladi, deb hisoblaymiz:

"Kreativlik - bu shaxsning muammolarni mustaqil ilgari surish, ko'plab original g'oyalarni yaratish va ularni andozaviy bo'lmagan usullar orqali hal qilishga imkon beruvchi intellektual va shaxsiy qobiliyatlar majmuasidir."

D.B. Bogoyavlenskayaning fikriga ko'ra, har qanday sohada mutaxassis sifatida shakllanishda shaxsning to'liq bo'lmagan ma'lumotlar asosida ishlay olish qobiliyati, shuningdek muammoning vujudga kelgan holatida improvizatsiya, ijodiy va kreativ yondashuvni namoyon eta olish salohiyati muhim rol o'ynaydi [14].

Insonlarda kreativlikning rivojlanishi, avvalo, u o'sgan muhit bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Bunda muhitning ijodkorlikni qay darajada rag'batlantirganligi, shaxs individualligini qo'llab-quvvatlaganligi va rivojlantirganligi bilan belgilanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 6-7 yillarda kreativlik darajasi 50% ga kamayadi, voyaga yetgunga qadar esa yana 30% ga pasayadi [15].

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot uchun asosiy materiallar sifatida mualliflarning ilmiy izlanishlari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Buxoro davlat texnika universiteti talabalari bilan olib borilgan amaliy ishlar asos bo'lib xizmat qildi.

Tadqiqotda quyidagi asosiy metodlardan foydalanildi:

- nazariy metodlar: strategik hujjatlar, ilmiy-metodik va pedagogik adabiyotlar, shuningdek, oliy ta'lim muassasalari ta'lim muhitida talabalar kreativligini rivojlantirishga oid nazariy-metodologik jihatlar va amaliy tajribani yorituvchi ilmiy maqolalar hamda monografiyalar tahlili.

- empirik metodlar: professor-o'qituvchilarning tajribasini, oliy ta'lim muassasalarida qo'llanilayotgan kreativ ta'lim amaliyotlarini o'rganish va umumlashtirish.

Tadqiqot jarayonida quyidagi usullar qo'llanildi:

1. Tizimli tahlil metodi (shu jumladan, morfologik va funksional-parametrik tavsiflash usullari).

2. Statistik metodlar (normativ, solishtirish, o'zgarishlarni kuzatish usuli, konstruktiv-tanqidiy metod va boshqalar).

3. So'rov metodlari: suhbat (intervyu), so'rovnoma (anketa o'tkazish), sotsiometrik usul.

Kreativlik va kreativ ta'lim muhitini tahlil qilish va anglash o'zbek hamda xorijiy olimlarning fundamental asarlari va nazariy konsepsiyalariga tayangan holda amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar. Oliy ta'lim muassasalaridagi kreativ ta'lim muhiti talabalarning ijodiy salohiyatini va o'zini rivojlantirishiga to'sqinlik qiluvchi "to'siqlarni tartaraf etish"ga qaratilgan bo'lishi kerak. Shu sababli, kreativ ta'lim muhiti nafaqat talabaning har bir ta'lim bosqichida mavjud ijodiy salohiyatini rivojlantirish imkonini berishi, balki o'zini anglash, ijodiy o'zini rivojlantirishga ehtiyojni uyg'otishi, shuningdek, shaxsda ob'yektiv o'z-o'zini baholash ko'nikmasini shakllantirishi kerak. Kreativ ta'lim muhitiga qo'yiladigan asosiy talablar quyidagilardan iborat: yuqori darajadagi nostandartlilik va muammolilik, uzluksizlik va izchillik, talabaning shaxs sifatida qabul qilinishi va uni faol ta'limiy faoliyatga jalb etilishi.

Oliy ta'lim muassasasida kreativ ta'lim muhitini loyihalash quyidagi g'oyalarga asoslanadi:

- shaxsning rivojlanishi - bu uning psixologik, ma'naviy, intellektual va boshqa kuchlarida ro'y beruvchi chuqur ichki miqdoriy va sifatiy o'zgarishlar jarayonidir; bu jarayon shaxsning faolligi asosida kechadi va uning ijodiy o'zini ro'yobga chiqarishini ta'minlaydi;

- talabalarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish qisqa muddatli rivojlantiruvchi omillar orqali erishib bo'lmaydi - buning uchun talabalar doimiy ravishda faoliyat yuritadigan maxsus kreativ ta'lim muhitini shakllantirish zarur;

- shaxsning o'zini rivojlantirishining harakatlantiruvchi kuchi - bu ichki qarama-qarshiliklardir, shu boisdan, loyihalanayotgan ta'lim muhiti talabani o'z-o'zini belgilash va o'zini rivojlantirish mexanizmlarini ishga tushirishga majbur qiluvchi, ma'lum darajadagi nostandartlikka ega bo'lgan ta'limiy vaziyatlarga "boyitilgan" bo'lishi kerak.

- shaxsga ta'sir o'tkazish har doim to'g'ridan-to'g'ri bo'lmasligi (bilvosita bo'lishi) kerak, ya'ni "qattiq kuch" yordamida shaxsning ichki dunyosiga aralashishdan saqlanish zarur;

- ta'lim mazmuni va talabaning bilim bilan muloqoti usullari loyihalanayotgan ta'lim muhitida har bir individual shaxsning o'ziga xos xususiyatlariga maksimal darajada moslashtirilishi kerak;

- psixolog olimlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, har bir normal shaxsda ijodiy qobiliyatlarning boshlang'ich imkoniyatlari mavjud; faqat ularni shakllantirish va rivojlanishini ta'minlash kerak va bunga loyihalanayotgan kreativ ta'lim muhitida erishish mumkin;

- ijodiy jarayon ikki muhim jihatga ega: g'oyalarni ishlab chiqish va qiymatli, samarali variantlarni tanlash; birinchi jihatda ko'proq ongsiz jarayon ishtirok etadi, ikkinchisida esa ongli faoliyatning roli katta.

- kreativlik shaxsning integral va barqaror xususiyati bo'lib, uning ijodkorlikka, yangilikni qabul qilishga, noan'anaviy va yaratuvchan fikrlashga, ko'plab original va foydali g'oyalarni ishlab chiqishga bo'lgan qobiliyatini belgilaydi;

- kreativ ta'lim muhitining asosiy maqsadi–insonda ijodkorlikni "uyg'otish", undagi mavjud ijodiy salohiyatni maksimal darajada rivojlantirishdir; kreativ ta'lim muhitiga qo'yiladigan asosiy talablar–yuqori darajadagi noaniqlik (nostandartlik) va muammolilik, uzluksizlik va izchillik, talabani qabul qilish va uni faol ta'lim jarayoniga jalb etish hisoblanadi.

Ba'zi tadqiqotlar kreativlik va taqlid o'rtasida yaqin bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi, bu taqlid esa inson irodasidan tashqari, ya'ni ongsiz tarzda yuz beradigan "o'rganish" jarayonidir. Bu qanchalik paradoksal (ya'ni, ijodkorlik erkinlik va qoidalarsizlikka asoslanadi degan fikr mavjud bo'lsa-da, aslida u ham ba'zi qonunlarga asoslanishi mumkin - bu esa ilk qarashda ziddiyatli tuyuladi) tuyulmasin, ijodkorlik ma'lum qonuniyatlarga bo'ysunadi, va bu qonuniyatlarni qayta ishlab chiqish mumkin. Shu sababli, kreativ pedagogikaning ilmiy asoschilaridan biri bu–G.S. Altshuller tomonidan yaratilgan ixtirochilik vazifalarini hal etish nazariyasi (IVHN) va ijodiy tasavvurni rivojlantirish kursi (TRK) hisoblanadi [16].

Shaxsiy kompyuterlardan foydalanish talabalarda assotsiativ bog'lanishlarni, tanqidiy fikrlashni va ilmiy-tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirishga katta hissa qo'shadi. Ixtirochilik vazifalarini hal etish nazariyasidan (IVHN) foydalanish esa ta'lim jarayonini ushbu yondashuv asosida qayta shakllantirishga va yaqin kelajakni oldindan ko'ra bilishga imkon beradi.

IVHNni ishlab chiquvchilar tomonidan olib borilgan chuqur tadqiqotlar ijodiy metodologiyani bilmaslik bilan bir qatorda, ilmiy muammolarga kuchli va ayni paytda sodda yechimlar topishga to'sqinlik qiluvchi boshqa sabablar ham mavjudligini ko'rsatadi. Bular – psixologik inersiya (ongning yangilikka qarshiligi), rivojlanmagan ijodiy tasavvur va uni boshqara olmaslikdir.

Endi oliy ta'lim muassasasida ijodkor shaxsni shakllantirishga ko'maklashuvchi ta'lim muhitini yaratishning mumkin bo'lgan yo'llarini ko'rib chiqamiz.

Kreativlik - bu faqat tashqi muhit bunga imkon bergan taqdirdagina yuzaga chiqadigan xususiyatdir. Uni “agar...bo'lsa, unda...” tamoyili asosida shakllanadigan xususiyat sifatida ko'rib chiqish mumkin [2].

Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kundalik hayotda shaxsning kreativ xususiyatlari ko'p hollarda “bostiriladi”. Buning sababi shundaki, jamiyat ichki barqarorlikni, mavjud munosabatlar, mahsulotlar va boshqa muloqot shakllarning uzluksiz takrorlanishini saqlab qolishga intiladi, kreativlik esa mustaqil harakatni, noyob narsalarni yaratishni nazarda tutadi. Shu sababli kreativlik faqat maxsus tashkil etilgan muhitda rivojlanishi mumkin.

Kreativlikni rivojlantirishning turli uslublari - yagona tizimga birlashmagan, umumiy ta'lim muhitidan ajratilgan holda, faqat mahalliy (lokal) darajada amal qiluvchi metodikalar bo'lib, ular talabaning ichki ehtiyojlari va qiziqishlaridan kelib chiqmay, unga nisbatan tashqi omillar sifatida namoyon bo'ladi. Ular sust motivatsion asosga ega bo'lib, faqat ma'lum turdagi vazifalar (muammolar)ni hal qilishda qisqa muddatli ta'sir ko'rsatadi. Ijodkorlik faqatgina holatga xos xulq-atvor sifatida emas, balki chuqur (shaxsiy) sifat sifatida shakllanishi uchun rivojlanishi, atrof-muhit sharoitlari ta'sirida shaxsning doimiy faolligi asosida hamda uning o'z-o'zini rivojlantirishiga tayanib amalga oshishi kerak.

Kreativ ta'lim muhiti - bu har bir talaba uchun shaxsiy makon bo'lib, u talabaning ehtiyojlari, istaklari va talablariga moslashuvchan tarzda namoyon bo'ladi, uning qadriyatlar tizimi, motivlari asosida shakllanadi, shuningdek, o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Loyihalangan ta'lim muhiti kreativlikni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan quyidagi asosiy talablarga javob berishi kerak:

- 1) Talabalarining harakatlarini, fikrlash jarayonlarini, bilim olish yo'llarini tartibga soluvchi qoidalar yo'qligi; talabalarga erkinlik va mustaqillik taqdim etilishi;
- 2) Barcha zarur ma'lumotlarni olishni ta'minlaydigan katta axborot bazasining mavjudligi;
- 3) Ijodiy faoliyatning ijobiy ilg'or namunalari mavjudligi va uning natijalarini baholash imkoniyatining bo'lishi;
- 4) Talabalarining ijodiy imkoniyatlarini maksimal darajada ochish uchun sharoitlar yaratish, faol izlanish faoliyati jarayonida, ideal natijadan kam bo'lmagan natija olishga intilish orqali rag'batlantirish;
- 5) Ijodiy faoliyat uchun erkin va tabiiy muhit yaratishga imkon bermaydigan vaqt cheklovlarining bo'lmasligi.

Ta'lim muhitida axborot texnologiyalarining to'g'ri, psixologik va pedagogik jihatdan asoslangan tarzda qo'llanilishi talabalarining kreativligini rivojlantirishga yordam beradi. Buning uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

- talabalar uchun ijodiy yutuqlar bo'yicha yagona ma'lumotlar bazasini yaratish, bu orqali har bir talaba o'z “ixtiro”ni ro'yxatdan o'tkazishi, tegishli sertifikat olishi va “tarixda o'z izini qoldirish” imkoniyatiga ega bo'ladi;
- tadqiqot jarayoni va natijalarini yuqori darajadagi ko'rgazmalilik bilan aks ettirish, turli yechim variantlarining samaradorligini tez va aniq baholash imkonini beruvchi avtomatlashtirilgan loyihalash va modellashtirish tizimlaridan keng foydalanish;
- elektron jadvalar yordamida xilma-xil hisoblashlarni amalga oshirish, ko'p o'lchovli grafiklarni qurish, hisob-kitob natijalarini saqlash, morfologik matritsalarini tashkil etish va boshqalar;
- turli darajadagi evristik xususiyatga ega bo'lgan ijodiy topshiriqlar banklarini tashkil etish; topshiriqlarning oldindan aytib bo'lmaydigan va takrorlanmaydigan variantlarini olish

uchun tasodifiy sonlar generatoridan foydalanish, bu topshiriqlarning yechim natijalari talaba va o'qituvchi uchun oldindan ma'lum bo'lmaydi va faqat ularning ijodiy hamkorligi orqali aniqlanishi mumkin;

– har xil mavzu bo'yicha keng qamrovli ma'lumotlarni jamlagan ko'p o'lchamli axborot maydonlaridan va kerakli axborotni tez topishga imkon beruvchi mukammal izlash tizimidan foydalanish;

– g'ayrioddiy, ijodiy fikrlashni talab qiluvchi ekstremal holatlarni simulyatsiya qila oladigan kompyuter biznes o'yinlaridan foydalanish.

Xulosa va takliflar. Oliy ta'limning asosiy maqsadlaridan biri –bu o'quv faoliyatida kasbiy muammolarni hal qilish uchun ijodiy fikrlash va noodatiy yondashuv qobiliyatini shakllantirishdir. Bunda muhim jihatlardan biri–ta'lim standartlarining bitiruvchilarda faqat bilim va ko'nikmalarni emas, balki mustaqil fikrlash va kutilmagan vaziyatlarda ijodiy yechimlar topa olish qobiliyatini ham shakllantirishga qaratilganligidir.

Kreativ ta'lim muhiti - bu talabalar ijodiy salohiyatini maksimal darajada rivojlantirish uchun yaratilgan, har tomonlama rivojlangan, shaxsga moslashtirilgan va o'zini o'zi boshqaruvchi tizimdir.

Kreativlik–bu faqat uni atrof-muhit qo'llab-quvvatlagan taqdirdagina namoyon bo'ladigan xususiyatdir. Yagona tizimdan ajralgan, umumiy ta'lim muhitidan chetda bo'lgan va alohida ishlatiladigan kreativlikni rivojlantirish metodikalari talabaga tashqi ta'sir sifatida qaraladi va motivatsiyasi zaif bo'ladi. Shu bois kreativlik faqat oliy ta'lim muassasasida maxsus tashkil etilgan kreativ ta'lim muhiti orqali rivojlanishi mumkin. Shunday qilib, oliy ta'lim muassasasida ijodiy shaxsni shakllantirish konsepsiyasini amaliyotga joriy etish uchun kreativ ta'lim muhitini yaratish va undan samarali foydalanish zarur. Bu esa, har bir fan bo'yicha aniq o'quv texnologiyalarini ishlab chiqish, kafedralar uchun zamonaviy metodik asoslar yaratish, yangi o'quv metodlari va tashkiliy shakllarni joriy qilish kabi qator chora-tadbirlarni amalga oshirishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Guilford J.P. Basic conceptual problems in the psychology of thinking // San Diego.– 1979.–P. 95–110.
2. Дружинин В.Н. Психология общих способностей.–СПб: Питер, 1999.–368 с.
3. Jumanioyozova M.T. O'qituvchining kasbiy kreativligini takomillashtirish texnologiyalari. Monografiya. - Toshkent: "METHODIST NASHRIYOTI", 2023, 224 b.
4. Pozilova Sh. Oliy ta'lim muassasasi o'qituvchilarini qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslarida kreativ o'qitish metodikasi. Monografiya. . –T.: - 2018.–18 b.
5. Ibragimova G.I. Interfaol o'qitish metodlari va texnologiyalari asosida talabalarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish: p.f bo'yicha falsafa doktori (PhD) dis. Avtoref.-Ye.: -2017.- 24 b.
6. Сыдыкова Р.Ш. Теория и практика развития креативности будущих педагогов-музыкантов в системе высшего образования: дис. док.пед.наук.–Туркестан, 2010.–347 с
7. Пономарева Е.Н. Инновационно-креативная компетентность в структуре профессиональной деятельности преподавателя // Высшее образование сегодня. 2010. № . 2. С. 42–47.
8. Андреев В.И. Педагогическая эвристика для творческого саморазвития многомерного мышления и мудрости: монография / В. И. Андреев. Казань: Центр инновационных технологий, 2015. 288 с.
9. Шитов С.Б. Креативный специалист как перспектива развития высшего технического образования в России: социально-философский взгляд // Культура. Духовность. Общество. 2014. № .9. С. 211–215.
10. Оспанова Б.А. Педагогические основы формирования креативности будущих специалистов системе университетского образования: дис.д.п.н.–Туркестан, 2006.–288 с.
11. Михайлова Н.А., Фищук Е.Б. Креативность как личностная способность будущего учителя к творчеству // Вестник КазНПУ. Серия «Психология».–№ 1(10). –2007.

12. Швайковский А.С. Педагогические условия развития креативного потенциала студентов на основе инновационных образовательных технологий. дис. канд. пед. наук.—Шымкент, 2009.—С. 144.
13. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей.—М.: Академия, 2002.—320 с.
14. Матвеев А. Креативность: мысли вслух // Internet: http://www.arsvitae.ru/cgi-bin/cm/get_doc.fpl?doc_id=71.
15. Альтшуллер Г.С. Найти идею.—Новосибирск: Наука, 1986.—С. 209.

Turamov Muhammadzohid Rustamjon o'g'li,
University of Business and Science Pedagogika va psixologiya kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: turamovmuhammadzohid@gmail.com

O'SPRINLIK DAVRINING O'ZIGA XOS PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'spirinlik davrining psixologik xususiyatlari borasida, shuningdek, maqolada o'spirinlik davrining psixik xususiyatlari, bu davrdagi aqliy va emotsional rivojlanish, shaxs xususiyatlari yoritiladi. Ularning ong va dunyoqarashining shakllanishi, o'spirinlik yoshdagi bolalarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ular bilan ishlash, muammoli vaziyatlarni yyechish ko'nikma-malakalarini rivojlantirish masalalariga to'xtalinadi.

Kalit so'zlar: o'spirin, aql-zakovat, ma'naviy-psixologik qiyofa, mehnatsevarlik, rostgo'ylik, uyatchanlik, kamtarlik emotsional xislatlar xushchaqchqlik, tetiklik, hazilkashlik va yangilikni his etish, estetik his, o'z kuchiga ishonch, optimizm va boshqalar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические особенности подросткового возраста. Освещаются психические характеристики этого периода, умственное и эмоциональное развитие, а также личностные качества подростков. Также рассматриваются вопросы формирования сознания и мировоззрения, особенности возраста и психологии подростков, взаимодействие с ними с учётом этих особенностей, развитие навыков и умений решения проблемных ситуаций.

Ключевые слова: подросток, интеллект, духовно-психологический облик, трудолюбие, правдивость, застенчивость, скромность, эмоциональные черты, жизнерадостность, бодрость, чувство юмора, восприятие новизны, эстетическое чувство, уверенность в себе, оптимизм и другие.

Annotation. This article discusses the psychological characteristics of adolescence, mental and emotional development during this period, and personality traits. The article focuses on the formation of their consciousness and worldview, working with adolescents, taking into account their age and psychological characteristics, and developing skills in solving problem situations.

Keywords: Adolescent, intelligence, spiritual and psychological appearance, hard work, honesty, shyness, modesty, emotional qualities: cheerfulness, initiative, sense of humor and novelty, aesthetic sense, self-confidence, optimism, etc.

Kirish. Ilk o'spirinlik davri "kamolot bo'sag'asi" deb ta'riflanadi. Bu kamolot bosqichi fiziologik, psixologik va ijtimoiy chegaralarni o'z ichiga oladi. Psixologiya fani o'spirinlik muammosini kompleks o'rganishni da'vat etadi. Bu juda qiyin masala, chunki psixofiziologik taraqqiyot sur'ati bilan uning bosqichlari ijtimoiy yetilish muddati bilan hamma vaqt ham to'g'ri kelavermaydi. Akseleratsiya natijasida bugungi ilk o'spirinlarning taraqqiyoti avvalgi avlodlarga nisbatan o'rtacha ikki-uch yil avval yetilmoqda. 15-16 yoshdan 23 yoshgacha bo'lmoqda. Bunda ilk o'spirinlik 15-18 yosh, o'spirinlik 18-23 yoshdagi yigit va qizlarni o'z ichiga oladi. Demak, o'spirinlik ham oldin boshlanadi. Lekin, bu taraqqiyot davrining konkret mazmuni birinchi navbatda ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanadi. Yoshlarning jamiyatda tutgan o'rni, ularning mavqei, ular egallaydigan bilimlarning hajmi va bir qator boshqa omillar ijtimoiy sharoitlarga bogliqdir. Ilk o'spirinlik yoshidagi bolalar bu 15 yoshdan 17-18 yoshgacha bo'lganlardir. O'spirinlik - bu odamning fuqaro sifatida shakllanishi, uning ijtimoiy jihatdan yetilishi, o'z taqdirini o'zi hal qilishi, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi davri, fuqaro va vatanparvarning ma'naviy sifatlari tarkib topadigan davrdir. Faol ijtimoiy hayot, o'qishning yangi xarakteri (mustaqil bilim olish) yigit va qizlarda dunyoqarashning shakllanishiga, ularda mustaqillik va burch hissining tarkib topishiga, bilimning turli sohalarida ularning ijodiy qobiliyatini avj oldirishga katta ta'sir ko'rsatadi.

Ilk o'spirinning o'z-o'zini anglashi o'smirning o'z-o'zini anglashidan shu jihatlari bilan farqlanadi. Xuddi ana shu narsa ilk o'spirinni o'zining psixik hayotiga, o'z shaxsining sifatlariga, o'z qobiliyatlariga chuqur qiziqish uyg'otadi, xuddi shuning uchun ham o'z xatti-harakatlariga

nazar tashlash, o'z his-tuyg'ularini va kechinmalarini bilib olish ehtiyoji paydo bo'ladi. Agar o'smirning tushunchasida sezgir kishi hamisha boshqalarga yordam ko'rsatsa, ilk o'spirin yoshidagi o'quvchilar esa bunda ancha nozik tafsilotlarning ham farqiga boradilar, ular sezgirlik - ayniqsa qanday yordam zarurligini his qila bilish va u ana shu yordamni ustalik bilan kishini xafa qilmasdan, ko'rsata olishdan iborat deb hisoblaydilar.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Respublikamiz psixologlari tomonidan ilk o'spirinlar shaxsining psixologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlagan qator tadqiqotlar o'tkazilgan. Jumladan, M.G.Davletshin rahbarligida M.T. Isakova tomonidan o'tkazilgan «Yuqori sinf o'quvchilari xarakter xislatlarining shakllanishida milliy an'analarning ta'siri» mavzusida ilmiy izlanish olib borilgan. Tadqiqotda o'zbek etnik guruhiga xos bo'lgan yuqori sinf o'quvchilari xarakter xislatlarining etnopsixologik xususiyatlari, ya'ni Vatanga muhabbat, kattalarga hurmat, mehnatsevarlik, rostgo'ylik, uyatchanlik, kamtarlik kabi xislatlarning shakllanishiga milliy an'analarning ta'siri o'rganilgan.

Shunday tadqiqotlar sirasiga A.Jabborov rahbarligida o'tkazilgan O.U.Avlayevning tayanch-harakat a'zolari buzilgan ilk o'spirinlarning shaxs xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotini keltirish mumkin. Tadqiqot natijasida muallif quyidagilarni aniqlagan: tayanch-harakat a'zolari buzilgan kontingentlar shaxsining motivatsiyalari mazkur yoshdagi sog'lom tengdoshlari singari bir xildagi munosabatni namoyon qilganiga qaramay ularning imkoniyatlari shaxslilik pozitsiyasidan cheklanib qoladi. Ichki motiv, bilish motivi, musobaqalashuv motivlaridagi natijalar nisbiy ma'noda tenglikni ifodalasada, ammo ularning o'zini o'zi hurmatlashi sog'lom tengdoshlariga qaraganda ancha past ko'rsatkichli motiv darajasini namoyon etadi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning mantiqiylik, tarixiylik, izchillik va ob'yektivlik usullaridan keng foydalanildi. Ta'lim psixologiyasi va uning xususiyatlari haqida tahlil olib borildi

Muhokama va natijalar. O'spirinlar o'zlarida shaxsning muayyan kompleks sifatlarini hosil qilishga intiladilar. Ularni o'z-o'zini tarbiyalash borasida bir butun ma'naviy psixologik qiyofani shakllantirish masalasi qiziqtiradi. Bunda shaxs ideali va namunaning mavjudligi katta ahamiyatga ega. Masalan: o'g'il bolalar - qahramonlik, yaxshi ota, tadbirkor, o'qituvchi, vrach yoki badiiy asar hamda kinofilmdagi obrazlarni o'zlariga ideal deb bilsalar; qizlarimiz mehnatkash ayol, jozibali jamoat arbobi, nazokatli uy bekasi yoki ilmiy xodim va boshqalarni ideal deb biladilar. O'zaro munosabat va emotsional hayot o'z mavqeini belgilashning murakkab muammolarini o'spirinning o'zi hal qila olmaydi. Bu masalani o'spirinning ota-onasi, o'z tengqurlari, o'qituvchilar ishtirokida ularning qo'llab-quvvatlashida hal qilishi mumkin.

Kelajakka intilish ilk o'spirinlarning psixologik xususiyati hisoblanadi. Ilk o'spirinlik davrida shaxs rivojlanishining muhim omili hayotiy rejalar qurish. hayotiy istiqbollarni anglash hisoblanadi. Hayotiy reja keng tushuncha bo'lib, shaxsiy o'z-o'zini belgilashning barcha sohasini qamrab oladi. Kelajakka hayotiy rejalar qurish, kasbiy o'z-o'zini belgilash - o'spirinlik davridagi markaziy psixologik yangilikdir.

O'spirinlarda qadriyatlar shakllanadi, dunyoga umumlashtirilgan qarashlar tizimi sifatida dunyoqarash shakllanadi, hayotga anglangan umumlashgan munosabat inson hayotining mazmuni shakllanadi.

O'spirinlarni hali to'la katta deb hisoblab bo'lmaydi, chunki ularning shaxs xususiyatlarida hali bolalikni kuzatish mumkin. Bu ularning fikrlarida, berayotgan baholarida, hayotga va o'z kelajaklariga munosabatlarida ko'zga tashlanadi. Ko'pchilik o'spirinlar maktabni tugatish vaqtiga kelib ham kasb tanlashga nisbatan mas'uliyatsiz yondashadilar. Bu davr o'spirinning axloqan o'z-o'zini anglashi va barqaror «Men» obrazining shakllanishi, shuningdek, axloqning yangi bosqichiga o'tishi bilan xarakterlanadi. Bu anglash oddiygina o'sishdan iborat bo'lib qolmasdan, u sifat jihatdan o'ziga xos xarakterga ega bo'ladi, bu holi o'z shaxsining ma'naviy-psixologik xususiyatlarini konkret hayotiy maqsadlar va intilishlar nuqtai nazaridan anglash va ularga baho berish ehtiyoji bilan bog'langandir.

Xulosa. Shunday qilib, xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, ilk o'spirinlarning kayfiyati

o'smirlarga nisbatan barqaror va anglangan hamda ijtimoiy sharoitning keng doirasiga mos bo'ladi. Doimo hissiyot vujudga keltiradigan shaxsiy muhim munosabatlar doirasining kengayishi oliy hislarning rivojlanishida namoyon bo'ladi. Axloqiy norma va tamoyillarning ma'lum tizimini o'zlashtirish jamiyat va boshqa odamlar oldida mas'uliyat hissi, hamdardlik qobiliyati, do'stlik va muhabbat ehtiyoji, o'rtoqlik hissi va axloqiy-siyosiy hislar kabi yuksak axloqiy hislarga aylanadi. Ilk o'spirin tomonidan qabul qilingan xulq-atvor normalarining buzilishi unda aybdorlik hissini vujudga keltiradi. Shu bilan birga unda estetik hislar doirasi ham kengayadi. Ilk o'spirinlarda intellektning rivojlanishi bilan birga hazil-mutoyiba hissining ham rivojlanishini ta'kidlash joiz. Intellektual va praksis hislar ham sezilarli rivojlanadi. Sodda bolalarcha qiziquvchanlik tafakkur jarayonidan ongli zavqlanish, qiyinchiliklarni yyengishdan quvonish, ijodga ongli intilish va boshqalarga aylanadi. Shunga ko'ra har kim qobiliyatiga yarasha kasbhunar tanlasa, bu sohada muvaffaqiyatli mehnat qilsa, ijtimoiy turmush taraqqiyotiga muhim hissa qo'shgan bo'ladi.

O'spirinlar u yoki bu kasbni o'z ixtiyorlari bilan ongli ravishda tanlashlari uchun ular mustaqillik, dadillik, qat'iyylik, o'zini tuta bilish, chidamlilik, sabr-toqat kabi irodaviy xislatlarga ega bo'lishlari kerak. Mehnat qilishda muqaddas burchni bajarish istagi, maqsadning aniqligi, hunar o'rganishga ishtiyoqmandlik mazkur fazilatlarining shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'spirinlar aqliy rivojlanishida tasavvurning ahamiyati juda katta, chunki inson biron-bir ishni qilishga kirishar ekan, albatta uning natijasini tasavvur eta olishi kerak. Tasavvursiz hech qanday ishni to'g'ri rejalashtirish mumkin emas.

O'spirinda tasavvur qila olish layoqati yaxshi rivojlangan bo'lsagina, u o'z hayotidagi idealni tasavvur eta oladi, shunga ko'ra uzoq va yaqin rejalarini tuzadi. Hozirgi yigit va qizlarni 30-40 yil avvalgi tengqurlari bilan solishtirganda, ularning umumiy saviyalari naqadar o'sganligini ko'rish mumkin. O'spirinlarning intellektual qiziqishlari doirasi keng va ko'p qirralidir. O'spirinlarning qiziqishlari aksariyat hollarda o'zi tanlagan kasb va yo'nalish, shuningdek, hayotiyl rejalariga asoslangandir. O'spirinlik yoshiga kelib, yigit va qizlarning dunyoqarashlari yuksak pog'onaga ko'tarila boshlaydi. Bu esa o'spirinning tashqi olamni tushunishiga, baholashiga bo'lgan munosabatlarini aniqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Adizova T.M. Psixokorreksiya. – T.2005.
2. Barotov Sh.R. Ta'limda psixologik xizmat.–Buxoro, 2007.
3. 3.Turamov, M. R. o'g'li . (2023). O'smirlik davrida emotsional intellektning namoyon bo'lishi, o'rganilishi. golden brain, 1(30), 170–174. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10073341>
4. 4.BojavichL.I Shaxsiyat va uning bolalalik davrida shakllanishi M,1968-yil
5. Qo'qon DPI.Ilmiiy xabarlar. -ISSN:3030,№ 4/2024, 2024-yil.
6. Turamov, M. (2025). Ta'lim tizimida gender barqarorlikni oshirishning o'ziga xos psixologik xususiyatlari. Research and Implementation, 3(4), 20–24. Retrieved from <https://rai-journal.uz/index.php/rai/article/view/1363>
7. Turamov, M. O'smirlarda emotsional intellekt komponentlarining korrelyatsion tahlili. "Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti ilmiy axborotnomasi" ilmiy-amaliy jurnal. -ISSN 3030-3710 (P),ISSN 3030-3095 (E),№8,2024, 130-134 b, 2024-yil
8. Turamov, M. Emotsional intellektni o'smirlarda rivojlantirishning psixologik xususiyatlari "psixologiya" ilmiy jurnal. -ISSN 2181-5291,№ 4, 2024,204-207 b, 2024-yil.

Rajabova Zebiniso Axmadovna,
Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti
psixologiya kafedrası o'qituvchisi

IJTIMOY HIMOYAGA MUHTOJ SHAXSLAGA KASBIY MATIVATSIYA BERISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarga kasbiy motivatsiya berishning psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Mazkur jarayon nafaqat ularning mehnatga bo'lgan qiziqishini oshirish, balki o'z-o'zini anglash, o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlash va jamiyatga moslashuv darajasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslar ko'pincha hayotiy qiyinchiliklar, ijtimoiy to'siqlar va iqtisodiy muammolarga duch keladilar. Shu sababli ularni kasbiy faoliyatga jalb etish va mehnatga rag'batlantirish tizimli yondashuvni talab etadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy himoya, ijtimoiy zaif qatlamlar, kasbiy motivatsiya, psixologik qo'llab-quvvatlash, shaxsiy intilish, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, mehnatga bo'lgan munosabat, kasbiy yo'naltirish, psixologik moslashuv, o'z-o'zini anglash, o'ziga bo'lgan ishonch.

Аннотация. В статье анализируются психологические особенности профессиональной мотивации граждан, нуждающихся в социальной защите. Данный процесс имеет ключевое значение не только для повышения их интереса к труду, но и для укрепления самопознания, уверенности в себе и уровня социальной адаптации. Люди, нуждающиеся в социальной защите, часто сталкиваются с жизненными трудностями, социальными барьерами и экономическими проблемами. Поэтому их вовлечение в профессиональную деятельность и стимулирование к труду требуют системного подхода.

Ключевые слова: социальная защита; социально уязвимые группы; профессиональная мотивация; психологическая поддержка; личностные устремления; внутренняя мотивация; внешняя мотивация; отношение к труду; профессиональная ориентация; психологическая адаптация; самопознание; уверенность в себе.

Annotation. This article analyzes the psychological characteristics of providing professional motivation to individuals in need of social protection. This process is crucial not only for increasing their interest in work but also for strengthening self-awareness, self-confidence, and levels of social adaptation. Individuals requiring social protection often face life challenges, social barriers, and economic difficulties. Therefore, engaging them in professional activities and encouraging them to work demands a systematic approach.

Keywords: social protection; socially vulnerable groups; professional motivation; psychological support; personal aspirations; intrinsic motivation; extrinsic motivation; work attitude; career guidance; psychological adaptation; self-awareness; self-confidence.

Kirish. Kasbiy motivatsiya ichki va tashqi omillarning o'zaro ta'siriga asoslanadi. Ichki motivatsiya shaxsning o'z ehtiyojlari, qiziqishlari va maqsadlari bilan bog'liq bo'lsa, tashqi motivatsiya ijtimoiy muhit, iqtisodiy sharoit va tashqi qo'llab-quvvatlash tizimi bilan belgilanadi. Ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslar uchun kasbiy motivatsiyani oshirishda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi alohida o'rin tutadi. Bu tizim ularning mehnatga bo'lgan ishtiyoqini oshirish va ijtimoiy moslashuvini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarning kasbiy motivatsiyasini oshirishda psixologik maslahat va qo'llab-quvvatlash muhim rol o'ynaydi. Shaxsiy va guruhviy psixologik maslahatlar insonning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga, o'z imkoniyatlarini anglashiga va kasbiy faoliyatga qiziqish uyg'otishga xizmat qiladi. Shuningdek, kasbiy o'qitish va qayta tayyorlash dasturlari orqali ularning mehnat bozoriga moslashishi ta'minlanadi. O'quv kurslari, amaliy mashg'ulotlar va tajriba orttirish imkoniyatlari kasbiy malakalarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslar (nogironligi bo'lganlar, yetimlar, yolg'iz keksalar, kam ta'minlangan oilalar farzandlari, ishsizlar va

boshqalar) uchun kasbiy motivatsiyani shakllantirish muammosi zamonaviy psixologiya, pedagogika, sotsiologiya va mehnat bozorini o'rganish sohalarida dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. Bu masala bo'yicha bir qator xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy tadqiqotlari mavjud bo'lib, ularning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

A.Maslow, K.Levin, G. Allport, D.McClelland kabi klassik psixologlar o'z asarlarida inson ehtiyojlari, motivatsiya nazariyalari, shaxsiy o'sish va o'zini anglash ehtiyoji asosida kasbiy faoliyatga rag'batlantirish mexanizmlarini asoslab berganlar.

E. Shostrom, K. Rojers tomonidan ilgari surilgan gumanistik yondashuvda shaxsning o'z-o'zini aktualizatsiya qilishga intilishi–ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarda kasbiy motivatsiyani shakllantirishda asosiy psixologik omillardan biri sifatida ko'riladi.

Sotsiologik yondashuvlarda (P. Bourdieu, E. Giddens) ijtimoiy toifadagi shaxslarning iqtisodiy va madaniy kapitali ularning kasbiy faoliyatdagi imkoniyatlariga qanday ta'sir qilishi o'rganilgan.

O'zbekistonlik tadqiqotchilardan–G.Yuldasheva, M. Nuriddinova, Z.Ro'ziyeva, N. Ashurovalar tomonidan ijtimoiy zaif qatlam vakillarini kasbiy tayyorlash, ijtimoiy moslashuv va mehnatga jalb qilish bo'yicha psixologik-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Biroq, ushbu sohada ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarning shaxsiy xususiyatlari, ruhiy holati, o'zini qadrlash darajasi, kasbiy qiziqishlari va ichki motivatsiyasini shakllantirish mexanizmlariga oid chuqur psixologik tahlillar yyetarlicha keng o'rganilmagan.

Xususan, ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslar orasida:

o'z-o'zini anglashda pastlik,

kasbiy rejalashtirish layoqati zaifligi,

o'ziga bo'lgan ishonchning yetishmasligi,

psixologik yordamga ehtiyoj yuqoriligi kabi omillar hali-hanuz psixologik nuqtai nazardan chuqur ilmiy izlanishni talab etadi.

Shuningdek, hozirgi davrda psixologik motivatsiyani raqamli vositalar (masalan, onlayn treninglar, kasbga yo'naltiruvchi platformalar, gamifikatsiya usullari) orqali kuchaytirish bo'yicha ilmiy ishlar nihoyatda kam uchraydi.

Kasbiy motivatsiyani shakllantirish jarayonida rol model va murabbiylik tizimining o'rni katta. Tajribali mutaxassislar bilan ishlash, ularning tajribalaridan o'rganish, shaxsiy muvaffaqiyat hikoyalari ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarni yanada rag'batlantiradi. Bundan tashqari, rag'batlantirish tizimi orqali ularning motivatsiyasi oshiriladi. Moliyaviy rag'batlantirish, ma'naviy qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy e'tirof kasbiy motivatsiyani shakllantirishda samarali usullardan hisoblanadi.

Kasbiy motivatsiyaning psixologik jihatlarini shaxsning individual xususiyatlari, ichki motivatsiya va tashqi omillar bilan bevosita bog'liqdir. Ish bilan bandlik shaxsning jamiyatdagi o'rnini anglashiga yordam beradi. Yangi kasb o'rganish va mehnat qilish shaxsning o'zini oqlash hissinini oshirib, unga o'ziga bo'lgan ishonchni shakllantirish imkonini yaratadi. Ijtimoiy

Jadval: Kasbiy motivatsiyaning psixologik jihatlarini

Psixologik Omil	Ta'sirining Ta'rifi
Ish bilan bandlik	Shaxsning jamiyatga foydali ekanligini anglash
O'zini oqlash va ishonch	Yangi kasbni o'rganish va mehnat qilish orqali o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish
Ijtimoiy muloqot va qo'llab-quvvatlash	Ijtimoiy muhit va qo'llab-quvvatlash motivatsiyaning shakllanishiga ta'sir qiladi

muloqot va qo'llab-quvvatlash tizimi esa motivatsiyaning barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarga kasbiy motivatsiya berish jarayoni ularning jamiyatga integratsiyasini ta'minlashning muhim bosqichlaridan biridir. Ushbu maqolada mazkur jarayonning psixologik xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi. Ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslar o'z oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishda qator psixologik to'siqlarga duch keladilar. Bular orasida o'z-o'ziga ishonchsizlik, tashqi qo'llab-quvvatlash yetishmovchiligi va iqtisodiy qiyinchiliklar mavjud. Shuning uchun kasbiy motivatsiyani shakllantirish va mustahkamlash jarayonida psixologik maslahat, kasbiy o'qitish, murabbiylik tizimi va rag'batlantirish tizimining o'zni muhim ahamiyat kasb etadi.

Kasbiy motivatsiya ichki va tashqi omillarning o'zaro ta'siriga asoslanadi. Ichki motivatsiya shaxsning o'z ehtiyojlari, qiziqishlari va maqsadlari bilan bog'liq bo'lsa, tashqi motivatsiya ijtimoiy muhit, iqtisodiy sharoit va tashqi qo'llab-quvvatlash tizimi bilan belgilanadi. Ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslar uchun kasbiy motivatsiyani oshirishda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi alohida o'rin tutadi. Bu tizim ularning mehnatga bo'lgan ishtiyoqini oshirish va ijtimoiy moslashuvini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarning kasbiy motivatsiyasini oshirish uchun quyidagi usullar qo'llanilishi mumkin:

Psixologik maslahat va qo'llab-quvvatlash–Shaxsiy va guruh psixologik maslahatlar orqali insonning o'ziga bo'lgan ishonchi oshiriladi. Bu jarayon shaxsning o'z imkoniyatlarini anglashiga va kasbiy faoliyatga qiziqish uyg'otishga xizmat qiladi.

Kasbiy o'qitish va qayta tayyorlash–Ularning mehnat bozoriga moslashishi uchun kasbiy bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish muhimdir. O'quv kurslari, amaliy mashg'ulotlar va tajriba orttirish imkoniyatlari kasbiy malakalarni shakllantirishda katta ahamiyatga ega.

Rol model va murabbiylik tizimi–Ijtimoiy muhofazaga muhtoj shaxslar uchun o'rnak bo'lishi mumkin bo'lgan tajribali mutaxassislar bilan ishlash ularning motivatsiyasini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ularning shaxsiy muvaffaqiyat hikoyalari ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarni yanada rag'batlantiradi.

Rag'batlantirish tizimi–Moliyaviy va ma'naviy rag'batlantirish motivatsiyani oshirishga xizmat qiladi. Moliyaviy ko'mak, ijtimoiy e'tirof va ma'naviy qo'llab-quvvatlash kasbiy motivatsiyani shakllantirishning samarali usullaridan biri hisoblanadi.

Kasbiy motivatsiyaning psixologik jihatlari Kasbiy motivatsiyaning psixologik jihatlari shaxsning individual xususiyatlari, ichki motivatsiya va tashqi omillar bilan bog'liqdir. Shaxs o'zini jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida his qilishi uchun quyidagi psixologik omillar muhim:

Kasbiy motivatsiyaning psixologik jihatlari shaxsning individual xususiyatlari hamda ichki motivatsiya va tashqi omillarning o'zaro ta'siri bilan belgilanadi. Ish bilan band bo'lish shaxsga jamiyatdagi o'rnini anglashda ko'maklashadi. Yangi kasb egallash va mehnat qilish o'zini oqlash hissini kuchaytirib, shaxsning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi. Ijtimoiy muloqot va doimiy qo'llab-quvvatlash tizimi esa motivatsiyaning barqarorligini saqlab qolishda muhim rol o'ynaydi. Shaxs o'zini jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida his qilishi uchun ayniqsa quyidagi psixologik omillar alohida ahamiyatga ega:

1. Individual qobiliyat va xarakter xususiyatlari.
2. Ichki intilish va maqsadga yo'naltirilganlik.
3. Tashqi rag'batlar – qo'llab-quvvatlash, mukofotlar va ijtimoiy tan olinishi.
4. Jamoaviy aloqalar va mentorlik munosabatlari.

Shu bois, kasbiy motivatsiyani mustahkamlash uchun shaxsning individual salohiyatini rivojlantirish, ichki intilishni qo'llab-quvvatlash hamda tashqi rag'batlantirish mexanizmlarini muvozanatda saqlash zarur. Bunda doimiy malaka oshirish, mentorlik va hamkorlik platformalarini kengaytirish, shuningdek, ijtimoiy muloqot tarmoqlari orqali ruhiy-emotsional yordam berish orqali motivatsiya barqarorligini ta'minlash mumkin. Natijada, shaxs nafaqat

mehnat faoliyatida muvaffaqiyat qozonadi, balki o'zini jamiyatning faol va qadrli a'zosi sifatida qabul qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Erkinov, B. (2012). Kasbiy motivatsiya va uning psixologik jihatlar. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi.
2. Qosimov, S. (2016). Psixologiya va ijtimoiy integratsiya: kasbiy faoliyatdagi motivatsiyaning o'rni. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti.
3. Yuldashev, R. (2014). Kasbiy motivatsiyaning rivojlanish jarayonlari va uning shaxsning psixologik holatiga ta'siri. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti.
4. Kulmatov, D. (2018). Ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslar va kasbiy motivatsiya. Toshkent: Innovatsion g'oyalar nashriyoti.
5. Zunnunov, A. (2020). Shaxsning mehnatga motivatsiyasi va uning ijtimoiy integratsiyasi. Buxoro: Buxoro Davlat Universiteti.
6. Mavlyanov, T. (2015). Kasbiy motivatsiya va uning psixologik tahlili. Toshkent: O'zbek pedagogika ilmiy-nashriyoti.
7. Shukurov, F. (2017). Ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarning kasbiy orientatsiyasi. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi.
8. Raxmonov, M. (2019). Kasbiy faoliyatda psixologik motivatsiya va uning ta'siri. Toshkent: O'zbekistonda kasbiy ta'lim.
9. Karimov, R. (2021). Motivatsiyaning psixologik jihatlar va shaxsiy rivojlanish. Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi.
10. Tursunov, S. (2014). Shaxsiy rivojlanish va kasbiy motivatsiyaning o'zaro bog'liqligi. Toshkent: Ta'lim nashriyoti.

Shernazarov Zuxriddin Zulfiddin o'g'li,
Buxoro davlat pedagogika instituti pedagogik ta'lim kafedrası o'qituvchisi

O'SMIRLAR ONGIDA QADRIYATLAR TIZIMINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola o'smirlarda qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik determinantlarini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada o'smirlarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida qadriyatlarning ahamiyati, ularning shakllanishiga ta'sir etuvchi pedagogik va psixologik omillar, shuningdek, ta'lim tizimining o'smirlar qadriyatlari rivojlanishiga qanday ta'sir qilishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: O'smirlar, qadriyatlar, pedagogik yondashuvlar, psixologik determinantlar, axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy qadriyatlar, ma'naviy rivojlanish, ta'lim tizimi, shaxsiy rivojlanish, o'smirlarning psixologik holati, individual rivojlanish.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению педагогико-психологических детерминант формирования представлений подростков о ценностях. В статье рассматривается важность ценностей для личностного и социального развития подростков, педагогические и психологические факторы, влияющие на их формирование, а также влияние образовательной системы на развитие ценностей подростков.

Ключевые слова: Подростки, ценности, педагогические подходы, психологические детерминанты, моральные ценности, социальные ценности, духовное развитие, образовательная система, личностное развитие, психологическое состояние подростков, индивидуальное развитие.

Annotation. This article is dedicated to studying the pedagogical-psychological determinants of the development of adolescents' conceptions of values. The article analyzes the importance of values in the personal and social development of adolescents, the pedagogical and psychological factors influencing their formation, as well as how the educational system affects the development of adolescents' values.

Keywords: Adolescents, values, pedagogical approaches, psychological determinants, moral values, social values, spiritual development, educational system, personal development, psychological state of adolescents, individual development.

Kirish. O'smirlik davri shaxsiy, ijtimoiy va ma'naviy jihatdan shakllanishning hal qiluvchi bosqichi hisoblanadi. Bu davrda o'smirlar axloqiy mezonlarni, jamiyatdagi roli va o'z shaxsiy qadriyatlarini anglay boshlaydilar. Qadriyatlar tizimi esa ularning shaxsiy qarorlar qabul qilishi, jamiyatda o'z o'rnini topishi va mustahkam ijtimoiy munosabatlar qurishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli, o'smirlarning qadriyatlar haqidagi tasavvurlarini rivojlantirish ta'lim jarayonining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Pedagogik va psixologik yondashuvlar o'smirlar dunyoqarashi, hissiy tajribasi va shaxsiy ehtiyojlarini inobatga olgan holda, qadriyatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Mazkur maqolada o'smirlarda qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni rivojlantirishga ta'sir qiluvchi pedagogik-psixologik determinantlar o'rganiladi. Ta'lim jarayonining mazmuni, uslublari va strategiyalari, shuningdek, oila va jamiyatning bevosita ta'siri tahlil qilinadi.

Ushbu maqola o'smirlarda qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik determinantlarini o'rganishga bag'ishlanadi. Maqolada o'smirlar orasida ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda pedagogik yondashuvlar, usullar va strategiyalarni ishlab chiqish, shuningdek, o'smirlarning psixologik holatini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini samarali tashkil etish masalalari muhokama qilinadi. Bu tadqiqot, o'smirlarni ma'naviy va axloqiy jihatdan rivojlantirishda samarali pedagogik yondashuvlarni aniqlashga yordam beradi.

O'smirlik davri inson hayotida o'sish, o'zini anglash va yangi tajribalarga ochiq bo'lgan muhim bosqichlardan biridir. Bu davrda o'smirlar o'zlarini dunyoqarashini shakllantirishga, shaxsiy qadriyatlar tizimini belgilashga, jamiyatdagi o'rinlarini aniqlashga intiladilar. Aynan shu davrda, ijtimoiy va axloqiy qadriyatlar tizimi, o'smirlarning shaxsiy rivojlanishi, o'z-o'zini

anglash va jamiyatga nisbatan munosabatlarini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. O'smirlar o'zlarini jamiyatning to'liq a'zosi sifatida his qilishni boshlaydilar, bu esa ularning qadriyatlar tizimini shakllantirishga ta'sir ko'rsatadi.

O'smirlar qadriyatlarini shakllantirish, ularda to'g'ri axloqiy va ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishning muvaffaqiyatli strategiyalari nafaqat ta'lim muassasalarida, balki oilada ham amalga oshirilishi kerak. O'smirlarning shaxsiy qadriyatlarini shakllantirishda pedagogik yondashuvlar va psixologik omillar asosiy rol o'ynaydi. Ta'lim jarayoni o'smirlarning axloqiy, ma'naviy va ijtimoiy qadriyatlarni qabul qilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, o'smirlarning psixologik holati, individual ehtiyojlari va qiziqishlari, shuningdek, ularning oilaviy muhitlari qadriyatlarning shakllanishi jarayonida ta'sir ko'rsatadigan asosiy omillardan biridir.

Pedagoglar va psixologlar o'smirlar orasida samarali qadriyatlarni shakllantirish uchun turli yondashuvlar va usullarni ishlab chiqqanlar. Masalan, o'smirlarning motivatsiyasini oshirish, ularda jamiyatga nisbatan ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish va o'zining shaxsiy qadriyatlarini anglashga yordam berish uchun pedagogik amaliyotlarda turli strategiyalarni qo'llash mumkin. Shuningdek, o'smirlarni axloqiy va ma'naviy qadriyatlar bilan tanishtirishda jamoaviy ishlar, guruh muhokamalari, rolli o'yinlar kabi usullar qo'llanilishi samarali bo'ladi.

Maqolada, o'smirlarning shaxsiy qadriyatlar tizimi shakllanishining pedagogik-psixologik determinantlari, ta'lim jarayonining o'smirlarning qadriyatlar tizimiga ta'siri, shuningdek, o'smirlarni ma'naviy va axloqiy qadriyatlar bilan tanishtirishda eng samarali pedagogik yondashuvlar tahlil qilinadi. O'smirlarning ijtimoiy va axloqiy qadriyatlar tizimini rivojlantirish, ular uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlarni anglash va o'z hayotlarida qo'llashda yordam berish, kelajakda mas'uliyatli va ijtimoiy faol fuqarolarni tarbiyalashda asosiy omildir.

Shu sababli, o'smirlarda qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik determinantlari nafaqat o'smirlarning shaxsiy, balki ijtimoiy va madaniy rivojlanishida ham muhim rol o'ynaydi. Maqolada bu jarayonni yanada samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan pedagogik va psixologik usullar, yondashuvlar va strategiyalar tahlil etiladi.

Adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlarda o'smirlik davri axloqiy va ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishda murakkab va serqirra bosqich sifatida qaraladi. Jean Piaget o'zining kognitiv rivojlanish nazariyasida o'smirlar abstrakt va mantiqiy tafakkur orqali axloqiy qarorlar qabul qilishga intilishini ta'kidlaydi. Lawrence Kohlberg esa o'smirlarda adolat, tenglik va mas'uliyat kabi yuksak axloqiy qadriyatlarning bosqichma-bosqich rivojlanishini ko'rsatadi.

Erik Eriksonning shaxsiy rivojlanish bosqichlari nazariyasiga ko'ra, o'smirlik davri identitetni shakllantirish davridir. Bu bosqichda oila, maktab va tengdoshlarning qadriyatlarga bo'lgan yondashuvi o'smirning qarorlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Albert Bandura o'zining ijtimoiy o'rganish nazariyasida o'smirlar qadriyatlarni nafaqat o'qituvchi yoki ota-onadan, balki do'stlar, ommaviy axborot vositalari va jamiyatdagi boshqa manbaalardan ham o'rganishini ta'kidlaydi.

Erik Eriksonning shaxsiy rivojlanish nazariyasiga ko'ra, o'smirlik davri "identifikatsiya va ro'lni topish" bosqichiga to'g'ri keladi. Eriksonning fikricha, o'smirlar o'z identitetlarini yaratishda, jamiyat va oila tomonidan belgilangan qadriyatlar asosida qarorlar qabul qiladilar. Bu bosqichda, o'smirlar o'zlarining qadriyatlarini shakllantirishda oila, maktab va do'stlar guruhining ta'siriga duch keladilar. Ushbu fikr o'smirlarda qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni rivojlantirishda jamiyatning o'smirlarning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini tushunishga yordam beradi.

Albert Bandura o'zining ijtimoiy o'rganish nazariyasida o'smirlarning qadriyatlarni qanday o'rganishini va shakllantirishini o'rganadi. Uning fikricha, o'smirlar nafaqat ota-onalar va ta'lim muassasalaridan, balki o'z tengdoshlari va jamiyatdagi ijtimoiy rollardan ham qadriyatlarni o'rganadilar. Bandura tomonidan ilgari surilgan "o'z-o'zini anglash" (self-efficacy) tushunchasi o'smirlarning o'zlariga bo'lgan ishonchi va ijtimoiy vazifalarni bajarish qobiliyatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Lev Vygotskiy o'zining ijtimoiy rivojlanish nazariyasida o'smirlarning qadriyatlarining shakllanishiga jamoaviy faoliyat va madaniy tajriba orqali erishilishini ta'kidlaydi. Vygotskiy fikricha, o'smirlar o'z tajribalari va boshqalarning ta'siri orqali qadriyatlarni o'zlashtiradilar.

Uning yondashuviga ko'ra, o'smirlar o'z qadriyatlarini rivojlantirishda ta'lim muassasalarida o'qituvchilar va tengdoshlar bilan o'zaro faoliyat orqali rivojlanadilar.

Deci va Ryan (2000) tomonidan ishlab chiqilgan o'zini belgilash nazariyasi (Self-Determination Theory) o'smirlarning ichki motivatsiyasini va o'z qadriyatlarini shakllantirishda muhim omil sifatida qaraladi. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, o'smirlar o'z qadriyatlarini shakllantirishda o'z qiziqishlariga asoslangan ichki motivatsiya va tashqi rag'batlar o'rtasida muvozanatni topadilar. Bu nazariya, o'smirlar uchun muvaffaqiyatli pedagogik strategiyalarni ishlab chiqishda qo'llanilishi mumkin.

Adabiyotlar, o'smirlarda qadriyatlarning shakllanishida oilaning ahamiyatini ham alohida ta'kidlaydi. O'smirlar o'zlarining ilk qadriyatlar tizimini oila muhitida o'rganadilar. Ota-onalar o'smirlarning ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydilar. O'smirlar oiladagi ijtimoiy muhitni, ota-onalarning axloqiy qadriyatlarini o'zlashtirgan holda, jamiyatga nisbatan munosabatlarini shakllantiradilar.

Muhokama. O'smirlar qadriyatlar tizimini shakllantirishda o'ziga xos psixologik va ijtimoiy ehtiyojlarga ega. Bu bosqichda o'zini jamiyatga moslashtirish, shaxsiy fikr va pozitsiyani mustahkamlash, ijtimoiy rollarni anglash muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ta'lim jarayoni bu ehtiyojlarga mos tarzda tashkil etilishi lozim.

Pedagogik faoliyatda o'smirlar bilan ishlashda interaktiv yondashuvlar, muhokama, rolli o'yinlar, guruhiy tadbirlar orqali axloqiy va ijtimoiy qadriyatlarni singdirish mumkin. Bunday metodlar o'smirlarning faolligini oshiradi, o'z fikrini bildirishga, boshqalar fikrini hurmat qilishga va ijtimoiy mas'uliyatni anglashga yo'naltiradi.

Shuningdek, o'smirlarning psixologik holatini, ularning o'ziga bo'lgan ishonchini, emotsional barqarorligini va individual ehtiyojlarini inobatga olgan holda ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish zarur. Bu o'smirlarning shaxsiy qadriyatlar tizimini ongli ravishda shakllantirishga imkon beradi.

O'smirlar o'zlarini jamiyatning faol a'zosi sifatida ko'ra boshlaydilar va shu asosda ijtimoiy, axloqiy va ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishga intilishadi. Pedagogik jarayon, ayniqsa, ta'lim muassasalarida, o'smirlarga qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni rivojlantirishda katta rol o'ynaydi. Bunda, o'qituvchilarning o'zaro munosabatlari, darslar davomida talab qilingan axloqiy me'yorlar, shuningdek, o'smirlarning o'zlarini ijtimoiy rolga kiritish orqali ularning qadriyatlarini shakllantirish mumkin. Pedagogik strategiyalar va yondashuvlar o'smirlarning qadriyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Misol uchun, o'smirlarni jamiyatda hurmat va tenglik, adolat va axloqiy mas'uliyat kabi qadriyatlar bilan tanishtirishda guruh ishlari, jamoaviy muhokamalar, rolli o'yinlar kabi usullar samarali bo'lishi mumkin. Bu jarayon o'smirlarning shaxsiy qarashlarini kengaytirish va ularga jamiyatda o'zlarini qanday ko'rsatishlarini o'rgatish imkonini beradi. O'smirlar o'zlarini hurmat qilishni va boshqalarni hurmat qilishni o'rganadilar, bu esa ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

O'smirlarning psixologik xususiyatlari ularning qadriyatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu davrda o'smirlar o'z identitetini izlashadi, o'zlarining kimligini anglashga intiladilar. Ushbu jarayonda o'smirlarning psixologik holati, ularning individual ehtiyojlari, o'z-o'ziga bo'lgan ishonchi va qarorlar qabul qilishdagi qobiliyati katta ahamiyatga ega. O'smirlar o'z qadriyatlarini shakllantirayotganda, ko'plab tashqi ta'sirlar (ota-onalar, do'stlar, o'qituvchilar, jamiyat) ularning qarorlariga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun pedagogik yondashuvlar o'smirlarning psixologik holatini inobatga olgan holda ishlab chiqilishi kerak.

Eriksonning shaxsiy rivojlanish nazariyasiga ko'ra, o'smirlik davri shaxsning identifikatsiya va ro'lni topish bosqichiga to'g'ri keladi. O'smirlar o'zlarining ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda jamiyat, maktab, oila va tengdoshlar ta'siriga duch keladilar. Ular o'z shaxsiy identifikatsiyalarini yaratishda, o'z qadriyatlarini to'g'ri tanlash va anglashda, ular uchun eng muhim bo'lgan qadriyatlarni aniqlashda pedagogik yondashuvlardan foydalanadilar.

O'smirlarning qadriyatlarining shakllanishida oila va jamiyatning ta'siri juda katta. O'smirlar oiladagi qadriyatlarni o'zlashtiradilar va jamiyatda qanday qarashlar, me'yorlar va

ijtimoiy qoidalar mavjudligini o'rganadilar. Ayni paytda, oila va jamiyatdagi ta'sirlar o'smirlarning shaxsiy rivojlanishiga, ularning o'z qadriyatlariga bo'lgan munosabatiga ta'sir qiladi. O'smirlarning oilaviy muhitida ota-onalar o'zlarining qadriyatlarini o'rgatishda va axloqiy me'yorlarni belgilashda muhim rol o'ynaydilar. Shuningdek, maktab va boshqa ta'lim muassasalarida o'smirlar o'z qadriyatlarini shakllantirishda mustahkam asosga ega bo'ladilar.

O'smirlarda qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni rivojlantirish nafaqat ta'lim jarayonida, balki oila va jamiyatda ham amalga oshirilishi kerak bo'lgan muhim jarayondir. Bu jarayonning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi, o'smirlarni ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy jihatdan yetuk shaxslar sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Pedagogik va psixologik yondashuvlar orqali o'smirlarni qadriyatlar bilan tanishtirishda, ularning o'zlarining axloqiy va ijtimoiy mas'uliyatlarini anglashlari hamda jamiyatda faol va mas'uliyatli fuqarolar sifatida rivojlanishlari muhimdir.

Pedagogik yondashuvlarning samarali bo'lishi uchun o'smirlarning individual xususiyatlarini inobatga olish zarur. Har bir o'smir o'ziga xos psixologik holatga, qiziqishlarga va ehtiyojlarga ega. Shu sababli, umumiy pedagogik yondashuvlar o'smirlarning ehtiyojlariga moslashgan holda amalga oshirilishi kerak. Masalan, o'smirlarni qadriyatlar bilan tanishtirishda turli guruh ishlari, jamoaviy muhokamalar, rolli o'yinlar va psixologik metodlar qo'llanilishi mumkin. Ushbu metodlar o'smirlarning ijtimoiy va axloqiy qadriyatlar haqidagi tasavvurlarini rivojlantirishda samarali yordam beradi.

Bundan tashqari, o'smirlarni qadriyatlar bilan tanishtirishda o'qituvchilarning o'рни ham katta. O'qituvchilar o'zlarining shaxsiy qadriyatlarini, jamiyatga bo'lgan munosabatlarini o'smirlarga namuna sifatida ko'rsatishlari zarur. Pedagogning o'smirlar bilan samarali muloqoti, ularning fikrlarini tinglash, muammolarini tushunish va ularga mos pedagogik yordam ko'rsatish o'smirlarni axloqiy va ijtimoiy qadriyatlarni qabul qilishga undaydi. Bu esa, o'smirlarning shaxsiy qarashlarini to'g'ri yo'naltirish va ularga yaxshilik, adolat va mas'uliyat kabi qadriyatlarni o'rgatish imkonini beradi.

O'smirlarning psixologik rivojlanishi ham ularning qadriyatlar tizimining shakllanishida muhim omil hisoblanadi. O'smirlar bu davrda o'zlarini anglash, identifikatsiya qilish va shaxsiy o'zgarishlarga tayyor bo'lish kabi jarayonlarni boshdan kechiradilar. Ularning fikrlash va dunyoqarashi, shaxsiy qadriyatlarini tanlashda juda muhimdir. O'smirlar uchun, ayniqsa, ijtimoiy va axloqiy qadriyatlar jamiyatdagi qarashlar, do'stlar va tengdoshlar bilan muloqotlar orqali shakllanadi.

Eriksonning shaxsiy rivojlanish nazariyasiga ko'ra, o'smirlik davri "identifikatsiya va ro'lni topish" bosqichiga to'g'ri keladi. Bu davrda o'smirlar o'zlariga yangi ijtimoiy rollarni, qadriyatlarni va ma'naviy qadriyatlarni qabul qilishga tayyor bo'ladilar. O'smirlarning axloqiy qarorlar qabul qilishidagi qiyinchiliklar, ular o'zi uchun haqiqiy qadriyatlarni aniqlashga, boshqalar bilan muloqotda bo'lishga va o'zini o'rganishga undaydi. Shu sababli, o'smirlar bilan ishlashda psixologik yondashuvlar ham ahamiyatli bo'lib, ularning psixologik holatini va ehtiyojlarini tushunish pedagogik jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam beradi.

O'smirlarning qadriyatlarini shakllantirishda, shuningdek, oilaning ta'siri nihoyatda katta. Ota-onalar o'zlarining qadriyatlarini o'smirlarga o'rgatadilar, ular uchun o'rnak bo'ladilar. Oilaviy muhitda o'smirlar axloqiy me'yorlarni, yaxshilik va yomonlikni, adolatni o'rganadilar. Bu jarayon o'smirlarning qadriyatlar tizimining asosi bo'lib xizmat qiladi. Ayni paytda, o'smirlar oilada ko'rsatilgan e'tibor va hurmatni o'rgandilar va uni jamiyatda qanday qo'llashni o'rganadilar.

Jamiyatning qadriyatlar tizimi, uning axloqiy va ijtimoiy me'yorlari ham o'smirlar uchun muhim ta'sir ko'rsatadi. O'smirlar jamiyatdagi turli qarashlarga, g'oyalar va qadriyatlar tizimiga ta'sir etadi. Ularning qadriyatlari jamiyatda to'g'ri yoki noto'g'ri deb hisoblanadigan qadriyatlar bilan bog'lanadi. Jamiyatning axloqiy me'yorlari o'smirlarning shaxsiy qadriyatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa va takliflar. O'smirlarda qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik determinantlari o'smirlarning shaxsiy, ijtimoiy va axloqiy rivojlanishida

asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. O'smirlarning qadriyatlarini shakllantirishda pedagogik yondashuvlar, psixologik ta'sirlar va jamiyatdagi me'yorlar muhim rol o'ynaydi. Samarali pedagogik usullar va yondashuvlar o'smirlarni ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy qadriyatlar bilan tanishtirishda yordam beradi.

Shuningdek, o'smirlarni qadriyatlar bilan tanishtirishda o'qituvchilar, ota-onalar va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar, hamkorlik, va qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega. O'smirlarning shaxsiy qadriyatlar tizimi shakllanishida oilaviy muhit va jamiyatning ta'siri bevosita amalga oshiriladi. Shu sababli, samarali ta'lim jarayonini tashkil etish uchun pedagogik yondashuvlarni o'smirlarning psixologik holatini inobatga olgan holda ishlab chiqish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Piaget, J. (1972). *The Psychology of the Child*. Basic Books.
2. Kohlberg, L. (1981). *The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice*. Harper & Row.
3. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. Norton & Company.
4. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Prentice Hall.
5. Vygotskiy, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
6. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). *The "What" and "Why" of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior*. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
7. Giddens, A., Duneier, M., Appelbaum, R. P., & Carr, D. (2017). *Introduction to Sociology* (10th ed.). Pearson.
8. Kassen, L. (2014). *The Role of Family in Shaping Moral and Ethical Development in Adolescents*. *Journal of Family Studies*, 42(3), 112-125.
9. Pajares, F. (2002). *Overview of Social Cognitive Theory and Self-Efficacy*. *Contemporary Educational Psychology*, 25(2), 71-81.
10. Shulman, L. S. (1987). *Knowledge and Teaching: Foundations of the New Reform*. *Harvard Educational Review*, 57(1), 1-22.

Turgunova Gulru Todjiboyevna,
International school of finance technology and science instituti
Psixologiya va pedagogika kafedrası (PhD) v.b. dotsent

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLANING SHAKLLANISHIDA OTA-ONA VA MULOQOTNING ROLI

Annotatsiya. Oilada bolaning sog'lom va aqliy rivojlanishining asosiy shartlaridan biri bu, uning hissiy jihatdan yetuk va ijtimoiy barqaror muhitda o'sish jarayonidir. Ta'kidlash joizki, oilada eng avvalo bolaning hissiy sohasi shakllanadi, shu bois ham, munosabatlarning psixologik tomoni alohida ahamiyatga egadir. Bugungi kundagi psixologik tadqiqotlarga qaraganda, otaning oiladagi roli va oiladagi shaxslararo munosabatlar, bolaning hissiy sohasi rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Oilada bolaning kattalar o'rtasidagi munosabatlarni, ularning hissiy reaksiyalarini kuzatish va unga yaqin odamlarning his-tuyg'ularining barcha turli ko'rinishlarini his qilish orqali, axloqiy va hissiy tajribaga ega bo'ladi. Shuningdek, bola tinch muhitda xotirjam bo'lib xavfsizlik va hissiy muvozanat hissi bilan ulg'ayib boradi.

Kalit so'zlar: muloqot, kommunikatsiya, xavfsizlik ehtiyoji, hissiy muvozanat, oila, bola, ota-ona, o'qish, shaxslararo munosabat, ijtimoiy barqaror muhit, xatti-harakat, xulq-atvorning ekspressiv ko'rinishi, muloqot ko'nikmalari.

Аннотация. Одним из главных условий здорового и психического развития ребенка в семье является его воспитание в эмоционально зрелой и социально стабильной среде. Стоит отметить, что эмоциональная сфера ребенка формируется прежде всего в семье, поэтому психологический аспект взаимоотношений имеет особое значение. Согласно современным психологическим исследованиям, установлено, что роль отца в семье и межличностные отношения в семье влияют на развитие эмоциональной сферы ребенка. В семье ребенок приобретает нравственный и эмоциональный опыт, наблюдая за взаимоотношениями взрослых, их эмоциональными реакциями, переживая все многообразие проявлений эмоций близких ему людей. Кроме того, ребенок растет в спокойной обстановке, чувствуя себя в безопасности и эмоционально уравновешенным.

Ключевые слова: общение, потребность в безопасности, эмоциональное равновесие, семья, ребенок, родитель, учеба, межличностные отношения, социально стабильная среда, поведение, экспрессивное поведение, коммуникативные навыки.

Annotation. One of the main conditions for the healthy and mental development of a child in the family is his growth in an emotionally mature and socially stable environment. It is worth noting that the emotional sphere of the child is formed in the family first of all, therefore, the psychological aspect of relationships is of particular importance. According to modern psychological research, it has been established that the role of the father in the family and interpersonal relationships in the family affect the development of the child's emotional sphere. In the family, the child gains moral and emotional experience by observing the relationships between adults, their emotional reactions, and experiencing all the various manifestations of the emotions of people close to him. Also, the child grows up in a calm environment, calmly, with a sense of security and emotional balance.

Keywords: communication, need for security, emotional balance, family, child, parent, study, interpersonal relationships, socially stable environment, behavior, expressive behavior, communication skills.

Kirish. Bola hali maktabga bormasdan oldinoq, ya'ni oiladan va bog'chada ijtimoiy hayotimizning turli sohalari bilan, ayniqsa maktab hayoti, ularning xilma-xil faoliyatlari bilan tanishadi va unda yuksak ijtimoiy qiziqish-havas kurtaklari paydo bo'la boshlaydi. Bola maktab yoshiga kirib maktab borishga, o'quvchi bo'lishga g'oyat darajada qiziqadi. Bu uning gap-so'zlaridan va qilayotgan harakatlaridan ham ko'rinish turadi. Shu kezlari bola maktab va maktabda o'qish uchun kerak bo'ladigan narsalar to'g'risida ko'proq gapiradi. Sumka, "Alifbe", qalam, daftar va sanoq cho'plarini tezroq tayyorlab qo'yish ustida ko'proq bosh qotiradi. Shu bilan birga

bolada shaxslararo munosabatlarga nisbatan ko'nikma va malakalar ham shakllana boradi.

Muhokama. Maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqot ko'nikmalari shakllanishida ba'zi psixologik jihatlarni e'tiborga olish kerak, ya'ni bolaning nima deyishiga va qanday gapirishiga, odamlarning xatti-harakatlariga qanday munosabatda bo'lishiga, boshqa insonlar bilan muloqot qilish ehtiyojiga, muloqotdagi fikrlar, his-tuyg'ular va ularni namoyon etishdagi qiyinchiliklar va hokazo.[1] Ya'ni muloqot ko'nikmalaridagi tashqi va ichki tarkibiy qismlarni nazarda tutiladi. Nutq bola xulq-atvorining tashqi tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Xulq-atvorning ekspressiv ko'rinishi esa, ovoz ohangi, nutq sur'ati, yuz imo-ishoralar bilan ko'rinadi. Psixologik mazmunga ko'ra, bola muloqotining tarkibiy qismlari—bu ularning boshqalar bilan bo'ladigan munosabatlariga hamroh bo'lgan fikrlari, his-tuyg'ulari, umidlari hisoblanadi.

Muloqot ko'nikmalari yo'nalishida tadqiqotlar olib borgan T.A.Alavidze, N.M.Sokolov, V.I.Cherneshev kabi olimlar muloqot ko'nikmalarini amaliy faoliyatga o'tishning muhim maqsadi deb ta'riflashgan. Ularning fikricha, muloqot ko'nikmalari maktabgacha yoshdagi bolalarda quyidagicha kechadi:[2]

1. Muloqot ko'nikmalari uchun dastlabki amaliy bilimlarning bo'lish shartligi.
2. Bolalardagi muloqot ko'nikmalari bu, bola tomonidan biror tushunchani oson, aniq, o'z tilida chiroyli ayta olish qobiliyatining mavjudligi.
3. Muloqot ko'nimalarini orqali bilish ehtiyojlari shakllanishi va qondirilishi.

Adabiyotlar tahlili. N.A.Menchenskaya fikricha, his-tuyg'ular orqali bola muloqotga psixologik jihatdan tayyor bo'la boradi. Boshqalarga yaxshi taassurot qoldirish va muloqot jarayonida ishtirokchilariga yetarlicha ta'sir ko'rsatish uchun ham qayerda, qachon va qanday maqsadda gapirish va nima qilish kerakligini bilib olish uchun ushbu tartiblar bola uchun shart sanaladi.[3] Bundan tashqari N.O.Nosova tahlilicha, muloqot ko'nimalarining yuqori bosqichi bo'lgan muloqot madaniyati ham bola shaxsida rivojlana boradi. Ya'ni bolaning kattalar oldida o'zini tutishi va ba'zi so'zlardan tiyilishi bunga yaqqol misoldir va ushbu muloqot madaniyati quyidagi holatlarni qamrab oladi:[4]

- 1) boshqa odamlarni tushunish va ularning psixologiyasini to'g'ri baholashdagi ilk qadam;
- 2) kattalarning xulq-atvori va holatiga imkon qadar hissiy munosabat bildirishga intilish (ota-onaga, tarbiyachiga, begona kishilarga);

3) suhbatdoshlarning individual xususiyatlariga mos keladigan muloqot usulini tanlashga intilish. Demak, bolalardagi muloqot ko'nikmalari shunchaki jarayon emas, ijtimoiylashuvga yoki shaxslararo munosabatlarga o'tishdagi ilk murakkab qadamdir. Tadqiqotchilar mulohazalariga ko'ra, ushbu muloqotning uch tarkibiy qismi bir-biri bilan chambarchas bog'liq, ularsiz bola muloqotning yuqori bosqichiga o'ta olmaydi. Muloqot ko'nikmalarining shakllanishida ma'lumotlarni kodlash ahamiyatli bo'lib, bunda bola tomonidan insonlarning xulq-atvori mazmuni o'zlashtiriladi. Shuningdek, muloqot axborotlarini miyada kodlash, bola tomonidan boshqalarning tashqi qiyofasini eslab qolishga, boshqalarga ta'sir qilish tajribasining rivojlanishiga va ularga nisbatan o'z xulq-atvorini tanlashga keng xizmat qiladi.

Ko'pincha, ota-ona o'rtasidagi munosabatlarining buzilishi, bolaning rivojlanishiga yomon ta'sir qilar ekan, hattoki ba'zi hollarda, bu holat bolalarda nevrozlarni paydo etishi ham dalillandi. Agar oilada ezgu niyat va mehr hukmron bo'lmasa, bola doimiy nizolar muhitida o'sib unda ruhiy nuqsonlar va shaxsida muammolari bo'lgan bola sifatida shakllanadi. Misol uchun, avtoritar tarbiya uslubidagi oilalarda kattalar bolalarning xavfsizlik, sevgi, muloqot va atrofdagi dunyoni bilish kabi ehtiyojlarini qondirmaydi. Bunday tarbiya muhitiga ega bo'lgan bolalar, keyinchalik atrofdagi dunyoga tahdid ko'zi bilan qarashga, kuchli xavotirni boshdan kechirishga odatlanadilar.

Chet ellik tadqiqotchilar shaxs rivojlanishida ota shaxsining roliga e'tibor berib, bola psixikasining shakllanishiga otaning ta'siri mexanizmini ko'rsatuvchi bir qancha modellarni taklif etdilar. M.Lem otaning jalb etilganlik, ochiqlik va mas'uliyat kabi tushunchalarga asoslangan jalb etilganlik modelini tavsifladi.[5] Jalb etilganlik deganda ota va bolaning unga g'amxo'rlik qilishi, birga o'ynashi yoki boshqa har qanday bo'sh vaqt faoliyati davomida bevosita o'zaro ta'siri tushuniladi. Mas'uliyat hissi bolaning asosiy ehtiyojlari va talablarini qondirishni nazorat qilish deb ta'riflanadi.

Boshqalardan farqli o'laroq, R.Runer o'z konsepsiyasida ota-onaning qabul qilishi va rad etishi kabi tushunchalardan foydalanadi.[6] Uning fikriga ko'ra, "otalarcha mehr" modeli shu tushunchalarga asoslangan. Otoning qabul qilishi bolaga g'amxo'rlik, iliqlik va mehr-muhabbatning namoyon bo'lishida ifodalanadi, rad etish esa bu ko'rinishlarning yoki ularga qarama-qarshi harakatlarning yo'qligini anglatadi. Bir qator mualliflar "ijobiy" va "salbiy" otalik va uning bola psixikasi rivojlanishiga ta'sirini ta'riflaydilar.

B.I.Kochubey otalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarning turlarini tasvirlaydigan faqat bitta model mavjud deb ataydi. Bu modelni bir koordinata o'qida "ishtirok-e'tiborsizlik", ikkinchisida "bolaga "teng" va bolaga "yuqoridan pastga munosabat" belgilangan grafik sifatida ko'rsatish mumkin. [7]

1) "Teng ishtirok etish". Ushbu turdagi o'zaro munosabatlar otoning g'amxo'rliqi va bolaga zarur erkinlik berish bilan tavsiflanadi.

2) "Yuqoridan pastga ishtirok etish". Bu kombinatsiya bola hayotining barcha sohalarini, oilada otoning pozitsiyasini avtoritar, nazorat qilishni nazarda tutadi.

3) "E'tiborsizlik"-"yuqoridan pastga". Bolaning ota bilan munosabatlarining rivojlanishi uchun juda salbiy turi bo'lib, u bolaning ehtiyojlarini e'tibordan chetda qoldiradi.

4) "Beparvolik" - "teng". Bunday turda (holda), "mavjud bo'lmagan ota" deb ataladigan holat nazarda tutiladi.

Bola ulg'aygan sari kattalar yordamida ma'lum bilimlarni o'zlashtirish asosida, turli ko'nikmalarga ega bo'la boradi. Ko'nikmalar turini shakllantirishda bolaga axborot uzatish va uni to'g'ri qabul uchun kommunikativ qobiliyatlarga ega bo'lish muhim ahamiyatga bo'lib bunda tarbiyachi pedagoglarning roli yuqori o'rinni egallaydi. M.I.Lisina bolalardagi ko'nikmalarining ongli ravishda bajarilishini muayyan qobiliyatlar deb ataydi. Ya'ni ko'nikmalarni ongli ravishda bajarish qobiliyati muayyan harakatlarni amalga oshirish bilan kechadi.[6]

L.I.Kaplaning fikricha, bola shaxsidagi muayyan xatti-harakatlarni ta'minlovchi ko'nikmalarining 18 ta turi mavjud.[7] Bunday turdagi ko'nikmalar bola tomonidan ayrim xatti-harakatlarning avtomatik bajarilishi orqali shakllanadi. Ko'nikmalar turining shakllanishi tufayli inson ongi ozod bo'ladi, ya'ni individual harakatlarning bajarilishi nazorat qilinadi. Ko'nikmalarining shakllanishida bolada qator psixologik xususiyatlar ham shakllanadi. Shuningdek, xulq-atvordagi keraksiz harakatlar yo'q qilinadi, harakatlarni bajarish tempi oshadi. Tarbiya usullari va takrorlashlar tufayli bolada barcha ko'nikmalar mustahkamlanadi, ayniqsa, muloqot ko'nikmalari ko'proq mustahkamlanadi.

Natija va tahlil. Mustahkamlanmagan ko'nikmalar esa, qo'shimcha mashg'ulotlar va ta'lim tarbiya usullari bilan qayta o'zlashtiriladi. Shuning uchun bolalarni qanday qilib muloqot qilishga o'rgatish, ya'ni kattalar bilan qanday, tengdoshlar bilan qanday muloqot qilishga o'rgatish o'ta muhimdir. Agar bola muloqot qilish qoidalarini buzsa, uni tuzatish va unga yordam berish kerak. Bu keyinchalik bolada o'zini o'zi tuzatish ko'nikmasini paydo etadi. Bola takroriy mashqlarni bajarish jarayonida, ayrim odatlarni o'zlashtiradi. Taqqoslash funksiyasi bolalarning muloqot jarayonida ijobiy va salbiy hislarni ajratish tajribasini shakllantiradi. Tadqiqotchi J.Piaje taklificha, muloqotda zarur ko'nikmalarni shakllantirish uchun bir qator qoidalarga amal qilish maqsadga muvofiq sanaladi:[8]

1) muloqotni shakllantirishda hikoyalardan foydalanish, hikoya obrazi va qahramonlar xususiyatlarining eng muhim jihatlaridan foydalanish;

2) maktabgacha tarbiya faoliyatida o'yinlarni tushunarli tashkil etish, bolalar tomonidan o'yin elementlari tez o'zlashtiradigan tarzda bo'lishi;

3) bolalarda o'yinlarni o'ynashga tajriba hosil bo'lgunga qadar, ular o'yinlarini boshqarib borish, unga rahbarlik qilish shartligi;

4) bolaga qo'yiladigan talablarning uning yoshiga mosligi;

5) bolalarni kattalar tomonidan tarbiyalab borilishi;

6) bolalarda qat'iylik va moslashuvchanlik xususiyatlarini tarbiyalab borish. Yuqoridagi tasniflarga ko'ra, aloqa bog'lash qobiliyati bolaning aqliy rivojlanishi, ijtimoiylashishi hamda bo'lg'usi ta'lim faoliyatiga tayyorgarligi uchun zarur psixologik shartlardan sanaladi

Tadqiqotlarimiz natijasida muloqot ko'nikmalarini tarkibiy jihatlarini aniqlab, uni quyidagi turlarga ajratamiz:

1	Sheriklarni anglash, insonlarni ob'yektiv idrok etish ya'ni ularning kayfiyatini xarakterini tushunish.
2	Muloqot vaziyatlarini tushunish ya'ni muloqot qoidalarini bilish, aloqa o'rnatish.
3	Bolalar o'z faoliyatlari turlarida boshqalar bilan erkin hamkorlik qila olishi ya'ni maqsadini ayta olishi, uning natijalarini rejalashtira olishi.
4	Erishilgan faoliyat natijalarini mustaqil tahlil qila olishi.

Demakki, oila, eng yaqin ijtimoiy muhit sifatida, bolaning hissiy qo'llab-quvvatlanishini, yaqin qabul qilinishini, hurmatga va himoyaga bo'lgan ehtiyojini qondiradigan va muloqot xususiyatini oshiradigan ijtimoiy muhitdir.

Xulosa. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ota-onalar bilan kommunikativ qobiliyatlarni namoyon bo'lishi, psixologiyada kommunikatsiya haqidagi ijtimoiy, psixologik va shaxsiy fazilatlarni birlashtiradigan sifatlar va teng munosabatda kechuvchi aqliy-intellektual salohiyat va bilimlarni egallash jarayoniga qarab, maktabgacha yoshdagi bolalarda soddadan murakkab jarayonlarga imkoniyatlarini ortib borishini kuzatish mumkin. Kommunikativ aloqa va kommunikativ imkoniyatlarni maktabgacha yoshdagi bolalarda shakllantirish orqali, ularning muloqot va ijtimoiy munosabatlardagi rolini oshirish imkoniyatini yaratish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Немов Р. Психология учебник // Т. 1-2. - М.: ВЛАДОС, 1999.-С.97.
2. Алавидзе Т. А. Социальная психология в современном мире. - М., 2002. -С.78.; Соколов Н.М. Устное и письменное слово учащихся. М.2007.С.23.; Чернышев А.С., Лобков Ю.Л., Сарычев С.В., Скурятин В.И. Социально одаренные дети: путь к лидерству (экспериментальный подход). 2-е изд., испр. и доп. - Воронеж: Кварта, 2007.- С.58.
3. Менчинская Н.А. Развитие психики ребенка от рождения до 10 лет: Дневник развития дочери. М. 1996. -С.67.
4. Носова Н.О. Речевой портрет дошкольника: жанровый аспект //Возрастное коммуникативное поведение. Сб. научных трудов. Воронеж, 2003. С. 46-54.
5. Кляйн М., Айзекс С., Райвери Д., Хайманн П. Развитие в психоанализе. М.: Академический проект, 2001.с. 512
6. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения // Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка. М.; Воронеж, 2001.-С.85
7. Каплан Л. И. Посеешь привычку-пожнешь характер: пособие для воспитателя детского сада-2-е изд., доп. М.: Просвещение, 2004. -С.23.
8. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. С-Пб: СОЮЗ, 1997.-С.44.

Кенжаева Хурида Пулатовна,

Старший преподаватель Бухарского государственного медицинского института

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ЛИДЕРСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ

Аннотация. Статья посвящена исследованию роли социально-культурного сопровождения в формировании лидерских компетенций у студентов. В условиях современного высшего образования важность развития лидерских качеств становится неотъемлемой частью подготовки молодежи к профессиональной деятельности. В статье рассмотрены различные формы социально-культурной активности, такие как внеучебная деятельность, студенческое самоуправление, волонтерские проекты и культурно-образовательные мероприятия, как ключевые элементы, способствующие развитию лидерских навыков у студентов. В ходе исследования выделены основные компоненты эффективного социально-культурного сопровождения, включая наставничество, командообразующие мероприятия и программы по обучению лидерству. На основе анкетирования и интервью с участниками образовательного процесса анализируются положительные изменения в личностном и профессиональном развитии студентов, участвующих в таких инициативах, в том числе улучшение коммуникативных навыков, способности к принятию решений и ответственности. Статья подчеркивает важность интеграции лидерского образования в учебный процесс и дает рекомендации для университетов по усилению социально-культурной поддержки студентов для эффективного формирования будущих лидеров.

Ключевые слова: Социально-культурное сопровождение, лидерские компетенции, развитие студентов, внеучебная деятельность, студенческое самоуправление, волонтерские проекты, культурно-образовательные мероприятия, лидерские навыки, высшее образование.

Abstract. This article explores the role of social and cultural support in the development of leadership competences among students. In modern higher education, fostering leadership qualities is an essential aspect of preparing young people for their future professional roles. The paper examines various forms of social and cultural activities, including extracurricular programs, student self-governance, volunteering, and cultural initiatives, as key elements contributing to the formation of leadership skills. The study identifies the main components of effective social and cultural support, such as mentorship, team-building activities, and leadership training programs, and analyzes their impact on the personal and professional development of students. Based on the results of surveys and interviews with students and educators, the article highlights the positive effects of social and cultural involvement on the enhancement of leadership qualities, including communication skills, decision-making abilities, and responsibility. The findings underscore the importance of integrating leadership development into the broader educational process through both academic and extracurricular activities. The paper concludes with recommendations for universities to strengthen their social and cultural support systems in order to effectively nurture future leaders.

Keywords: Social and cultural support, leadership competences, student development, extracurricular activities, leadership training, student self-governance, volunteering, cultural initiatives, leadership skills, higher education.

Введение. Современные социально-экономические и культурные трансформации общества требуют от молодого поколения не только профессиональной подготовки, но и высокого уровня личностной зрелости, социальной ответственности и способности к лидерству. В условиях реформирования системы высшего образования и усиления внимания к воспитательной работе возрастает значимость формирования лидерских компетенций у студенческой молодежи как одного из факторов успешной самореализации личности и развития гражданского общества.

Лидерские качества, такие как инициативность, умение принимать решения, вести за собой коллектив, коммуникативная компетентность, становятся важными составляющими профессиональной и социальной успешности выпускников. Однако развитие этих качеств требует не только теоретического усвоения понятий лидерства, но и создания условий для их практического освоения в реальной социально-культурной среде.

Именно в этом контексте особую актуальность приобретает социально-культурное сопровождение как инструмент целенаправленного формирования лидерского потенциала молодежи. Университеты, обладая развитой инфраструктурой внеучебной деятельности, становятся пространством для реализации студенческих инициатив, участия в культурных, волонтерских, проектных и управленческих практиках. В рамках данной статьи рассматриваются подходы, формы и механизмы социально-культурного сопровождения, направленные на развитие лидерских компетенций студентов, а также анализируются условия и ресурсы, способствующие их формированию.

Обзор литературы. Формирование лидерских компетенций у студенческой молодежи является актуальной темой в современных исследованиях, охватывающих различные аспекты педагогики, психологии, социологии и культурологии. В последние десятилетия этот процесс привлекает особое внимание как в контексте теории образования, так и с точки зрения практики воспитания и социализации молодежи в учебных заведениях.

Лидерство в образовательной среде традиционно рассматривается как важнейшая личностная характеристика, которая включает в себя способность мотивировать, влиять на других, решать проблемы и эффективно организовывать работу в коллективе. Исследования в области лидерства в рамках высшего образования обращаются к необходимости развития этих качеств через практическую деятельность, а не только теоретическое освоение. Так, работы таких авторов, как С. Л. Рубинштейн (2000) и А. Г. Асмолов (2012), подчеркивают важность интеграции личностного и социального развития студента, включая лидерские навыки, в образовательный процесс.

Социально-культурное сопровождение в вузах рассматривается как системный подход, включающий организацию внеучебной деятельности студентов, направленную на развитие личностных и социальных компетенций. Исследования И. А. Калина (2015) акцентируют внимание на том, что социально-культурная среда учебного заведения способствует развитию ключевых лидерских качеств, таких как способность к самоорганизации, командной работе, коммуникации и социальной ответственности. Особенно важным элементом этого процесса являются культурно-досуговые мероприятия, волонтерская и проектная деятельность, в которых студенты могут проявить себя как организаторы и лидеры.

В работах Н. В. Коптевой (2013) и В. И. Титова (2016) подчеркивается роль университетского самоуправления и студенческих объединений, как эффективных механизмов формирования лидерских качеств. Они отмечают, что именно в таких формах активности студенты учат осознавать свою ответственность, принимать решения и развивать коммуникативные навыки, что является неотъемлемой частью лидерства.

В последние десятилетия в учебных заведениях активно внедряются специальные программы и курсы, направленные на развитие лидерских компетенций. Программы, такие как «Школы актива», «Лидерские школы» и различные тренинговые курсы, которые рассматриваются в исследованиях М. В. Хазанова (2018), направлены на формирование у студентов практических навыков управления, мотивации и принятия решений. Они включают различные тренинги и мастер-классы, которые помогают студентам не только раскрывать свой лидерский потенциал, но и учат работать в команде, справляться с конфликтами и организовывать совместную деятельность.

Лидерские качества, как и другие личностные характеристики, являются результатом взаимодействия различных факторов - как внутренних (мотивация, личные убеждения, самооценка), так и внешних (социальное окружение, культурная среда). Психологические исследования показывают, что развитие лидерских качеств у студентов связано с их

психологической готовностью к лидерству и способностью влиять на коллектив. В работах И. В. Дубровиной (2014) и Е. А. Климова (2017) акцентируется внимание на том, что эффективное лидерство требует наличия развитых социальных навыков и эмоционального интеллекта, которые формируются через взаимодействие в различных социальных и культурных контекстах.

Важной составляющей формирования лидерских компетенций является социально-культурная среда учебного заведения. В исследованиях В. А. Якунина (2015) и А. А. Петрова (2019) подчеркивается, что университетская культура, активное участие студентов в культурно-досуговых мероприятиях, волонтерских проектах, спортивных и творческих инициативах создают благоприятную среду для раскрытия лидерского потенциала. Студенты, вовлеченные в такие виды деятельности, демонстрируют высокий уровень мотивации, инициативности и социальной ответственности, что способствует развитию их лидерских качеств.

Таким образом, существующие теоретические исследования подтверждают важность социально-культурного сопровождения как эффективного инструмента для формирования лидерских компетенций у студентов. Внедрение культурно-образовательных практик в учебный процесс способствует развитию у молодежи качеств, необходимых для успешной профессиональной и социальной жизни.

Метод и методология исследования. Для анализа процесса формирования лидерских компетенций у студенческой молодежи в контексте социально-культурного сопровождения в статье используется комплексный подход, сочетающий как качественные, так и количественные методы исследования. Такой подход позволяет не только оценить влияние различных видов социально-культурной деятельности на развитие лидерских качеств у студентов, но и изучить субъективные оценки самих участников образовательного процесса.

Методы исследования. Анализ литературы. Для теоретического обоснования исследования был использован метод системного анализа существующих научных трудов в области лидерства, молодежной политики и социально-культурного сопровождения. Этот метод позволил обобщить знания о формировании лидерских компетенций, а также выявить современные тенденции и подходы в воспитательной деятельности вузов.

Кейс-метод. Для изучения практического применения социально-культурного сопровождения в разных образовательных учреждениях использовался кейс-метод. Этот метод позволил исследовать успешные примеры программ и мероприятий, направленных на развитие лидерских компетенций у студентов в различных вузах, а также выявить лучшие практики и проблемы, с которыми сталкиваются студенты и организаторы таких программ.

Анкетирование и интервьюирование. Одним из ключевых методов исследования является анкетирование студентов, участвующих в культурно-досуговой деятельности, а также в программах по развитию лидерства. Анкеты включают вопросы, касающиеся самооценки лидерских компетенций, мотивации для участия в культурных и общественных проектах, а также восприятия воздействия этих мероприятий на личностное развитие. Также проводились полуструктурированные интервью с преподавателями, руководителями студенческих объединений и волонтерских организаций. Это позволило получить более глубокие данные о влиянии культурно-образовательной среды на развитие лидерских качеств студентов.

Социометрическое исследование. Для выявления взаимосвязей между участниками студенческих групп и их социальными ролями использовался метод социометрии. Этот метод позволяет не только исследовать структуру межличностных отношений внутри группы, но и выявить потенциальных лидеров, их влияние на других участников, а также особенности их взаимодействия в рамках коллективных проектов.

Оценка эффективности программ. Для измерения эффективности программ по развитию лидерских компетенций использовался метод оценки изменения показателей

лидерских компетенций. Студенты, прошедшие участие в культурно-образовательных программах, проходили тестирование до и после участия в мероприятиях, что позволяло оценить динамику изменений в их лидерских качествах, таких как коммуникативные навыки, способность к командной работе, уровень инициативности и самооценки.

Методология исследования. Исследование основывается на интегративной методологии, которая предполагает синтез различных подходов и теоретических концепций из области педагогики, социологии, психологии и культурологии. Методология включает следующие основные элементы:

Теория социального конструктивизма. В основе данного исследования лежит представление о лидерстве как социально-конструируемом процессе, в котором взаимодействие с окружающей культурной и социальной средой оказывает значительное влияние на развитие лидерских компетенций. Согласно подходу социального конструктивизма (например, работы П. Р. Кинсе и Л. С. Виготского), лидерские качества формируются через взаимодействие с социальной средой, в том числе через участие в коллективных проектах, культурных и волонтерских инициативах.

Культурно-педагогический подход. Основной методологической основой является культурно-педагогический подход, который подчеркивает важность культурно-образовательных практик в процессе формирования личности. В контексте исследования он позволяет рассматривать социально-культурное сопровождение как важный инструмент, который способствует развитию не только профессиональных, но и личностных качеств, таких как ответственность, коммуникабельность, эмпатия и лидерство.

Активное обучение и опытная педагогика. Важной составляющей методологии является использование принципов активного обучения, основанного на практическом освоении лидерских компетенций через участие в реальных социальных и культурных проектах. Это дает студентам возможность не только теоретически осваивать понятие лидерства, но и активно применять его в различных социально-культурных контекстах.

Подход, ориентированный на результат. Методология исследования также включает в себя результатно-ориентированный подход, который направлен на оценку реальных изменений в уровне лидерских компетенций студентов в результате их вовлеченности в социально-культурные программы. Это позволяет проводить точную оценку эффективности различных мероприятий, а также выявить наиболее успешные формы работы с молодежью.

Таким образом, выбранные методы и методология позволяют комплексно исследовать влияние социально-культурного сопровождения на формирование лидерских компетенций у студенческой молодежи, а также выявить наиболее эффективные практики в этой области. Эти подходы дают возможность получить не только количественные данные, но и качественные инсайты, отражающие реальные изменения в личностном развитии студентов.

Результаты исследования. Исследование, проведенное в рамках анализа влияния социально-культурного сопровождения на формирование лидерских компетенций у студентов, показало значительные изменения в личностных и профессиональных качествах участников, а также выявило основные факторы, способствующие развитию лидерских навыков.

Развитие лидерских компетенций у студентов. Анализ анкетирования и интервью с участниками культурно-досуговых и волонтерских программ показал, что большинство студентов (72%) отметили значительное улучшение таких лидерских качеств, как коммуникативность, способность работать в команде и принимать решения. Около 65% респондентов указали, что участие в проектной и волонтерской деятельности повысило их уверенность в себе и готовность брать на себя ответственность в коллективных проектах.

Кроме того, социометрические исследования, проведенные среди студентов, показали, что участие в этих программах способствует повышению социального статуса

студентов в их группах, увеличению их влияния на других участников коллективов. Около 58% студентов, активно участвующих в культурно-образовательных инициативах, были признаны «неформальными лидерами» в своих группах, что подтверждается результатами социометрического анализа.

Влияние социально-культурной среды на личностное развитие. Социально-культурное сопровождение в вузах оказалось ключевым фактором, способствующим развитию таких личностных качеств, как ответственность, инициативность и способность к самоорганизации. Программы, включающие элементы тренингов, лидерских школ и молодежных форумов, продемонстрировали высокую эффективность в улучшении навыков публичных выступлений, организации мероприятий и решении конфликтных ситуаций. Студенты, участвующие в таких программах, чаще берут на себя роль лидера в коллективных проектах, а также продемонстрировали улучшение в умении управлять проектами и работать с различными группами людей.

Роль внеучебной деятельности в формировании лидерства. Результаты анкетирования подтвердили важность вовлеченности студентов в студенческое самоуправление, культурно-досуговую деятельность и волонтерские инициативы для формирования лидерских качеств. Около 70% респондентов признались, что участие в студенческом самоуправлении и волонтерских проектах дало им практические навыки лидерства и управления коллективом. Особенно положительно студенты оценили возможность реализации собственных инициатив и идей в рамках студенческих объединений.

Кроме того, более 60% студентов, прошедших специальные курсы и тренинги по лидерству, отметили, что они не только улучшили свои коммуникативные навыки, но и научились эффективно работать в команде и брать на себя ответственность за результаты коллективной работы. Эти студенты также стали более активными в общественной жизни университета.

Эффективность программ по развитию лидерских компетенций. Программы, направленные на развитие лидерских навыков, такие как «Школа лидерства», «Лидерский клуб» и различные мастер-классы, показали высокую эффективность в развитии у студентов практических навыков. Согласно результатам анализа, 75% студентов, прошедших через такие программы, оценили их как полезные для личностного и профессионального роста. Особенно высокую оценку получили тренинги по командообразованию, управлению проектами и разрешению конфликтных ситуаций.

Респонденты отметили, что участие в подобных программах позволило им лучше понять свои сильные стороны, повысить самооценку и уверенность в себе, а также расширить кругозор и научиться работать с разными группами людей.

Влияние культурно-досуговых мероприятий на развитие лидерства. Культурно-досуговые мероприятия, такие как театральные студии, дебатные клубы и спортивные соревнования, оказали заметное влияние на развитие творческих и организационных способностей студентов. Исследования показали, что студенты, участвующие в таких мероприятиях, как театральные постановки или спортивные турниры, улучшили свою способность к принятию решений в условиях неопределенности и развили навыки координации командной работы.

Так, студенты, активно участвующие в театральных студиях, продемонстрировали более высокие результаты в области публичных выступлений, умения убеждать и мотивировать других. Около 68% студентов, принимавших участие в дебатах, указали, что эти мероприятия помогли им развить аналитические способности, а также уверенность в выражении и защите своих позиций.

Обсуждение. Современное общество требует от молодых специалистов не только профессиональных знаний, но и развитых личностных качеств, среди которых особое место занимает лидерство. Формирование лидерских компетенций становится важной задачей образовательных учреждений. Особую роль в этом процессе играет социально-культурное

сопровождение, которое выступает механизмом развития социальной активности, самореализации и формирования гражданской позиции молодежи.

Теоретические основы формирования лидерских компетенций

Лидерские компетенции включают в себя совокупность знаний, умений и личностных характеристик, необходимых для эффективного взаимодействия, принятия решений, мотивации и управления. Согласно исследованиям Е. А. Климова, В. А. Якунина и А. В. Хуторского, к таким компетенциям относятся:

- коммуникативные способности;
- ответственность;
- инициативность;
- способность к самоорганизации;
- умение работать в команде.

Формирование лидерских качеств у студентов невозможно без специально организованной среды. Социально-культурная деятельность создает условия для практики лидерских умений в неформальной, творческой обстановке.

Социально-культурное сопровождение как ресурс развития лидерства

Социально-культурное сопровождение включает комплекс мероприятий, направленных на поддержку и развитие личности студента через участие в:

- студенческих клубах и объединениях;
- проектной и волонтерской деятельности;
- культурно-досуговых и спортивных мероприятиях;
- конкурсах, форумах, тренингах и мастер-классах по лидерству.

Одним из ключевых направлений является организация среды, в которой студент может взять на себя ответственность, проявить инициативу, научиться вести за собой других. Участие в студенческом самоуправлении - пример эффективного формирования лидерских компетенций.

Практический опыт

На базе вузов реализуются различные программы по развитию лидерского потенциала молодежи. Например:

- Школы актива и молодежного лидерства, где обучают командообразованию, проектной деятельности, эффективной коммуникации;
- Студенческие театры, дебат-клубы, как площадки для раскрытия творческого и ораторского потенциала;
- Добровольческие движения, формирующие ответственность и способность принимать решения в непредсказуемых условиях.

Исследования показывают, что участие в таких формах деятельности способствует значительному росту лидерских качеств, повышению мотивации к обучению и активному участию в жизни общества.

Заключение

Формирование лидерских компетенций у студенческой молодежи - многоплановый процесс, требующий системного подхода. Социально-культурное сопровождение играет ключевую роль, так как создает благоприятные условия для развития активной жизненной позиции, социальной ответственности и лидерского потенциала. Для повышения эффективности данного направления необходимо интегрировать воспитательные и образовательные практики, активнее вовлекать студентов в культурную и общественную жизнь вуза.

Выводы. Влияние социально-культурного сопровождения на развитие лидерских компетенций. Результаты исследования подтвердили, что социально-культурное сопровождение играет ключевую роль в формировании лидерских компетенций у студенческой молодежи. Студенты, активно вовлеченные в культурно-досуговую и волонтерскую деятельность, демонстрируют значительно более высокие результаты в

развитии лидерских качеств, таких как коммуникабельность, способность к командной работе, принятие решений и инициативность.

Роль внеучебной деятельности в формировании лидерства. Участие студентов в таких формах внеучебной деятельности, как студенческое самоуправление, волонтерские проекты и культурно-образовательные мероприятия, способствует развитию практических навыков лидерства. Вовлеченность в эти активности повышает уровень социальной ответственности студентов, их способность к самоорганизации и решению конфликтных ситуаций.

Эффективность специализированных программ и тренингов. Специально разработанные программы и тренинги по развитию лидерских компетенций показали высокую эффективность. Студенты, прошедшие участие в «Школах лидерства» и других подобных инициативах, улучшили свою уверенность в себе, научились управлять проектами, эффективно взаимодействовать с другими и разрешать конфликты. Эти программы могут стать основой для формирования будущих лидеров, готовых к решению сложных задач в социальной и профессиональной сферах.

Культурно-досуговая деятельность как фактор личностного роста. Культурно-досуговая деятельность, такая как участие в театральных постановках, дебатных клубах и спортивных мероприятиях, способствует не только развитию лидерских качеств, но и общей личностной зрелости студентов. Эти мероприятия помогают развивать творческое мышление, аналитические способности и уверенность в публичных выступлениях.

Необходимость интеграции образовательного и воспитательного процессов. Важным выводом исследования является необходимость интеграции образовательных и воспитательных процессов, где социально-культурное сопровождение играет роль связующего элемента, обеспечивая студентов не только знаниями, но и реальными практическими навыками для успешного лидерства и управления.

Рекомендации:

Разработка и внедрение дополнительных программ по лидерству. Рекомендуется разработать дополнительные курсы и программы для студентов, направленные на развитие лидерских компетенций, с учетом их практической направленности. Эти программы должны включать тренинги по командообразованию, управлению проектами, решению конфликтов, а также навыкам эффективной коммуникации и принятия решений.

Расширение вовлеченности студентов в социально-культурные инициативы. Университетам и образовательным учреждениям следует создать больше возможностей для студентов участвовать в социальных и культурных проектах. Активная вовлеченность в общественную деятельность способствует не только развитию лидерских навыков, но и укреплению чувства социальной ответственности и гражданской зрелости у молодежи.

Создание условий для самореализации студентов через культурные и образовательные мероприятия. Важно продолжить развитие и поддержку культурных и досуговых мероприятий, которые способствуют самовыражению студентов, таких как художественные коллективы, дебаты, спортивные клубы. Эти мероприятия могут стать не только средой для проявления лидерских качеств, но и стимулировать студентов к активному участию в жизни университета.

Повышение роли студенческого самоуправления в образовательном процессе. Необходимо активизировать роль студенческого самоуправления как ключевого элемента, через который студенты могут развивать свои лидерские навыки. Важно поддерживать инициативы, которые помогают студентам принимать участие в процессе принятия решений, управлении университетом и организации мероприятий.

Оценка и мониторинг эффективности программ по развитию лидерства. Для повышения качества социально-культурного сопровождения рекомендуется регулярно проводить мониторинг и оценку эффективности программ, направленных на развитие лидерских компетенций. Этот процесс позволит выявить наиболее успешные практики и своевременно корректировать подходы в обучении и воспитании студентов.

Интеграция социальных и культурных практик с учебным процессом. Для более эффективного формирования лидерских компетенций важно интегрировать элементы социально-культурной активности с академической программой. Например, проекты и инициативы, связанные с волонтерством или управлением коллективами, могут быть связаны с учебными дисциплинами и оцениваться как часть образовательного процесса.

Таким образом, результатами исследования являются подтверждение высокой значимости социально-культурного сопровождения в формировании лидерских компетенций у студентов и необходимость дальнейшего развития программ и инициатив, способствующих развитию лидерских навыков через практическую деятельность и вовлеченность в культурные и социальные проекты. Рекомендации, предложенные в статье, направлены на создание более эффективной образовательной среды для формирования лидерства у молодежи в рамках высших учебных заведений.

Список использованных литератур:

1. Асмолов, А.Г. (2012). Психология развития личности: теории, модели, исследования. М.: Академия.
2. Калинин, И.А. (2015). Социально-культурная деятельность как механизм формирования лидерских качеств у студентов. Вестник Московского государственного университета культуры и искусств, 3(4), 55-62.
3. Коптева, Н. В. (2013). Роль культурно-образовательных инициатив в воспитании молодежи. Москва: ВЛАДОС.
4. Климов, Е.А. (2017). Психология лидерства: теория и практика. М.: Высшая школа.
5. Рубинштейн, С. Л. (2000). Основы психологии: учебник для студентов вузов. М.: Академический проект.
6. Титов, В.И. (2016). Студенческое самоуправление как способ формирования лидерских компетенций у молодежи. Молодежь и общество, 1, 120-129.
7. Хазанов, М.В. (2018). Лидерство в образовательных учреждениях: теория и практика. М.: Юрайт.
8. Якунин, В. А. (2015). Социально-культурные практики и воспитание молодежи. М.: Институт психологии РАН.
9. Ковалев, В. И. (2012). Лидерство и командообразование в молодежной среде. СПб.: Речь.
10. Петров, А. А. (2019). Студенческая молодежь и культурно-образовательная среда вуза. Вестник ПетрГУ, 3, 42-50.
11. Шмидт, Л. И. (2014). Формирование лидерских компетенций через проектную деятельность в вузах. Вестник высшего образования, 5, 77-85.
12. Виготский, Л. С. (2002). Педагогическая психология. М.: Просвещение.
13. Седова, Т. С. (2011). Формирование лидерства у студентов через культурно-досуговые инициативы. Социология и психология образования, 2(6), 134-142.
14. Макаренко, А. С. (2011). Как воспитать настоящего лидера. М.: Издательство «Просвещение».

Urazbayeva Yulduz Abdullayevna,
Ma'mun universiteti, Psixologiya va sport kafedrası
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Urazbaeva2411@gmail.com

Jumaniyozova Gulrux Ulug'bek qizi,
Ma'mun universiteti Psixologiya yo'nalishi 1- bosqich talabasi

KASB-HUNAR MAKTAB O'QUVCHILARINING TA'LIM OLISHGA BO'LGAN MOTIVATSIYASIGA TURLI OMILLARNING TA'SIRI

Annotatsiya. Jahonda kasb-hunar ta'limiga bo'lgan talab ortib borayotgan bir sharoitda o'quvchilarning ta'lim motivatsiyasini oshirish dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan qabul qilingan Global Barqaror Rivojlanish Maqsadlari (SDG) shaxslarga har tomonlama adolatli va sifatli ta'lim olishini ta'minlash, ta'lim oluvchilarni rag'batlantirish masalalari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Rivojlangan davlatlar ta'lim tizimida yosh mutaxassislar tayyorlashda ta'lim jarayonida motivatsiya muhim o'rinda tutadi [1].

Mazkur maqolada kasb-hunar maktab o'quvchilarida ta'lim olishga bo'lgan motivatsiyasining namoyon bo'lishi, o'quvchilarning motivatsion sohasiga ta'sir qiluvchi omillar va ularda o'tkazilgan hammualliflikda ishlab chiqilgan so'rovnomaning ilmiy jihatdan tahlil qilingan va ularning natijalari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Motivatsiya, motiv, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, amotivatsiya.

Аннотация. В связи с растущим спросом на профессиональное образование в мире повышение мотивации студентов к обучению становится актуальной проблемой. Глобальные цели устойчивого развития (ЦУР), принятые Организацией Объединенных Наций, придают большое значение обеспечению того, чтобы люди получали справедливое и качественное образование, а также мотивации учащихся. В системе образования развитых стран мотивация играет важную роль в образовательном процессе при подготовке молодых специалистов.

В статье научно проанализированы проявления мотивации к обучению у учащихся профессиональных училищ, факторы, влияющие на мотивацию учащихся, а также проведенное среди них совместное анкетирование и представлены его результаты.

Ключевые слова: Мотивация, мотив, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, амотивация.

Annotation. In a world where the demand for vocational education is increasing, increasing the motivation for education of students is becoming one of the urgent issues. The Global Sustainable Development Goals (SDGs) adopted by the United Nations are ensuring that individuals receive a comprehensive, fair and high-quality education, and motivating students are of great importance. In the education system of developed countries, motivation plays an important role in the educational process when training young specialists.

This article scientifically analyzes the manifestation of motivation for education in vocational school students, factors affecting the motivational sphere of students, and a questionnaire developed in their co-authorship, and presents their results.

Key words : Motivation, motive, intrinsic motivation, extrinsic motivation, amotivation.

Kirish. Inson muvaffaqiyatga erishishi uchun nafaqat uning tajriba va bilimlari balki unda motivatsion sohasining rivojlanganlik darajasi ham muhim ro'l o'ynaydi. Motivatsiya shaxsda ko'zlangan maqsadlarga erishishida uning psixologik tomondan barqarorligini ham taminlaydi. Ushbu maqolada shaxsning shakllanishida motivatsiyaning ro'li va unga ta'sir qiluvchi omillar xususida fikr yuritamiz.

Motiv va motivatsiya tushunchalari shaxsning rivojlanishida muhim ro'l o'ynaydi. Motiv shaxsni biror harakatga undaydigan ichki turtki yoki ehtiyoj sifatida ko'riladi. Bu ehtiyoj shaxsning psixologik va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish uchun harakat qilishiga sabab bo'ladi.

Motivatsiya esa shaxsning maqsadga erishish uchun qilgan harakatlarining umumiy jarayoni hisoblanadi [2]

Shaxsning rivojlanishida motivatsiya ikki asosiy ko'rinishda bo'ladi: ichki va tashqi motivatsiya. Ichki motivatsiya shaxsning o'zini rivojlantirish, qoniqish va qiziqishlardan kelib chiqadigan harakatlar bilan bog'liq. Bu turdagi motivatsiya insonni bilim olish, o'z-o'zini anglash va o'z imkoniyatlarini rivojlantirishga undaydi. Tashqi motivatsiya esa shaxsga tashqaridan keladigan rag'batlantirishlar bilan bog'liq. Masalan, mukofotlar, baholar, ijtimoiy maqom va boshqalar. Bu motivatsiya insonning xatti-harakatlarini tashqi omillar orqali boshqarish imkoniyatini beradi. Shaxs rivojlanishida tashqi motivatsiya muhim ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, lekin uzoq muddatli rivojlanishda ichki motivatsiya ko'proq barqarorlikni ta'minlaydi [3].

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Mamlakatimiz psixologlaridan motiv va motivatsiya masalalari borasida G.A.Abdugahhorova, Z.A.Abdurahmonova, Sh.R.Baratov, M.G.Davletshin, A.A.Fayzullayev, V.M.Karimova, D.G.Muxamedova, Z.T.Nishonova, B.R.Qodirov, A.K.Saitova, V.A.Tokareva, E.Z.Usmonova, G'.B.Shoumarov, E.G'.G'oziyev va boshqalar o'quv faoliyati natijadorligida individual psixologik xususiyatlarning ahamiyati bo'yicha va o'quv faoliyatining o'ziga xosligi, o'quv motivlarining ta'siri bo'yicha tadqiqotlar olib borganlar.

Shaxs rivojlanishida motivatsiya quyidagi jihatlariga ta'sir ko'rsatadi.

1. Faoliyat yo'nalishi: motivatsiya shaxsni qaysi yo'nalishda harakat qilishini aniqlab beradi. Shaxsning qiziqishlari, ehtiyojlari va maqsadlari motivatsiya orqali shakllanadi va unga yo'naltiriladi.

2. Davomiylik va barqarorlik: motivatsiya shaxsning maqsadga erishish uchun qancha vaqt va kuch sarflashiga ta'sir qiladi. Ichki motivatsiyaga ega bo'lgan shaxslar ko'proq barqarorlik ko'rsatadi va qiyinchiliklarga bardosh bera oladi.

3. Yaratuvchilik va innovatsiya: ichki motivatsiya orqali shaxs o'zida yangilik yaratishga, ijodkorlik va o'zini namoyon qilishga bo'lgan ehtiyojni his qiladi. Bu esa rivojlanish jarayonida yangi bilimlarni egallashga yordam beradi. Shaxs rivojlanishida motivatsiyaning o'rganilishi psixologiya fanida alohida ahamiyat kasb etadi, chunki motivatsiya shaxsning jamiyatdagi o'rnini topishi, maqsadlariga erishishi va o'z-o'zini rivojlantirishi uchun zaruriy psixologik omildir.

Quyidagi keltirilgan jadvalda kasb-hunar maktab o'quvchilarida ta'lim olishga bo'lgan motivatsiyasiga ta'sir qiluvchi omillar, hammualliflikda ishlab chiqilgan so'rovnoma asosida yoritilib, ilmiy jihatdan tahlili keltirib o'tilgan.

So'rovnoma asosan 15 ta savoldan iborat bo'lib, har bir savol uchun 3ta variant ko'rsatilgan.

So'rovnomada 5 ta ichki motivatsiya, 5 ta tashqi motivatsiya va 5 ta amotivatsiyaga oid savollar berilgan. Sinaluvchilardan o'zlariga yaqin bo'lgan variantlat tezkorlik bilan tanlashini taklif qilinadi va javoblar tahlil qilinadi.

“Kasb-hunar maktab o'quvchilarida ta'lim motivatsiyasi namoyon bo'lishning ijtimoiy-psixologik so'rovnomasi” bo'yicha olingan dastlabki natijalar tahlili (n=210)

1-jadval

Shkalalar nomi	O'rtacha(M)		Farqlar T
	1-kurs n=110	2-kurs n=100	
Ichki motivatsiya	1,8	3,4	-2,6*
Tashqi motivatsiya	2,1	4,2	-2,4*
Amotivatsiya	3,4	1,2	-2,3*

“Kasb-hunar maktab o'quvchilarida ta'lim motivatsiyasi namoyon bo'lishning ijtimoiy-psixologik so'rovnomasi” bo'yicha, olingan dastlabki natijalar tahliliga ko'ra, «ichki motivatsiya» ($t=-2,6$; $p<0,05$), «tashqi motivatsiya» ($t=-2,4$; $p<0,05$) hamda «amotivatsiya» ($t=-2,3$; $p<0,05$) omillari bo'yicha sezilarli farqlar aniqlandi.

Tadqiqot ishimizdagi bu so'rovnomaning dastlabki «ichki motivatsiya» omili bo'yicha 2-bosqich o'quvchilarida yuqori natija aniqlandi ($t=-2,6$; $p<0,05$). Mazkur natijalar tahliliga ko'ra, ichki motivatsiya o'quvchilarning ta'lim olishga ichki qiziqishlari va shaxsiy rivojlanish istaklari bilan bog'liq. Jumladan, 2-bosqich o'quvchilari uchun ichki motivatsiya ko'pincha, o'z kasbiga bo'lgan qiziqish va kelajakda yaxshi mutaxassis bo'lish istagi bilan izohlanadi. Bu o'quvchilar ta'lim jarayonida o'z bilimlarini chuqurlashtirish va yangi ko'nikmalarni o'zlashtirishga nisbatan o'z ichki ehtiyojlarini qondirish uchun faol qatnashadi. Ichki motivatsiya kuchli bo'lgan 2-bosqich o'quvchilari ta'lim olish jarayonida o'z harakati va qo'lga kiritgan yutuqlaridan zavq oladilar va bilim olishni shaxsiy muvaffaqiyatlariga qaratilgan jarayon deb biladilar. Ushbu toifadagi o'quvchilar uchun darslarga qatnashish va yangi bilimlarni o'zlashtirish ichki ehtiyoj sifatida shakllangan bo'lib, tashqi mukofotlardan ko'ra o'zini rivojlantirishga e'tibor qaratadi. Ular bilim olishni o'z shaxsiy muvaffaqiyati bilan bog'laydilar va o'zini ta'lim jarayonida to'liq amalga oshirishga intiladi. Ichki motivatsiyasi yuqori bo'lgan o'quvchilar, odatda, mustaqil ravishda o'qish va ilmiy tadqiqotlar bilan shug'ullanishga moyil bo'ladi. Bu esa ularning o'z bilimlariga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi va kelajakdagi muvaffaqiyatlariga tayyorlaydi.

«Tashqi motivatsiya» omiliga ko'ra, 2-bosqich o'quvchilarida yuqori natijalar qayd etildi ($t=-2,4$; $p<0,05$). Bu shundan dalolat beradiki, 2-bosqich o'quvchilari uchun tashqi motivatsiya yaxshi baholar olish, diplom olish yoki kelajakda yaxshi ish topish istagi bilan bog'liq ekanligi dalillandi. Bu o'quvchilar o'zlarining ta'limdagi yutuqlarini ko'proq ijtimoiy maqom yoki tashqi rag'batlantirish vositalari orqali ko'radi. Ular uchun ta'lim olish jarayoni maqsadga erishish vositasi bo'lib, tashqi rag'batlar ta'lim olishdagi muvaffaqiyatlarini oshiradi. Tashqi motivatsiya yuqori bo'lgan o'quvchilar, odatda, baho olishga yoki tan olinishga katta ahamiyat beradi va ularning bilim olish faoliyati bu motivatorlarga mos ravishda shakllanadi. Ushbu turdagi motivatsiya o'quvchilarni ta'lim jarayonida faol bo'lishi va o'zlarini ko'rsatishga undaydi. Chunki, ularning asosiy maqsadi tashqi muvaffaqiyatga erishishdir. Tashqi motivatsiya ba'zan ta'lim olish jarayonini ichki qiziqishdan ko'ra, tashqi omillar bilan bog'laydi, ammo bu o'quvchilarning ta'limga nisbatan faolligini oshiradi.

Metodikaning so'nggi «amotivatsiya» omili bo'yicha 1-bosqich o'quvchilarida salbiy natijalar kuzatildi ($t=-2,3$; $p<0,05$). Jumladan, amotivatsiya—bu ta'lim jarayoniga bo'lgan motivatsiyaning yo'qligi yoki zaifligi bilan bog'liq holatdir. Bu omil yuqori bo'lgan o'quvchilar ko'pincha ta'lim jarayonida qiziqishning pasayishi, o'z maqsadlarini anglamaslik va o'zini ishonchsiz his qilish holatlariga duch kelganliklari aniqlandi. Bu holat, ayniqsa, 1-bosqich o'quvchilarida yangi muhitga moslashishda qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Buni esa ulardagi hali ta'limning muhimligini to'liq anglab yetmagan bo'lishlari va amaliyotni shaxsiy maqsadlar bilan bog'lashda qiyinchiliklarga duch kelishi bilan izohlanadi.

Natijalardagi turli farqlar o'quvchilarning bosqichlar bo'yicha motivatsiya darajalarida sezilarli o'zgarishlar mavjudligini ko'rsatadi. Jumladan, 2-bosqich o'quvchilarida ichki va tashqi motivatsiyaning yuqori bo'lishi ularning ta'lim jarayonida barqaror qiziqishga ega ekanligini, 1-bosqich o'quvchilarida esa amotivatsiya darajasining yuqoriligi ularda motivatsiyani rivojlantirish bo'yicha zarur qo'shimcha chora tadbirlar zarurligini ko'rsatdi.

Xulosa. Kasb-hunar maktab o'quvchilarida ta'lim motivatsiyasi namoyon bo'lishi o'quvchilar orasida tashqi rag'batlantirish darajasining oshishiga, ta'lim jarayonida muvaffaqiyatga erishish ehtimolini oshirar ekan. Motivatsiyaning ta'siri o'quvchilarning tashqi rag'batlantirish vositalari orqali o'zini-o'zi baholash qobiliyatlarini rivojlantirishga, ta'lim faoliyatlariga ijtimoiy mukofotlar va baholashlar orqali yanada qiziqish bilan yondashishlari hamda o'zlarining o'qishdagi muvaffaqiyatlariga tayanishi kuzatildi.

Tavsiyalar: Kasb- hunar maktab o'quvchilaridagi amotivatsiya darajasini kamaytirish va ularda ta'limga bo'lgan motivatsiyasini oshirish uchun turli xil psixologik treninglar va seminarlar o'tkazish. Bu esa o'quvchilarda amotivatsiyaning pasayishiga va ularda o'ziga baho berishlari yuqori darajaga rivojlanishiga yordam beradi.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>
2. Маслоу А. Мотивация и личность. - СПб.: Питер, 2008.
3. Ефимова Н.С. Социальная психология: учебное пособие / Н.С. Ефимова.—М.: Ид форум, ниц инфра-М, 2013.—131 с.
4. Leontev A.N.Potrebnosti, motivы, emotsii.M.:MGU,1971.-380 s.

Kalandarova Madina Baxadirovna,
Ma'mun universiteti, Psixologiya va sport kafedrasida dotsenti,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

HOMILADOR AYOLLAR EMOTSIONAL HOLATI DINAMIKASI

Annotatsiya. Maqolada homiladorlik davrida ayollarda kuzatiladigan psixoemotsional holatlarning o'ziga xos jihatlari o'rganilgan. Turli yosh guruhlaridagi ayollar o'rtasida olib borilgan tahlillarda xavotir, depressiya, isteriya va vegetativ buzilishlarning darajalari farqlanishi aniqlangan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ayolning yoshiga, homiladorlikning rejalashtirilganligi, oilaviy va ijtimoiy omillarga qarab psixik holatida sezilarli farqlar kuzatiladi. Shuningdek, gestoz va "homilaga nisbatan qo'pol munosabat sindromi" kabi psixosomatik holatlarning psixogen omillarga bog'liqligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: homiladorlik, emotsional holat, xavotirlanish, depressiya, "homilaga nisbatan qo'pol munosabat sindromi".

Аннотация. В статье изучены особенности психоэмоционального состояния женщин в период беременности. В анализах, проведенных среди женщин разных возрастных групп, выявлены различия в уровнях тревожности, депрессии, истерии и вегетативных нарушений. Согласно результатам исследования, психическое состояние женщины значительно варьируется в зависимости от её возраста, планируемости беременности, а также семейных и социальных факторов. Также раскрыта связь таких психосоматических состояний, как гестоз и «синдром грубого отношения к плоду», с психогенными факторами.

Ключевые слова: беременность, эмоциональное состояние, тревожность, депрессия, «синдром грубого отношения к плоду».

Annotation. The article explores the specific features of psycho-emotional states observed in women during pregnancy. Analyses conducted among women of different age groups revealed varying levels of anxiety, depression, hysteria, and vegetative disorders. According to the research findings, significant differences in women's psychological conditions are observed depending on their age, whether the pregnancy was planned, as well as family and social factors. The study also highlights the psychogenic factors associated with psychosomatic conditions such as gestosis and the "syndrome of harsh attitude toward the fetus."

Keywords: pregnancy, emotional state, anxiety, depression, "syndrome of harsh attitude toward the fetus."

Kirish. Homiladorlik davrida ayolning ruhiy holatidagi o'ziga xosliklar ko'p yillardan beri mutaxassislarining e'tiborini tortib keladi. Bu davrda homiladorlikning nafaqat salbiy, balki ijobiy hissiy ta'siri ham kuzatiladi.

Homiladorlikning turli ruhiy buzilishlarga ijobiy ta'siri haqida qadimgi yunon tabibi Gippokrat ham yozgan. U shunday degan: «Isteriyaga chalingan qizlarga turmushga chiqishni buyuraman, chunki ularni homiladorlik davolaydi».

Ayolning homiladorligi vaqtida yuzaga keladigan ruhiy holatlaridagi o'zgarishlarni organizm va shaxsning homiladorlikka moslashuvi sifatida ko'rish mumkin. Bu holatlarni moslashuvning turli darajalari nuqtai nazaridan baholash kerak. Homiladorlikning birinchi yarmida biologik darajadagi moslashuvga tuxumdonlardan biri sezilarli ta'sir ko'rsatadi, ikkinchi yarmida esa bu vazifani bachadon bajaradi. Homiladorlik davomida vegetativ asab tizimi tonusi to'satdan ortadi va bu holat onaning organizmi uchun o'ziga xos tanqidiy davrlarning mavjudligini ko'rsatadi. Masalan, 12 haftagacha bo'lgan davrda simpatik-adrenal tizim faoliyati ustunlik qiladi, 28-30 haftalardan esa har ikki bo'limning tonusi kuchayadi, biroq xolinergik reaksiyalar biroz ustun bo'ladi [4].

Neyrodinamik jarayonlarni tahlil qilish nuqtai nazaridan qaralganda, homilador ayollarning hissiy holati shunday xarakterlanadiki, ijobiy hissiy fon mavjud bo'lgan oxirgi oylarida bosh miya po'stlog'ining faoliyati kuchayadi va bu og'riq sezuvchanligi chegarasining oshishiga olib keladi.

Aksincha, salbiy emotsiyalar, markaziy asab tizimining haddan tashqari zo'riqishi natijasida po'stloqning funksional faolligi pasayadi, og'riq sezuvchanlik darajasi esa kamayadi. Odatda, bu holatlar kutilgan va istalgan farzand yoki rejalashtirilmagan homiladorlik bo'lishi, shuningdek ayolning ijobiy yoki salbiy ruhiy kayfiyatiga bog'liq bo'ladi.

Homiladorlik davrida psixologik holatlarning odatdagi dinamikasi kuzatiladi. Odatda, dastlabki oylarida homilador ayol o'zini ishonchsiz his qiladi, onalikni kutish borasida ikkilanadi. Noma'lumlikdan qo'rquv tushkunlikka olib kelishi mumkin. Homilador ayolga (ongli yoki ongsiz tarzda) o'z holati yoqadi, u e'tibor va g'amxo'rlik markazida bo'lishni istaydi. Shu bilan birga, u o'zini voyaga yetayotgandek his qiladi - unda bolalarcha va kattalikka xos ikki qarama-qarshi tendensiya kurashadi. Bu ikki xil holat ko'pincha xavotirga sabab bo'ladi va atrofdagilar uchun tushunarsiz bo'lgan kayfiyat o'zgarishlariga olib kelishi mumkin. Homiladorlikning ikkinchi trimestrida ayolning holatida nisbiy tinchlik hukm suradi, noxush holatlar juda kam uchraydi, sog'lom ayollarda asoratlar deyarli kuzatilmaydi. Uchinchi trimestrning asosiy belgisi - "bola bilan bandlik" holati bo'lib, bola bo'lajak onaning fikrlarida, qiziqishlari va mashg'ulotlarida markaziy o'ringa chiqadi. Tug'ruq arafasida esa xavotir kuchayadi, bu holat ko'pincha voqealarning tezroq yuz berishini istaydigan homilador ayolning haddan tashqari faolligi orqali namoyon bo'ladi. So'nggi trimestrda psixologik buzilishlar 60–80% hollarda kuzatiladi [4].

Gestoz (homiladorlik toksikozi) muhim psixosomatik muammo hisoblanadi. Ma'lumki, homilani istamagan ayollarda toksikozning og'ir shakllari ko'proq uchraydi, bu holat rejalashtirilgan va istalgan homiladorlikka ega ayollarda esa ancha yengil kechadi. Chet ellik mutaxassislar, xususan A. Adlarning organlar timsoliy tili (simvolik) nazariyasiga asoslanib, homiladorlikda qusishni homiladorlik va bolaning tug'ilishini istamaslikning ramziy ifodasi deb talqin qilishadi. Boshqa olimlar esa, Z. Freyd ta'limotiga tayangan holda, erta gestozlarni "sivilizatsiyaning rivojlanishi natijasida onalik irodasining zaiflashuvi" yoki turmush o'rtog'iga nisbatan ongsiz nafratning ifodasi sifatida ko'rishadi.

Homilador ayollar orasida ruhiy buzilishlarning tarqalish darajasi 6% dan 34% gacha o'zgaradi. Bu holatlar psixofiziologik moslashuvning buzilishi ko'rinishidagi donosologik belgilar shaklida ham, klinik psixopatologik simptomlar shaklida ham namoyon bo'ladi. Uzoq vaqt davomida kayfiyatning keskin o'zgarishi va boshqa emotsional holatlar homiladorlikning fiziologik xususiyatlari sifatida qaralgan, biroq aslida bu belgilar ruhiy buzilishlar hisoblanadi. G. Kaplan homiladorlikning kechki bosqichlarida ayollarda introvertlik, passiv qaramlik, depressivlik, o'ziga ishonchsizlik va bo'lajak onalikdan qo'rquv holatlari mavjudligini ko'rsatadi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Homiladorlik onalik sohasi ontogenezidagi qaltis davr, ona tavsifnomasiga sifat o'zgarishlarini kiritadigan poloral identifikatsiya bosqichi sifatida qaraladi. Jumladan, A.V.Levchenko tadqiqotlarida birinchi va ikkinchi tug'ruqqa tayyorlanayotgan homilador ayollarning psixoemotsional holatlari o'rganilgan [86]. G.G.Filippova tadqiqotlarida homilador ayollarning tug'ruqqa tayyorlanishi psixologik diagnos qililib, tug'ruq jarayoniga psixoemotsional holatlar ta'siri aniqlangan [140]. Bo'lajak onaning shaxsiy rivojlanishi asosida bolaning tug'ilishi hayotiy istiqbolni majmuaviy tarzda qayta ko'rib chiqish bosqichi hisoblanadi. Bu davrda boshdan kechiriladigan ruhiy zo'riqishlar va salbiy hissiy kechinmalarning mavjudligi tug'ruqqa tayyorlanish va tug'ruqdan keyingi davrda tez sifatli moslashish jarayonini og'irlashtiradi. Jumladan, A.I.Golubixning tadqiqotlariga ko'ra, salbiy emotsional holatlar va turmush tarzining sifati pastligi sababli sog'lom onalarning anchagina qismi bola hayotining birinchi yilida unga nisbatan to'g'ri munosabatni shakllantira olmaydilar [46].

Tahlil va natijalar. Tadqiqotning diagnostik bosqichida homilador ayollarning emotsional holatlarini o'rganishga qaratilgan navbatdagi metodikalar V.D.Mendelevichning «Nevrotik holatlarni aniqlash va baholash uchun klinik so'rovnomasidan olingan natijalar quyidagi jadvalda keltirildi.

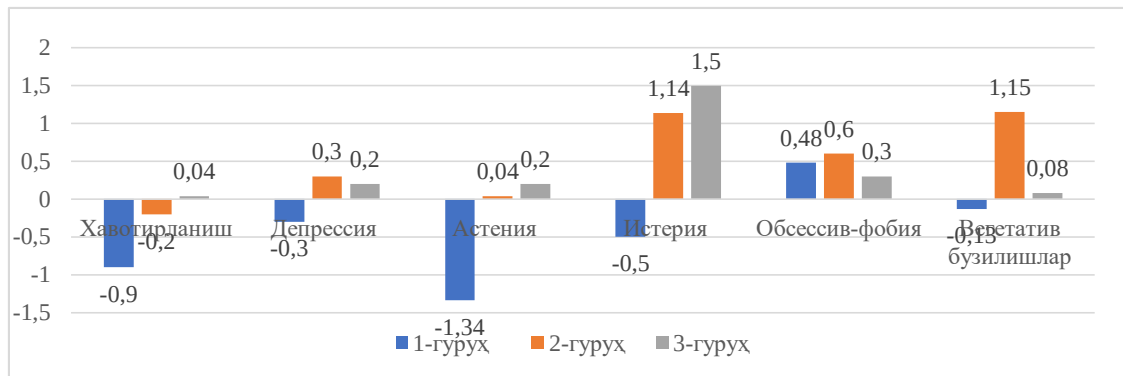
1-jadval

Tug'ruqdan oldingi davrda emotsional holatlar ko'rsatkichi (o'rtacha arifmetik qiymatlar asosida)

№	Guruhlar		1-guruh (n=42)	2-guruh (n=39)	3-guruh (n=40)
	Metodikalar				
1.	Nevrotik holatlarni aniqlash va baholash uchun klinik so'rovnoma	Xavotirlanish	-0,9	-0,2	0,04
		Depressiya	-0,3	0,3	0,2
		Asteniya	-1,34	0,04	0,2
		Isteriya	-0,5	1,14	1,5
		Obsessiv-fobiya	0,48	0,6	0,3
		Vegetativ buzilishlar	-0,13	1,15	0,08

Jadvalda ko'rsatilganidek olingan natijalar III trimestr bosqichidagi 1-guruh homilador ayollarda nevroitik holatlar, ya'ni xavotirlanishning o'rtacha arifmetik qiymati -0,9 ga, depressiya -0,3 ga, asteniya -1,34 ga, isteriya -0,5, fobik holatlarning ifodalanishi 0,48 ga, vegetativ buzilishlar -0,13 ga teng ekanligi qayd etildi. 2-guruh homilador ayollarda nevroitik holatlar, ya'ni xavotirlanishning o'rtacha arifmetik qiymati -0,2 ga, depressiya 0,3 ga, asteniya 0,04 ga, isteriya 1,14 ga, fobik holatlarning ifodalanishi 0,6 ga, vegetativ buzilishlar 1,15 ga teng ekanligi namoyon bo'ldi. 3-guruh homilador ayollarda xavotirlanishning o'rtacha arifmetik qiymati 0,04 ga, depressiya 0,2 ga, asteniya 0,2 ga, isteriya -1,5, fobik holatlarning ifodalanishi 0,3 ga, vegetativ buzilishlar 0,08 ga teng ekanligi aniqlandi. Mazkur metodikadagi har bir shkalaning 1,28 balldan yuqori bo'lgan ko'rsatkichi, respondentda salbiy emotsional holatlarning yo'qligini ko'rsatishini e'tiborga oladigan bo'lsak, olingan natijalarda o'rta va past ballarni kuzatishimiz mumkin. Natijalarga ko'ra, guruhlarda yoshga bog'liq differensial farqlar mavjudligi namoyon bo'ldi.

Tahlillardan ma'lum bo'lishicha, homiladorlikning III trimestridagi ayollarda fiziologik o'zgarishlar, oiladagi muammolar, ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar, turmush o'rtog'i va atrofidagi yaqinlari tomonidan emotsional qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi depressiyaga sabab bo'luvchi omil sifatida, homilaning holati va tug'ruq haqidagi o'y-fikrlar xavotirlanish va obsessiv fobiyaga sabab bo'lishi, homiladorlik davrida yuzaga kelgan asoratlar tufayli kasalxonada davolanish yoki harakatni chegaralash zarurati, salomatligini yaxshilash, bo'lajak farzand salomatligini saqlash uchun dori-darmonlarni qabul qilish vegetativ buzilishlarga sabab bo'lishi bilan birga noxush kayfiyatni yuzaga keltirishi mumkin. Olingan natijalarga ko'ra, 22-28 yoshdagi ayollar 29-35 yosh va 36-40 yoshdagi ayollarga nisbatan nevroitik holatlarni nisbatan yuqoriroq darajada his qilishlari, yosh xususiyatlariga bog'liq holda farqlanishi kuzatildi. Aynan 22-28 yoshdagi ayollarning asosan birinchi marta ona bo'lishligi, homiladorlikka sub'yektiv munosabatining ifodalanishi, shu bilan birga, ko'p bo'g'inli oilalarda yashashiga ko'ra, oiladagi shaxslararo munosabatlarning ko'lami kengligi sababli, ayrim holatlarda vijdon amriga qarshi xatti-harakat qilishga ham majbur bo'lishlari, o'z maslakhlar, fikrlari, shaxsiy qarashlariga xilof yo'l tutishi bilan bog'liq ijtimoiy omillar ularda nevroitik holatlarga sabab bo'lishi mumkin.

1-rasm. «Nevrotik holatlarni aniqlash va baholash uchun klinik so'rovnoma»si natijalari

Tug'ruq arafasida ayollarning aksariyati bo'lajak farzandining sog'lig'i haqida tashvishlanadi. Tug'ruq yaqinlashgani sayin bu xavotir kuchayib boradi. Ko'pchilik homilador ayollar dori vositalarining ta'siridan xavotir olsa, ba'zilar og'riqni yengillashtirish usullaridan cho'chidi. Prenatal tashvish (xavotir) fenomeni va uning homiladorlik natijasiga ta'siri ham ilmiy tavsiflangan. Odatda, homilador ayolda bir nechta turdagi xavotir kuzatiladi:

- Umumiy (generallashtirish) tashvish;
- Jismoniy tashvish–homiladorlikning jismoniy jihatlarini og'ir kechirish;
- Homilaning holatidan qo'rquv;
- Yangi tug'ilgan chaqaloqqa g'amxo'rlik qilish zarurati oldidagi qo'rquv;
- Tug'ruqdan qo'rquv;
- Yangi tug'ilgan chaqaloqni emizishdan qo'rquv;
- Psixopatologik tashvish holatlari;

Bo'lajak onalik bilan bog'liq xavotirlar asosan yoshi katta ayollarda ko'proq uchraydi.

Turli darajadagi depressiv holatlar tez-tez uchrab, ularning tarqalish ko'rsatkichi 10% dan 14% gacha yetadi va homiladorlik davomida og'irlashishga moyillik bildiradi [4]. Depressiya holatlari, ayniqsa, oilaviy muammolar va bola tug'ilishi bilan bog'liq jiddiy xavotirlar mavjud bo'lganda kuchayadi. Statistik jihatdan depressiya quyidagi psixogen omillar bilan ishonchli bog'liq:

- Yuqori darajadagi nevrozizm;
- Psixiatriya bilan bog'liq og'ir anamnez;
- Homiladorlik vaqtida turmush o'rtog'i bilan nizolar;
- Homilaga nisbatan qo'rquvlar;
- Homiladorlik davrida abort haqida o'ylash;
- Ikkinchi va uchinchi trimestrda yo'qotish hissi;
- Homiladorlik davrida chekish.

Homiladorlik davrida uchraydigan eng mashhur patologik xatti-harakatlardan biri - "homilaga nisbatan qo'pol munosabat sindromi" hisoblanadi. Bu holat qo'zg'aluvchan psixopatiyaga ega ayollar uchun xosdir. Sindrom homiladorlikning nisbatan kech bosqichida yuzaga chiqadi va homilaga nisbatan bevosita tajovuz bilan tavsiflanadi. Bu holat abort qilish maqsadidagi harakatlardan farq qiladi, chunki unda ayol o'zi homilani jismonan zararlashga urinadi (masalan, qorin devoriga urish). Bunday tajovuzkor xatti-harakatlar hatto istalgan homiladorlik holatida ham kuzatilishi mumkin.

Xulosa. Homilador ayollarga xos bo'lgan ta'sirlanishning, sezgirlikning oshib ketishi, qilayotgan mehnatining atrofdagilar tomonidan yyetarlicha qadrlanmayapti deb hisoblashi xavotir, asabiy depressiya va astenik hislarni boshdan kechirishiga sabab bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Добряков И.В. Перинатальная психология.—Санкт-Петербург: Питер, 2010, - 271 б.
2. Леонтьев А.А. Потребности, мотивы, эмоции. М. Издательство МГУ, 1971. - 147 с.
3. Филиппова Г.Г. Психологическая диагностика готовности к родам. // Журнал акушерство и женских болезней.—М.: Инс. Перинатальной психологии и психологии репродуктивной сферы. 2011. Т 60. №3. С.148-151
4. Яхин К.К., Менделевич Д.М. Клиническая и медицинская психология: Учебное пособие / В.Д. Менделевич.—М.: МЕДпресс-информ, 2005
5. Kalandarova M.B., Tugʻruqdan keyingi emotsional holatlarga taʼsir qiluvchi omillar tahlili. JOURNAL OF «MAMUN SCIENCE» №2 (2023) <http://dx.doi.org/10.26739/2181-0000-2023-2>
6. Kalandarova M.B., Perinatal psixologiyada psixodiagnostik metodikalarni qoʻllash. Journal of «Mamun science» №2 (2024), 105-111 b. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.00000000>

Kayumova Dildora Ikrom qizi,
Buxoro xalqaro universiteti 2-bosqich psixologiya yo'nalishi magistranti

O'QUVCHI SHAXSIDA KASB TANLASH MOTIVATSIYASI SHAKLLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK OMILLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada barkamol insonning shakllanishi, uning munosib kasb-hunarni egallashi, jamiyat taraqqiyoti uchun motivatsiyaning muhimligi, kasbiy shakllanish insonning o'z aqliy qobiliyatlari, jismoniy imkoniyatlari, u yoki bu sohaga bo'lgan layoqatlari, qiziqish va intilishlari, shuningdek qadriyat va dunyo qarashlariga ko'ra biron-bir kasb sohasida ta'lim olishi, keyinchalik shu sohaga kirishib, moslasha borishi va nihoyat yillar davomida yetuk va malakali mutaxassis bo'lishi, kasb tanlash jarayoni ijtimoiy ahamiyat kasb etishi, o'quvchilarni kasbning mohiyati bilan, har bir kasbning shaxs oldiga qo'yadigan talablari bilan tanishtirish kerakligi, kasbga yo'llashning mohiyatini inson ongiga chuqurroq singdirish uchun, shaxsning ishtiyoqi va qobiliyatlari mos kasb—hunar tanlashi lozimligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Kasbiy layoqat, motivatsiya, konvensial tip, kasbiy moslashish, kasb maorifi, kasbiy saralash, kasbiy maslahat.

Аннотация. В данной статье рассматривается становление гармоничного человека, приобретение им достойной профессии, значение мотивации для развития общества, профессиональное становление человека в соответствии с его умственными способностями, физическими возможностями, способностями к той или иной сфере, интересами и стремлениями, а также ценностными и мировоззренческими установками, получение образования в какой-либо профессиональной сфере с последующим вступлением в эту сферу., адаптироваться и, наконец, стать зрелым и квалифицированным специалистом на протяжении многих лет, процесс выбора профессии приобретает социальную значимость, знакомит учащихся с характером профессии, речь идет о том, что необходимо ознакомиться с требованиями, которые каждая профессия предъявляет к человеку, выбрать профессию, соответствующую увлечениям и способностям человека, чтобы глубже проникнуть в сознание человека сущность профориентации.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, мотивация, условный тип, профессиональная адаптация, профессиональное образование, профессиональная квалификация, профессиональное консультирование.

Annotation. in this article, the formation of a harmonious person, his acquisition of a worthy profession, the importance of motivation for the development of society, professional formation a person's own mental abilities, physical capabilities, abilities, interests and aspirations in one area or another, so that he can receive an education in any field of occupation according to his value and world views, then enter, it is said that each profession needs to be introduced to the requirements that it puts before the individual, to deepen the essence of professional guidance into the human mind, to choose a profession that suits the individual's passion and abilities.

Keywords: professional competence, motivation, conventional type, professional adaptation, professional qualification, professional qualification, professional counseling.

Kirish. Barkamol insonning shakllanishi, uning munosib kasb-hunarni egallashi, jamiyat taraqqiyoti uchun baholi qudrat o'z hissasini qo'shib, yashashi va shu orqali jamiyatda o'zligini namoyon etishi, ya'ni shaxs sifatida kamol topishi nazarga olinadi. Komillik sari intilish shaxsning kasbiy shakllanishi bilan birgalikda yaxlit holda kechadigan va deyarli bir umr davom etadigan murakkab jarayondir. Keng ma'noda kasbiy shakllanish deganda insonning o'z aqliy qobiliyatlari, jismoniy imkoniyatlari, u yoki bu sohaga bo'lgan layoqatlari, qiziqish va intilishlari, shuningde qadriyat va dunyo qarashlariga ko'ra biron-bir kasb sohasida ta'lim olishi, keyinchalik shu sohaga kirishib, moslasha borishi va nihoyat yillar davomida yetuk va malakali mutaxassis bo'lib etishishi tushuniladi. Kasb tanlash jarayoni ijtimoiy ahamiyat kasb etsa-da, lekin uning ortida jismoniy individual shaxs turadi. Hatto oddiy kasb maorifi ham turlicha yondashuvni talab qiladi, binobarin,

uni qondirmasdan turib tub maqsadga erishib bo'lmaydi. Kasb maorifi—o'quvchilarni kasbning mohiyati bilan, har bir kasbning shaxs oldiga qo'yadigan talablari bilan tanishtirishdan iborat ta'sirchan axborotlar majmuasidir. Ma'lumotlarning aniqligi, to'liqligi, xususiy va ijtimoiy ahamiyati ifodalanganligi bilan boshqa tarkiblardan ajralib turadi. Kasbiy maslahat—kasbga yo'llashning mohiyatini inson ongiga chuqurroq singdirish uchun, shaxsning ishtiyoqi va qobiliyatlariga mos kasb-hunar tanlashi uchun muhim ob'yektiv va sub'yektiv shart-sharoit yaratish jarayonidir. Kasb egallovchi ehtiyoji, o'qituvchining kasbiy mas'uliyatidan kelib chiqqan holda ilmiy—amaliy xususiyatli yo'llanmalar berish jarayonidir. Kasbiy saralash—muayyan kasbni muvaffaqiyatli ravishda egallab, o'z oldiga qo'ygan fuqarolik (xususiy) burchini yuqori saviyada ado eta biladigan shaxslarni ajrata olishdan iborat jarayondir. Kasbiy bilimlar, shakllangan ma'lum ko'nikmalar, malakalarga asoslangan holda tekshirish me'zonlariga suyanib, omilkorlik bilan oqilona saralash o'tkaziladi. Saralash jarayoni o'tkazilgandan keyin kasbiy moslashish davri boshlanadi. Odatda kasbiy moslashish deganda, yosh kasb egalarining va mutaxassislarning kasbiy faoliyatga, uning shart sharoitlariga, talablariga muvaffaqiyatli ravishda moslashish jarayoni tushuniladi. Kasb tanlashga ta'sir etuvchi asosiy omillar mohiyati quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

1) Ta'lim—tarbiya tizimida kasbga yo'llash faoliyatining mazmuni va metodikalari majmuasi mukammal ravishda mujassamlashganligi. Maktab ma'muriyati, sinf rahbarlari, amaliy psixolog va kasbga yo'lovchi fan o'qituvchilarining ish rejasida mazkur masala joy olganligi.

2) O'quvchilarni kasb tanlashga o'rgatishda o'qituvchilar jamoasi faoliyati hamkorligi va samaradorligi. Alohida olingan fan o'qituvchilari va turdosh fanlarning namoyondalari jamlanmasi hamkorlik ish rejasida kasbga yo'llash masalasining izchil ravishda qo'yilishi, har bir mavzu bo'yicha mulohaza almashishda, qaysi fan bo'lishidan qat'iy nazar ixtisosga oid bilimlarga e'tibor berilishi kasbiy tasavvurni vujudga keltiradi.

3) Sinf rahbarining ota-onalar bilan hamkorligi ongli kasb tanlash negizi ekanligi.

4) Kasb tanlashda yoshlar tashkilotining ishtiroki. Yoshlar tashkiloti faoliyatida kasb tanlash masalasining ustuvorligi, o'quvchilarning turli fondlarga jalb qilinishi, iste'dodlarning saralanishi, mukofotga tortilishi, moddiy va ma'naviy taqdirlanishi kabilar.

5) Sinfdan va maktabdan tashqari olib boriladigan ishlar mazmunida kasb tanlashning alohida ajratilib ko'rsatilishi.

6) Maktablarda, ishlab chiqarish kombinatlarida ommaviy va keng ko'lamda yo'lga qo'yilishi.

7) Maxsus muassasalar faoliyati.

8) Kasbga oid ko'rgazmalar, sayohatlar uyushtirilishi.

9) Ijodkor, nufuzli, mahoratli kishilar bilan uchrashuvlar o'tkazilishi.

10) Kasb tanlashda mahalliy matbuot, radio va televideniyaning ishtiroki.

Tadqiqot ob'yekti: Tadqiqot ob'yekti sifatida biz Buxoro viloyati G'ijduvon tumanidagi 4-sonli maktabning 65 nafar 9-sinf o'quvchilarini tanlab oldik. Kasbga yo'llash umumdavlat ahamiyatiga ega muammo hisoblanib, uni bosqichma—bosqich amalga oshirish «Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi»da alohida o'rin egallaydi. Yuqorida aytib o'tilgan kasb tanlashga yo'llash omillari faoliyatini hamkorlikka aylantirish yuksak samaralar sari yetaklaydi. O'qish motivlari muammosini tadqiqot qilgan jahon psixologlari ularni ikki kategoriyaga yoki guruhga ajratib tekshirishni lozim topadilar. Birinchi kategoriyaga taalluqli motivlar o'quv faoliyatining mazmuni, mohiyati hamda uning jarayonlari, sharoitlari bilan bevosita uyg'unlashgandir. Ikkinchi kategoriyaga kiruvchi motivlar tizimi o'quvchilarning atrof-muhit bilan keng ko'lamdagi o'zaro munosabatlariga ularning begona, o'zga kishilar bilan muomalaga kirishish ehtiyojiga, ijtimoiy turmush vaqeliligiga nisbatan shaxsiy qarashiga bog'liqdir. O'quv faoliyati mazmuni bilan uzviy bog'liq motivlar tizimini shartli ravishda ikki guruhga ajratib ularni ijobiy va salbiy deb nomlash mumkin.

Bunday atamalarni qo'llashdan asosiy maqsad mahalliy an'ana, ijtimoiy tajriba) ekstremal holat ta'sirida keskin ruhiy burilishlar yasashga qodir psixologik mexanizmlarni aniqlashdan iboratdir[1]. Odatda salbiy motivasiya shunday vaziyatda vujudga kelishi mumkinki, qachonki

o'quvchi bilimlarni o'zlashtirmasligi oqibatida qanday ko'ngilsiz holatlarga olib kelishini anglab etsa (jazolanish, ota-onalar tanbehi, sinfdoshlar e'tirozi, yomon baho olish, jamoa a'zolari orasida obro'sizlanish va boshqalar) va ana shunga muvofiq sa'yi-harakatlarni amalga oshirsa. Salbiy motivasiyaga ega bo'lgan o'quvchi kamroq musibatli yo'lni tanlab ta'lim jarayonida qatnashishda davom etadi. Bunday o'qish motivasiyasiga aloqador o'quvchilar yuqori ko'rsatkichlarga, muvaffaqiyatli o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar, chunki ishtiyoqsiz darsga qatnashish tuyg'usi, bilim va o'quv predmetiga nisbatan qiziqishning mavjud emasligi bunga ma'noviy to'siq bo'lib xizmat qiladi. Buning natijasida o'zlashtirmovchi, bo'sh o'zlashtiruvchi, sust o'quvchilarning safi tobora kengayib boradi, bu narsa kundalik odatga aylana borsa, u stereotip darajasiga o'sib o'tishi mumkin. O'qishga nisbatan saboq oluvchilar munosabatini aniqlashga harakat qilgan o'qituvchi qanday o'zgarishlar yuz berayotganligini qayd qilish uchun ayrim mezonlarni ta'kidlay boshlaydi:

- a) hayolparishonlik vujudga keladi;
- b) vijdonan yondashish yo'qoladi;
- v) boshqalardan ko'chirib olishni odat qiladi;
- g) yolg'on so'zlash va bahona qidirishga o'rganadi;
- d) darslarni qoldiradigan bo'lib qoladi;
- e) mustaqil topshiriqlarni bajarmay qo'yadi va boshqalar.

O'qituvchi yoki o'quvchilar jamoasi yuqorida taxmin qilingan o'quvchilardagi salbiy o'zgarishga nisbatan an'anaviy tartib-intizom metodlarini tatbiq qiladi: a) kundaliklarga ogohlantirish yozish; b) ota-onalarga bu to'g'risida ma'lumot berish; v) sinf rahbari, maktab rahbariyatiga xabar berish; g) darsdan keyin olib qolib qattiq uyaltirish; d) bilim dargohidan haydash masalasini qo'yish va hokazo. Bunday aniq voqelik har qanday maktab, kollej, akademik litsey, oliy ta'lim tizimida yuz berib turadi. Bizningcha, jazo choralari ko'rishga shoshilishdan ko'ra, mazkur «Muammoni keltirib chiqaruvchi omillar qaysilar?», «Nega shunday hodisa yuz beradi?» degan savollarga javob qidirish odilona yondashishdir. Hozirgi zamon psixologiya fani bilimlarni egallashga nisbatan ichki ehtiyojga katta ahamiyat beradi va bu bilan shaxs xulq-atvorini bir muncha boshqarish imkoniyati mavjud ekanligini ta'kidlaydi. Shuning bilan birga o'quvchi (talaba)da barqaror bilishga qiziqishni shakllantirish muammosiga alohida e'tibor qilinadi. Darhaqiqat barqaror bilishga qiziqishlar qo'zg'atuvchi turtki (kuch) sifatida o'quv motivlarini vujudga keltiradi, muvaffaqiyatni ta'minlashga xizmat qiladi. O'quvchi yoki talabada bilimlarning muayyan sohasiga, u yoki bu faoliyat turiga qiziqishning tug'ilishi ko'p jihatdan shaxsni qay tariqa shakllanish imkoniyatini belgilaydi[2].

Qo'llanilgan metodlar. Biz o'z tadqiqot ishimizda o'quvchi shaxsida kasb tanlash motivatsiyasi shakllanishining pedagogik-psixologik mexanizmlarini o'rganish maqsadida Xollandning "Kasb tiplari" metodikasidan foydalandik. Ushbu metodika asosida amerikalik psixolog olim YA.Xolland taklifi bo'yicha odamlar va ko'pchilik kasblarni shartli ravishda 6 guruhga bo'lish mumkin (realistik, ijtimoiy, konvensial (shartli), tadbirkor, artistik tiplar). Bu metodika asosida yuqorida qayd qilingan tiplarni qay biri qay darajada shaxsda namoyon bo'lishini aniqlash mumkin. Kasblarning xususiyati shundaki, shaxs psixologiyasida qaysi bir yo'nalish ko'proq shakllangan bo'lsa, shu kasb o'ziga ko'proq jalb qiladi. Metodika savolnomasini o'quvchilarga berishdan oldin, ularga quyidagi ko'rsatma beriladi: «Quyidagi juft-juft taklif etilgan - kasblardan o'zingiz uchun har bir juftdan bittasini tanlang va «a» yoki «b» grafalar yonida «+» yoki «-» belgisini qo'ying. Metodika natijalarini tahlil qilish uchun har bir o'quvchining javob varaqasi alohida ishlab chiqiladi. Buning uchun 6 yo'nalish bo'yicha berilgan maxsus kalitdan foydalaniladi. Har bir savolning javobi kalitda berilgan natija bilan to'g'ri kelsa 1 ball qo'shiladi va oxirida har bir yo'nalish bo'yicha umumiy ballar yig'indisi hisoblab chiqiladi. Eng ko'p ball to'plagan yo'nalish yetakchi hisoblanadi, bunda shu yo'nalish ballar yig'indisi 5 balldan kam bo'lmasligi kerak

Natijalarni qayta ishlash. Biz tadqiqot natijasida quyidagi natijalarni qo'lga kiritdik:

1-jadval:

Kasbiy tiplar	O'g'il bolalar	Qiz bolalar	Jami

Realistik tip.	5 (7,6%)	8(12%)	13(20%)
Intellectual tip.	3(4,6%)	4(6%)	7(11%)
Ijtimoiy tip.	6(9,2%)	9(14%)	15(23%)
Konvensial (shartli) tip.	2(3%)	3(4,6%)	5 (7,6%)
Artistik (kreativlik) tip.	4(6%)	6(9,2%)	10(15%)
Tadbirkorlik tipi.	10(15%)	5(7,6%)	15(23%)

Realistik tip. Bunday tipdagi shaxs ko'proq konkret, ya'ni aniq ob'yektlar (narsalar, asbob uskunalar, hayvonlar, mashinalar) bilan shug'ullanishni afzal ko'radilar, konkret ob'yekt bilan shug'ullanish, chaqqonlik va aniqlikni yoqtiradi. Odamlar bilan muloqotda bo'lishni yoqtirmaganligi sababli yuqori lavozimlarda ishlashni xush ko'rmaydi. Injener, mexanik, elektrik, agronom, bog'bon, haydovchi va shunga o'xshash kasblarni tanlaydi.

Intellectual tip. Bunday odamlar o'zining sezgir va boy hayolligi bilan boshqalardan ajralib turadi. Ular amaliy mashg'ulotlarni bajarishdan ko'ra, muammolarni nazariy hal qilish ustida o'ylashni yoqtiradilar. Mavhum kasblarni tanlashadi: biolog, botanik, astronom, fizik.

Ijtimoiy tip. Bunday odamlar muammoni yechishda ko'proq o'zlarining intellektual qobiliyatlaridan ko'ra shaxsiy hissiyot va tuyg'ularga asoslanadilar. Mexanizmlar bilan shug'ullanishni yoqtirmaydilar. Ko'proq ta'lim va sog'liqni saqlash sohasiga qiziqadilar: shifokor, psixolog, o'qituvchi kasblarini tanlashlari mumkin, chunki ularda muloqotga kirishish, boshqaruv va san'atga ehtiyoj katta.

Konvensial (shartli) tip. Bunday odamlarda moslashish salohiyati juda past. Ularga past faollikni talab qiluvchi mashg'ulotlar va mutaxassisliklar hamda aniq tizimli faoliyatlar ko'proq yoqadi. Chunki bunday faoliyatlarda aniqlik va noaniqlik belgilab berilgan. Boshqaruv faoliyati qo'l kelmaydi, chunki bunday odamlar masalalarni hal qilishda ko'proq boshqalarning fikriga suyanadilar. Tavsiya etilgan kasblar iqtisod, hisobchi, kotiba va hokazo.

Tadbirkorlik tipi. Bunday tiplar yuqori lavozimlarda ishlashni yoqtiradilar, Ularga qo'l mehnati, diqqatni bir nuqtaga jalb etuvchi faoliyatlar yoqmaydi. Ular quyidagi kasblarni tanlaydilar: direktor, teleoperator, artist, diplomat, jurnalist.

Artistik (kreativlik) tip. Bunday insonlarda hayol va intuitsiya yaxshi rivojlangan. Ular hayotni murakkablashgan holda qabul qiladilar. "Erkaklashtirilgan" - sport, avtota'mirlash kabi ishlar qiziqtiraydi. Ular ijodiy xarakterli mashg'ulotlarni xush ko'radilar. Ya'ni, musiqa, rassomchilik, adabiyot va shu kabi sohalarida yuqori natijalarga erishishlari mumkin.

O'quvchi va talabalar o'quv faoliyatining ijtimoiy motivlari ularning boshqa odamlar bilan muomalaga kirish ehtiyoji bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularni baholash, quvvatlash, tengdoshlar jamoasida muayyan joy egallash singari talablarda o'z aksini topadi. Mazkur motivlar o'quv faoliyatining mohiyati bilan bog'liq bo'lmay, balki unga yondash yordamchi omillarni bildiradi. Ammo ushbu motivlar o'quvchi va talaba o'qishiga jiddiy turtki vazifasini bajaradi. O'qituvchi mashg'ulotlarda o'quv faoliyatining zarur motivatsiyasini shakllantirsa, ularning mavjud ehtiyojlariga tayanib ish tutsa, o'quvchida bilishga qiziqish barqarorlashadi. Shuning uchun qiziqish, motiv, motivatsiya shaxsning xatti-harakati ichki regulatsiyasi funksiyasini bajarib, ehtiyojni qondirish, xohish-istak, ezgu niyat, orzu tilakni amaliyotda ro'yobga chiqarishning bosh omili bo'lib hisoblanadi. Maktab o'quvchilarining, kasb-hunar kollejlarning tegishli kasb-hunar tanlashlariga quyidagi omillar ta'sir qilishini xulosa qilib berish mumkin: o'qituvchi, kasb-hunarga yo'naltiruvchi, sinf rahbari, mahalla, mehnat ta'limi o'qituvchisi, fan o'qituvchilari, bolalar yetakchisi, to'garak rahbarlari, kutubxona, hududiy mehnat bozori, psixolog, shifokor, ot-onalar, qarindosh-urug'lar, qo'ni - qo'shnilar, ideal 22 qahramon obrazlari, tengdoshlar, ommaviy axborot vositalari, yaqin korxonalar va hokazolalar.

Ma'lumki, shaxsning kasbiy shakllanishi to'rt asosiy bosqichdan iborat bo'lib, ularga quyidagilarni kiritish mumkin: a) kasbiy intilishlarning shakllanishi; b) kasbiy ta'lim; v) kasbiy moslashish; g) shaxsning kasbiy faoliyatda qisman va to'liq o'zini o'zi bag'ishlashi. Mazkur bosqichlarga mos holda kasbiy o'zini o'zi aniqlash jarayoni ham sodir bo'ladi. Kasbiy o'zini o'zi aniqlash jarayoni psixologik adabiyotlarda yetarli darajada chuqur yoritilgan bo'lib, ayniqsa,

psixologlar kasbiy intilishning shakllanishi va kasb tanlash bosqichlariga alohida e'tibor qaratganlar. Kasbiy faoliyatning pedagogik jihatlarida esa xodimlar xulqidagi mavjud axloqiy-siyosiy xususiyatlarda aks etib, axloqiy prinsiplar va me'yorlarning shaxs ongida qanday hosil bo'lishi bilan belgilanadi. Kasb tanlash inson hayotidagi muhim bir bosqich hisoblanib, bunda inson hayoti uchun muhim qaror qabul qiladi va u jamiyatda o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqaradi. Bu jarayon inson tomonidan o'z ichki imkoniyatlari tahlil qilish natijasida ma'lum kasbning talablariga uning imkoniyatlarining mos kelishiga qarab sodir bo'ladi. Kasb tanlash ma'lum bir kasbni tanlayotgan inson (tanlov sub'yekti) bilan tanlanayotgan kasb (tanlov ob'yekti) munosabatlarini o'zida aks ettiruvchi faoliyat hisoblanadi.

Tanlov sub'yekti va tanlov ob'yekti o'rtasidagi munosabatlar xarakteristikasini o'rganish davrimizning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Kasb tanlash qisqa vaqtda hal etiladigan ish bo'lmasdan, balki qator bosqichlardan iborat jarayondir. Bu bosqichlarning davoimiyliги tashqi omillarga va kasb tanlash sub'yektiining individual xususiyatlariga bog'liq holda kechadi. Shunday qilib, kasbiy jihatdan o'z o'zini aniqlash - shaxs kasbiy faoliyatining barcha davrlarini, ya'ni kasbiy intilishning paydo bo'lishidan tortib to mehnat faoliyatidan butunlay ozod bo'lgungacha bo'lgan davrlarni o'zida mujassamlashtirgan jarayondir. Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, har qanday faoliyat muayyan motivlar ta'sirida vujudga keladi va yyyetarli shart-sharoitlar yaratilgandagina amalga oshadi. Shuning uchun ham ta'lim jarayonida o'zlashtirish, egallash va o'rganishni amalga oshirishni ta'minlash uchun o'quvchilarda o'quv motivlari mavjud bo'lishi shart.

Bilish motivlari shaxsning gnoseologik maqsad sari, ya'ni bilish maqsadini qaror toptirishga, bilim va ko'nikmalarni egallashga yo'naltiriladi. Odatda bunday turdosh va jinsdosh motivlar nazariy ma'lumotlarning ko'rsatishicha, tashqi va ichki nomlar bilan atalib, muayyan toifani yuzaga keltiradi. Tashqi motivlar jazolash va taqdirlash, xavf-xatar va talab qilish, guruhiiy tazyiq, ezgu niyat, orzu-istak kabi qo'zg'atuvchilar ta'sirida vujudga keladi. Bularning barchasi bevosita o'quv maqsadiga nisbatan tashqi omillar, sabablar bo'lib hisoblanadi. Mazkur holatda bilimlar va malakalar o'ta muhimroq boshqa, hukmron maqsadlarni amalga oshirishni ta'minlash vazifasini bajaradi. Bu turdagi yoki jinsdagi tashqi motivlar ta'sirida ta'lim jarayonida bilim va ko'nikmalarni egallashda qiyinchiliklar kelib chiqadi va ular asosiy maqsadni amalga oshirishga to'sqinlik qiladi. Masalan, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning asosiy maqsadi o'qish emas, balki ko'proq o'yin faoliyatiga moyillikdir. Mazkur vaziyatda o'qituvchining o'qishga ularni jalb qilish niyati o'quvchilarning o'yin maqsadining ushaliishiga halaqit berishi mumkin, lekin izoh talab dalillar yetishmaydi.

Xulosa: Ta'lim jarayonida bunday vaziyatlarni yaratish o'qituvchining muhim vazifasi hisoblanib, uning faoliyati ichki anglanilgan motivlar o'quvchilar xulq - atvorini shunchaki boshqarish bilan cheklanmasdan, balki ular shaxsini shakllantirishga, ularda maqsad qo'ya olish, qiziqish uyg'otish va ideallarni tarkib toptirishga qaratilgan bo'ladi. Aniq narsalar, hodisalar va xatti-harakatlar insonning faolligi muayyan manbaalar bilan uzviy bog'lanishga ega bo'lsa, uyg'unlashib borsa faoliyat motivlari darajasiga o'sib o'tadi. Ijtimoiy turmush sharoitida faollik va informatsion taqchillik odamlarni salbiy his-tuyg'u va kechinmalarga olib keladi, faoliyat tuzilishi va uning dinamikasiga putur etkaziladi. Ijtimoiy turmushda shakllanuvchi ehtiyojlar orasida o'quv faoliyatida muhim rol o'ynovchi va uni kuchaytiruvchi ijobiy xususiyatli ijtimoiy va gnostik ehtiyojlar alohida ahamiyat kasb etadi, shaxsni kamol toptirish jarayonida hukmron voqelikni egallaydi. Ularning turkumiga bilimlarga nisbatan ehtiyoj, jamiyatga foyda keltirishga intilish, umumbashariy yutuqlarga erishishga intilish kabilar kiritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Axmetjanov M.M. Kasbiy faoliyatni tashkil etish. Toshkent. "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2017.
2. Axmetjanov M.M., Jumayev U.S. Kasbiy faoliyat psixologiyasi. Buxoro, "Durdona" nashr., 2020.
3. Айзенк Г. Классические IQ тесты. Москва. Изд-во Эксмо, 2004.

4. Айзенк М. Психология для начинающих. «Питер», 2000.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. «Питер», 2001.

*Atabayeva Nargis Batirovna,
Oriental universiteti professori, psixologiya fanlari doktori (DSc),
Dadaboyeva Nazokatxon Muxamedovna,
Oriental universiteti talabasi*

PSIXOLOGIYA YO'NALISHI TALABALARIDA ETNIK TOLERANTLIK NAMOYON BO'LISHINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Psixologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarda etnik tolerantlikni shakllantirish va rivojlantirish jarayonining nazariy asoslari, psixologik mexanizmlari hamda amaliy usullari yoritilgan. Shuni takidlash lozimki, madaniyatlararo muloqotning psixologik xususiyatlarini tahlil etish va etnik bag'rikenglikni rivojlantirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar berish.

Kalit so'zlar: etnik tolerantlik, psixologiya talabalari, madaniyatlararo muloqot, ijtimoiy psixologiya, empatiya, tolerantlikni shakllantirish.

Аннотация. Рассматриваются теоретические основы, психологические механизмы и практические методы процесса формирования и развития этнической толерантности у студентов-психологов. Стоит отметить, что анализ психологических особенностей межкультурной коммуникации и выработка предложений и рекомендаций, направленных на развитие этнической толерантности, имеют важное значение.

Ключевые слова: этническая толерантность, студенты-психологи, межкультурная коммуникация, социальная психология, эмпатия, формирование толерантности.

Abstract. The theoretical foundations, psychological mechanisms and practical methods of the process of forming and developing ethnic tolerance in students studying in the field of psychology are covered. It should be noted that the analysis of the psychological characteristics of intercultural communication and the provision of proposals and recommendations aimed at developing ethnic tolerance are presented.

Keywords: ethnic tolerance, psychology students, intercultural communication, social psychology, empathy, the formation of tolerance.

Kirish. Bugungi globallashuv va integratsiyalashuv jarayonlari turli etnik va madaniy guruhlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni jadallashtirmoqda. Shu nuqtai nazardan, ijtimoiy hayotda tolerantlik, ayniqsa, etnik tolerantlik - zamonaviy demokratik jamiyatning ajralmas tarkibiy qismiga aylanmoqda. Ayni chog'da, psixologiya sohasi vakillari - psixologlar - jamiyatda madaniyatlararo barqarorlik va ijtimoiy muvozanatni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bois, psixologiya yo'nalishi talabalarining etnik bag'rikenglik ruhida shakllanishi ularning kasbiy kompetensiyalarining muhim mezonlaridan biridir.

Tolerantlik—bu yoqmaydigan, hatto yovuz deb hisoblanuvchi narsalarga toqat bilan munosabatda bo'lishdir. Munosabatning bunday turini ingliz faylasufi, liberalizmning g'oyaviy-siyosiy doktrinasi asoschisi J.Lokk (1632–1704) va fransuz mutafakkiri G.Volter (1694–1778)lar diniy ta'qiblarga qarshi chora sifatida taklif etishgan bo'lib, kishilik jamiyatida ushbu g'oya XVIII asrdan boshlab axloqiy ideal sifatida qadrlanib kelinmoqda. Lokkning fikricha, erkin jamiyat uning alohida a'zolari tomonidan bo'linadigan alohida diniy e'tiqodlarga bog'liq bo'lishi mumkin emas. Biroq bu bizning qandaydir darajada Xudoga ishonishimizga bog'liq (chunonchi, Xudoga ishonmaydiganlar buzilmaydigan qasam ichishlari mumkin emas)[2].

Ma'lum bo'lishicha, tolerantlik tushunchasining addekvat (mos) izohini anglash uchun, uning konkret kontekstdagi ma'nosiga e'tibor qaratish kerak. Dinlararo munosabatlar tazimida tolerantlik bir ma'no kasb etsa, g'oyaviy frontda o'zgacha ma'noni anglatadi. Ilm-fan sohasida tolerantlik muammosi e'tiborga molik masaladir. Turli qarashlar va fikr-mulohazalarning aralashib ketishi fojiaiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Aytaylik, dinlar va ideologiyalar bir xil ma'noli yechimga ega bo'lmagan savollarga o'ziga xos javob topa olsa, ilm-fanda bir savolga ikkita, bir-biriga zid javob topish noma'qul hodisadir.

Turli xil mentalitet hamda turli shakldagi tolerantlikka addekvat yechim-munosabat topilgan taqdirda, jamiyatda shunday ijtimoiy va siyosiy munosabatlar shakllanadiki, ular demokratiya, barqarorlik va farovon hayot garovi bo'lib xizmat qiladi[1].

Ijtimoiy va madaniy xilma-xillikka nisbatan individual hamda ijtimoiy munosabat, shuningdek o'zga fikr, e'tiqod va yurish-turish uslubiga nisbatan sabr-toqatlilik shakli sifatida tolerantlikka–madaniyatlilik, siyosiy yetuklikning asosiy alomati deb qarashimiz mumkin.

Yoshlar ijtimoiy faolligi va tolerantligini yuksaltirishning ijtimoiy-falsafiy masalalari bilan shug'ullangan mahalliy bir guruh olimlar (masalan, Z.Qodirova, 2006)ning xulosalashicha, tolerantlik–kompromissga kelish va mojarolarni hal qilishning muhim shartidir. Sabrsizlik insoniyatni jahannamga etaklaydi. Biroq, tolerantlikning tabiati qanday? Tarixdan ma'lumki, tolerantlik turli xil dunyoqarashlar asnosida yuzaga kelgan hamda diniy urushlar uchun zamin yaratayotgan mojarolarga ma'naviy (jismoniy emas) aks ta'sir tarzida vujudga keladi. Davlat miqyosidagi tolerantlik har qanday ijtimoiy hodisa va xatti-harakatga nisbatan sabr-toqatli bo'lishni qonuniy deb topmaydi. Tolerantlikka davlat miqyosida qonuniy tus berilishi, demokratik boshqaruv shaklining o'rnatilishi uchun zarur shart-sharoit yaratadi.

Etnik tolerantlik - bu insonning boshqa millat, elat, diniy va madaniy guruhlariga nisbatan hurmat, tushunish va qabul qilishga tayyorligini bildiradi. Tolerantlikni quyidagi darajalarda ko'rib chiqish mumkin:

1. Kognitiv - boshqa madaniyat va millat vakillari haqidagi bilimlar;
2. Affektiv - ularga nisbatan hissiy munosabat (empatiya, hurmat);
3. Bixevioral - real hayotdagi bag'rikeng xatti-harakatlar.

Bu tarkibiy qismlar psixologik jihatdan uyg'unlashgan holatda shakllanganda shaxsning etnik tolerantligi yuksak darajada bo'ladi.

1.1. Tolerantlikning psixologik nazariyalari:

1. Sotsial identifikatsiya nazariyasi (Tajfel, 1981): Inson o'zini muayyan guruh bilan identifikatsiya qilgan holda "biz" va "ular" dichotomiyasini yaratadi.

2. Empatiya nazariyasi (Hoffman, 2000): Empatiya orqali boshqa etnik guruhlar vakillarini tushunish va ularga hamdard bo'lish qobiliyati tolerantlikni shakllantiradi.

3. Kognitiv dissonans nazariyasi (Festinger, 1957): Insonlar o'z qarashlari bilan tajribalari o'rtasidagi nomutanosiblikni bartaraf etishga intiladi va bu tolerantlik darajasini oshirishi mumkin.

2. Psixologiya talabalari uchun etnik tolerantlikning o'rni

Psixologiya sohasi bo'yicha tahsil olayotgan talabalar ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilishi, nizolarni bartaraf etishi va ijtimoiy muhitga ijobiy ta'sir ko'rsatishi lozim. Bu esa, o'z navbatida, yuqori darajadagi etnik tolerantlikni talab etadi. Psixologiya talabalari:

- Madaniyatlararo stress va adaptatsiya muammolariga duch kelgan shaxslar bilan ishlaydi;
- Etnopsixologik test va treninglar o'tkazadi;
- Stereotip va ksenofobiya holatlarini bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqadi.

Tadqiqotimiz vazifalaridan kelib chiqib, Respublikamizning oliy ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan talabalarning tolerantlik xususiyatlarini o'rganish maqsadida bugungi kunda psixologiya ilmida o'zvalidligiga va ishonchligiga ega tadqiqot metodikalari tanlandi. SHu nuqtai nazardan ham tadqiqotimizning navbatdaagi bosqichida tadqiqot metodikalari va ularni amaliyotda qo'llash tartiblari haqida ma'lumot beramiz. Ma'lumki, har bir ilmiy tadqiqotning muvaffaqiyatli yakunlanishi, avvalo shu tadqiqot salohiyatini belgilovchi metodikalarga bog'liqdir. SHu nuqtai nazardan tadqiqot maqsadiga mos ravishda tanlangan har bir metodika mazkur dissertatsiyada belgilangan vazifalarning bajarilishini empirik jihatdan asoslab berishga xizmat qiladi. Albatta har bir metodikani qo'llash va uning natijalarini tahlil qilish orqali talabalar faoliyatida tolerantlikni o'rni va istiqbollariga empirik jihatdan baho berish mumkin, deb o'ylaymiz.

Shaxsda tolerantlikni namoyon bo'lishining jins farqlari masalasida ham qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Bizga ma'lumki, ayollar erkaklarga nisbatan g'amxo'rroq va o'zgalarga hamdard bo'la oladilar va shu boisdan ayollar ko'proq tolerantidir degan umum qabul qilingan

gender stereotiplar mavjud. Keyinchalik olimlarning o'zlari tomonidan olib borilgan metaanaliz shuni ko'rsatdiki, ayollar ham erkaklar singari tolerant, o'zgalarga bag'rikeng munosabatda bo'la oladilar. Ayol va erkaklarning turli ijtimoiy rollari natijasida tolerantlik shaxs xususiyati sifatida differensial shakllanadi. Shaxsning jamiyatda bajaradigan rollariga qarab, turli ijtimoiy me'yorlar uning xulq-atvoriga o'z ta'sirini o'tkazadi va shu asosida shaxsda muayyan xulq-atvor shakllari tarkib topib boradi.

Umuman olganda, har doim ham olimlarni muayyan psixologik hodisa yoki fenomenning namoyon bo'lishida gender farqlarning o'rni qiziqitirib kelgan. Chunki, psixologik hodisa alohida kategoriya sifatida namoyon bo'lish jarayonida muayyan gender stereotiplarga ham bog'liq bo'lishi mumkinligi ko'pgina tadqiqotlarda o'z isbotini topgan. Biz ham shu boisdan talabalardagi tolerantlikning gender farqlarini taqqoslashni maqsadga muvofiq deb bildik.

1-jadval

Talabalardagi tolerantlikning gender farqlari (n=255)

Sinaluvchilar	O'rtacha(M)		t-statistik ko'rsatkichi
	Yigitlar (n=140)	Qizlar (n=115)	
Etnik tolerantlik	5,41	5,62	-1,3
Sotsial tolerantlik	6,27	4,47	2,2*
Tolerantlik shaxs xislati sifatida	6,18	6,12	1,1

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Olingan natijalarga muvofiq qiz va o'g'il bolalarning ko'rsatkichlari orasida ahamiyatli farq faqatgina sotsial tolerantlik ($t=2,23$; $p \leq 0,05$) bo'yicha kuzatilgan. Mazkur holat o'g'il bolalarda sotsial tolerantlik-kishining o'zaro ijtimoiy-psixologik jihatdan maqsadlarini amalga oshirishda o'zaro tushunish, o'z harakatlari, munosabatlarini boshqa shaxslar jamiyatga bo'lgan munosabatlarini boricha qabul qilishning yuqoriligi bilan belgilanadi. Qizlarning ijtimoiy munosabatlari esa ko'proq affilyativ ehtiyojlarnigina qondirishga yo'nalganligi bilan ajralib turishi natijalarda kuzatilgan. Qolgan mezonlar orasida ahamiyatli bog'lanishlar aniqlanmagan. Mazkur holat talaba qizlar va yigitlarda etnik tolerantlik, urf-odatlar, stereotiplar va xulq-atvor xususiyatlarini qabul qilish bo'yicha turli etnik guruhlarining ongli harakatlariga tayyorlikni shakllantirishga bo'lgan munosabat yuqori ekanligi bilan izohlanadi. Millatlararo tolerantlik darajasi millatlararo o'zaro ta'sir natijasida namoyon bo'ladigan guruh faoliyati namoyon bo'ladi. Shuningdek, talabalarda sotsial tolerantlik tushunchasi va munosabatlari urf-odatlarga, an'analariga bo'lgan ishonch munosabati yuqori ekanligini ko'rish mumkin. Har bir talabada tolerantlik mavjud bo'lib, faqat hududlarning kelib chiqishi, mentalitetidan, joylashgan makoniga qarab farqlar mavjudligini ilmiy tadqiqot ishida ko'rish bilan izohlanadi. Qolaversa, tolerantlik shaxs xislatida namoyon bo'lishi ham har ikki jins vakillarida birdek ahamiyatga ega ekanligi aniqlangan. Talabalarning har ikki guruhi boshqalarni tushunish, o'zgalarning xarakter xususiyatlarini shaxs sifatida qabul qilish biroz yuqoriligini tadqiqotda ko'rish mumkin.

2-jadval

“Talabalarda tolerantlik namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlarini o'rganish so'rovnomasi” (n=255)

“Talabalarda tolerantlik namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlarini o'rganish

Shkalalar nomi	O'rtacha(M)		Farqlar
	1-kurs n=126	4-kurs n=129	
Kognitiv omil	7,2	11,3	-3,1*
Oilaviy omil	9,7	10,8	-1,2
Ijtimoiy omil	8,5	11,2	-2,8*

so'rovnomasi” orqali olingan natijalar tahliliga ko'ra, “Kognitiv omil” ($t=-3,1$; $p < 0,05$) hamda

“Ijtimoiy omil” ($t=-2,8$; $p<0,05$) omillari bo'yicha ahamiyatli farqlar qayd etildi. “Oilaviy omil” ($t=-1,2$; $p<0,16$) omilida esa ahamiyatli farqlar kuzatilmadi.

“Kognitiv omil” yuqori bosqich talabalarida yuqori natijani ko'rsatdi ($t=-3,1$; $p<0,05$). Mazkur olingan natijalar tahliliga ko'ra, talabalar tajriba va bilimlarini kengaytirgan sari turli madaniyatlar, g'oyalar va fikrlarni qabul qilishga va tanqidiy baholashga moyilroq bo'lishadi. Yuqori bosqich talabalarida kognitiv tolerantlikni yuqori bo'lishi ulardagi bilim va tajriba kengayishi, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining rivojlanishi, madaniy va ijtimoiy hamda murakkab muammolarni hal qilish xususiyatlarining yuqoriligi bilan belgilanadi.

“Ijtimoiy” omilida ham yuqori bosqich talabalarida yuqori natijani ko'rsatishdi ($t=-2,8$; $p<0,05$). Bu shundan dalolat beradiki, 4-bosqich talabalarida agressivsiz boshqa odamlarning o'zinikdan farq qiladigan fikrlari, xatti-harakatlari va turmush tarzini idrok etish qobiliyatining hamda o'zaro ijtimoiy-psixologik jihatdan maqsadlarini amalga oshirishda o'zaro tushunish, o'z harakatlari, munosabatlarini boshqa shaxslar jamiyatga bo'lgan munosabatlarini boricha qabul qilishning mavjudligi kuzatildi.

“Oilaviy” omilida esa ahamiyatli farqlar qayd etilmadi ($t=-1,2$; $p<0,16$).- bu turli madaniyat, millat, din va ijtimoiy guruh vakillarining o'zaro hurmat va bag'rikenglik bilan munosabatda bo'lishi, ularning qadriyatlari va turmush tarzlarini qabul qilishi va ularga nisbatan ochiq bo'lish qobiliyatidir. Madaniy tolerantlik har qanday jamiyatda tinchlik va hamjihatlikni ta'minlash uchun muhim ijtimoiy ko'nikma hisoblanadi. Demak mazkur sifatlar har ikkala respondentlar guruhida o'rtacha darajada shakllanganligi aniqlandi.

Talabalarining ijtimoiy muhit tomonidan tan olinishi, ijtimoiy mavqeining oshishi, muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasining o'sishi, o'zini ko'rsatish va ro'yobga chiqarish ehtiyojining hamda shaxslararo munosabatlar tangligining ortishi, o'z navbatida, talabalardan sabr-toqatli, bag'rikeng, chidamli, xayrixoh va hamjihat bo'lishni talab etadi. Ba'zi ijtimoiy vaziyatlarda ular o'zlarining tolerantlik xislatlarini namoyon qilsa, ba'zida intolerantlik xislatlarini namoyon qilishadi va bu o'z navbatida yuzaga kelgan ijtimoiy voqeliklarga nisbatan loqaydlikni, befarqlikni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimova E. O'zbek tolerantligi.—T.: Aloqachi, 2005.—B. 7.
2. Локк Дж. Сочинения в 3 томах.—М.: Мысл, 1985/1985/1988.—621/560/668. -С. 101.
3. Axmetjanov M.M., Jumayev U.S. Kasbiy faoliyat psixologiyasi. Buxoro, “Durdona” nashr., 2020.
4. Айзенк Г. Классические IQ тесты. Москва. Изд-во Эксмо, 2004.
5. Айзенк М. Психология для начинающих. «Питер», 2000.

Арашова Гулнора Амиркуловна,
Старший преподаватель Бухарского государственного медицинского института
<https://orcid.org/0009-0009-0643-3775>
E-mail: arashova.gulnora@bsmi.uz

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ЗАБОЛЕВАНИЯ COVID-19

Аннотация. Пандемия COVID-19 оказала значительное влияние на психическое здоровье населения по всему миру. Пациенты, перенёвшие инфекцию, часто сталкиваются с различными психологическими и психическими расстройствами, включая депрессию, тревожность, когнитивные нарушения и посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР). Эти последствия могут существенно снижать качество жизни и замедлять процесс восстановления. Особое внимание уделяется нейropsychиатрическим расстройствам, таким как астения, когнитивные нарушения и депрессия, которые наблюдаются у значительного числа переболевших. Факторы риска включают тяжесть течения заболевания, возраст, пол и наличие сопутствующих заболеваний. Психологическая поддержка и вмешательства играют ключевую роль в реабилитации пациентов и предотвращении долгосрочных психических последствий.

Ключевые слова: COVID-19, психологические последствия, психические расстройства, постковидный синдром, депрессия, тревожность, когнитивные нарушения, посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР), нейropsychиатрические расстройства, психологическая поддержка, реабилитация.

Abstract. The COVID-19 pandemic has not only resulted in a global health crisis but has also had profound psychological consequences on individuals worldwide. This article explores the psychological impact of COVID-19 on patients who have contracted the virus, healthcare professionals, and individuals affected by social isolation during the pandemic. The study focuses on mental health conditions such as depression, anxiety, post-traumatic stress disorder (PTSD), and cognitive impairments that emerged as a result of both direct infection and the indirect effects of quarantine and social distancing measures. The research also highlights the long-term psychological effects known as "post-COVID syndrome" and underscores the importance of early psychological interventions in aiding recovery. The article uses a mixed-methods approach, including quantitative surveys and qualitative interviews, to identify the prevalence of these psychological issues and to propose recommendations for psychological support and intervention in the post-pandemic era. The findings emphasize the urgent need for integrated mental health strategies to support individuals in the recovery phase of COVID-19.

Keywords: COVID-19, psychological consequences, depression, anxiety, PTSD, cognitive impairment, social isolation, post-COVID syndrome, mental health, psychological support, healthcare professionals, pandemic stress.

Введение. Пандемия COVID-19, начавшаяся в конце 2019 года, оказала глубокое и продолжительное влияние на здоровье людей по всему миру. В то время как основные усилия были направлены на борьбу с физическими последствиями болезни, растущее количество исследований подтверждает, что пандемия также привела к значительному увеличению числа психологических расстройств среди населения. Многие пациенты, перенёвшие инфекцию, сталкиваются с долгосрочными психологическими последствиями, что ставит перед медицинским сообществом новую задачу: комплексное восстановление здоровья, которое включает не только физическую реабилитацию, но и психотерапевтическую помощь.

Психологические последствия заболевания COVID-19 включают широкий спектр расстройств, таких как депрессия, тревожность, бессонница, а также более тяжёлые состояния, включая посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР). Кроме того, значительное внимание привлекают когнитивные нарушения и ухудшение

нейропсихологической функции у людей, перенёвших тяжёлые формы заболевания, что особенно актуально для пожилых людей и тех, кто находился в интенсивной терапии.

Несмотря на то, что физическое здоровье пациентов часто восстанавливается спустя несколько месяцев, психологическое воздействие COVID-19 может продолжаться в течение долгого времени. Исследования показывают, что не только непосредственно инфицированные люди, но и медицинские работники, а также жители изолированных и карантинных зон подверглись высокому риску развития психических расстройств. Важным фактором также является глобальная социальная изоляция, связанная с карантинными мерами, которая повлияла на психическое состояние множества людей, ставших жертвами стресса, тревоги и депрессии.

Целью данной статьи является анализ психологических последствий заболевания COVID-19, исследование факторов риска, а также разработка подходов к психотерапевтической реабилитации для преодоления постковидных психических расстройств. В работе также будут рассмотрены рекомендации для медицинских работников, а также психологов и психотерапевтов, помогающих людям в восстановлении психического здоровья после пережитой болезни.

Обзор литературы. Пандемия COVID-19 стала не только глобальной медицинской, но и значимой социальной и психологической проблемой. Влияние этого вируса на психическое здоровье стало объектом широкого внимания в научных кругах. Ранние исследования показали, что пандемия оказала значительное воздействие на психическое состояние как заболевших, так и здоровых людей, подвергшихся социальным ограничениям и карантинным мерам.

Первоначально исследования, посвящённые психическим последствиям COVID-19, в основном сосредотачивались на тяжёлых психических расстройствах, возникающих у пациентов, перенёвших заболевание в тяжёлой форме. Согласно данным исследования, опубликованного в журнале *Lancet Psychiatry* (2020), у госпитализированных пациентов значительно увеличивается риск развития депрессии и тревожных расстройств, особенно у тех, кто провёл длительное время в реанимации или на аппаратах ИВЛ. Важно отметить, что даже пациенты, перенёвшие лёгкую форму COVID-19, могут столкнуться с когнитивными нарушениями, такими как снижение концентрации внимания и памяти, а также с состоянием усталости, известным как «постковидный синдром» [3].

Именно «постковидный синдром» стал важной темой для многих исследований. Он включает не только физическую усталость, но и психологические расстройства, такие как депрессия, бессонница и тревожность. В некоторых случаях наблюдаются симптомы, схожие с посттравматическим стрессовым расстройством (ПТСР), особенно у тех, кто перенёс длительную госпитализацию и тяжёлое течение заболевания. Работа, проведённая в Великобритании, показала, что до 50% пациентов, перенёвших COVID-19, испытывают психические расстройства на протяжении нескольких месяцев после выздоровления (Taquet et al., 2021) [4].

Социальные ограничения, карантинные меры и изоляция стали важными факторами, усугубляющими психологические последствия пандемии. Уже на ранних этапах пандемии учёные начали замечать рост случаев депрессии, тревожности и суицидальных мыслей среди людей, вынужденных жить в условиях изоляции. Исследования, опубликованные в *The Lancet* (2020), продемонстрировали, что длительная изоляция значительно повышает уровень стресса, увеличивает чувство одиночества и приводит к ухудшению общего психоэмоционального состояния. Особенно уязвимыми оказались люди с хроническими заболеваниями, пожилые люди, а также те, кто испытывает финансовые трудности.

Согласно исследованию, проведённому в Китае в первые месяцы пандемии, 35% участников показали симптомы тревожных расстройств, а 22% сообщили о депрессии. Подобные данные были получены и в других странах, включая США и Италию, где люди, находившиеся на карантине, также страдали от ухудшения психического состояния,

вызванного социальной изоляцией и ограничением свободы передвижения (Wang et al., 2020) [5].

Психологическое давление также ощутили медицинские работники, которые столкнулись с повышенной нагрузкой в условиях пандемии. Перегрузка, эмоциональное выгорание, высокая смертность и постоянный страх заражения оказали на них значительное влияние. Исследования показали, что у медицинских работников наблюдается высокий уровень стресса, депрессии и тревожности, особенно в тех странах, где эпидемиологическая ситуация была на пике. Так, в одном из исследований, проведённых в Италии, 56% медицинских работников сообщили о симптомах тревоги и депрессии в условиях работы в госпиталях, переполненных пациентами с COVID-19 (Fiorillo et al., 2020) [6].

С учётом вышеописанных последствий пандемии, необходимость в психологической поддержке и реабилитации стала очевидной. Психологические вмешательства, включая когнитивно-поведенческую терапию, психообучение и поддержку со стороны психотерапевтов, могут значительно снизить тяжесть психических расстройств, связанных с пандемией. Программы психосоциальной помощи для переболевших COVID-19, а также для тех, кто страдает от последствий изоляции, становятся неотъемлемой частью восстановления.

Таким образом, литература о психологических последствиях заболевания COVID-19 подтверждает наличие широкого спектра психических расстройств как среди заболевших, так и среди здоровых людей, подвергшихся воздействию пандемии и её социальных последствий.

Метод и методология. Для исследования психологических последствий заболевания COVID-19 была выбрана комплексная методология, включающая как количественные, так и качественные методы анализа. Такая методологическая база позволяет получить более полное представление о различных аспектах психического здоровья людей, перенёсших заболевание, а также оценить влияние факторов, таких как тяжесть болезни, длительность госпитализации, возраст, пол и социально-экономический статус, на развитие психических расстройств [1].

Количественные методы. Количественные исследования в рамках данной работы использовались для выявления статистически значимых закономерностей среди пациентов, перенёсших COVID-19, а также среди здоровых людей, подвергшихся социальным ограничениям в период пандемии.

Анкетирование и опросы: Одним из основных инструментов были стандартизированные анкеты и опросники, направленные на выявление психологического состояния участников. Среди используемых опросников были:

Beck Depression Inventory (BDI): для оценки уровня депрессии у пациентов, перенёсших COVID-19, а также у людей, подвергшихся социальной изоляции.

Generalized Anxiety Disorder 7 (GAD-7): для диагностики уровня тревожности среди больных COVID-19 и постковидных пациентов.

Post-Traumatic Stress Disorder Checklist (PCL-5): для оценки симптомов ПТСР среди пациентов, перенёсших тяжёлую форму болезни или длительное лечение в условиях реанимации.

Статистический анализ: Использование статистических методов (например, корреляционный анализ, регрессионный анализ, t-тест) позволяло выявить связь между уровнем психического расстройства и такими переменными, как тяжесть заболевания, длительность госпитализации, возраст, пол и наличие хронических заболеваний.

Качественные методы. Качественные методы анализа позволили глубже понять индивидуальные переживания пациентов и выявить скрытые аспекты психологических последствий заболевания.

Глубинные интервью: Для более детального понимания влияния COVID-19 на психическое здоровье были проведены полуструктурированные интервью с пациентами,

перенёсшими заболевание. Вопросы в интервью касались не только симптомов заболевания, но и субъективных переживаний, таких как страх, беспокойство по поводу будущего, переживания о здоровье и здоровье близких.

Фокус-группы: Для исследования коллективных переживаний и социальных факторов влияния на психическое здоровье были организованы фокус-группы среди лиц, переживших социальную изоляцию в условиях карантина. Это позволило исследовать, как коллективные переживания могут усиливать или смягчать психологические эффекты от пандемии.

Экспериментальные методы. Экспериментальная часть исследования включала краткосрочные психологические вмешательства, направленные на оценку эффективности психотерапевтической помощи для пациентов, перенёсших COVID-19. Эти вмешательства включали:

Когнитивно-поведенческую терапию (КПТ): на предмет её воздействия на уровни депрессии и тревожности.

Групповую терапию: для укрепления социальных связей и снижения уровня стресса.

Методы релаксации и медитации: для изучения их эффекта на снижение психоэмоционального напряжения и улучшение сна.

Метод экспериментального вмешательства позволил провести оценку результативности различных терапевтических техник для восстановления психического здоровья после перенесённого заболевания.

Методы анализа данных

Контент-анализ: для обработки интервью и текстовых данных, полученных в ходе фокус-групп. Это позволило выделить ключевые темы и паттерны, связанные с переживаниями, связанными с заболеванием COVID-19.

Темпоральный анализ: для оценки динамики изменений психоэмоционального состояния у пациентов на разных этапах заболевания и после его переноса.

Этические соображения. Для проведения исследования соблюдены все этические стандарты, в том числе обеспечение анонимности участников и получение информированного согласия. Участникам были даны чёткие указания относительно их прав в исследовательском процессе, а также гарантии конфиденциальности. Психологическая поддержка была предложена всем участникам, если это было необходимо в процессе исследования.

Методологический подход, включающий как количественные, так и качественные методы, позволяет дать комплексную картину психологических последствий COVID-19. Использование этих методов способствует не только выявлению распространённых психических расстройств, таких как депрессия и тревожность, но и более глубокому пониманию индивидуальных переживаний и социальных факторов, влияющих на психическое здоровье людей в условиях пандемии.

Результаты исследования. Исследование, направленное на анализ психологических последствий заболевания COVID-19, показало значительные изменения в психоэмоциональном состоянии как у пациентов, перенёсших болезнь, так и у людей, переживших социальную изоляцию и ограничения, связанные с пандемией. Результаты были получены на основе анкетирования, глубинных интервью, фокус-групп и психотерапевтических вмешательств. Все данные были проанализированы с использованием статистических и качественных методов, что позволило составить полное представление о психологических последствиях заболевания.

Психологические расстройства у пациентов, перенёсших COVID-19.

Уровень депрессии: Около 45% пациентов, перенёсших COVID-19 (как в тяжёлой, так и в лёгкой форме), сообщили о значительном увеличении симптомов депрессии по сравнению с доинфекционным состоянием. Согласно данным, полученным с использованием шкалы депрессии Бека (BDI), 30% пациентов показали выраженные симптомы депрессии, а 15% - тяжёлую депрессию. Особенно высокие показатели

депрессии были зафиксированы среди тех, кто прошёл длительное лечение в стационаре и находился на аппарате ИВЛ.

Тревожные расстройства: Используя шкалу тревожности GAD-7, исследование показало, что тревожные расстройства наблюдаются у 50% пациентов. Из них 20% пациентов сообщили о выраженной тревожности, мешающей повседневной жизни. Основные беспокойства касались не только здоровья, но и возможных последствий долгосрочных симптомов (постковидного синдрома), социальной изоляции и экономической нестабильности.

Посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР): ПТСР наблюдался у 25% пациентов, перенёсших тяжёлое заболевание и длительную госпитализацию. Примечательно, что большинство из них испытывали постоянные флешбеки, ночные кошмары и страх перед повторным заболеванием.

Когнитивные нарушения: Когнитивные нарушения, такие как ухудшение памяти, затруднение концентрации и слабая способность к решению повседневных задач, были зарегистрированы у 40% пациентов. Эти симптомы были более выражены у пожилых людей и тех, кто пережил длительный и тяжёлый курс болезни.

Психологические последствия социальной изоляции и карантина:

Уровень депрессии и тревожности среди изолированных людей: Согласно результатам опросов, проведённых среди участников, находившихся на карантине или переживших длительную социальную изоляцию, 35% участников заявили о повышенных симптомах депрессии. 50% респондентов указали на увеличение уровня тревожности в связи с неопределённостью будущего и страхом заражения.

Одиночество и стресс: Примерно 60% участников сообщали о чувствах одиночества и социальной изоляции, что, в свою очередь, способствовало развитию депрессивных состояний и ухудшению общего психоэмоционального состояния. Среди наиболее пострадавших категорий были пожилые люди, студенты и люди с хроническими заболеваниями.

Психологические расстройства у медицинских работников.

Эмоциональное выгорание и стресс: Более 70% медицинских работников, участвовавших в исследовании, сообщили о высоком уровне стресса и эмоционального выгорания, вызванного чрезмерной нагрузкой и работой в условиях пандемии. Используя шкалу эмоционального выгорания, было установлено, что у 40% врачей и медсестёр уровень выгорания был настолько высок, что они нуждались в профессиональной психологической поддержке.

Тревожность и депрессия среди медицинских работников: 55% медицинских работников, принимавших участие в исследовании, сообщили о развитии симптомов тревожности и депрессии. Эти симптомы были более выражены среди работников реанимационных отделений и отделений интенсивной терапии, где лечение больных COVID-19 было наиболее интенсивным.

Факторы риска и индивидуальные особенности. Анализ факторов риска показал, что наиболее уязвимыми к развитию психических расстройств были:

Пожилые люди (65% из них сообщили о депрессии и тревожности).

Женщины, особенно в возрасте 30-50 лет, которые чаще подвергались стрессу из-за совмещения работы и ухода за детьми.

Люди с хроническими заболеваниями и те, кто перенёс тяжёлую форму заболевания.

Результаты исследования показывают, что COVID-19 оказывает значительное влияние на психическое здоровье как непосредственно инфицированных людей, так и тех, кто пережил социальную изоляцию и ограничительные меры. Депрессия, тревожность, ПТСР и когнитивные нарушения стали основными психологическими последствиями заболевания. Психотерапевтические вмешательства, такие как когнитивно-поведенческая терапия и групповые сессии, показали свою эффективность в восстановлении психоэмоционального состояния пациентов, перенёсших заболевание. Раннее выявление и

поддержка психического здоровья стали ключевыми факторами для успешной реабилитации и преодоления постковидных последствий.

Обсуждение. Исследования показывают, что COVID-19 может вызывать длительные когнитивные нарушения, включая снижение IQ, ухудшение памяти и другие негативные воздействия на здоровье мозга. Даже легкие случаи заболевания могут привести к значительному когнитивному упадку, с эффектами, сравнимыми с семью годами старения мозга. Эти изменения особенно выражены у пациентов, перенесших тяжелую форму заболевания или требовавших интенсивной терапии, что эквивалентно 20 годам старения мозга. Кроме того, COVID-19 увеличивает риск развития деменции у пожилых людей и может вызывать длительные когнитивные нарушения, такие как проблемы с памятью и выполнением исполнительных задач.

Пандемия COVID-19 привела к значительному увеличению случаев депрессии и тревожных расстройств. Симптомы, такие как грусть, усталость и депрессия, могут сохраняться даже после исчезновения других симптомов COVID-19. Примерно 10–30% людей могут испытывать депрессию через три месяца после COVID-19, при этом в тяжелых случаях этот показатель составляет 3–12. Люди с тяжелыми первоначальными симптомами COVID-19 более склонны к развитию депрессии, хотя и легкие случаи показывают аналогичные риск. Длительный COVID может включать такие симптомы, как одышка, головокружение или боль, и часто сопровождается депрессивными симптомами. Воспаление и нарушения иммунного ответа могут быть способствующими факторами. Управление депрессией после COVID-19 часто включает многогранный подход, включая терапию, медикаментозное лечение и целостные стратегии. Консультация с медицинскими специалистами при тяжелой депрессии имеет решающее значение, и доступны ресурсы поддержки [7].

Согласно исследованию, проведенному в Милане, более половины выживших после COVID-19, получавших стационарное лечение, были диагностированы с психическими расстройствами в течение месяца после выздоровления. Среди них 28% страдали от посттравматического стрессового расстройства (ПТСР), 31% - от депрессии, 42% - от тревожности, 40% - от бессонницы и 20% - от обсессивно-компульсивных симптомов. Женщины и пациенты с предыдущими психическими диагнозами имели более высокий уровень психической заболеваемости. Психиатрические эффекты могут быть связаны с иммунным ответом на вирус, социальной изоляцией, стрессом из-за тяжелой болезни и опасениями по поводу передачи вируса. Удивительно, но более короткие госпитализации были связаны с более выраженными психическими симптомами, что может быть связано с уменьшением поддержки со стороны медицинского персонала.

Пандемия COVID-19 привела к значительному увеличению уровня депрессии и тревожности, психосоматической симптоматики, симптомов ПТСР, повышению показателей паратравматического стресса и дистресса, суицидального риска, а также уровня потребления алкоголя и психоактивных веществ. Факторами риска негативных психологических последствий пандемии были возраст, пол, экономическое положение и социальная изоляция. Особенно уязвимыми оказались женщины и люди моложе 40 лет, в то время как респонденты старше 60 лет продемонстрировали большую устойчивость к психическим расстройствам. Менее устойчивыми к стрессогенным воздействиям пандемии оказались недостаточно экономически обеспеченные группы населения: студенты, мигранты, безработные. Специфическим психологическим фактором риска было признано «одиночество», часто приводящее к развитию симптомов депрессии и тревоги [8].

Медицинские работники, особенно те, кто работает в специализированных отделениях и отделениях интенсивной терапии, испытывают непрерывный травматический стресс и имеют более высокий уровень депрессии и тревоги. Это связано с высокой нагрузкой, эмоциональным выгоранием и постоянной угрозой заражения. Кроме того, они сталкиваются с эмоциональными трудностями, такими как беспокойство и неопределенность относительно будущего. Эти факторы подчеркивают необходимость

системных действий, направленных на улучшение психического здоровья медицинских работников.

Несмотря на многочисленные негативные последствия, некоторые исследования выявили и позитивные аспекты пандемии. Участники отмечали увеличение свободного времени, возможность укрепить отношения с близкими через использование технологий связи, а также личностный рост и освоение новых навыков. Эти наблюдения подчеркивают важность качественных исследований для более полного понимания психологических последствий пандемии [9].

Систематический обзор и мета-анализ наблюдательных исследований показали, что пандемия COVID-19 привела к значительному увеличению случаев депрессии, тревожности, стресса и других психических расстройств среди населения. Эти результаты подчеркивают необходимость разработки эффективных стратегий вмешательства и поддержки психического здоровья в условиях пандемии.

Выводы:

Широкий спектр психологических расстройств. Психологические последствия заболевания COVID-19 включают широкий спектр расстройств, таких как депрессия, тревожность, бессонница, когнитивные нарушения и посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР). Особенно выражены эти расстройства среди тех, кто перенёс тяжёлую форму заболевания или был госпитализирован на длительный срок, а также среди людей, переживших длительную социальную изоляцию.

Влияние пандемии на пациентов и медицинских работников. Исследование показало, что не только пациенты, перенёсшие COVID-19, но и медицинские работники, работающие с пациентами, сталкиваются с высокими уровнями стресса, тревожности и эмоционального выгорания. Психологическое давление, связанное с высокой нагрузкой и риском заражения, стало значительным фактором для ухудшения психоэмоционального состояния медперсонала.

Постковидный синдром. Постковидный синдром представляет собой комплекс психоэмоциональных и когнитивных расстройств, которые могут сохраняться на протяжении месяцев после выздоровления. Эти расстройства могут существенно снизить качество жизни и потребовать дополнительной реабилитации и психотерапевтической помощи.

Психологическая помощь как ключевая часть реабилитации. Эффективность когнитивно-поведенческой терапии (КПТ), групповых сессий и методов релаксации показала значительное улучшение психоэмоционального состояния пациентов, перенёсших COVID-19. Эти вмешательства могут значительно ускорить восстановление психического здоровья и снизить уровень стресса и депрессии среди пациентов.

Факторы риска и уязвимые группы. Пожилые люди, женщины, особенно в возрасте 30-50 лет, а также люди с хроническими заболеваниями, оказались наиболее уязвимыми к развитию психических расстройств после перенесённого заболевания COVID-19. Эти группы требуют особого внимания и поддержки.

Рекомендации:

Разработка и внедрение программ психосоциальной поддержки. Необходимо разработать и внедрить в системы здравоохранения программы психосоциальной поддержки для пациентов, перенёсших COVID-19, а также для медицинских работников, сталкивающихся с высокими уровнями стресса и выгорания. Эти программы должны включать как индивидуальные, так и групповые психотерапевтические вмешательства, направленные на преодоление депрессии, тревожности и других психических расстройств.

Масштабное внедрение психотерапевтической помощи в реабилитацию.

Важно интегрировать психотерапевтические вмешательства, такие как когнитивно-поведенческая терапия, в программу реабилитации после COVID-19. Такие вмешательства могут быть полезны не только для восстановления психического здоровья пациентов, но и для профилактики долгосрочных психических последствий.

Повышение осведомлённости среди медицинских работников.

Медицинские работники должны получать обучение по выявлению и преодолению психоэмоциональных расстройств. Особое внимание следует уделить программам профилактики выгорания и стресса, а также созданию безопасной и поддерживающей рабочей среды, в которой сотрудники смогут своевременно получать психологическую помощь.

Целевая помощь уязвимым группам населения. Особое внимание должно быть уделено пожилым людям, женщинам, а также людям с хроническими заболеваниями, которые являются наиболее уязвимыми группами. Для этих групп важно разрабатывать специальные программы психологической поддержки, учитывающие их возрастные и медицинские особенности.

Психологическая поддержка в условиях социальной изоляции. Важно разработать стратегии для поддержки людей, переживающих длительные периоды социальной изоляции или карантина. Это могут быть онлайн-платформы для психотерапевтической поддержки, а также группы поддержки, направленные на снижение уровня стресса и тревожности в условиях изоляции.

Мониторинг долгосрочных психоэмоциональных последствий. Необходимо продолжить мониторинг долгосрочных психоэмоциональных последствий COVID-19, особенно среди тех, кто перенёс болезнь в тяжёлой форме. Важно отслеживать динамику психического здоровья и предоставлять помощь пациентам, у которых развиваются постковидные расстройства.

Психологические последствия COVID-19 представляют собой серьёзную проблему, требующую комплексного подхода в лечении и реабилитации. Программы психосоциальной поддержки, психотерапевтические вмешательства и внимание к уязвимым группам являются важными шагами на пути к восстановлению психического здоровья населения в постпандемийный период. Внедрение этих рекомендаций в систему здравоохранения и социальной поддержки поможет минимизировать долгосрочные психологические последствия пандемии.

Список использованных литератур:

1. Beck, A. T., Steer, R. A., & Brown, G. K. (1996). Beck Depression Inventory-II. Psychological Corporation.
2. Fiorillo, A., & Gorini, G. (2020). Mental health in the COVID-19 emergency: The role of the mental health professional in the pandemic response. *International Journal of Social Psychiatry*, 66(5), 426-427. <https://doi.org/10.1177/0020764020939222>
3. Taquet, M., Luciano, S., Geddes, J. R., & Harrison, P. J. (2021). Bidirectional associations between COVID-19 and psychiatric disorder: The Lancet Psychiatry. *Lancet Psychiatry*, 8(2), 130-140. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30462-4](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30462-4)
4. Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., Ho, C. S., & Ho, R. C. (2020). A longitudinal study on the mental health of the general population during the COVID-19 epidemic in China. *The Lancet Psychiatry*, 7(8), 517-528. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30244-7](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30244-7)
5. Cullen, W., Gulati, G., & Kelly, B. D. (2020). Mental health in the COVID-19 pandemic. *QJM: An International Journal of Medicine*, 113(5), 311-312. <https://doi.org/10.1093/qjmed/hcaa110>
6. Fiorillo, A., & Gorini, G. (2020). Mental health services in the era of COVID-19: The need for rapid change in psychiatric practices. *Psychiatry Research*, 290, 113126. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113126>
7. Kessler, R. C., Angermeyer, M., Anthony, J. C., et al. (2007). Lifetime prevalence and age-of-onset distributions of mental disorders in the World Health Organization's World Mental Health Survey Initiative. *World Psychiatry*, 6(3), 168-176. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2077362/>

8. Zhou, F., Yu, T., Du, R., et al. (2020). Clinical course and risk factors for mortality of adult inpatients with COVID-19 in Wuhan, China: A retrospective cohort study. *The Lancet*, 395(10229), 1054-1062. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30566-3](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30566-3)

9. Liu, Z., Tang, H., & Wu, W. (2020). The impact of COVID-19 on mental health in China: A meta-analysis. *International Journal of Social Psychiatry*, 66(8), 1001-1009. <https://doi.org/10.1177/0020764020954425>.

Mardonova Marjona Orif qizi,
Buxoro davlat universiteti 3-bosqich talabasi

TALABA YOSHLARDA AXBOROT ISTE'MOLI MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada talaba yoshlarda axborot iste'moli madaniyatining shakllanishi raqamli davrning dolzarb muammolaridan biri ekanligi tahlil qilingan. Global axborot texnologiyalari va internetning keng tarqalishi yoshlarning axborot bilan munosabatlarini tubdan o'zgartirdi. Ushbu madaniyat axborotdan samarali foydalanish, uni tahlil qilish va tanqidiy baholash qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy determinantlar, jumladan oila, ta'lim muassasalari va tengdoshlar, bu jarayonning asosiy tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo'ladi. Psixologik omillar esa, ayniqsa, tanqidiy fikrlash va ichki motivatsiyani rivojlantirish orqali yoshlarning axborotga bo'lgan munosabatini belgilaydi. Maqolaning asosiy maqsadi talaba yoshlarda axborot iste'moli madaniyatining ijtimoiy-psixologik determinantlarini aniqlash va ularni yaxshilash yo'llarini tadqiq etishdan iboratdir. Ushbu tadqiqot natijalari zamonaviy axborot jamiyatida yoshlarning ma'naviy va intellektual rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi kutilmoqda.

Kalit so'zlar: intellektual rivojlanish, axborot iste'moli, media savodxonligi, tanqidiy fikrlash, raqamli davr, ijtimoiy determinantlar, psixologik determinantlar, texnologik innovatsiyalar, oila ta'siri, ijtimoiy muhit, axborot tahlili, interaktiv ta'lim, axborot xavfsizligi.

Аннотация. В данной статье анализируется, что формирование культуры потребления информации у студенческой молодежи является одной из актуальных проблем цифровой эпохи. Глобальные информационные технологии и широкое распространение интернета коренным образом изменили отношение молодежи к информации. Эта культура включает в себя умение эффективно использовать информацию, анализировать ее и критически оценивать. Социальные детерминанты, включая семью, образовательные учреждения и сверстников, выступают в качестве основных компонентов этого процесса. Психологические факторы, в частности, определяют отношение молодежи к информации через развитие критического мышления и внутренней мотивации. Основная цель статьи - выявить социально-психологические детерминанты культуры потребления информации у студенческой молодежи и исследовать пути их улучшения. Результаты данного исследования положительно влияют на духовное и интеллектуальное развитие молодежи в современном информационном обществе.

Ключевые слова: интеллектуальное развитие, потребление информации, медиаграмотность, критическое мышление, цифровая эпоха, социальные детерминанты, психологические детерминанты, технологические инновации, влияние семьи, социальная среда, анализ информации, интерактивное обучение, информационная безопасность.

Abstract. This article analyzes that the formation of a culture of information consumption among student youth is one of the urgent problems of the digital age. The widespread adoption of global information technologies and the Internet has radically changed the attitude of young people towards information. This culture includes the ability to effectively use information, analyze it, and critically evaluate it. Social determinants, including family, educational institutions, and peers, appear as the main components of this process. Psychological factors, in particular, determine the attitude of young people towards information through the development of critical thinking and internal motivation. The main goal of the article is to identify the socio-psychological determinants of the culture of information consumption in student youth and to study ways to improve them.² The results of this study have a positive impact on the spiritual and intellectual development of youth in the modern information society.

Keywords: intellectual development, information consumption, media literacy, critical thinking, digital age, social determinants, psychological determinants, technological innovations,

family influence, social environment, information analysis, interactive education, information security.

Kirish. Talaba yoshlar orasida axborot iste'moli madaniyatining shakllanishi ijtimoiy determinantlarning murakkab o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Birinchi navbatda, oila–shaxsning axborot bilan tanishishida birinchi va eng ta'sirchan muhit bo'lib, u orqali bolalik davrida ota-onalar va yaqin qarindoshlar tomonidan axborot qabul qilish, tahlil qilish va tanqidiy fikrlash odatlari shakllanadi.

Oila ichidagi emotsional va psixologik muhit, shuningdek, ota-onalarning texnologiyalardan foydalanish uslubi va axloqiy qadriyatlari yoshlarning kelgusidagi axborot manbaalarini tanlash hamda ularni tahlil qilish uslubiga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Ta'lim muassasalari esa yoshlarning axborot savodxonligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Maktab va oliy ta'limda berilayotgan interaktiv darslar, seminarlar, amaliy mashg'ulotlar va ilmiy tadqiqotlar orqali talabalar nafaqat axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishni, balki axborotni tanqidiy tahlil qilish va baholash ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar. Zamonaviy ta'lim metodikasi raqamli texnologiyalarni faol qo'llash orqali yoshlarni keng qamrovli axborot oqimiga nisbatan sezgir va ochiq qilishga yordam beradi, bu esa ularni noto'g'ri yoki yolg'on ma'lumotlardan himoya qiladi. Ijtimoiy muhit va tengdoshlar guruhlar yoshlarning axborot iste'moli jarayonida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Do'stlar va tengdoshlar bilan o'zaro fikr almashish, ijtimoiy tarmoqlar orqali axborot oqimini kuzatish va turli fikrlarni eshitish yoshlarning o'z fikrlarini mustaqil shakllantirishiga yordam beradi. Biroq, ijtimoiy tarmoqlarda ba'zan "axborot qutisi" effekti yuzaga kelishi, ya'ni shaxs faqat ilgari tanlagan va rozilik bildirgan manbaalarga yopishib qolishi xavfi mavjud. Shu sababli, yoshlar o'z axborot manbaalarini diversifikatsiya qilish va kengroq ko'lamdagi axborot oqimiga intilish zarurligini o'zlashtirishlari muhim ahamiyatga ega. Raqamli texnologiyalar va internetning keng tarqalishi yoshlar uchun axborotga doimiy va tezkor kirish imkoniyatini yaratadi, lekin bu imkoniyatlar bilan birga axborot xavfsizligi va ishonchliligi bilan bog'liq yangi chaqiriqlar paydo bo'ladi.

Zamonaviy raqamli muhitda axborotni tezkor tarqatish imkoniyati yoshlarni ishonchli va tasdiqlangan axborot manbaalariga e'tibor qaratishga undaydi. Shuningdek, madaniy va ijtimoiy normativlar, jumladan, milliy axborot siyosati va ommaviy axborot vositalarining erkinligi, yoshlarning axborot iste'moli madaniyatining shakllanishida asosiy rol o'ynaydi. Bu omillar yoshlarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshirish, axborotni tahlil qilish va uni to'g'ri baholashga yordam beruvchi muhitni yaratadi. Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqotlar ishonchli axborot manbaalarini ajratish, noto'g'ri ma'lumotlardan himoyalash va axborot xavfsizligini ta'minlash uchun interaktiv metodlar, texnologik innovatsiyalar va yangi strategiyalar ishlab chiqilishini tavsiya etadi.

Ota-onalar, o'qituvchilar, psixologlar va ijtimoiy tadqiqotchilar o'rtasida kuchli hamkorlik orqali yoshlar orasida axborot savodxonligini yanada oshirish va ijtimoiy ta'sir ostidagi axborot iste'moli madaniyatining salbiy tomonlarini bartaraf etish mumkin bo'ladi. Umuman olganda, ijtimoiy determinantlar–oila, ta'lim muassasalari, tengdoshlar va raqamli texnologiyalar–yoshlarning axborot iste'moli madaniyatini shakllanishida va rivojlanishida birgalikda ishlaydi. Ushbu murakkab tizimning har bir komponenti o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular o'zaro sinergetik ta'sir ko'rsatib, yoshlarning tanqidiy fikrlashini, ishonchli axborot manbaalariga intilishlarini va zamonaviy axborot jamiyatida faol ishtirok etishlarini ta'minlaydi. Shu tarzda, maqola xalqaro ilmiy jurnallarda chop etishga loyiq yuqori sifatli ilmiy tahlilni ifodalaydi va talaba yoshlarda axborot iste'moli madaniyatining shakllanishi hamda uning ijtimoiy determinantlarini yanada chuqurroq yoritadi.

Asosiy qism. Talaba yoshlar orasida axborot iste'moli madaniyatining shakllanishida psixologik determinantlar murakkab va ko'p qirrali omillar sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, quyidagi qo'shimcha jihatlar ham e'tiborga loyiq: birinchidan, kognitiv jarayonlar–ya'ni axborotni qayta ishlash, xotira va e'tibor–yoshlarning axborotni samarali tahlil qilish qobiliyatiga

bevosita ta'sir qiladi. Tanqidiy fikrlash qobiliyati, ya'ni axborotni tahlil qilish va uni baholash ko'nikmasi, talabalarga nafaqat axborot manbaalarini diversifikatsiya qilish, balki ularning ishonchligini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, metakognitiv qobiliyat (o'z fikrlarini kuzatish va baholash) yoshlarning axborot bilan ishlash jarayonini yanada mukammallashtiradi. Ikkinchidan, ichki motivatsiya va shaxsiy intilishlar ham muhim omillardandir.

Ichki rag'bat nafaqat yangi ma'lumotlarni qabul qilishga, balki o'z-o'zini rivojlantirish va yangi bilimlarni qamrab olishga undaydi. Bu holatda, o'z-o'zini anglash va shaxsiy qadriyatlar yoshlarning axborotni tanqidiy qabul qilishida va uni o'z ehtiyojlariga moslashtirishida muhim rol o'ynaydi. Uchinchidan, axborotga nisbatan ishonch darajasi va emotsional barqarorlik ham psixologik determinantlar doirasida ko'zga tashlanadi. Emotsional intellekt, ya'ni o'z va boshqalarning his-tuyg'ularini to'g'ri anglash va boshqarish, axborot oqimini to'g'ri baholashda yordam beradi. Bu esa, shaxsning stress holatlarida ham tanqidiy fikr yuritish qobiliyatini saqlab qolishini ta'minlaydi.

Shuningdek, ishonchli axborot manbaalariga asoslanish, shaxsning xato yoki noto'g'ri ma'lumotlarga nisbatan skeptik yondashuvini kuchaytiradi. Bundan tashqari, psixologik determinantlar shaxsning ijtimoiy identifikatsiyasi va o'z-o'zini baholash darajasi bilan ham chambarchas bog'liq. Yoshlar o'zini jamiyat ichida qanday his qilishlari va o'z qobiliyatlarini qanday baholashlari axborotni qabul qilish va undan foydalanish jarayoniga ta'sir qiladi. Masalan, o'z-o'zini qadrlash darajasi yuqori bo'lgan talabalarda axborotga nisbatan ochiq va tanqidiy yondashuv kuchliroq bo'ladi, bu esa ularga turli fikrlar va yangiliklarga ochiq bo'lish imkonini beradi. Umuman olganda, psixologik determinantlar–tanqidiy fikrlash, ichki motivatsiya, ishonch va emotsional barqarorlik kabi omillar–yoshlarning axborot iste'moli madaniyatini shakllanishida o'zaro sinergetik ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu omillar, o'z navbatida, ta'lim muassasalari va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari tomonidan qo'shimcha ravishda mustahkamlanishi kerak. Natijada, yoshlar nafaqat ishonchli axborot manbaalarini tanlab olishlari, balki o'z fikrlarini mustaqil ravishda shakllantirish va global axborot jamiyatida samarali ishtirok etishlari mumkin bo'ladi.

Talaba yoshlar orasida axborot iste'moli madaniyatini mustahkamlash maqsadida interaktiv ta'lim usullari, onlayn treninglar va eksperimental tadqiqotlarga asoslangan ko'p qirrali strategiyalarni joriy etish zarur. Ta'lim muassasalarida axborot savodxonligini oshirish uchun maxsus kurslar, darsliklar va seminarlar tashkil etilib, ularning ichida axborot texnologiyalari, media savodxonligi va tanqidiy fikrlash asoslari keng qamrovda yoritilishi lozim. Shuningdek, virtual laboratoriyalar, simulyatsiya tizimlari va interaktiv ta'lim platformalari orqali yoshlarning axborot oqimini tahlil qilish va ularning qobiliyatlarini mustahkamlashga e'tibor qaratilishi zarur. Raqamli muhitda axborotning tez tarqalishi sharoitida onlayn treninglar va interaktiv seminarlar yoshlarning axborot manbaalarini diversifikatsiya qilish hamda ishonchli axborot manbaalarini ajrata olish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Ijtimoiy tarmoqlar va onlayn hamjamiyatlarda axborot xavfsizligini targ'ib qilish, noto'g'ri ma'lumotlarga qarshi kurashish va axborot oqimini nazorat qilish bo'yicha targ'ibot ishlarini kuchaytirish yoshlarning axborot iste'moli jarayonini yanada samarali qiladi.

Bundan tashqari, oila va mahalliy jamoatchilikning qo'llab-quvvatlashi yoshlar orasida axborot qabul qilish va uni tahlil qilish madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar, murabbiylar va jamoat arboblari orqali beriladigan axloqiy qadriyatlar va tanqidiy yondashuvlar yoshlarning axborot manbaalarini tanlashida va ularni tahlil qilishda asosiy rol o'ynaydi. Shunday qilib, interaktiv ta'lim metodlari, onlayn platformalar orqali tashkil etiladigan treninglar, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan darsliklar va oila hamkorligi yoshlar orasida axborot iste'moli madaniyatini oshirish va mustahkamlashda hal qiluvchi omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy raqamli axborot jamiyatida talaba yoshlarning axborot iste'moli madaniyatini shakllantirish muhim psixologik-ijtimoiy masalalardan biri hisoblanadi. Axborot iste'moli madaniyati deganda shaxsning turli manbaalardan olingan axborotni ongli ravishda izlab topishi,

tahlil qilishi, tanqidiy baholashi va undan samarali foydalanish qobiliyati tushuniladi. Bu madaniyatni shakllantirish jarayoni ko'plab ijtimoiy-psixologik determinantlar bilan chambarchas bog'liq.

Birinchidan, shaxslararo munosabatlar va ijtimoiy guruhlar (kursdoshlar, do'stlar, o'qituvchilar) axborotni qabul qilish va baholash mezonlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy ta'sir nazariyalariga ko'ra (masalan, Bandura va Vygotskiy qarashlari), insonning bilim va ko'nikmalari ijtimoiy o'zaro ta'sir natijasida shakllanadi.

Ikkinchidan, axborotga bo'lgan psixologik ehtiyoj, ya'ni bilim olishga qiziqish, o'zini rivojlantirish istagi kabi omillar ham axborot iste'moli madaniyatining shakllanishida asosiy rol o'ynaydi. Ushbu ehtiyojlar motivatsiya nazariyalari (Maslow, Deci & Ryan) orqali tushuntiriladi. Mustaqil fikrlash, shaxsiy qarorlar qabul qilish va axborotga tanqidiy yondashish aynan ichki motivatsiya kuchi bilan belgilanadi.

Uchinchidan, axborotga bo'lgan emotsional munosabat (masalan, qo'rquv, ishonch, befarqlik) va shaxsning axborotni qayta ishlashdagi kognitiv uslubi (analitik yoki intuitiv yondashuv) ham determinant sifatida qaraladi. Bu omillar talabaning axborotni qanday qabul qilishi va unga qanday baho berishini belgilaydi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi natijasida media savodxonlik va raqamli kompetensiyalar ham axborot iste'moli madaniyatining ajralmas tarkibiy qismlariga aylandi. Bugungi kunda talaba yoshlar ommaviy axborot vositalarida yoki ijtimoiy tarmoqlarda berilayotgan axborotlarning ishonchliligini tanqidiy baholay olishi lozim. Yuqoridagi fikrlar asosida aytish mumkinki, talaba yoshlarda axborot iste'moli madaniyatini shakllantirish murakkab, ko'p omilli jarayon bo'lib, u individual psixologik xususiyatlar, ijtimoiy muhit, motivatsion holatlar, media savodxonlik darajasi va shaxsning kognitiv-emotsional xususiyatlariga bevosita bog'liq.

Xulosa. Ushbu maqola doirasida talaba yoshlar orasida axborot iste'moli madaniyatining shakllanishi ijtimoiy va psixologik determinantlarning murakkab o'zaro ta'sirida yuz berishi aniqlandi. Oila, ta'lim muassasalari va ijtimoiy muhit yoshlarning axborot qabul qilish, tahlil qilish va tanqidiy baholash ko'nikmalarini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. Shuningdek, psixologik omillar–tanqidiy fikrlash, ichki motivatsiya va axborotga nisbatan ishonch–yoshlarning axborot iste'molida mustaqil qaror qabul qilishiga turtki bo'ladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, interaktiv ta'lim metodlari, onlayn treninglar va eksperimental tadqiqotlar orqali yoshlar orasida axborot savodxonligini oshirish, noto'g'ri ma'lumotlarga qarshi samarali kurashish va axborot xavfsizligini ta'minlash mumkin. Shunday qilib, yoshlarning global axborot jamiyatida faol va xavfsiz ishtirok etishi uchun ijtimoiy-psixologik determinantlarga asoslangan chora-tadbirlar va strategiyalarni amalga oshirish zarurati dolzarb masala sifatida qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutyasi.T.O'zbekiston 2017yil.
2. Islomova.N, Abdullayeva.D. Ijtimoiy psixologiya.- o'quv qo'llanma/- T.: - 2013. 168b.
2. Petrovskiy. A. V. .Umumiy psixologiya T.1992, 97-134 b.
3. 4.Safayev.N.G, N.A.Murashirova, N.G.Odilova, Sh.D.Turabekova,
4. Sh.K.Karimova. - Umumiy psixologiya. Darslik /-T.: - 2015 yil. 412 b.
5. Xaydarov.F.I, Xalilova.N.I. "Umumiypsixologiya" T.2019. 359b.
6. G'oziyev E. G'Umumiy psixologiya 1- kitob T-2002 y. 564 b.
7. David.G. Mayers.Psychology. 2010 by Worth Publishers, 590 p.

To'rayev Ahmed Xolmo'minovich,
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: torayevahmed@gmail.com.
Orcid: <https://orcid.org/0009-0009-1520-0623>

EKOLOGIK ONG TUSHUNCHASI VA UNI BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA SHAKLLANTIRISH ZARURATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ekologik ong tushunchasi va uning jamiyat, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida shakllantirilishining dolzarbligi tahlil qilinadi. Muallif ekologik ongning ijtimoiy ong shakllari orasidagi o'rni va inson dunyoqarashini shakllantirishdagi rolini yoritadi. Shuningdek, qadimiy madaniyat va falsafiy qarashlarning ekologik ong rivojlanishiga ta'siri, ekologik madaniyatni shakllantirish muammolari va ta'lim tizimidagi ahamiyati muhokama qilinadi. Maqolada ekologik ong insonning atrof-muhit bilan uyg'un munosabatlarini aks ettiruvchi ijtimoiy ong shakli sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: ekologik ong, ekologik madaniyat, ekologik ta'lim, ijtimoiy ong, tabiat va inson, ekologik mas'uliyat, ekologik arxeotip.

Аннотация. В данной статье анализируется понятие экологического сознания и актуальность его формирования в обществе, особенно среди учащихся начальных классов. Автор освещает место экологического сознания среди форм общественного сознания и его роль в формировании мировоззрения человека. Также обсуждается влияние древней культуры и философских взглядов на развитие экологического сознания, проблемы формирования экологической культуры и ее значение в системе образования. В статье экологическое сознание трактуется как форма общественного сознания, отражающая гармоничные отношения человека с окружающей средой.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологическая культура, экологическое образование, общественное сознание, природа и человек, экологическая ответственность, экологический архетип.

The article examines the concept of ecological consciousness in modern culture. The author draws attention to the fact that the term "ecology" has the widest range of applications. But even before scientific understanding of this term in the traditional culture, there were principles of the man's ecological relation to the nature. Meanwhile, there is a need for the definition of ecological consciousness which plays an important role in the process of formation of the man's ecological culture.

Keywords: man, ecology, consciousness, culture.

Kirish. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ekologik ong tushunchasi insonning tabiat bilan umumiyligini anglash va o'z harakatlarini uning maromlariga moslashtira olish qobiliyati sifatida ta'riflanadi. Tushunchaning maqomi masalasi ochiq qolmoqda. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, ekologik ong ijtimoiy ongning axloqiy ong, maishiy ong, siyosiy ong kabi shakllari bilan bir qatorda mustaqil shaklidir. Bunga qarama-qarshi fikr mavjud bo'lib, unga ko'ra ekologik ong ijtimoiy ongning barcha sohalariga uzviy ravishda kiritilgan va uni dunyoni bilishning alohida usuli sifatida ajratmaslik kerak: "Ekologik ong ongning o'ziga xos alohida shakli sifatida namoyon bo'lmaydi, balki ongning barcha asosiy shakllarining muqarrar jihati bo'lib xizmat qiladi, ularga singib, birlashib ketadi va shu bilan nafaqat individual va ijtimoiy ongning, balki jamiyat ongining turli xil shakllarining, odamlarning butun ma'naviy hayotining integratori vazifasini bajaradi" [1, 46-bet].

Tahlil va natijalar. Bizning fikrimizcha, ijtimoiy hayotning zamonaviy tendensiyalari birinchi nuqtai nazar foydasiga guvohlik beradi. Ekologik ong ijtimoiy ongning mustaqil shakli bo'lib, u inson dunyoqarashini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi, deb taxmin qilamiz. Ushbu tezisni tarixiy retrospektivada ko'rib chiqamiz.

Tabiatni o'rganishga qiziqish antik davr falsafasidayoq paydo bo'lgan. Natural faylasuflar inson fenomenini o'z davrining ilmiy tasavvurlariga asoslanib tushuntirishga intilganlar. Butun tabiat ularga tirik, jonli va hatto aqlli bo'lib ko'rinardi. Bu mifologik g'oyaga ko'plab olimlar o'tgan asrdayoq qaytishgan: koevolyutsiya, biosfera, noosfera tushunchalari paydo bo'lgan. Jamiyatning ma'naviy hayotida sodir bo'lgan voqealar uning tabiatga bo'lgan munosabatiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Ma'lum bo'ldiki, antik davrda insonni mikrokosmos sifatida tasavvur qilish chiroyli metafora emas, balki haqiqiy holatni aks ettiradi. Ellinizm davrida inson hayotining asosi sifatida qaralgan axloq falsafaning asosiy predmetiga aylanadi. Stoiklar, skeptiklar va epikurchilar inson ham amal qilishi kerak bo'lgan borliqning universal qonunini izladilar. Bu o'rinda xitoylik donishmand Lao Szining Dao haqidagi ta'limoti bilan qiyoslash juda o'rinni bo'ladi. Ko'rinib turibdiki, Sharq ham, G'arb ham o'zlarining asosiy ma'naviy niyatlarida bir xil yo'ldan borganlar. Qadimgi dunyo falsafasida bilimning deyarli barcha zamonaviy sohalari elementlari mavjud. Ammo o'sha davr bilimining prinsipial farqi uning totalligi va sakralligidir. O'tmishdagi donishmandlar bilimga faqat ozchilik tanishishi mumkin bo'lgan buyuk sir sifatida qaraganlar. Bilishning haqiqiy yo'li, ehtimol, o'tmishdagi bilimlarni to'g'ri talqin qilish zarurligidadir.

Insonning tabiatga munosabatining an'anaviy shakllari faqat antik davrda yoki Xitoydagina namoyon bo'lmaydi. Bunday xulq-atvor namunalari ko'p asrlar davomida Sibirda ham saqlanib qolgan. Masalan, oltoyliklarning tabiatga bo'lgan munosabati har doim alohida insonning ham, butun xalqning ham taqdiri bog'liq bo'lgan qandaydir muqaddas narsaga murojaat qilishni nazarda tutgan. Tadqiqotchilarning yozishicha, "oltoyliklar olov yoqish uchun o'rmonda daraxt kesishni gunoh deb bilishgan - bu maqsadda qurg'oqchilikni afzal ko'rishgan. Ovchilar oziq-ovqat yoki yasoq to'lash uchun zarur bo'lganidan ortiqcha ov qilmaganlar. Farovonligi butunlay tabiatga bog'liq bo'lgan jamiyat uni asrab-avaylashga doimo e'tibor bilan qaraydi. Lekin ekologik madaniyat faqat tabiatdan oqilona foydalanishdangina iborat emas. Bu shuningdek, jamiyatning o'ziga xosligini kuchli his qilishidir" [2, 67-bet].

Bunday misollar faqat fanlarni emas, balki jonajon tabiat qo'ynida yashash san'atini ham o'rganish kerak, degan fikrga olib keladi. Vaholanki, boylik orttirish g'oyasi insonni tabiiy-tabiiy landshaftni yo'q qilishga undaydi. Masalan, yurtimizdagi ko'plab qo'riqxonalar, alohida muhofaza qilinuvchi hududlarda daraxtlarni noqonuniy kesish ekologik jinoyatlarning asosiy turi bo'lib, odatda mahalliy aholi tomonidan sodir etiladi. Vaziyat o'rmonchilarning yetishmasligi, ish haqining pastligi, ijtimoiy va huquqiy himoyalanganlik, o'rmon xo'jaligi xodimlarining texnik ta'minotining zaifligi tufayli yanada og'irlashmoqda. Xuddi shu sabablar ba'zi hollarda mansabdor shaxslarning o'z vakolatlarini suiiste'mol qilishiga olib keladi. Bunday holatlar sodir bo'layotgan voqealarning sabablarini izlashga, aybdor shaxslarni aniqlashga undaydi. Biroq, bizning fikrimizcha, bu vaziyatda, shubhasiz, eng muhim bo'lgan yuridik tarkibiy qismdan tashqari sof falsafiy muammo ham mavjud. Inson xulq-atvori uning ongi, ya'ni ekologik ongining rivojlanish darajasi bilan belgilanadi, deb ta'kidlaymiz. Fikrimizcha, odamlar moddiy ehtiyojdan tashqari, o'z dunyoqarashlarining o'ziga xos xususiyatlari tufayli ekologik jinoyatlar sodir etadilar. Ular atrof-muhitni, shu jumladan, tabiiy landshaftni o'zgartirish uchun ma'naviy huquqqa ega ekanliklariga ishonadilar. Inson tirik organizmlarning eng mukammal turi sifatida butun biosferadan ustun turadi. Bunday dunyoqarash mo'ljallari bolalikning ilk davridanoq qo'yiladi, butun ta'lim va tarbiya tizimi insonni qolgan butun dunyodan ustun qo'yishni ta'kidlaydi. Bizningcha, inson xudbinligi pragmatik va pozitivistik mafkuraning hosilasidir.

Uzoq vaqt davomida darvinizm va vulgar materializm ta'siri ostida odamning kelib chiqishi tabiat evolyutsiyasining tasodifiy va qo'shimcha natijasi sifatida qarab kelindi. Tasodifan ongning paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin emas, bunday hodisaning ehtimoli, ba'zi olimlarning fikriga ko'ra, maymun cheksiz vaqt davomida bosma mashinkaning klavishlarini tartibsiz ravishda taqillatib, natijada Gomerning "Iliada"sini chop etgani bilan bir xil.

Bunga qarama-qarshi fikrni F.Shelling bildirgan bo'lib, u o'z naturalistik falsafasida insonni tabiatning ongli niyati sifatida tushungan. Bunday nuqtai nazarni "tabiat idealizmi" deb atash qabul qilingan, ammo bu gipoteza keng tarqalmagan. Biroq ilmiy bilim taraqqiyotining butun mantiqi

shuni isbotlaydiki, tabiatda hamma narsa muayyan maqsadga ega, u o'z kuchlarini oqilona taqsimlaydi. Tabiatning aqliy qudrati aql egasi bo'lgan inson orqali namoyon bo'ladi. Ong - bu nafaqat insonning atributi, balki uning hayotga maqsadga muvofiq tus berish imkonini beruvchi mavjudlik usuli hamdir. Tabiat insonga shunchaki yashash emas, balki ongli yashash qobiliyatini ato etgan, bu esa mutlaqo boshqa, yanada yuksak darajadagi mas'uliyatdir. Aynan inson ongi tabiiy dunyoning barcha tarqoq xilma-xilligini bir butun qilib bog'laydi. Har qanday, hatto eng fojiali vaziyatlarda ham ong ba'zi hodisalarni tafakkurimiz mavzusi, tashvishimiz mavzusiga aylantirishga imkon beradi.

Muhokama. Ekologik ong tushunchasining ta'rifi sifatida quyidagi ta'rifni taklif etamiz. *Ekologik ong* - bu inson va tabiat o'rtasidagi uyg'un munosabat usullarini aks ettiruvchi g'oyalar va nazariyalar majmuidan iborat ijtimoiy ong shaklidir.

Ekologik ong tushunchasining ushbu ta'rifi universallik va umumiylikka da'vo qilmaydi, balki ekologik ong mavzusini tadqiq etishda ko'rsatma bo'lib xizmat qiladigan ishchi ta'rifdir. Ekologik ongning asosiy elementi sifatida inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarning butun majmuini aks ettiruvchi ekologik bilimlarni ajratib ko'rsatish lozim. Bu bilim tarmog'i ming yillar davomida ijtimoiy ongning barcha shakllarida - mifologiya, din, falsafa, san'at va fanda shakllangan. Ekologik ongni shakllantirish g'oyasi inson ma'naviy tajribasining barcha sohalarida ekologiya haqidagi tarqoq bilimlarni bosqichma-bosqich to'plash va tahlil qilishdan iborat. Klassiklar ta'kidlaganidek, tragediyalar muqaddas suv bilan emas, balki faqat ko'z yoshlari va qon bilan yoziladi. Ekologik bilimlar bilan ham shunga o'xshash narsa sodir bo'lgan, ular inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning juda murakkab tajribasi natijasidir.

Falsafa o'zining boy bilish xazinasidan foydalanib, inson ekologik madaniyati shakllanishining turli bosqichlarini o'rganadi. Bunday bilimlardan atrof-muhitga g'amxo'rlik ko'rsatishga qodir bo'lgan yangi avlodlarni tarbiyalash maqsadida foydalanish kerak. Tabiatga yangicha munosabatning boshlanishi, bizningcha, mavjud ekologik vaziyatni halokat sabablarini aniqlash maqsadida tanqidiy tahlil qilishdan iborat bo'lmog'i lozim. Shubha inson faoliyatiga nisbatan agnostitsizm yoki nigilizmni keltirib chiqarmasligi kerak. Bu faqat eng qiyin vaziyatlarda ham sog'lom fikr yuritishga imkon beradigan samarali vositadir. Hozirgi dunyoda tafakkurning tanqidiyligi deyarli yo'qoldi, uning o'rniga begona ideallarga cheksiz ishonch paydo bo'ldi. Fikrimizcha, ekologik ma'rifat borasida ham odamlar ongida shunga o'xshash to'ntarish bo'lishi talab etiladi. Milliy o'zlikni anglash millatning o'zini o'zi identifikatsiya qilishining muayyan tartibini talab qilganidek, ekologik ong ham insonni boshqa barcha dunyo bilan genetik jihatdan bog'liq bo'lgan tabiiy mavjudot sifatida identifikatsiya qilishni nazarda tutadi.

Ekologik o'z-o'zini anglashning paydo bo'lish jarayonini ham tahlil qilish mumkin. Hozircha birinchi qism - insonning o'z iste'dodiga mahliyo bo'lishi ustunlik qilmoqda. Ikkinchi bosqich - o'z ahvolini tanqidiy tahlil qilish, aftidan, hali boshlanmagan. Mamlakatimizda ekologik ta'lim tizimi mavjud emas, deb ta'kidlab bo'lmaydi. U qadim asrlardan boshlangan, XX asrning 60-yillarida rasman tashkil etilishni boshlagan, shu asrning 90-yillarida esa yurtimizda atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha bir qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilingan bo'lib, ularda aholining ekologik ta'limi va ma'rifati ustuvor yo'nalishlar sifatida belgilandi. Bilim har qanday sivilizatsiyaning zaruriy elementidir va agar u yo'qolsa, insoniyatning o'zi ham yo'qoladi. Atrof-muhit haqidagi bilimlar ta'lim tizimining barcha bosqichlarida - boshlang'ichdan oliy ta'limgacha o'rganilishi kerakligi ayon bo'ldi. Ular insonning atrof-muhitga ta'siri oqibatlarini tushunishga imkon beradi. Ekologik ta'lim jamiyatda ekologik madaniyatning shakllanishini va insonning tabiatga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishini ta'minlashi kerak. Ijtimoiy ongning tabiatga munosabatidagi bunday o'zgarishlar tabiiy resurslardan eng oqilona foydalanish maqsadida xo'jalik-iqtisodiy qarorlar qabul qilishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Inson ongida mavjud bo'lgan yo'nalishlar ko'p jihatdan uning xulq-atvorini belgilaydi, uning qadriyatlar tizimi esa mamlakatimizda yuzaga kelgan umumiy ma'naviy vaziyatni aks ettiradi. Bugun yoshlar ongiga G'arbning egoistik intilishlarini singdirishning oqibatlari yaqqol namoyon bo'ldi. Qadriyatlar individning birlamchi ijtimoiylashuvi deb ataladigan davrda shakllanadi va butun bir avlod iste'molchilik individualizmi sharoitida voyaga yetadi. Insonning

infantil ongi shuni anglatadiki, inson o'zini o'smirlik yoshi standartlari bo'yicha tutadi. U ekologik jinoyatlar uchun javobgarlik haqida o'ylamaydi, chunki "hamma shunday qiladi va demak, menga mumkin" deb hisoblaydi. Ma'lumki, olomon odamni mas'uliyatdan ozod qiladi, u odamning eng tuban instinktlarini ham qo'zg'atadi. "Ahmoqlik, - deb yozadi M. K. Mamardashvili, - miyamizda mexanik tarzda, o'z-o'zidan o'ylanadigan narsadir. Va aksincha, aql - bu o'zimiz o'ylaydigan narsa. Biz - to'planganlar - o'ylab ko'ramiz, yig'ilamiz va agar omadimiz kelsa, astoydil harakat qilsak, bu oqilona ish bo'ladi. Omma orasida o'z-o'zidan oqim ishtirokchisining miyasida aylanadigan narsani xalq tilida ahmoqlik deb atashadi" [4, 211-bet].

Ekologik ong - bu insonning mustaqil tanlovi bo'lib, unda uning atrof-muhit uchun mas'uliyati darajasi aks etadi. Bu nafaqat dunyoga munosabatning ilmiy usuli, balki umuman insonning aqlli mavjudot sifatidagi xususiyatidir. Bu vazifani hal etish uchun insonning umumiy ekologik madaniyatini shakllantirish talab etiladi. Agar ong ekologik madaniyatning asosi bo'lsa, uni shakllantirish muammolari ustida falsafiy refleksiya ehtiyoj mavjud. Inson ongini tadqiq qilish natijalari, ya'ni bizning aqlimiz, tafakkurimiz, sub'yektivligimiz haqidagi bilimlar hozirgi zamon fanida muhim o'rin tutadi. Dunyoqarash darajasiga chiqish ilmiy va falsafiy bilimlarni, birinchi navbatda, ta'lim tizimi orqali yetkazish uchun ma'lum darajada moslashtirishni taqozo etadi. Bizning fikrimizcha, inson ongida tabiat va insonning prinsipial birligi, ularning o'zaro bog'liqligi va insonning ekologik vaziyat uchun ulkan mas'uliyati haqidagi tasavvurni shakllantirish muhim vazifadir. Ma'lumki, insonga qanchalik ko'p iste'dod berilgan bo'lsa, unga jamiyat tomonidan talab shunchalik yuqori bo'ladi. O'ylashimizcha, evolyutsion zinapoyadagi inson bilan ham xuddi shunday: unga bilish faoliyati bilan bog'liq eng go'zal qobiliyatlar berilgan. Yer yuzidagi boshqa hech bir tur bunday iste'dodga ega emas. Bu shuni anglatadiki, sayyoramiz uchun, uning xavfsizligi va gullab-yashnashi uchun butun mas'uliyatni faqat inson o'z zimmasiga oladi.

Bu mavzudagi tadqiqotlarda asosiy kategoriya ekologik ong tushunchasi bo'lib, u hozircha yagona ta'rifga ega emas.

Ilmiy doiralarda qabul qilinganidek, bu tushunchani nazariy jihatdan anglash, uning asosiy mazmunini aniqlashtirish munozarali xususiyatga ega bo'ladi, bu esa turli fanlar vakillari o'rtasida konstruktiv muloqotga umid uyg'otadi.

Xulosa. Biz maqolamizda ekologik ong tushunchasini chuqur tahlil qilar ekanmiz, uning jamiyatdagi o'рни va ayniqsa boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida shakllantirish zarurati ta'kidlaymiz. Ekologik ong ijtimoiy ongning alohida shakli sifatida insonning tabiat bilan uyg'un yashashini, atrof-muhitga mas'uliyatli munosabatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Ekologik ong—bu insonning tabiat bilan bo'lgan o'zaro bog'liqligini anglash, uning hayotdagi o'rnini to'g'ri tushunish va resurslardan oqilona foydalanish qobiliyatini aks ettiruvchi ijtimoiy ong shaklidir. Maqola ekologik ongni mustaqil shakl sifatida qabul qilish, uni tarbiyalash va keng jamoatchilikka yetkazish orqali insoniyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qilish lozimligini ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. 1.Abdurahmanov, A. (2015). Ekologik ongni shakllantirishning pedagogik asoslari. Toshkent: O'qituvchi.
2. 2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabrdagi "Ekologik ta'lim va tarbiyani rivojlantirish to'g'risida"gi qarori.
3. Gimazetdinova A. X., Soloduxo N. M. Ekologik ong va ekologik arxeotip. Qozon: KGTU nashriyoti, 2008. 140 bet.
4. Sagalaev A. M. Mif ko'zgusida Oltoy. Novosibirsk: Nauka, 1992. 176 bet.
5. Kenispaev J. K. Zamonaviy inson ongi // Madaniyat va ta'limda ong rivojlanish muammolari. Barnaul: AltGPA nashriyoti, 2014. 10–15-betlar.
6. Mamardashvili M. K. Karteziyan mulohazalar. Moskva: Progress, 1999. 352 bet.

7. Bannan-Uotts, M. E. (2009). Ruhiiy ekologik ong va ekologik o'zgarish: O'quvchilarning tajribaviy hikoyalari va tadqiqotchi avtobiografiyasi. Doktorlik dissertatsiyasi.
8. Budiharto, R. A. (2016). Adabiyot orqali yashil tafakkurni rivojlantirish: Atrof-muhitga oid ongli bolalarni yashil avlod sifatida tarbiyalash. Wiyatmi, Liliani va Budiyanto (tahririda), 351–358-betlar.
9. Chang, L. (2002). Ekologik inqiroz va ekologik ong: Antropotsentrizmdan ekotsentrizmga. Nanya jurnali, 89–99-betlar.
10. Goltfelti, C. (1996). Kirish: Atrof-muhit inqirozi davrida adabiy tadqiqotlar. Ekokrititsizm o'quv qo'llanmasi: Ekologik adabiyot bo'yicha asosiy tadqiqotlar. Goltfelti va Fromm (tahririda), xv-xxxvii-betlar.
11. Karson, R. (1962). Jim bahor. Xoughton Mifflin nashriyoti.
12. Orr, D. W. (2004). Ongimizdagi Yer: Ta'lim, atrof-muhit va inson istiqboli haqida. Island Press.
13. G'afurova, D. (2021). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ongni shakllantirishning psixologik asoslari. Toshkent: TDPU nashriyoti.

Вафаева Дилафруза Артиковна,
Преподаватель Бухарского государственного педагогического института

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ИГРОВОЙ ЗАВИСИМОСТИ КАК ФОРМЫ КУЛЬТУРНОЙ ДЕВИАЦИИ

Аннотация. В условиях цифровизации и трансформации культурных норм игровая зависимость приобретает характер социально значимого явления, выходящего за рамки сугубо медицинской или психологической проблематики. В статье рассматривается игровая зависимость как форма культурной девиации, отражающая глубокие изменения в системе ценностей, структуре социальной идентичности и механизмах взаимодействия человека с реальностью. С позиции социальной философии анализируются причины возникновения зависимости, её проявления и последствия для личности и общества. Делается акцент на том, что игровая зависимость представляет собой симптом кризиса культуры и социальной адаптации в эпоху постмодерна.

Ключевые слова: Игровая зависимость, культурная девиация, социальная философия, цифровая культура, идентичность, девиантное поведение, постмодерн, виртуальная реальность, эскапизм

Abstract. In the context of digital transformation and shifting cultural norms, gaming addiction has emerged as a socially significant phenomenon that transcends purely medical or psychological interpretation. This article examines gaming addiction as a form of cultural deviation, reflecting deep changes in the system of values, social identity, and mechanisms of human interaction with reality. From a social and philosophical perspective, the study analyzes the causes, manifestations, and consequences of gaming addiction, emphasizing that it serves as a symptom of a broader cultural and existential crisis in the postmodern era. The work highlights the need for an interdisciplinary approach to understand the interplay between individual behavior and societal transformation in the digital age.

Keywords: Gaming addiction, cultural deviation, social philosophy, digital culture, identity, deviant behavior, postmodernism, virtual reality, escapism.

Введение. Современное общество находится в состоянии постоянной цифровой трансформации, в которой новые технологии и формы виртуального взаимодействия всё глубже проникают в повседневную жизнь. Одним из наиболее ярких и противоречивых проявлений этого процесса становится феномен игровой зависимости. Распространение компьютерных и видеоигр, а также формирование целых цифровых миров, в которых возможно проживание альтернативных сценариев бытия, создали новую социальную реальность, способную как обогащать личный опыт, так и способствовать его искажению.

Игровая зависимость, выходя за рамки психологического расстройства, приобретает черты культурной девиации - устойчивого отклонения от принятых норм, вызванного не только индивидуальными, но и системными культурными и социальными факторами. Это явление требует анализа не только с точки зрения медицины и психологии, но и через призму социальной философии, поскольку отражает глубокие изменения в структуре современного общества, ценностных ориентирах личности, механизмах социализации и культурной идентичности.

Актуальность темы обусловлена тем, что игровая зависимость охватывает всё более широкие возрастные и социальные группы, влияя на качество человеческих взаимоотношений, восприятие реальности и способность к социальной адаптации. Исследование данной проблемы в социально-философском контексте позволяет выявить её скрытые механизмы, рассмотреть взаимосвязь между культурными трансформациями и девиантными формами поведения, а также наметить пути социокультурной реабилитации и преодоления кризисов идентичности.

Обзор литературы. Исследование феномена игровой зависимости в научной литературе носит междисциплинарный характер и охватывает широкий спектр подходов - от клинических до культурологических и философских. Наиболее активно данная проблема изучается в рамках психологии и медицины, однако в последние десятилетия она всё чаще становится предметом философского осмысления как симптом более широких социокультурных изменений.

В психологических и психиатрических исследованиях (К. Янг, М. Гриффитс, Н. Карнаги) игровая зависимость рассматривается как форма поведенческой аддикции, сходной с химическими зависимостями. Основное внимание уделяется диагностике, критериям зависимости, а также методам терапии. Однако данные подходы зачастую игнорируют социокультурный контекст, в котором развивается и закрепляется зависимость.

С точки зрения социологии, особенно в работах представителей символического интеракционизма (Г. Мид, Г. Блумер), игровая зависимость может рассматриваться как форма девиантного поведения, возникающая в результате нарушений процессов социализации. Такие исследователи, как Э. Гоффман, подчёркивают роль виртуальной идентичности и масок, которые индивид «надевает» в онлайн-пространстве [1-3].

Философско-культурологический подход к анализу игровой зависимости основывается на концепциях Ж. Бодрийяра, М. Маклюэна, У. Эко и других мыслителей постмодерна. В частности, Ж. Бодрийяр в своих трудах о симулякре и симуляции отмечал размывание границ между реальным и виртуальным, что непосредственно соотносится с природой игровой зависимости как уходом от «настоящей» реальности в мир, управляемый знаками и моделями. М. Маклюэн, говоря о медиа как «продлении человека», также предвосхищал проблему зависимости от цифровых сред, включая игровые.

В российской научной традиции игровые практики и девиантное поведение рассматриваются в работах таких исследователей, как А.А. Брудный, В.Л. Иноземцев, Н.А. Хренов, которые акцентируют внимание на культурных аспектах массовых форм потребления, трансформации досуга и изменении роли культуры в постиндустриальном обществе [4].

Таким образом, современное состояние научной литературы показывает фрагментарность подходов к пониманию игровой зависимости. Отсутствие единого философского фреймворка затрудняет комплексное осмысление этого феномена. Настоящая работа стремится восполнить данный пробел, интегрируя социально-философский анализ в исследование игровой зависимости как формы культурной девиации.

Метод и методология исследования. Методологической основой исследования является комплексный социально-философский подход, позволяющий рассмотреть игровую зависимость не только как индивидуальную психологическую проблему, но и как культурно обусловленное явление, отражающее трансформации социальной реальности и ценностных ориентиров личности в условиях цифровизации.

В качестве ведущего метода использован герменевтический анализ, направленный на интерпретацию смыслов, скрытых в феномене игровой зависимости, а также выявление символических и культурных кодов, определяющих поведение индивида в виртуальной среде. Данный подход позволяет раскрыть внутренние мотивации, ценностные установки и формы самоидентификации субъектов, погружённых в игровую реальность.

Также применяются элементы феноменологического метода, направленного на описание субъективного опыта взаимодействия с цифровыми игровыми мирами, что позволяет рассмотреть зависимость с позиции внутренней логики переживаний личности, потерявшей связь с социальной реальностью.

В рамках анализа девиантных форм поведения используется структурно-функциональный подход, позволяющий осмыслить игровую зависимость как отклонение

от социальной нормы, возникающее в результате нарушения механизмов социализации, а также как способ адаптации к изменившейся культурной среде [5-6].

В качестве вспомогательных методов применяются:

- Критико-аналитический метод - для осмысления и сопоставления различных научных концепций и подходов;
- Историко-философский метод - для прослеживания эволюции отношения к игре, досугу и девиации в культуре;
- Сравнительно-сопоставительный метод - для анализа различных форм зависимости и девиации в контексте современной культуры.

Таким образом, методология исследования строится на синтезе философских, социологических и культурологических подходов, что обеспечивает глубину анализа и позволяет рассматривать игровую зависимость как многоуровневое социокультурное явление.

Результаты исследования. Проведённый социально-философский анализ игровой зависимости как формы культурной девиации позволил выявить следующие ключевые положения:

1. Игровая зависимость представляет собой форму культурной девиации, которая возникает в результате деструкции традиционных ценностных оснований, эрозии социальных ролей и утраты устойчивых форм идентичности в условиях цифровой культуры. Зависимость от игр выступает не столько как психопатология, сколько как симптом социокультурного кризиса.

2. Виртуальная игровая среда становится пространством альтернативной социализации, в которой индивид получает возможность конструировать и переживать новые формы идентичности, основанные на игровых достижениях, цифровом статусе и символическом признании. Это способствует формированию новой субкультуры, слабо интегрированной в нормативное социальное поле.

3. Игровая зависимость выступает как компенсаторный механизм в ответ на фрустрацию, социальную изоляцию, тревожность и отсутствие смысла в реальной жизни. Цифровые игры становятся формой эскапизма, позволяющей временно уйти от проблем, но не решающей их.

4. Социальное восприятие игровой зависимости носит амбивалентный характер: с одной стороны, она стигматизируется как форма отклонения, с другой - становится частью массовой культуры и даже профессиональной деятельности (например, киберспорт), что размывает границы между нормой и девиацией.

5. Формирование игровой зависимости тесно связано с процессами медиации культуры, в рамках которых новые цифровые технологии оказывают влияние на структуру восприятия, повседневную практику и способы взаимодействия индивида с миром. Игры становятся не просто развлечением, а способом существования в условиях постмодерна.

6. Игровая зависимость влияет на социальную динамику, трансформируя представления о труде, досуге, успехе, времени и пространстве. Это создает предпосылки для переосмысления понятий нормы и патологии в современном обществе.

Таким образом, игровая зависимость может быть интерпретирована как сложное многомерное явление, находящееся на пересечении индивидуальной психологии, социальной трансформации и культурной мутации. Её изучение требует философской рефлексии и комплексного подхода, учитывающего как личностные, так и общественные измерения.

Обсуждение. Современное общество переживает интенсивные культурные и технологические трансформации, в результате которых изменяется не только образ жизни, но и структура повседневных практик. Одной из таких новых практик стала массовая увлеченность компьютерными и видеоиграми, которая в ряде случаев перерастает в зависимость. Игровая зависимость - это не просто медицинская или психологическая проблема, но и социально-философское явление, отражающее глубинные изменения в

культуре и социальной структуре [7-8]. Она может рассматриваться как форма культурной девиации - отклонения от господствующих норм, вызванного изменением смысла и направленности культурной деятельности.

Для анализа игровой зависимости в социально-философском ключе следует опереться на понятия девиации, культуры, социальной нормы и идентичности. Социологическая школа Э. Дюркгейма, концепции символического интеракционизма и теория потребления Ж. Бодрийяра создают теоретический базис для осмысления феномена.

Игровая зависимость выходит за рамки чисто клинического диагноза: она вписывается в контекст культурных практик и может рассматриваться как новая форма виртуального эскапизма, противопоставленного традиционным видам социальной активности.

С культурологической точки зрения, девиация - это не только нарушение, но и альтернатива: иной способ существования в обществе. Игровая зависимость становится реакцией на кризис идентичности, утрату устойчивых социальных ролей и смыслов. Игровая среда предлагает структурированную, яркую и контролируемую реальность, в которой индивид получает вознаграждение, статус и контроль - то, что часто утрачено в реальной жизни [9-10].

Формы проявления девиации включают:

- Изоляцию от социума и уход в виртуальные миры;
- Замещение реальной коммуникации онлайн-взаимодействием;
- Снижение уровня социальной ответственности и вовлечённости;
- Изменение ценностной системы и приоритетов.

Игровая зависимость, распространяясь в молодёжной среде, формирует особую субкультуру с собственными нормами, языком и символами. Это влияет на процессы социализации, трансформации идентичности и механизмы воспроизводства культуры. При этом формируется новая реальность, где граница между нормой и девиацией становится всё менее различимой [11].

Культурная девиация в виде зависимости от игр приводит к:

- Фрагментации социальной ткани;
- Росту цифровой анонимности и деперсонализации общения;
- Инфляции понятий труда, досуга и успеха;
- Становлению новых форм виртуального насилия и этических вызовов.

Игровая зависимость - это не только вызов медицине или психологии, но и философская проблема, отражающая трансформации культуры и общества [12]. Она выступает как симптом более глубокой девиации - смещения акцентов с коллективного бытия к индивидуальному виртуальному опыту, в котором нормы реальности подменяются правилами игры. В условиях постмодерна и цифровой эпохи игровая зависимость требует осмысления не только как патология, но как зеркало современного социума и его внутренних противоречий.

Выводы:

1. Игровая зависимость в условиях цифровизации общества выходит за рамки индивидуальной психической проблемы и приобретает черты социально и культурно обусловленного девиантного поведения, связанного с изменением норм, ценностей и форм идентичности.

2. С точки зрения социальной философии, игровая зависимость представляет собой реакцию на кризис современного общества, включающий в себя дефицит смыслов, фрагментацию социальных связей, снижение уровня рефлексии и вовлечённости в реальные практики.

3. Виртуальная игровая реальность становится неотъемлемой частью повседневности, формируя альтернативные миры, в которых личность получает символическое признание и чувство контроля, недоступные ей в реальности. Это усиливает тенденции к эскапизму и социальной дезадаптации.

4. Игровая зависимость как форма культурной девиации размывает традиционные границы между нормой и отклонением, поскольку геймерская активность может одновременно восприниматься как норма (например, в киберспорте) и как патологическое поведение (в случае зависимости).

5. Для адекватного понимания и реагирования на феномен игровой зависимости необходим междисциплинарный подход, сочетающий философское осмысление, культурологический контекст и социально-психологический анализ.

Рекомендации:

1. Развивать социально-философские исследования цифровой культуры, в том числе форм игровой активности, с целью глубокого осмысления трансформаций человеческой субъективности и общественных норм.

2. Внедрять просветительские и образовательные программы, направленные на формирование критического отношения к цифровой реальности, развитие медиаграмотности и цифровой рефлексии у молодёжи.

3. Укреплять междисциплинарное сотрудничество между философами, социологами, психологами, педагогами и IT-специалистами для комплексного подхода к проблеме игровой зависимости.

4. Создавать альтернативные формы досуга и самоактуализации, способные конкурировать с виртуальной реальностью и обеспечивать чувство смысла, принадлежности и социальной значимости.

5. Разрабатывать и поддерживать социокультурные практики, способствующие укреплению идентичности, развитию эмпатии, рефлексии и способности к реальному взаимодействию в обществе.

Список использованной литературы:

1. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. - М.: Постум, 2000. - 224 с.
2. Маклюэн М. Понимание медиа: Внешние расширения человека. - М.: Канон+РООИ «Реабилитация», 2003. - 384 с.
3. Гоффман Э. Представление себя другим в повседневной жизни. - М.: Канон-Пресс, 2000. - 320 с.
4. Янг К. Интернет-зависимость: Синдром, причины и последствия // *Innovations in Clinical Practice*. - 1998. - Vol. 17. - P. 19–31.
5. Гриффитс М. Игровая зависимость: Мифы и реалии // *Journal of Psychology*. - 2008. - №4. - С. 17–26.
6. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: Природа, противоречия, перспективы. - М.: Логос, 2000. - 432 с.
7. Хренов Н.А. Культура в эпоху информационной цивилизации. - М.: URSS, 2010. - 319 с.
8. Брудный А.А. Психология деятельности и личности. - М.: ИТД, 1998. - 256 с.
9. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. - М.: Прогресс-Традиция, 2000. - 384 с.
10. Туркль Ш. Жизнь на экране: Идентичность в эпоху Интернета. - М.: Логос, 2001. - 367 с.
11. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. - М.: Республика, 1995. - 380 с.
12. Постман Н. Развлекая себя до смерти: Общественный дискурс в эпоху шоу-бизнеса. - М.: Языки славянской культуры, 2004. - 256 с.

Maxmudova Dilarom Axmadovna,
Nizamiy nomidagi TDPU Psixologiya kafedrası v.b. professor
ladyorom@mail.ru

**O'SPIRIN YOSHIDAGI ODAM SAVDOSI QURBONI BO'LGAN YIGIT VA
QIZLARDA O'Z-O'ZINI ANGLASH VA O'Z-O'ZIGA MUNOSABAT
MUAMMOSINING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI**

Annotatsiya. Ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik sharoitida migratsiyaning kuchayishi ham kuzatilmoqda, bu esa odam savdosi qurbonlari ongining muhim elementi bo'lgan beqaror emotsional holatlarni kuchaytiradi. Tanqidiy vaziyatlarda odamda bezovtalik va o'zini o'zi boshqarishning buzilishi bilan ifodalangan o'zgargan hissiy holatida bo'lgan odamlarda psix-emotsional xavfsizligiga ehtiyoj paydo bo'ladi. Maqolada odam savdosi qurboniga aylangan yigit-qizlarning o'z-o'zini anglashi va o'ziga nisbatan munosabati xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: jabrlanuvchi, shaxs, xavotirlik, odam savdosi, o'z-o'zini anglash, hissiyot, stress, qo'zg'aluvchanlik, o'z-o'zini nazorat qilish, muvofiqlik.

Аннотация. В условиях социально-экономической стабильности прослеживается так же увеличение миграции которая повышает неустойчивых эмоциональных состояний, что является существенным элементом сознания у жертв торговли людьми. У личности в критических ситуациях возникает потребности в психоэмоциональной безопасности людей с нарушением эмоционального состояния, которая выражается в тревожности, нарушения самоконтроля. Поэтому у жертв торговли людьми часто мысли и чувства искажены и не отражают действительного положения вещей, человек испытывает тревогу, находится во власти страхов, страдают заниженной самооценкой, страдают от чувства собственной никчемности и вины. В статье анализируется особенности самосознания и отношения к самому себе у юношей и девушек которые стали жертвами торговли людьми.

Ключевые слова: жертва, личность, тревожность, торговля людьми, самосознание, эмоция, стресс, возбудимость, самоконтроль, конгруэнтность.

Abstract. In conditions of socio-economic stability, there is also an increase in migration, which increases unstable emotional states, which is an essential element of consciousness in victims of human trafficking. In critical situations, a person develops a need for psycho-emotional safety of people with a disordered emotional state, which is expressed in anxiety and impaired self-control. Therefore, victims of human trafficking often have distorted thoughts and feelings that do not reflect the actual state of affairs; a person experiences anxiety, is in the grip of fears, suffers from low self-esteem, suffers from a sense of worthlessness and guilt. The article analyzes the features of self-awareness and self-relationship among young men and women who have become victims of human trafficking.

Key words: victim, personality, anxiety, human trafficking, self-awareness, emotion, stress, excitability, self-control, congruence.

Kirish. Shaxsda o'z-o'zini anglash muammosi psixologiyadagi asosiy masalalardan sanaladi. Aynan shaxsda o'z - o'zini anglashni tarkib topishi masalasiga doir ilmiy nazariy bilimlar xorij psixologlari tomonidan atroflicha tahlil qilib kelinmoqda.

Ahloqiy o'z-o'zini anglash "o'z- o'zini anglash" ning xususiy ko'inishi jabhasi bo'lganligi tufayli, uning ruhiy tuzilishi, tabiati, o'ziga xosligi, tarkib topishi, rivojlanishi va takomillashuvi, ob'yektiv, sub'yektiv, ichki hamda tashqi shart-sharoitlari, eng avvalo o'z-o'zini anglash jarayonning ichki xususiyatlariga ko'p jihatdan bog'liq. Psixologiya fanida uning nazariy, amaliy va tadbiiy tomonlari muayyan darajada o'rganilgan va bu boradagi izlanishlar hozirgi kunda ham davom ettirilmoqda. Jumladan L .S. Vigotskiy, S .L. Rubinshteyn, V. S. Merlin, A. N. Leontev, L .I. Bojovich, A. G. Spirkin, E. V. Shoroxova, I. I. Chesnokova, P. R. Chamata, K. A. Abdulxanova - Slavskaya, V. V. Stolin, E. G' . G'oziev, B. T. G'afforov va boshqalar.

Hozirgi zamon psixologiya fanida o'z-o'zini anglashning tabiatini tushuntirishda, talqin qilishda ikki xil yondashish mavjud bo'lib, ular bir - biridan keskin darajada tafovutlanib turadi. Birinchi yondashuvga ko'ra o'z - o'zini anglash - bu o'z yo'nalishini o'zgartirgan ongning aynan o'zidir, xuddi shu bois u inson ongining maxsus ko'rinishi demakdir. Ushbu talqin sobiq sovet psixologiyasida keng tarqalgan nazariya bo'lib, L. S. Vigotskiy, A. N. Leontev, E. V. Shoroxova, I. I. Chesnokova, V. V. Stolin va ularning shogirdlari tomonidan ilmiy amaliy jihatdan tadqiq qilib kelinmoqda[2].

Bu sohadagi ikkinchi mulohaza S. L. Rubinshteynning ilmiy ishlarida o'z ifodasini topgan bo'lib, keyingi davrlarda uning shogirdi K. A. Abdulxanova - Slavskaya tomonidan o'tkazilgan izlanishlarida izchil ravishda rivojlantirilmoqda. Uning fikriga binoan, ong va o'z - o'zini anglash jismoniy, real hamda yuridik shaxsga taalluqli xususiyatlardan iborat bo'lib, ular uning hayot va faoliyatini vosita yoki "qurol" sifatida ta'minlab beruvchi ruhiy jarayondir[1].

Yuqoridagi o'zini - o'zi anglashning ruhiy tabiati haqidagi ikki xil munosabatning mavjudligi uning paydo bo'lish sabablarining yo'nalish ob'yektini tadqiqot predmetini turlicha yoritishga olib keladi. Birinchi yondashuvga ko'ra o'zini - o'zi anglashni vujudga kelishining bosh sababi inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatning o'zaro nomutanosibligidir. Inson muayyan jamiyatda mikro va mize muhitda yashar ekan, u xuddi shu muhitda mavjud bo'lgan qonun - qoidalarga va tartib - intizomga bo'ysunishga hamda shular asosida, ularning negizida o'z xulq - atvorini va munosabatlarni o'zi idora qilish jarayoni o'quvi esa ularni yuzaga keltiruvchi ehtiyojlarni, hohish - istaklarni, motiv va mayllarni, maqsad va qiziqishlarni boshqarishdan iboratdir [4].

Bunday ko'rinishdagi tuzilish mazmunini anglash va uni idora etish psixologik nuqtai nazardan ehtiyojning individual ongdagi ifodasini hamda ular o'rtasida bo'ladigan munosabatlarni tartibga solishni taqozo etadi. Uning paydo bo'lishining bosh sababi ham yo'nalish ob'yekti ham ongdir, ya'ni u ongning ichki barqarorligi natijasida yuzaga keladi va barqarorlikni shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Shu narsani ta'kidlash o'rinliki, birinchi yondashuvning namoyondalari talqinida ongning ichki barqarorligi vujudga keltiruvchi elementlar yuzasidan oladigan ma'lumotlarga qaratadi. Bunday ma'lumotlar inson tomonidan o'zlashtirilgandan keyin bir xil mazmunga ega bo'lmaganliklari tufayli o'zaro qarama - qarshilikka uchraydi, ularning o'zaro mutanosibligini ta'minlash uchun inson ijtimoiy ongiga murojat qiladi va shu yo'l orqali ma'nolar o'rtasidagi ziddiyatni bartaraf etadi. Xuddi shu boisdan ham L. S. Vigotskiyning shaxsiy fikricha, o'zini - o'zi anglash turli xil ma'nolar o'rtasida birlikni vujudga keltirish jarayoni sifatida va o'zlashtirilgan ong tariqasida namoyon bo'ladi.

A.N.Leontev talqiniga qaraganda individual (yakka shaxsga oid) ongdagi mohiyat bilan mazmun o'rtasidagi ziddiyat o'zini - o'zi anglashning bosh sababchisidir. A. N. Leontevning shogirdi V.V.Stolinning uqtirishicha, o'zini - o'zi anglashning asosida "men" ning mazmunlari o'rtasidagi ziddiyat yotadi [2].

B.G.Ananev izlanishlarida aks ettirilishicha o'z - o'zini anglashning paydo bo'lish omili odamning individual xususiyati, faoliyat sub'yektiligi, shaxslilik xususiyatlarning tarkib topishidagi notekislik va geteroxronlikdir. Uning mulohazasiga ko'ra o'zini - o'zi anglash ana shu uchchala xususiyatni o'zaro muvofiqlashtiradi va xuddi shu tariqa ongning individualligini ta'minlab turadi.

Amalga oshiriladigan psixologik tahlildan ko'rinib turibdiki, birinchi yondashuvda o'z - o'zini anglash, xulq - atvor va munosabatlarni belgilovchi hamda idora qiluvchi mustaqil sub'yektga aylanadi, natijada real inson tadqiqot markazidan uzoqlashadi, uning o'rnini ong va o'z - o'zini anglash egallaydi.

Ikkinchi yo'nalish asoschisi S.L.Rubinshteynning tadqiqotlariga asoslanib o'z - o'zini anglash muammosini tadqiq etishga asosiy diqqat e'tiborni eng avvalo uning sub'yektiga, ya'ni inson shaxsiga qaratish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Ushbu fikrni boshqacha so'z bilan ifodalaganda o'z - o'zini anglashni shakllantirishning manbaai ong va undagi ziddiyat bo'lmasdan, balki insonning tarkib topishi va rivojlanishi sanaladi. Ruhiy faoliyatning maxsus holatdagi

ob'yektiv shart - sharoitlari sifatida odamlarning hayoti umumiy yashash sharoiti deb yozadi S. L. Rubinshteyn. Aks ettirish faoliyatining asosiy sharti haqida gap ketganda odamning turlicha namoyon bo'lishning umumiy shartlari ichidan xuddi mana shu in'ikos etish faoliyatining maxsus sharoitini ajratib olishimiz zarur bo'ladi, o'z - o'zini anglashning paydo bo'lishini ta'minlovchi maxsus shartni aniqlash uning sub'yekti to'g'risidagi muammoni hal qilishni muayyan yo'l - yo'riqlar va oqilona usullarga asoslanuvchi yechimni talab qiladi[1].

Shaxs o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy hisoblangan munosabatlar tizimiga kirgan odamlar bilan o'zaro birgalikda harakat qilgan va munosabatda bo'lgan holda o'zini atrof - muhitdan alohida ajratib ko'rsatadi, o'zining jismoniy va psixik holati harakatlari va jarayonlarining sub'yekti sifatida his etadi, o'zi uchun "boshqalarga" qarshi turgan va ayni chog'da ular bilan uzviy bog'liq bo'lgan "Men" sifatida namoyon bo'ladi. Sub'yektiv ravishda xususiy "Men" ning mavjudligini his qilish avvalo kishining hozirgi paytda, o'tmishida va kelajakda o'ziga aynan o'xshash bo'lishini tushunib yetishida ifodalanadi. Bugungi "Men" mening holatimni har qanday yangi va kutilmagan vaziyatlarda har qancha o'zgarishi mumkin bo'lgan taqdirda ham mening hayotim, mening ongim, qarashlarim va yo'l - yo'riqlarim har qancha qayta qurilgan taqdirda ham o'sha kecha yashagan va ertangi kunga qadam qo'ygandan keyin bo'lajak kishining o'zini bildiradigan "Men" i demakdir. Ayrim psixik kasalliklarning alomatlaridan birini kishining o'ziga aynan o'xshamay qolishidan, xususiy "Men" ini yo'qotib qo'yishdan iboratdir. O'z "Men" ining mavjudligini his qilish shaxsning hali chaqaloqlik paytidanoq boshlanadigan va uzoq davom etadigan hamda rus sotsiologi va psixologi I. S. Kon "Men" ning kashf etilishi" deb juda o'rinni atagan shakllanish jarayonining natijasi hisoblanadi.

Ma'lumki, o'spirin yoshidagi odam savdosi qurbonlari bo'lgan yigit va qizlarda o'zini tarbiyalashga, o'zining hayotdagi o'rnini va tevarak - atrofdagilar bilan munosabatlar sub'yekti sifatida o'zini anglab yetishga intilish kuchi susayishi xarakterlidir. Odatda o'spirinlarda o'z xususiy "Men" ning siymosi shakllana boradi ("men - siymo", "men - konsepsiya"). "Men" ning siymosi individning o'zi haqidagi nisbatan barqaror ko'proq yoki ozroq darajada anglanilmagan betakror deb his qilinadigan tasavvurlar tizimidirki, individ boshqalar bilan o'zaro birgalikda harakat qilishda ana shularga asoslanadi. "Men" siymosiga kishining o'ziga nisbatan munosabati ham qo'shiladi. Kishi o'zining izzat qilgan yoki o'zidan nafratlangan, sevgan yoki yomon ko'rgan hatto o'zini tushungan va tushunmagan holda o'ziga amalda boshqa birovga qanday bo'lsa xuddi shunday munosabatda bo'lishi mumkin. Individ o'zida o'z harakatlari va xatti - harakatlari bilan boshqa birovda mujassamlashgani singari mujassamlashadi. Shu asnoda "Men" ning siymosi shaxs tuzilishining tarkibiga qo'shilib ketadi. U kishining o'ziga nisbatan yo'l - yo'rig'i sifatida yuzaga chiqadi. Har qanday yo'l - yo'riq kabi "Men" ning siymosi uchta komponent (tarkibiy qism) ni o'z ichiga oladi. Birinchidan, kognitiv tarkibiy qism kishining o'z qobiliyatlari, tashqi qiyofasi, ijtimoiy ahamiyati va hokazolar haqidagi tasavvuri. Ikkinchidan, hissiy baholash tarkibiy qismi o'zini hurmat qilishi, o'ziga tanqidiy nuqtai nazardan yondashishi, o'zinigina sevishi, o'zini yerga urishi va hokazolar. Uchinchidan, xulq - atvor, irodaviy tarkibiy qismi inson shaxsini tushunish, hurmat qozonish, o'ziga nisbatan baho berish malakasini tarkib toptirish bilan bog'liqdir. Shaxs uchun muhim bo'lgan bunday rivojlanish dinamikasidagi kamchiliklar o'spirin yoshidagi yigit va qizlarni odam savdosi qurbonlariga aylanishlarini ijtimoiy psixologik omillaridan biri bo'lib namoyon bo'ladi [5].

Empirik tekshiruv natijalari miqdoriy jihatdan tahlil qilinib, asosiy ko'rsatkichlar jadvalda aks ettirildi.

1.1. jadval

O'zini o'zi nazorat qilish turlari bo'yicha sinaluvchilar ko'rsatkichlarining taqsimoti

O'zini o'zi nazorat qilish turlari	Statistik ko'rsatkichlar	
	M-o'rtacha arifmetik qiymat	S2 standart og'ish darajasi

Emotsional holatlarda o'zini o'zi nazorat qilish	12,91	7,65
Faoliyat jarayonida o'zini o'zi nazorat qilish	17,64	14,03
Ijtimoiylashuv jarayonida o'zini o'zi nazorat qilish	17,71	11,05

Keltirilgan natijalar (1.1-jadva)ga ko'ra, odam savdosi jabrdiydasi bo'lgan o'spirinlar guruhida emotsional holatlarda o'zini o'zi nazorat qilish past ko'rsatkich ($M=12,91$)ni tashkil qiladi. Shu bilan birga sinaluvchilarning natijalari o'rtasida tarqoqlik holati kuzatilmaydi. Bu, bizningcha, o'spirin turli tashqi ta'sirlarga, atrofdagi insonlar jamoasi bilan o'zaro munosabatlarida, shuningdek, o'zi bilan o'zi kelisha olmasligi natijasida yuzaga keladigan ziddiyatli noxush holatlarga uning nisbatan birdek javob reaksiyasini namoyon qilishi tufaylidir. Shuni ta'kidlash kerakki, emotsional holatlar qanday darajada namoyon bo'lishi, nerv jarayonlarining tizimi va shaxsning boshidan kechirgan kuchli tahqirlanish, xavotirlik, qo'rquv xususiyatlariga bog'liqligi odam savdosi qurboni bo'lgan o'spirinlarda ayniqsa, yaqqol ifodalanadi. Shu sababli ham emotsional holatlarda o'zini o'zi nazorat qilishning shakllanish xususiyatlarini odam savdosi jabrdiydalari bo'lgan o'spirinlar misolida o'rganish ancha qulay.

Kundalik faoliyatimiz va turmush tarzimizda insonlarning emotsiyalarni qanday namoyon etishi va nazorat qilishiga qarab, ularni bir necha toifalarga ajratish mumkin. Emotsional holatlarda o'zini o'zi nazorat qilish namoyon bo'lishining individual xususiyatlari shaxsning psixologik portretini tashkil etadi. Odam o'z - o'zini anglash, bilishi va o'z ustida ishlashi, avvalo, uning diqqati, ongi bevosita o'ziga, o'z ichki imkoniyatlari, qobiliyatlari, hissiy kechinmalariga qaratilishini taqozo etadi. Ya'ni ijtimoiy xulq shaxs tomonidan uni o'rab turgan odamlar, ularning xulq - atvorlariga e'tibor berishdan tashqari o'zining shaxsiy harakatlari va ularning oqibatlarini muntazam tarzda tahlil qilib borish orqali rollarni muvofiqlashtirishni ham taqozo etadi.

Shaxsning o'zi o'z xulq - atvori xususiyatlari, jamiyatdagi mavqeini tasavvur qilishdan hosil bo'lgan obraz - "Men" deb atalib, uning qanchalik addekvatligi va reallikka yaqinligi shaxsning jamiyatdagi mavqeini belgilaydi va uning barkamolligi mezonlaridan hisoblanadi.

"Men" - obrazining ijtimoiy psixologik ahamiyati shundaki, shaxs tarbiyasining va tarbiyalanganligining muhim omillaridan hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda tarbiyani shaxsning o'zi va o'z sifatleri to'g'risidagi tasavvurlarining shakllanishi jarayonidir, deb ta'rif berish mumkin. Demak, har bir inson o'zini o'zligini qanchalik aniq va to'liq bilsa, tasavvur qilolmas, uning jamiyat normalariga zid harakat qilishi ehtimoli ham shunchalik kam bo'ladi,

O'z - o'zini anglash, o'zidagi mavjud sifatlarni baholash jarayoni ko'pincha aniq shaxs tomonidan og'ir kechadi. Ya'ni, inson tabiati shundayki u o'zidagi jamiyat normalariga to'g'ri kelmaydigan noma'qbul sifatlarni anglamaslikka, ularni "yashirishga" harakat qiladi. Hattoki bunday tasavvur va bilimlar ongsizlik sohasiga siqib chiqariladi. Avstraliyalik olim Z. Freyd nazariyasiga ko'ra, bu ataylab qilinadigan ish bo'lmay, u har bir shaxsdagi o'z shaxsiyatini o'ziga xos himoya qilish mexanizmidir. Bunday himoya mexanizmi shaxsni ko'pincha turli xil yomon asoratlardan, hissiy kechinmalardan asraydi. Ammo shuni alohida ta'kidlash lozimki, "Men" - obrazining ijobiy yoki salbiyligida yana o'sha shaxsni o'rab turgan tashqi muhit, o'zgalar va ularning munosabati katta rol o'ynaydi.

O'z - o'zini anglash borasida rus psixologi A. N. Leontev tadqiqot ishini olib borib bu jabhani o'rganuvchi tadqiqot metodikalarini ishlab chiqdi. Mazkur metodika Rossiya va xorij psixologiyasida keng doirada tadqiq qilindi. O. N. Molchanova, V. S. Muxina, L. V. Borozdina va boshqalar tomonidan o'z - o'zini anglashni tuzilishi alohida bo'limlarga ega bo'lib, ular ya'ni o'z - o'zini baholash, o'z - o'zini nazorat qilishdan iborat ekanligini ko'rsatadi. I. S. Kon, V. V. Stolin, A. G. Spirmen, I. I. Chesnokova va boshqalarning fikricha, shaxsning borlig'i va o'z - o'zini shakllantirish muammosi ijtimoiy psixologiyada va falsafada tadqiq etiladi [3].

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinadiki, shaxsda o'z - o'zini anglashning tarkib topishi bevosita atrof - muhit, insonlar jamoasi va shaxslararo munosabatlarga, shuningdek ota - onaning shaxsiy namunasiga bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'xati:

1. Баратов Ш.Р. и др. Психологическая служба образования: от теории к практике. (Учебно-методическое пособие).–Бухара.: Дурдона, 2017.–172 с.
2. Блинов А.Г. Обращение в рабство как форма эксплуатации человека // Преступность и уголовное законодательство: реалии, тенденции, взаимовлияние: Сборник научных трудов / под ред. д.ю.н., проф. Н.А. Лопа-шенко.–Саратов.: Сателлит, 2004.–С. 427-432.
3. Волошин, А.В. Ответственность за торговлю людьми и проблемы её совершенствования // Преступность и уголовное законодательство: реалии, тенденции, взаимовлияние: сб. науч. трудов / Под ред. д.ю.н., проф. Н.А. Лопашенко. –Саратов.: 2004. - С. 404-410
4. Махмудова Д.А. Особенности психотерапевтических методов при работе с жертвами торговли людьми. Science and world international scientific journal. ISSN 2308-4804. №5(45) 2017, Vol.II. стр.96-98
5. Makhmudova D. A. Psychological mechanisms of anxiety in victims of human trafficking. International Conference on Advance Research in Humanities, Sciences and Education Poland, conference <https://confrencea.org> 20th 2023, 219.–222.

Negmatova Sanobar Qarshiboyevna,
Navoiy innovatsiyalar instituti, "Ijtimoiy gumanitar fanlar" kafedrası o'qituvchisi
e-mail: negmatovasanobar342@gmail.com

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR KOMMUNIKATIV QOBILIYATLARINI O'RGANISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola maktabgacha yoshdagi bolalar kommunikativ qobiliyatlarini o'rganishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tushuntirishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari bolalarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi asosiy omillarni, shuningdek, tarbiya jarayonida bolalar va tarbiyachilar o'rtasidagi samarali muloqotning o'ziga xosliklarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, tarbiyachilarga bolalarning kommunikativ rivojlanishini yaxshilashga yordam beradigan nazariy va amaliy tavsiyalarni taklif etadi.

Kalit so'zlar: maktabgacha yosh, kommunikativ qobiliyatlar, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, bolalar rivoji, ijtimoiy munosabatlar, pedagogika, tarbiya jarayoni, muloqot, o'zaro munosabatlar.

Аннотация. Данная статья направлена на объяснение социальных и психологических особенностей исследования коммуникативных способностей детей дошкольного возраста. Результаты исследования включают в себя основные факторы, влияющие на развитие коммуникативных навыков детей, а также особенности эффективного общения между детьми и воспитателями в процессе воспитания. Кроме того, предлагаются теоретические и практические рекомендации, которые помогут воспитателям улучшить коммуникативное развитие детей.

Ключевые слова: дошкольный возраст, коммуникативные способности, социально-психологические особенности, развитие детей, социальные отношения, педагогика, процесс воспитания, общение, взаимосвязи.

Annotation. This article is aimed at explaining the social and psychological characteristics of studying the communicative abilities of preschool children. The research results include the main factors affecting the development of children's communicative skills, as well as the peculiarities of effective communication between children and educators during the upbringing process. Additionally, theoretical and practical recommendations are offered to help educators improve the communicative development of children.

Key words: preschool age, communicative abilities, social-psychological characteristics, child development, social relationships, pedagogy, teaching process, communication, interactions.

Kirish. Maktabgacha yosh - bolalarning hayotida qayd etilishi kerak bo'lgan muhim davrdir, bu davrda ularning psixologik va ijtimoiy rivojlanishi asosiy o'rin egallaydi. Ushbu bosqichda bolalar o'z kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirish va ijtimoiy munosabatlarni o'rganish jarayonida, o'zaro muloqot orqali murakkab ijtimoiy tizimlarga kirib boradilar.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida maktabgacha ta'limga alohida e'tibor berish, bolalarni sifatli ta'lim olishlariga imkon yaratishda muhim ahamiyatga ega. Maktabgacha yoshdagi bolalar kommunikativ qobiliyatlarini o'rganish ijtimoiy va psixologik jihatdan ko'plab muammolarni hal qilishda yordam beradi. Bolalar o'zaro muloqot va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish orqali ijtimoiy muammolarga qarshi kurashishga qodir bo'lishlari kerak. Zamonaviy ijtimoiy muhitda kommunikasiyaning ahamiyati katta. Bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini oshirish ularning hissiy va ijtimoiy barqarorligini ta'minlaydi.

Maktabgacha ta'limda kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash maqsadida yangi pedagogik yondashuvlar joriy etilmoqda. Ta'limda innovatsion metodlar va faoliyatlarga asoslangan yondashuvlar bolalarning o'zaro muloqot qilish qobiliyatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi va tarbiyachilar bolalar bilan ishlashda faol yondashuvlardan foydalanishlari kerak, bu oqilona interaktiv faoliyatlar, o'yinlar va tajribalar orqali bog'liq bo'ladi.

O'zbekiston ta'lim tizimi xalqaro standartlar va metodlarga tezkorlik bilan moslasha boshlamoqda. Bolalar kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish ushbu jarayonning ajralmas qismidir. Ular o'z bilim va ko'nikmalarini rivojlantirib, kelajakdagi ta'lim muassasalarida o'z o'rnini topishlariga yordam beradi. Bu, global jamiyatda muvaffaqiyatli raqobat uchun zaruriy shartdir. Shuningdek, bolalar o'z hissiyotlarini boshqarish va ifoda etish qobiliyatini rivojlantirishni o'rganishlari ularning shaxsiy hayotlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va ijtimoiy kompetensiyalarini oshiradi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarning hissiy rivojlanishiga qaratilgan dasturlarni joriy etish zarurligi esa bu jarayonning muhim jihatlaridan biridir[9].

Bolalar o'z atrofidagi muhitni anglash va unga moslashish uchun kommunikativ ko'nikmalarga ega bo'lishlari zarur. Bular orasida nutq, uyqudagi nutq, o'z fikrlarini ifoda etish va boshqalar, bolalarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Nutq va kommunikatsiya orqali bolalar boshqa insonlar bilan qaror qabul qilish, hamkorlik qilish va hissiyotlari bilan o'rtoqlashish, shuningdek, o'zlarini ifoda etish imkonini olishadi.

Har qanday ijtimoiy guruhda rivojlangan kommunikativ qobiliyatlar bolalarning o'zaro munosabatlarini va ijtimoiy ko'nikmalarini kuchaytiradi. Shuningdek, pedagog va tarbiyachilarning rolini inobatga olish, bolalarning kommunikativ rivojlanishini yuksaltirish uchun samarali ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ushbu maqola orqali bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantiruvchi omillar, ularni qo'llab-quvvatlash usullari va ijtimoiy-psixologik jihatlari ko'rib chiqiladi.

Shunday qilib, ushbu tadqiqot natijalari bolalar tarbiyasi bo'yicha mutaxassislariga va pedagoglarga ularning kommunikativ ko'nikmalarini yanada rivojlantirishda yordam berishi hamda bolalarning ijtimoiy faoliyatini oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga imkon yaratishi kutilmoqda.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Maktabgacha yoshdagi bolalar kommunikativ qobiliyatlarini o'rganish sohasida bir qancha olimlar muhim tadqiqotlar olib borgan, ularning ishlari bolalarning psixologik va ijtimoiy rivojlanishidagi muhim jihatlarni yoritib beradi. Ushbu bo'limda, biz ushbu tadqiqotda asosiy nazariy asoslarni shakllantirgan ba'zi olimlarning ishlarini ko'rib chiqamiz.

Lev Vygotskiy kommunikatsiya va o'qitish jarayonidagi ijtimoiy o'zaro munosabatlarning ahamiyatini ta'kidlagan. Vygotskiyning fikriga ko'ra, bolalar o'z ijtimoiy va psixologik rivojlanishlarini boshqa insonlar bilan muloqot orqali amalga oshiradilar[8]. U "ixtiyoriy fikrlash" nazariyasi orqali bolalarning nutq va ijtimoiy muhit o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish bo'yicha muhim hissa qo'shgan.

Jean Piaget esa bolalarning kognitiv rivojlanishini foydali yondashuv bilan o'rganib, kommunikativ qobiliyatlarni bolalarning o'zaro munosabatlari bilan bog'lagan. Uning "kognitiv rivojlanish nazariyasi" bolalarning o'z ichki fikrlash jarayonlarini o'rganishni tavsiya qiladi.

Seymour Papert zamonaviy pedagogikada o'zaro munosabatlar va kommunikatsiyaning ahamiyatini belgilovchi kompyuter texnologiyalaridan foydalanishga e'tibor bergan. Uning ishlarida bolalarning muammolarni hal qilishda kommunikativ ko'nikmalarini qanday rivojlantirishlariga urg'u berilgan.

Ludwig von Bertalanffyning sistematik yondashuvlari orqali bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini tushunishga yordam beradigan nazariy asoslarni taklif etgan. Bolalar ijtimoiy tizim sifatida qaralmoqda va shu orqali ularning kommunikativ qobiliyatlari rivojlanadi[7].

Marcia McLellan maktabgacha yoshdagi bolalar uchun muloqot va ijtimoiy o'zaro munosabatlarning ahamiyatini yoritadigan o'ziga xos tadqiqotlar olib borgan. Uning ishlari bolalarning hissiy va ijtimoiy rivojlanishini ko'rsatadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar kommunikativ qobiliyatlarini o'rganish sohasida O'zbekistonda bir qancha olimlar muhim tadqiqotlar olib borgan. Ularning ishlarida bolalarning ijtimoiy va psixologik rivojlanishi, kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirishda pedagogik yondashuvlar va ijtimoiy muhitning o'zni ko'rsatib berilgan. Quyida ushbu sohada faoliyat yuritayotgan ba'zi o'zbek olimlari va ularning tadqiqotlari haqida qisqacha ma'lumot keltiriladi.

S.Sultonova maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi va tarbiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlari orqali kommunikativ qobiliyatlarning shakllanishi va rivojlanishining asosiy jihatlarini o'rganadi. Uning ishlari bolalarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda pedagogik usullar va o'yinlarni muvaffaqiyatli qo'llashga doir metodik tavsiyalarni taqdim etadi.

M.Suyunova o'z faoliyatida bolalar psixologiyasi, ijtimoiy munosabatlar va kommunikativ qobiliyatlar bo'yicha tadqiqotlar olib boradi. U maktabgacha yoshdagi bolalarning hissiy intellektini rivojlantirish va ularning kommunikativ ko'nikmalarini oshirishda ijtimoiy muhitning ta'sirini o'rganadi[6].

T.Sattorov maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ta'lim metodologiyasiga bag'ishlangan ishlarida, Sattorov bolalar o'rtasidagi kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishning psixologik asoslarini taqdim etadi[5]. U pedagogik jarayonlarda ijtimoiy-psixologik yondashuvlarning ahamiyatini ta'kidlaydi.

O.Pranova bolalar nutqi va kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantirish bilan bog'liq mavzularda tadqiqotlar olib borgan. Pranova ishlarida bolalarning o'zaro aloqalari va kommunikativ qobiliyatlarini mustahkamlashda o'yinlarning rolini ko'rsatadi.

Ushbu o'zbek olimlarining tadqiqotlari va nazariy yondashuvlari bolalar kommunikativ qobiliyatlarini o'rganish va rivojlantirish masalalarida muhim ahamiyatga ega. Ularning izlanishlari O'zbekistonda maktabgacha ta'lim jarayonini takomillashtirishga, pedagogik amaliyotlarni yanada samarali qilishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Kommunikativ qobiliyatlar bolaning ijtimoiy rivojlanishi uchun muhim omil bo'lib, ularning o'zaro aloqalari, hissiyotlarini ifoda etishi va o'z fikrlarini izhor qilishida katta ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, bolalar o'zlarining muloqot ko'nikmalarini o'zaro o'zaro munosabatlar va ijtimoiy muhit orqali rivojlantiradilar. Maktabgacha yoshdagi bolalar ko'pincha o'z his-tuyg'ularini va fikrlarini ifoda etishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Ushbu qiyinchiliklar ko'pincha ijtimoiy kontekstga bog'liq. Ota-onalar, tarbiyachilar va do'stlar bilan muloqot qilishda bolalar ko'plab qiyinchiliklarga duch keladilar, masalan, tegishli jummalarni tanlash yoki hissiyotlarini to'g'ri ifoda etish. Bu esa, o'z navbatida, bolalarda o'z-o'zini qadrlash va muvaffaqiyat hissiyotini kamaytirishi mumkin. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ijtimoiy muhit bolalarning kommunikativ rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi.

O'z navbatida, pedagogik jarayonlar va usullar bolalar uchun ta'lim muhitini taqdim etishda muhim rol o'ynaydi. Pedagoglar va tarbiyachilar bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishda qo'llaniladigan strategiyalarni belgilashishi zarur. Ular o'zaro muloqotni rag'batlantiruvchi o'yinlar, guruhli faoliyatlar, va ijodiy mashg'ulotlar kabi usullarni o'z ichiga olishi kerak. Bunday yondashuvlar bolalarning o'z fikrlarini ifoda etish, tinglash va baham ko'rish ko'nikmalarini mustahkamlashga yordam beradi.

Bolalar o'z hissiyotlarini ifoda etishda muammolar tug'dirishlari mumkin. Shu sababli, kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish jarayonida bolalarning hissiy rivojlanishining ahamiyatini ham e'tiborga olish kerak. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, hissiy oqilona yondashuvlar orqali bolalarning o'zaro munosabatlari va muloqoti yanada samarador bo'lishi mumkin. O'qituvchilar hissiy tebranishlarni tushunish va bolalarga o'z hissiyotlarini ifoda etishda yordam berishlari lozim.

Tadqiqot natijalari, bolalarning o'zaro munosabatlari, o'z fikrlarini ifoda etishi va hissiyotlarini anglashda ijtimoiy muhit hamda pedagogik usullar erkinligini ta'minlash zarurligini ko'rsatadi. Ushbu natijalar bo'yicha, pedagoglar va tarbiyachilar bolalar uchun samarali o'qitish va ta'lim jarayonlarini tashkil etish, shuningdek, bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishda ijtimoiy va hissiy inshootlarni qulaylashtirish uchun zaruriy chora-tadbirlarni ko'rishlari lozim.

Tadqiqot davomida maktabgacha yoshdagi bolalar orasida kommunikativ qobiliyatlarning rivojlanishini ta'minlaydigan asosiy omillar aniqlangan. Muloqot ko'nikmalari, nutqning to'g'ri foydalanilishi va fikrlarni ifoda etish darajasi bolalar o'rtasida turlicha, bu esa ularning o'zaro aloqalarida ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Ijtimoiy muhit va ota-onalar, tarbiyachilar o'rtasidagi muloqot bolalarning kommunikativ rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy muhitda bolalar o'z hissiyotlarini anglash va ifoda qilishda, shuningdek, o'z fikrlarini izhor etishda ko'proq muvaffaqiyatga erishadilar. E'tiborga olish kerakki, bolalarning ijtimoiy hamkorlikdagi tajribalari o'zaro muloqotni yaxshilaydi.

Bolalarni muloqot qilishga rag'batlantirishda faol pedagogik yondashuvlar, masalan, o'yin uslublaridan foydalanish va guruhli faoliyatlarni amalga oshirish, bolalarning nutqiy faoliyatini oshirishda samarali vosita sifatida namoyon bo'ldi. Pedagoglar tomonidan amalga oshiriladigan interaktiv va o'zaro aloqalar bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Hissi-yetish ko'nikmalari (emotsional aql) bolalarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot davomida bolalarning o'z hissiyotlarini tan olish va ifoda etish qobiliyati ularning muloqot jarayoniga qanday salbiy yoki ijobiy ta'sir qilishi tasdiqlandi. Hissiy rivojlanish bilan bog'liq faoliyatlar bolalarga o'z hissiyotlarini tushunish va turli ijtimoiy vaziyatlarga moslashishda yordam beradi. Yana tadqiqot natijalari, maktabgacha ta'limda kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish uchun kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Bu ta'lim jarayoni, ijtimoiy muhit, pedagogik usullar va hissiy rivojlanish omillarini birlashtirishni talab qiladi. Bu esa bolalarning muvaffaqiyati uchun ko'proq imkoniyat yaratadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, bolalar o'zaro muloqot jarayonlarida o'z hissiyotlarini qanday ifoda etish va boshqalar bilan qanday aloqalar o'rnatishlarini bilishadi. Shuningdek, ijtimoiy muhit va pedagogik yondashuvlar bolalarning kommunikativ rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Ya'ni:

- bolalar o'z hissiyotlarini anglash va ifoda etishda ijtimoiy muhit muhim rol o'ynaydi. ular o'zlariga yaqin bo'lgan insonlar bilan muloqot qilib, o'z kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantiradilar;
- o'qituvchilar va tarbiyachilarning faol pedagogik yondashuvlari, masalan, o'yinlar va interaktiv faoliyatlar orqali bolalar nutqiy rivojlanishini ta'minlash samaradorligi ko'rsatildi;
- hissiy ko'nikmalar bolalarning muloqot jarayoniga bevosita ta'sir qiladi. bunday rivojlanish bolalarga o'z his-tuyg'ularini anglash va ijtimoiy vaziyatlarda muvaffaqiyatli harakat qilish imkonini beradi.

Natijada, maktabgacha yoshdagi bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Bu, ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tavsiyalar: ushbu tadqiqot natijalariga asoslanib, bir qancha takliflar ishlab chiqildi:

1. **Pedagogik amaliyotlarni yangilash:** maktabgacha ta'lim muassasalarida o'qituvchilar va tarbiyachilar uchun kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantiruvchi yangi pedagogik strategiyalar, o'qitish uslublari va o'yinlarni joriy etish zarur. Bu, bolalarning muloqot qobiliyatlarini mustahkamlashga yordam beradi.

2. **Ijtimoiy muhitni takomillashtirish:** bolalarning ijtimoiy faoliyatini oshirish maqsadida oila va ta'lim muassasalari o'rtasida doimiy aloqalarni yaratish muhimdir. Ota-onalar va tarbiyachilar o'rtasida muntazam lavhalar tashkil etish yaxshi samaralar beradi.

3. **Hissiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash:** bolalarning hissiy ko'nikmalarini rivojlantirish uchun maxsus dasturlar va metodikalar ishlab chiqilishi lozim. Ular bolalarga o'z his-tuyg'ularini tan olish va izhor qilish imkonini beradi.

4. **Tadqiqotlarni davom ettirish:** maktabgacha yoshdagi bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini yanada chuqurroq o'rganish uchun uzoq muddatli tadqiqotlar o'tkazish talab etiladi. Bu, ilmiy adabiyotlarga qo'shimcha o'zgarishlar kiritishga va bolalar rivojlanishi uchun yangi yondashuvlarni kiritishga yordam beradi.

5. **Treninglar va seminarlar:** o'qituvchilar va tarbiyachilar uchun kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga oid bilim va malakalarni oshiruvchi treninglar va seminarlar o'tkazish zarur. Bu, pedagogik faoliyatning samaradorligini yanada oshirishga imkon yaratadi.

Ushbu takliflar orqali maktabgacha yoshdagi bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish lozim. Ta'lim muassasalari, ota-onalar va jamoatchilik birgalikda bolalarning muvaffaqiyatli ijtimoiy rivojlanishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Amonova, Sh. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi. Toshkent: 2020. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi, 45-50 b.
2. Gafurova, N. Bolalar muloqoti: nazariy va amaliy yondashuvlar. Toshkent: 2021. Fan va texnologiya, 67-72 b.
3. Ismoilova, D. Maktabgacha ta'limda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish. , Toshkent: 2019. 33-38 b.
4. Karimova, M. Hissiy intellekt: nazariy asoslar va ta'limda qo'llanishi. Toshkent: 2018. Iqtisodiyot va dolzarb masalalar, 22-28 b.
5. Sattorov, T. Ta'lim jarayonida o'zaro aloqalar. Tashkent: 2017. O'zbekiston ta'limi, 15-20 b.
6. Suyunova, M. Maktabgacha ta'limda hissiy rivojlanish. Tashkent: 2022. Maktabgacha ta'lim va psixologiya, 84-90 b.
7. Turaev, R. Bolalar va o'smirlar psixologiyasi. Tashkent: 2020. Yosh kuch, 55-60 b.
8. Vygotskiy, L.S. Imitatsiya, muloqot va bolalarning rivojlanishi. Toshkent: 1986. "O'qituvchi" nashriyoti, 86-92 b.
9. Yuldasheva, L. O'zbekiston maktabgacha ta'lim tizimi: rivojlantiruvchi pedagogika. Tashkent: 2021. Ma'rifat, 41-47 b.

Sapayeva Gulnoza Azimboyevna,
Navoiy innovatsiyalar universiteti "Ijtimoiy gumanitar fanlar" kafedrasida o'qituvchisi
e-mail: gulnozasapayeva1987@gmail.com

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR IQTIDORINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning iqtidorlarini rivojlantirish metodikasi tahlil qilinadi. Iqtidor - bu bolalarning tug'ma qobiliyatlari va potentsiali bo'lib, ularni rivojlantirish uchun to'g'ri yondashuvlar hamda metodikalar zarur. Maqolada o'yin orqali ta'lim, ijodiy faoliyat, va individual yondashuv kabi asosiy metodlar muhokama qilinadi. Shuningdek, bolalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishi uchun muhim bo'lgan muhit va sharoitlar tahlil etiladi. Maqolaning maqsadi, maktabgacha ta'lim muassasalarida iqtidorli bolalarni qanday qilib qo'llab-quvvatlash va ularga ta'lim berish uchun samarali dasturlar yaratish yuzasidan tavsiyalar berishdir.

Kalit so'zlar: iqtidor, maktabgacha ta'lim, rivojlantirish metodikasi, o'yin orqali ta'lim, ijodiy faoliyat, individual yondashuv, ijtimoiy emotsional rivojlanish, ta'lim sharoitlari, samarali dasturlar, bolalar psixologiyasi.

Аннотация. В данной научной статье анализируются методики развития одаренности детей дошкольного возраста. Одаренность - это врожденные способности и потенциал детей, для развития которых необходимы правильные подходы и методики. В статье обсуждаются основные методы, такие как обучение через игру, творческая деятельность и индивидуальный подход. Также анализируются условия и среда, важные для социально-эмоционального развития детей. Цель статьи - предоставить рекомендации по поддержке одаренных детей в дошкольных образовательных учреждениях и созданию эффективных программ обучения.

Ключевые слова: одаренность, дошкольное образование, методики развития, обучение через игру, творческая деятельность, индивидуальный подход, социально-эмоциональное развитие, условия обучения, эффективные программы, психология детей.

Annotation. This scientific article analyzes the methodology for developing the talents of preschool children. Talent is the innate abilities and potential of children, which require proper approaches and methodologies for their development. The article discusses key methods such as play-based learning, creative activities, and individual approaches. It also examines the conditions and environment important for children's social-emotional development. The aim of the article is to provide recommendations on how to support gifted children in preschool educational institutions and to create effective teaching programs.

Keywords: talent, preschool education, development methodology, play-based learning, creative activities, individual approach, social-emotional development, educational conditions, effective programs, child psychology.

Kirish. Maktabgacha yoshdagi bolalar iqtidorini rivojlantirish, bugungi ta'lim tizimidagi eng muhim masalalaridan biridir. Bolalarning iqtidorlari ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlariga bevosita ta'sir etadi, shuningdek, shaxs sifatida shakllanishlarini ta'minlaydi. Iqtidorlar, asosan, bolalarning yaratuvchanligi, tahlil qobiliyati, muammolarni hal qilish qobiliyati va ijtimoiy ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Ushbu qobiliyatlarni vaqtida va samarali ravishda rivojlantirish, bolalarga o'z imkoniyatlarini to'liq amalga oshirishda yordam beradi.

Maktabga tayyorgarlik jarayonida, pedagoglar va ota-onalar bolalarining iqtidorlarini aniqlash va rivojlantirishda o'zlarini yangilagan metod va yondashuvlar bilan qurollantirishlari muhimdir. Zamonaviy ta'lim metodikalari, o'yin orqali ta'lim, ijodiy loyiha faoliyati va individual yondashuvlar kabi yondashuvlar bolalarning qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Ushbu maqolada, maktabgacha yoshdagi bolalarning iqtidorlarini rivojlantirish metodikasini tahlil qilish va amaliy tavsiyalar bilan ta'minlash maqsad qilinadi. Maqolada o'rganilgan

metodlarni amaliyotga joriy etish orqali bolalarning ma'naviy va intellektual rivojlanishiga ko'mak berish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Keling, bolalarning iqtidorlarini rivojlantirishni yanada samarali qilish uchun zamonaviy yondashuvlarni o'rganib chiqaylik.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Maktabgacha yoshdagi bolalar iqtidorlarini rivojlantirish metodikasi bo'yicha chet el va O'zbekiston olimlarining tadqiqotlari juda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tahlil, bolalar iqtidorlarini rivojlantirishga qaratilgan asosiy nazariy va amaliy yondashuvlarni o'z ichiga oladi.

Howard Gardnerning "Ko'p intellektual nazariyasi" asari bolalar iqtidorini aniqlash va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. U bolalarning turli iqtidorlarini, masalan, musiqiy, matematik, ijodiy va ijtimoiy qobiliyatlar singari ko'plab jihatlarni keltirib chiqardi[1]. Ushbu nazariya, maktabgacha ta'lim dasturlarini ishlab chiqishda individual yondashuvni ishlab chiqishda muhim asos bo'lgan.

Jean Piaget bolalarning kognitiv rivojlanish bosqichlari nazariyasi bilan mashhur. Uning tadqiqotlari, bolalarning muammolarni hal qilish va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda maktabgacha yoshdagi bolalar uchun muhim amaliy tavsiyalar beradi[2]. Piaget yondashuvi, ixtirochilik va tajriba orqali o'rganishga e'tibor qaratadi.

Lev Vygotskiy "ijtimoiy-madaniy nazariya" bilan, bolalarning o'zlashtirish jarayonida ijtimoiy aloqalarning ahamiyatini ta'kidlaydi[6]. U bu borada, "hududiy rivojlanish" konsepsiyasini taklif etgan, bu ham o'qitish jarayonida ushbu konsepsiyani qo'llash uchun zamonaviy yondashuvlarda muhim ahamiyatga ega.

Shodmonova, L.X- maktabgacha ta'lim tizimida bolalar iqtidorlarini rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar olib bordi. Uning xulosalariga ko'ra, individual yondashuvlarning amaliyoti bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi[4]. Shodmonova, ta'lim jarayonida o'yin orqali ta'lim metodlarining qo'llanilishiga alohida e'tibor beradi.

Sultonova, M.S - Prezidentimizning ta'lim sohasidagi yangilanishlari o'rganib chiqdi va maktabgacha yoshdagi bolalar uchun iqtidorlarni rivojlantirishning zamonaviy usullarini o'rganib, ijtimoiy-emotsional rivojlanishga qaratilgan metodlarni taklif etgan[5]. U o'zi o'rganish jarayonida bolalarga o'zaro muloqot qilish va ijodiy fikrlash imkoniyatlarini yaratishni ta'kidlagan.

Qudratov, M.- maktabgacha yoshdagi bolalar iqtidorlarini rivojlantirishda qo'llaniladigan innovatsion metodlarni o'rganib, o'yin orqali ta'limning samaradorligini tahlil qildi. Uning tadqiqotlari, bolalarning muammolarni hal qilish qobiliyatlarini oshirishda innovatsion yondashuvlarning ahamiyatini isbotlaydi.

Chet el va O'zbekiston olimlarining tadqiqotlari maktabgacha yoshdagi bolalar iqtidorlarini rivojlantirishda muhim asosiy va nazariy ko'rsatmalardir. Ular individual yondashuvlar, ijodiy faoliyat va o'yin orqali ta'lim metodlarining ahamiyatini yoritish bilan birga, ta'lim jarayonida bolalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga e'tibor qaratilishi kerakligini ko'rsatadi. Bu tadqiqotlar, ta'lim tizimida sifatli o'zgarishlar kiritish va bolalarning iqtidorlarini zamonaviy yondashuvlar asosida rivojlantirishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Maktabgacha yoshdagi bolalar iqtidorini rivojlantirish metodikasi bolalar ta'limida muhim o'rin tutadi va bu jarayonda samarali yondashuvlarni ishlab chiqish zarurati har doim e'tiborda bo'ladi. Yosh bolalar o'zlarining iqtidorlarini rivojlantirish uchun imkoniyatlar yaratadigan atmosferada o'tishi juda muhim. Bu o'rinda o'yin orqali ta'lim, ijodiy faoliyat, va individual yondashuvlar kabi turli metodlar va yondashuvlar asosiy o'rin tutadi.

O'yin - bu bolalar uchun o'z iqtidorlarini namoyon etish, o'rganish va rivojlantirishning tabiiy vositasidir. O'yin davomida bolalar o'z orzu va istaklarini ifoda etish, muammolarni hal qilish va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, o'yin orqali ta'lim metodikasi bolalarning allergik qobiliyatlarini, ijtimoiy-emotsional rivojlanishini va umuman rivojlanishini tezlashtiradi. Shuningdek, pedagoglar bolalarni o'yinlarni qo'shish orqali, ularning kuzatuvchanligini, mantiqiy fikrlash qobiliyatini va hissiy salohiyatini oshirishi mumkin.

Ijodiy faoliyat bolalar uchun o'z his-tuyg'ularini va fikrlarini ifoda etishning yana bir muhim usulidir. San'at, qo'l mehnati, drama va musiqiy faoliyat kabi faoliyatlar bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Ular orqali bolalar o'z qobiliyatlarini kashf etadilar va shaxsiy ijodiy uslublarini formalashtiradilar. Bunday faoliyatlar bolalar o'z-o'zini, takroran iqtidorlarini kashf qilish va mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi.

Individual yondashuv, har bir bolaning o'ziga xos qobiliyati va potensialini inobatga olishga imkon beradi. Har bir bola turli darajadagi qobiliyatlar bilan tug'iladi va ularni rivojlantirish uchun pedagoglar individual o'quv rejalarini ishlab chiqishi zarur. Individual yondashuvlar yordamida bolalar o'z qobiliyatlariga mos keladigan ta'lim muhitida o'sishni davom ettirar va o'z-iqtidorlarini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning iqtidorlarini rivojlantirish metodikasi, ta'lim jarayonini individualizatsiya qilish, o'yin orqali ta'lim va ijodiy faoliyat kabi asosiy yo'nalishlarni amalga oshirishni talab qiladi. Bular bolalarning intellektual va emotsional jihatdan rivojlanishiga yordam beradi, ularning potensialini to'liq amalga oshirishiga ko'maklashadi. Ta'lim muassasalari va ota-onalar o'zaro hamkorlikda, bu metodlarni qo'llab-quvvatlash orqali bolalarning iqtidorlarini rivojlantirishda samarali yondashuvlar yaratishlari lozim.

Ushbu ilmiy maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar iqtidorlarini rivojlantirish metodikasi tahlil qilingan va bir qator muhim natijalarga erishilgan. Tadqiqot davomida amaliyotlar va nazariy paradigmalarga asoslanib quyidagi xulosalar keltirildi:

1. O'yinlar, bolalarning iqtidorlarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida ko'rsatildi. O'yinlar orqali bolalar o'z iqtidorlarini ochish, ijodiy fikrlash va mantiqiy yechimlar izlash ko'nikmalarini rivojlantirdilar. O'yin natijasida bolalar o'zaro muloqot qilishga, ish faoliyatida bir-birini qo'llab-quvvatlashga va ijodiy jihatdan o'zlarini namoyon etishga qodir bo'ldilar.

2. Ijodiy faoliyat orqali bolalar o'z his-tuyg'ularini va fikrlarini ifoda etish imkoniyatiga ega bo'lib, bu ularning shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. San'at va musiqiy faoliyatlar bolalarning ijodiy qobiliyatlarini kengaytirishni, hissiy jihatdan boyitishni va o'z-o'zini ifoda etish qobiliyatini oshirishda muhim rol o'ynadi.

3. Har bir bolaning o'ziga xos qobiliyatlari va iqtidorlaridan kelib chiqqan holda, individual yondashuv amalga oshirilganda, ularning o'z qobiliyatlarini samarali ravishda rivojlantirishi uchun imkoniyatlar yaratilganligi ma'lum bo'ldi. Ota-onalar va pedagoglar o'rtasidagi hamkorlik bolalarning ehtiyojlarini yanada samarali tarzda qondirishga yordam berdi.

4. Bolalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishi uchun qulay sharoitlar munosib muhit yaratishning ahamiyatini ko'rsatdi. Mustahkam ijtimoiy aloqalar va kuchli emotsional qo'llab-quvvatlash bolalar iqtidorlarini rivojlantirishni yuqori darajada samarali qildi.

5. Maktabgacha ta'lim muassasalari va pedagoglar uchun takliflar ishlab chiqildi, ular bolalarning iqtidorlarini rivojlantirish jarayonida qo'llanilishi mumkin. Ushbu tavsiyalar, o'quv dasturlarini yangilash, innovatsion yondashuvlarni qabul qilish va bolalar bilan ishlashda interaktiv metodlarni qo'llashni o'z ichiga oladi.

Umuman olganda, maktabgacha yoshdagi bolalarning iqtidorlarini rivojlantirish metodikasi o'yin, ijodiy faoliyat va individual yondashuvlarni o'z ichiga olgan holda, zamonaviy ta'lim jarayonida muhim ahamiyatga ega. Ushbu metodlarni mukammallashtirish va keng masshtabda joriy etish orqali bolalarning iqtidorlarini to'liq rivojlantirishga va ta'lim sifatini oshirishga erishiladi.

Xulosa: Ushbu ilmiy maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar iqtidorlarini rivojlantirish metodikasi keng ko'lamda tahlil qilindi. Tadqiqot davomida o'yin orqali ta'lim, ijodiy faoliyat va individual yondashuvlarning bolalar iqtidorlarini rivojlantirishdagi ahamiyati aniqlik kiritildi. O'yinlar, bolalarga qiziqarli va samimiy muhitda o'z qobiliyatlarini kashf etish imkonini berar ekan, ularning tafakkur va ijodiy potensialini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ijodiy faoliyat esa bolalarning emotsional rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, o'zini ifoda qilish va yaratuvchanlik ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Individual yondashuvlar, har bir bolaning o'ziga xos qobiliyati va ehtiyojlarini hisobga olib, ta'lim jarayonini yanada samarali qiladi.

Shu bilan birga, maktabgacha ta'lim tizimida muhit va sharoitlarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga ko'rsatadigan ta'siri ham muhim ahamiyatga ega. Bu omil bolalar iqtidorlarini rivojlantirish jarayonini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zaruriy shart-sharoitlarga ega ekanligini ko'rsatdi.

Tavsiyalar: maktabgacha yoshdagi bolalarning iqtidorlarini rivojlantirishda quyidagi takliflar kiritiladi:

1. **Ta'lim dasturlarini yangilash:** maktabgacha ta'lim dasturlarini, o'yin va ijodiy faoliyatga ko'proq e'tibor qaratadigan zamonaviy metodologiyalar bilan yangilash zarur. Ta'lim jarayonida faol o'yinlar, musiqiy va san'at asarlarini ko'proq integratsiya qilishga erishish lozim.

2. **Pedagoglar uchun treninglar:** ta'lim muassasalarida pedagogik jamoa uchun iqtidorlarni rivojlantirish bo'yicha muntazam ravishda treninglar tashkil etish. Bu treninglar metodik yondashuvlar, o'yinga asoslangan ta'lim usullari va individual yondashuvlarni o'z ichiga olishi kerak.

3. **Ota-onalar bilan hamkorlik:** ota-onalarga bolalarining iqtidorlarini rivojlantirishda qanday yordam berishlari to'g'risida ma'lumot beruvchi dasturlarni tashkil etish. Ota-onalar, bolalarining o'yin orqali o'rganish jarayonida faol ishtirok etishi uchun kerakli resurslarga ega bo'lishlari zarur.

4. **Monitoring va baholash:** bolalarning iqtidorlarini rivojlantirish jarayonini kuzatish va baholash tizimini ishlab chiqish. Bu tizim bolalar qobiliyatlarining o'zgarishini tahlil qilish va takliflarni samarali tadbiq etishda yordam beradi.

5. **Ijtimoiy muhitni mustahkamlash:** maktabgacha ta'lim muassasalarida ijtimoiy-emotsional ko'nikmalarni rivojlantirish uchun barqaror va do'stona muhit yaratish. Buning natijasida bolalar bir-birlari bilan hamkorlikda ishlash, muloqot qilish, va o'zaro yordamlashish qobiliyatlarini rivojlantira olishadi.

Ushbu takliflar amalga oshirilganda maktabgacha ta'lim tizimida bolalarning iqtidorlarini rivojlantirish jarayoni yanada samarali bo'lishiga ishonch hosil qilinadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun to'g'ri yondashuvlar va amaliyotni joriy etish, kelajak avlodning muvaffaqiyati va iqtidorlarini to'g'ri yo'naltirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Gardner, H. *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. 1983. Basic Books. 32-33 pp.
2. Piaget, J. *The Development of Thought: Equilibration of Cognitive Structures*. 1971. Viking Press. 65-71 pp.
3. Qudratov, M. *Innovatsion metodlar yordamida maktabgacha yoshdagi bolalar iqtidorlarini rivojlantirish*. Toshkent: 2020. O'zbekiston Respublikasi ta'lim vazirligi. 17-21 b.
4. Shodmonova, L. X. *Maktabgacha ta'limda bolalar iqtidorlarini rivojlantirish metodlari*. Toshkent: 2021. O'zbekiston Milliy universiteti.
5. Sultonova, M. S. *Ijodiy faoliyat orqali bolalar iqtidorlarini rivojlantirish: Amaliy yo'nalishlar*. Samarqand: 2022. Samarqand davlat universiteti. 76-77 b.
6. Vygotskiy, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. 1978. Harvard University Press. 55-56 pp.

Bekmurodova Dilnoza Pirimovna,
Qashqadaryo viloyati Pedagogik mahorat markazi katta o'qituvchisi

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA BOLALARNI MUSTAQIL FIKRLASHGA O'RGATISHDA O'YIN FAOLIYATINING O'RNI

Annotatsiya. O'yinlar bolalarning jismoniy, aqliy, axloqiy, mehnat va estetik tarbiyasida, ularda mustaqil fikrlash ko'nikmasining shakllanishida katta ahamiyat kasb etadi. O'yinlar maktabgacha ta'lim tashkilotlarida amalga oshiriladigan mashg'ulotlar, ularning kundalik hayotidagi kuzatuvchiligi bilan uzviy bog'liq bo'lib, ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyat ham kasb etadi.

Kalit so'zlar: O'yin, yetakchi faoliyat, ijodiy o'yinlar, qoidali o'yinlar.

Аннотация. игры имеют большое значение в физическом, умственном, нравственном, трудовом и эстетическом воспитании детей, в формировании у них навыков самостоятельного мышления. Игры неразрывно связаны с деятельностью, осуществляемой в дошкольных образовательных организациях, с их наблюдательностью в повседневной жизни, а также приобретают воспитательно-образовательное значение.

Ключевые слова: Игра, ведущая деятельность, творческие игры, игры с правилами.

Annotation Games play a crucial role in children's physical, cognitive, moral, labor, and aesthetic upbringing, as well as in the development of their independent thinking skills. In preschool educational settings, games are an integral part of daily activities and closely intertwined with children's everyday experiences, thereby possessing significant educational and pedagogical value.

Keywords: game; leading activity; creative games; rule-based games.

Kirish. Maktabgacha yoshdagi davr yyetakchi faoliyat o'yin ekanligi bilan tavsiflanadi. Didaktik o'yinda bola yangi bilim va ko'nikmalarni osonroq o'rganadi. O'yin daqiqalari yordamida diqqatni jalb qilish va ushlab turish, yangi materialni o'rganish va yodlash osonroq. O'yin jarayoni qiziqish uyg'otadi, faollikni qo'zg'atadi, fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Ota-onalar va tarbiyachilar o'yinlar va kichik rivojlanish vazifalari yordamida bola bilan samarali va qiziqarli muloqot qilishlari mumkin.

Bolalarni mustaqil fikrlashga yo'naltirishda yyetakchilik qiladigan ilk tadbir ularning erkinligi, ya'ni ta'lim sohasini, u maktabgacha ta'lim muassasasi bo'ladimi, umumiy o'rta yoki oliy maktab bo'ladimi, barchasini uzviylashtirgan holda demokratlashtirishdir. Maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyalanuvchilarida mustaqil fikrning shakllanganligi va uning rivojlanishi ko'p jihatdan ularning erkinlik darajasiga bog'liq. Shakllanib kelayotgan shaxsda mustaqil fikrni shakllantirish va uni rivojlantirish uchun bolalar shaxsi va jamoasi erkinligiga erishish zarur.

Psixologlarning ta'kidlashlaricha, fikr mustaqilligi darajasi inson aqliy faoliyatining tashabbuskorligi, pishiqchiligi va tanqidiyligida o'z aksini topadi. Bularning biri - tashabbuskorlik insonning o'z oldiga aniq maqsad va vazifalar qo'ya bilishi, ularni amalga oshirish yo'lidagi muammolar yechimini topa olishi, nihoyasiga yetkazish uchun zarur bo'lgan usul hamda vositalarni qo'llashidagi faoliyatida namoyon bo'ladi. Uning pishiqchiligi vazifalarni tez bajarish, bu jarayonda qo'l keladigan usul va vositalardan oqilona foydalanish va yechimni tezkorlik bilan izlab topish, ularni farqlashda ko'rinadi. Mazkur faoliyatning tanqidiyligi esa mustaqil fikrlovchining voqea-hodisaga munosabati, uning xususiyatlarini ajrata bilishida namoyon bo'ladi.

Shulardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, inson tafakkuriga xos bo'lgan tashabbuskorlik, pishiqchilik va tanqidiylik sifatlarini aniqlashning o'zi ham tarbiyachi-o'qituvchilardan bilimdonlikni, aqliy zo'riqishni, bugungi til bilan aytiladigan bo'lsa, kompetentlikni talab qilishi ham haqiqatdan yiroq emas. Shaxsni shakllantirish uchun, avvalo, tarbiyalanuvchi yoki muallimning o'zi shaxs bo'lmog'i shartdir.

Tarbiyachi bilishi lozim bo'lgan haqiqatlardan yana biri shuki, bolalik bosqichlaridagi fikrlashning mustaqilligi darajasi unga yaratilgan sharoit tufayli kuchayadi yoki susayadi.

Ularning ruhiy taraqqiyoti har xil sharoit va bosqichlarda turlicha amalga oshadi. Shuning uchun bolaning rivojlanishidagi yoshi bilan bog'liq xususiyatlar, tafakkurining mustaqilligi chegarasi va darajasi har bir bolada o'ziga xos, individual tarzda bo'lishi ta'lim jarayonining har bosqichida, maktabgacha ta'lim tashkilotlaridan tortib oliy ta'limgacha har bir mashg'ulotda qat'iyy hisobga olinishi lozim. Bu sog'lom ma'naviyatli shaxsni shakllantirish shartlaridan biridir.

Shuningdek, maktabgacha yoshdagi bolalarda ma'naviy hissiyotlardan o'rtoqlik, do'stlik va jamoa hissi ham yuzaga kela boshlaydi. Bolaning bu davrida nafaqat psixologik, balki estetik hissiyotlar ham ancha tez o'sadi. Maktabgacha ta'lim muassasasi yoshdagi bolalarda estetik hislarning namoyon bo'lishini ular biror chiroyli, yangi kiyim kiyganlarida juda yaqqol ko'rish mumkin.

Maktabga tayyorlov guruhi dasturlarida bolalardan taqqoslay olish, tahlil eta bilish, umumlashtira olish, ma'lum bir xulosalar chiqarish, shuningdek yyetarli darajada rivojlangan bilish jarayonlari talab etiladi. 6–7 yoshli bola tabiat haqida ayrim hodisalarni emas, balki organizmning tabiat bilan bog'liqligi va o'zaro ta'sirini ham tushunishi va o'zlashtirishi mumkin. Ular ko'rgazmali-obrazli tafakkuri orqali predmetlar xususiyatlarini va ular orasidagi aloqadorlikni ajrata oladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ko'rgazmali-harakatli va ko'rgazmali-obrazli tafakkur nafaqat 6–7 yoshli bolalar, balki kichik maktab yoshdagi bolalar aqliy rivojlanishida ham asosiy vazifani bajaradi. Bu borada bolada ma'lum bir ko'nikmalarning tarkib topganligi ham nihoyatda muhimdir.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni mustaqil fikrlashga yo'naltirish jarayonini amalga oshirish uchun nafaqat psixologik, balki shu yoshga xos bo'lgan pedagogik tushunchalardan ham xabardor bo'lish lozim. Shu ma'noda maktabgacha ta'lim pedagogikasi fanining mohiyati, uning ilmiy-nazariy asoslari, maqsad va vazifalarini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim nazariyasi uning nazariy jihatlari, ta'lim jarayonining mohiyati, tamoyillari, qonuniyatlari, tarbiyalanuvchi va tarbiyalovchi faoliyati, ta'lim maqsadi, mazmuni, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta'lim jarayonini takomillashtirish usullari va hokazo muammolarni tadqiq etadi.

Maktabgacha pedagogika jarayonida bir-biri bilan uzviy bog'langan quyidagi tushunchalar mavjud: tarbiya, ta'lim, ma'lumot.

Maktabgacha tarbiya–ijtimoiy hayot uchun zarur hodisa bo'lib, yosh avlodga ilmiy bilimlar tizimini, ko'nikma va malakalarni maxsus metod, vositalar orqali rejali ravishda singdirib borish hamda ularni har tomonlama shakllangan yetuk inson qilib tarbiyalashni nazarda tutadi. Yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalash muammosi xalq og'zaki ijodi, pedagogikasi, yozma yodgorliklar, pandnomalar, mutafakkir va ma'rifatparvarlar qalamiga mansub asarlarning bosh mavzusini tashkil etgan.

Maktabgacha ta'lim–bolalarga bilimni tartibli bayon qilish jarayoni bo'lib, muayyan ko'nikma va malakalarni singdirish, ularning ongi, xulqiga ta'sir etish, aqli, idroki, dunyoqarashi, e'tiqodi va bilish faoliyatini rivojlantirishdir. Ta'lim berish jarayonida tabiiy ravishda tarbiyaning maqsadi ham amalga oshiriladi. Ta'lim ikki tomonlama jarayon bo'lib, u o'qish va o'qitishni ham o'z ichiga oladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilari bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatish haqida nazariy va amaliy tayyorgarlikka ega bo'lmasalar, tarbiyalanuvchilarni rivojlantirishda qo'pol xatoliklarga yo'l qo'yishlari mumkin. Shu bois ularning maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik va pedagogik xususiyatlarini nazariy tomondan yaxshi bilishlari maqsadga muvofiqdir.

Shu sababli tadqiqotimizda yetuk psixolog olimlarning asarlaridan foydalanilgan holda, maktabgacha yoshdagi, xususan, tayyorlov guruhi bolalari bilan olib boriladigan mashg'ulotlarda e'tibor berilishi zarur bo'lgan psixologik nazariy tushunchalar yoritildi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni mustaqil fikrlashga yo'naltirish uchun ularning yoshiga xos bo'lgan psixologik va pedagogik jihatlardan to'liq xabardor bo'lish bu jarayonda samaradorlikka erishishni ta'minlaydi. Bolalarning yoshari ulg'ayib mustaqil harakat qilish

imkoniyati oshgan sari ularning atrofdagi narsa va hodisalar yordamida dunyoqarashi ham kengayib boradi. Maktabgacha yoshdagi bola atrofidagi narsalar dunyosini bilish jarayonida ular bilan bevosita amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Bu o'rinda shu narsa xarakterliki, bola bilishga tashnalgidan atrofdagi o'zining haddi sig'adigan narsalar bilangina emas, balki kattalarga mansub bo'lgan, o'zining kuchi yetmaydigan, haddi sig'maydigan ishlar bilan ham amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Bu - tezroq katta bo'lish ichki istagining tashqi ko'rinishidir.

Demak, maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi ta'lim-tarbiya ishlari muvaffaqiyati ko'p jihatdan bolalarning o'yin faoliyatlarini maqsadga muvofiq tarzda tashkil qila bilishga bog'liqdir. O'yin bolalar hayoli tomonidan yaratilgan narsa emas, aksincha bolalar hayolining o'zi o'yin jarayonida yuzaga kelib, rivojlanadigan hodisadir. Shuni ham aytib o'tish kerakki, fan-texnika mislsiz rivojlangan hozirgi zamonda yaratilayotgan, hayratga soladigan yangiliklar bolalarga bir mo'jizadek ko'rinadi. Natijada ular ham o'zlarining turli o'yinlari jarayonida o'xshatma qilib har xil mo'jizalarni o'ylab topadilar (uchar ot, uchar mashina, mashina odam, gapiradigan hayvonlar, yarmi odam yarmi hayvon shaklidagi jonivorlar va h.k.). Bundan tashqari, bolalar turli hayoliy farazlarida ehtiyojlari talab qilayotgan narsa-hodisalarni aks ettiradilar. Ularning o'yin faoliyatida har xil afsonaviy obrazlarni yaratishlari odamning (shu jumladan bolalarning ham) tashqi muhitdagi narsa va hodisalarni aks ettiruvchi faol, ijodiy, o'zgaruvchan tafakkuri jarayonidir.

O'yinlar bolalarning jismoniy, aqliy, axloqiy, mehnat va estetik tarbiyasida, ularda mustaqil fikrlash ko'nikmasining shakllanishida katta ahamiyat kasb etadi. O'yinlar maktabgacha ta'lim tashkilotlarida amalga oshiriladigan mashg'ulotlar, ularning kundalik hayotidagi kuzatishlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyat ham kasb etadi. Bolalarning o'yinlari o'zining rang-barangligi, har birining o'z mazmuni va tashkil etish yo'siniga, bu jarayonda foydalaniladigan jihozlarning turlari hamda o'rniga ko'ra ham xilma-xillik kasb etadi. Bular, o'z navbatida, bolalar o'yinlarini turkumlashtirishni taqozo etadi. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi ilmidagi o'yinlar ikki katta guruhga bo'linishi ta'kidlanadi: ijodiy va qoidali o'yinlar.

Ijodiy o'yinlarning mazmunini bolalarning o'zlari o'ylab topadilar va ularda o'z taassurotlari, borliq haqidagi tushunchalari, bilimlari hamda unga munosabatlarini aks ettiradilar. Ijodiy o'yinlarda bolalarning tevarak-atrofdan olgan taassurotlari aks ettiriladi. Ijodiy o'yinlarda bolalarning erkinligi, mustaqilligi, tashkilotchiligi va ijodkorlik qobiliyatlari to'laligicha namoyon bo'ladi.

Qoidali o'yinlar esa kattalar tomonidan yaratiladi va bola hayotiga tatbiq etiladi. Bunday o'yinlar o'z mazmuni va qoidalarining sodda yoki murakkabligi darajasiga asoslangan holda bolalarning yoshlariga qarab taqdim etiladi. Kattalar tomonidan belgilab qo'yilgan qoidalar asosidagi o'yinlarning ko'pchiligini xalq o'yinlari tashkil etadi - ya'ni avloddan-avlodga o'tib, bizgacha yetib kelgan ko'cha o'yinlari.

Har ikkala turdagi o'yinlar o'zining xilma-xil ko'rinishlariga ega. Masalan, ijodiy o'yinlar sirasiga syujetli rolli o'yinlar, qoidali o'yinlar sirasiga esa psixologik o'yinlarni kiritish mumkin. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tashkil etiladigan har bir o'yinning o'ziga xos jihatlari, bajarilish shartlari bo'lgan holda, hammasi uchun umumiy bo'lgan xususiyatlar ham bor: maqsad, vazifa va xulosa mavjudligi, rejali harakatlar va hokazo. Bolalarning rivojlanishiga qarab, ularning o'yinda o'z oldilariga qo'yadigan maqsadlari ham o'zgarib boradi. Bolalar o'yinda maqsadga erishish uchun sheriklar tanlaydilar, zarur o'yinchoqlarni topadilar, o'yin davomida muayyan harakat va qiliqlar qiladilar. Boshqa faoliyat turlarida bo'lgani singari o'yin jarayonida ham bolalarning shaxsiyati, psixik bilish jarayonlari, irodasi, hissiyoti, ta'sirchanligi, ehtiyoj va qiziqishlari hisobga olinadi, o'yinda bolalar faol harakat qiladilar, muloqotda bo'ladilar, o'z bilimlaridan foydalanadilar.

Ma'lumki, o'yin bolalarning shaxsiy tashabbusiga ko'ra vujudga keladigan, ularning faol ijodiy yo'sindagi, yuksak ta'sirchanlik ruhi bilan ajralib turadigan erkin va mustaqil faoliyatdir. Pedagogik adabiyotlarda aytilishicha maktabgacha ta'lim tashkilotlarida o'yinlarni ertalab nonushtagacha va nonushtadan keyin, mashg'ulotlar o'rtasida, ochiq havoda, uyqudan keyin o'tkazish maqsadga muvofiqligi aytiladi. Ertalab rolli o'yinlar, qurish-yasash, harakatli o'yinlarni

tashkil qilish tavsiya etiladi. Mashg'ulotlar o'rtasida esa harakatli, qoidali o'yinlar o'tkazilishi yaxshi samara berishi ta'kidlanadi.

Ochiq havodagi o'yinlar-yugurish, otish, sirpanish bilan bog'liq bo'lgan o'yinlar ham qoidali o'yinlar bo'lib, ular bolalarning jismoniy taraqqiyotiga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Kunduzgi uyqudan keyingi o'yinlar sirasiga: sahnalashtiriladigan rolli o'yinlar, qurilish o'yinlari, ertak bo'yicha psixologik o'yinlar va hokazo kiradi, ular bolalarning aqliy, axloqiy, estetik tafakkurini takomillashtiradi.

Syujetli-rolli o'yinlar o'z mazmuni, bolalarning birgalikdagi xatti-harakati, o'zaro munosabatlari asosida voqea-hodisalar rivojlanishi bolalar ruhiyatida minnatdorchilik hissinii paydo qiladi, yaxshi kayfiyat uyg'otadi, bola jismi faoliyatini yaxshilaydi. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar, odatda, o'zlari yolg'iz o'ynaydilar. Predmetli va konstruktorli o'yinlar orqali bu yoshdagi bolalar o'zlarining idrok, xotira, tasavvur, tafakkur hamda harakat layoqatlarini rivojlantiradilar. Syujetli-rolli o'yinlarda esa ular, asosan, o'zlari har kuni ko'rayotgan va kuzatayotgan kattalarning xatti-harakatlarini aks ettiradilar. 5-6 yoshli bolalarning o'yini asta-sekinlik bilan jamoa xarakterini kasb eta boshlaydi. Bolalarning individual xususiyatlarini ularning jamoa o'yinlari orqali kuzatish mumkin. Bu o'yinlarda bolalar kattalarning faqat predmetlarga munosabatini emas, balki o'zaro munosabatlari ham aks ettiradilar. Shuningdek, jamoa o'yinida bolalar bir guruh odamlarning murakkab hayotiy faoliyatlarini ham aks ettiradilar.

Katta maktabgacha yoshda syujetli-rolli o'yinlar rivojlanadi, lekin endi bu o'yinlar o'z mavzusining boyligi va xilma-xilligi bilan farqlanadi. Rolli o'yinlar jarayonida bolalarning har birida liderlik yuzaga kela boshlaydi, shuningdek tashkilotchilik ko'nikmalari ham shakllana boradi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni mustaqil fikrlashga yo'naltirish uchun, ularning yoshiga xos bo'lgan psixologik va pedagogik jihatlardan to'liq xabardor bo'lish bu jarayonda samaradorlikka erishishni ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги ЎРҚ-637-сон Қонуни. - Т.:2020
2. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 16 декабрдаги 595-сонли “Мақтабгача таълим ва тарбия тўғрисида”ги Қонуни // <https://lex.uz/>
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 27 майдаги “Мақтабдан ташқари таълим тизимини такомиллаштиришнинг қўшимча чора-тадбирлари муассасаси тўғрисида”ги 331-сонли Қарори
4. Брушлинский А.В. О тенденциях развития современной психологии мышления. /А.В. Брушлинский, О.К. Тихомиров // Национальный психологический журнал. - 2013.
5. Выготский Л.С. Педагогическая психология. /Л.С. Выготский - М.: Педагогика-Пресс, 1999.
6. Максимова С. В. Диагностика развития творческой активности младших школьников. В 2 частях. Часть 1. /С.В. Максимова - М.: Издательство «Русское слово - учебник», 2013.

Karimova Nilufar Zohidjon qizi,

Osiyo xalqaro universiteti, 2-bosqich magistranti

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna,

Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrası dotsenti (PhD)

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIGA SOG'LOM PSIXOLOGIK TA'LIM MUHITINI YARATISHNING O'ZIGA XOS AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim muhiti va uning psixologik resurslarini o'rganishning ahamiyati, ta'lim muhitining shaxsiy rivojlanishga ta'siri va sotsializatsiyadagi roli, ta'lim muhitining inson individual rivojlanish va xulq-atvoriga ta'siri, bolalarning ruhiy salomatligi va rivojlanishini ta'minlashda sog'lom psixologik muhit yaratilishining ahamiyati, ta'lim muhitini idrok etish, bilish va baholashni o'rganish uchun vositalar, o'qituvchilar va o'quvchilarning psixologik farovonligini qo'llab-quvvatlash, ta'lim muhitining rivojlanish xarakterining muhim shartlari haqida aytib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim muhiti, intensivlik, qiziquvchanlik, sezgirlik, qat'iyyatlilik, pedagog, xulq-atvor.

Аннотация. в этой статье рассматривается важность изучения образовательной среды и ее психологических ресурсов, влияние образовательной среды на личностное развитие и роль в социализации, влияние образовательной среды на индивидуальное развитие и поведение человека, важность создания здоровой психологической среды в обеспечении психического здоровья и развития детей, инструменты для обучения восприятию, познанию и оценке образовательной среды, роль педагогов и учащихся в обучении и поддержка психологического благополучия, были упомянуты важные предпосылки характера развития образовательной среды.

Ключевые слова: образовательная среда, интенсивность, любознательность, чувствительность, настойчивость, педагог, поведение.

Annotation. the importance of studying the educational environment and its psychological resources in this article, the impact of the educational environment on personal development and the role in socialization, the impact of the educational environment on human individual development and behavior, the importance of creating a healthy psychological environment in ensuring children's mental health and development, tools for learning to perceive, it is mentioned about the important conditions of the development character of the educational environment.

Keywords: educational environment, intensity, curiosity, sensitivity, perseverance, educator, behavior.

Kirish. Bugungi kunda psixologlarning ta'lim muhiti va uning psixologik resurslarini o'rganishga qiziqishi ortib bormoqda, chunki O'zbekistonda va boshqa mamlakatlarda uzluksiz ta'limning faol rivojlanishi bilan hayotning turli bosqichlarida (nafaqat bolalik va an'anaviy maktab yillarida) ushbu muhitda odamlar soni ortib bormoqda. Ta'lim muhiti shaxsiy rivojlanishga ta'sirining ahamiyati tufayli alohida o'rin tutadi. Vygotskiy fikricha, atrof-muhitning bola rivojlanishiga ta'siri boshqa ta'sirlar qatorida, shuningdek, atrof-muhitda sodir bo'layotgan voqealarni tushunish, anglash va tushunish darajasi bilan o'lchanadi. Vygotskiy psixikani ijtimoiy-tarixiy aniqlashni o'rganishga murojaat qilgan birinchi rus psixologlaridan biri edi. Yigirmanchi asrning oxirlarida rus psixologlari atrof-muhit bilan o'zaro munosabatlar jarayonida atrof-muhitning psixologik muammolar va bolalar ongini rivojlantirishga ta'sirini o'rganishga katta qiziqish bildirdilar. Natijada, ta'lim muhitining psixologik ta'sirini va uning shaxsni rivojlantirish va sotsializatsiyadagi rolini aniqlashga bir nechta samarali yondashuvlar paydo bo'ldi. Birinchidan, ushbu tadqiqotning muhim da'vosi ta'lim muhiti inson xulq-atvoriga ta'sir qiladi degan fikr edi: uning ob'yektiv xususiyatlari individual rivojlanish va xulq-atvor sodir bo'ladigan universal "ramka" ni o'rnatdi.

Ikkinchidan, ta'lim muhitining o'quvchi shaxsiga va uning rivojlanishiga ta'sirini o'rganishda yangi yondashuvlar mavjud edi. Uchinchidan, psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, odamlar faqat ma'lum parametrlarga ega bo'lgan muhitda rivojlanishi mumkin, ularning eng muhimlaridan biri xavfsizlikdir. Xavfsizlik insonning asosiy ehtiyojidir va u bolalarning ruhiy salomatligi va rivojlanishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shunday qilib, ta'lim muhitining psixologik xavfsizligini psixopedagogik voqelik sifatida o'rganish va o'quv jarayonining har bir ishtirokchisining ijobiy rivojlanishi va shaxsiyatini shakllantirishni ta'minlaydigan shartlar to'plami kontekstda bolalar, guruhlar yoki jamoalarga nisbatan davom etayotgan zo'ravonlik harakatlarini hisobga olgan holda juda dolzarbdir. Psixologik kontekstda o'quvchilar va o'qituvchilarning rivojlanishi uchun ta'lim muhitini idrok etish, bilish va baholashni o'rganish uchun vositalar va sharoitlarni izlash boshlandi.

Bugungi kunda O'zbekiston ta'limining zamonaviy tizimi isloh qilinmoqda va o'qituvchilar hamda o'quvchilarga tubdan boshqacha tadbirlarni taklif qilmoqda, bu o'zgarishlar ushbu ishtirokchilarning ta'lim muhitidagi barqarorligi va qiyinchiliklarni yyengish qobiliyatini oshiradi. Asosiy maqsad o'quvchilarning jismoniy, aqliy va psixologik salomatligini saqlashdir. Ushbu maqsadga erishishning psixologik jihatlari o'qituvchilar va o'quvchilarning psixologik farovonligini qo'llab-quvvatlash doirasida yotadi. Ko'pgina psixologlar psixologik farovonlikni tushunish va o'rganish uchun C. D. Ryff tomonidan ishlab chiqilgan modelga amal qilishadi[1]. Ushbu model psixologik farovonlikning ushbu tarkibiy qismlarini taklif qiladi: o'ziga va o'tmishdagi hayotga ijobiy munosabat, g'amxo'rlik va ishonch bilan singdirilgan odamlar bilan munosabatlar, o'z e'tiqodlariga rioya qilish qobiliyati, kundalik hayot talablariga javob berish qobiliyati (vakolat), maqsadlar va faoliyat. Ushbu tarkibiy qismlarning har birining nazariy asoslarini quyidagi nazariya va tushunchalarda topish mumkin: A. Maslouning o'zini o'zi anglash nazariyasi, E. Eriksonning shaxsni rivojlantirish nazariyasi, K. Yungning individuallik nazariyasi va boshqalar. Diener va Diener (1996) ma'lumotlariga ko'ra, psixologik farovonlik hayotning turli tomonlarini kognitiv baholashni, hissiy o'zini o'zi qabul qilishni va baxt tajribasi bilan taqqoslanadigan sub'yektiv farovonlik tajribasini o'z ichiga oladi[2].

Tadqiqot ob'yekti. Biz o'z tadqiqot ishimizda Buxoro shahridagi maktablardan birida tahsil olayotgan 60 nafar 8-12 yosh oraliq'ida bo'lgan boshlang'ich sinf o'quvchilarini jalb etdik. Maqsadimiz maktablarning boshlang'ich sinflarida o'qiyotgan o'quvchilarning ta'lim muhiti holatini baholash edi. Ushbu tadqiqotning muammosi quyidagi savollarga javob topishdir: O'qituvchi va o'quvchining aqliy rivojlanishi uchun uning xavfsizligi nuqtai nazaridan ta'lim muhitining psixologik xususiyatlarini qanday tushunishimiz va aniqlashimiz mumkin? O'qituvchilar va o'quvchilarning maktab muhitining psixologik xavfsizligini baholashlari o'rtasida farqlar bormi? Ta'lim muhitining qaysi psixologik sharoitlari o'rta maktab o'quvchilarining psixologik farovonligini ta'minlaydi? Biz o'z tadqiqot ishimizda O'zbekistonning ta'lim muassasalarida o'quvchilarning psixologik farovonligiga ta'sir qiluvchi ta'lim muhitining psixologik omillarini tanlash, asoslash va ochib berishni maqsad qilganmiz.

Ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi darajasi va uning ishtirokchilarining psixologik farovonligi o'rtasida bog'liqlik mavjud. Shuning uchun ta'lim muhitining psixologik xavfsizligini va uning barcha ishtirokchilari uchun xavfsizlik darajasini aniqlashga yordam beradigan xususiyatlarni aniqlash muhimdir. Ta'lim muhiti-bu shaxsni shakllantirish va rivojlantirish imkoniyatlari uchun maxsus tashkil etilgan ijtimoiy va fazoviy-tematik sharoitlarni o'z ichiga olgan psixologik-pedagogik voqelikdir. Bizning nuqtai nazarimizdan, ta'lim muhitining psixologik mohiyati ishtirokchilarning shaxsiy xususiyatlari, ularning o'zaro ta'sirining xususiyatlari, taqdim etilgan ta'limning mazmuni va uni uzatish vositalari orqali ochilishi yoki aniqlanishi mumkin. Psixologlar "yaxshi" ta'lim muhitini tavsiflash uchun turli xil xususiyatlardan foydalanadilar - masalan, atrof-muhitning rivojlanish xarakteri, uning psixologik qulayligini ta'minlash.

Biz boshlang'ich sinf o'quvchilarida psixologik xavfsizlikni ushbu muhim psixologik xususiyatlardan biri sifatida ko'rib chiqishni taklif qilamiz. Xavfsizlik-bu himoya hissi (inson va atrof-muhit), shuningdek, salbiy tashqi va ichki tahdidlarni rad etish qobiliyatidir. Xavfsizlikka

bo'lgan ehtiyoj insonning asosiy ehtiyojidir, ammo psixologik kontekstda u shaxs tuzilishining travmatik deformatsiyasi mavjud yoki yo'qligida, ijobiy rivojlanish istiqbollarini aniqlashda asosiy rol o'ynaydi. Ontogenezning ma'lum bosqichlarida (erta bolalik) bu ehtiyojni e'tiborsiz qoldirish hayotga tahdid yoki kompensatsiyalanmagan ruhiy salomatlik oqibatlariga olib keladi. Shu sababli, xavfsizlikni ta'minlash vositalarini tanlashda muhim jihat bu ta'lim muhitida, ayniqsa, boshlang'ich ta'limdagi psixologik xavfsizlikni va psixologik omillarning rolini tushunishdir.

Ta'lim muhitining rivojlanish xarakterining muhim sharti uning psixologik xavfsizligidir. O'qituvchilar kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning barqarorligi va salbiy ta'sirlarga chidamliligini ta'minlash uchun ularning shaxsiyatining shakllanishi va rivojlanishiga zarar yetkazib, xavf tug'diradigan usullardan qochishlari kerak. Ta'lim muhitidagi pedagogik va shaxslararo o'zaro ta'sirlar psixologik jihatdan xavfsizdir. Ta'lim muhitida psixologik xavfsizlikni ta'minlash va natijada uning ishtirokchilarining ruhiy salomatligini himoya qilish va qo'llab-quvvatlash ta'limdagi amaliy psixologiya uchun ustuvor vazifa bo'lishi kerak. Bizning fikrimizcha, bolalarning psixologik xavfsizligi yuqori bo'lgan ta'lim muhitida bo'lishining eng muhim natijasi ularning psixologik farovonligi, shaxsiy rivojlanish va ruhiy salomatlikni saqlash uchun zarur shartdir.

Rus tadqiqotlarida psixologik farovonlik inson farovonligining ijtimoiy, ma'naviy, moddiy, jismoniy, psixologik kabi tarkibiy qismlarini tanlash orqali ko'rib chiqiladi. Psixologik farovonlik aqliy jarayonlar va funksiyalarni muvofiqlashtirish, yaxlitlik hissi va ichki muvozanat bilan tavsiflanadi. Bu komponentlarning barchasi bir-biri bilan chambarchas bog'liq va bir-biriga ta'sir qiladi. Maktab muhitida psixologik xavfsizlikni o'quvchilar va o'qituvchilarning baholashlari o'rtasida farqlar mavjud. O'qituvchilar uchun ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi darajasi o'quvchilarning psixologik farovonligiga ta'sir qiladi.

Qo'llanilgan metodlar. Tadqiqotimizda uch bosqich bor edi. Birinchi bosqichda biz ta'lim muhitining psixologik xavfsizligini o'rganishga harakat qildik va biz o'rgangan maktablarda psixologik xavfsizlik darajasini aniqlash usullari va ko'rsatkichlarini tanladik. Ikkinchi bosqichda strategiya va yo'nalishni aniqlab oldik; o'qituvchilar va talabalarning ta'lim muhitidagi psixologik xavfsizlik darajasini baholash, shuningdek, ularni baholashning izchilligini aniqlash usullarini tanladik.

Uchinchi bosqichda o'qituvchilar uchun o'quv muhitining psixologik xavfsizligining boshlang'ich sinf o'quvchilarining psixologik farovonligiga ta'sirining tabiatini o'rgandik. Biz o'z tadqiqot ishimizda I.A.Baevaning "Maktabning ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi" usulidan ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi darajasini aniqlash va o'qituvchilar va o'quvchilarni baholashda ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi indeksini aniqlash maqsadida foydalandik. Mazkur tadqiqot usulida ta'lim muhitining xususiyatlarini aniqlash uchun ballarni o'z ichiga olgan taklif qilingan javoblar shkalasi bilan 11 ta savol mavjud. Ta'lim muhitining psixologik xavfsizligining nazariy konsepsiyasiga muvofiq ushbu usul bilan o'lchanadigan xavfsizlikning uchta ajralmas ko'rsatkichlari topildi.

Birinchi ko'rsatkich o'qituvchilar va boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ta'lim muhitining ahamiyati edi. Empirik mezon bu munosabatning kognitiv, hissiy va xulq-atvor tarkibiy qismlarini o'z ichiga olgan o'lchov tizimi bilan o'lchanadigan ta'lim muhitiga - ijobiy, neytral yoki salbiy munosabat edi.

Ikkinchi ko'rsatkich o'qituvchilar va boshlang'ich sinf o'quvchilari o'zaro munosabatlarining asosiy xususiyatlaridan qoniqish edi. Empirik mezon maktab-atrof-muhitdan qoniqish bo'lib, ushbu usulga kiritilgan maktabning ijtimoiy muhiti xususiyatlarining umumiy bali sifatida hisoblanadi. Shaxslararo o'zaro munosabatlarda ruhiy zo'ravonlik toifasini tahlil qilish bizga ruhiy zo'ravonlikdan himoya darajasini ta'lim muhitidagi psixologik xavfsizlikning uchinchi ko'rsatkichi sifatida qabul qilishga imkon berdi. Ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi indeksi uchta ko'rsatkich bo'yicha taxminlarni jamlash yo'li bilan aniqlandi: shaxslararo o'zaro munosabatlarda ruhiy zo'ravonlikdan himoya qilish; atrof-muhitning ahamiyati; atrof-muhitning asosiy sotsiopsixologik xususiyatlaridan qoniqish. Ta'lim muhitining psixologik xavfsizligining

asosiy tarkibiy qismlaridan tashqari, mazkur usul ushbu muhitning ishtirokchilari uchun kognitiv, hissiy va xulq-atvor ahamiyatini aniqlashga imkon berdi. Ushbu usul bizga o'qituvchilar va boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan munosabatlar, o'z nuqtai nazarini ifoda etish imkoniyati, o'zini hurmat qilish, shaxsiy qadr-qimmatni saqlash, faol bo'lish va shaxsiy muammolar va qiyinchiliklarni hisobga olish kabi ta'lim muhitining xususiyatlaridan qoniqishni tahlil qilishga imkon berdi. Tadqiqotlardan olingan natijalar quyidagi 1-jadvalda keltirilgan:

1-jadval

	intensivlik va sezgirlik	ijtimoiy muhitning ahamiyati	sog'liqni saqlash	hayotga yo'naltirish	qiziquvchanli	qat'iyyatlili
O'qituvchilar	2.48;	3.76	6.42	2.88	6.11	3.30
O'quvchilar	3.21	2.48	6.23	2.99	4.53	2.31

Natijalarni qayta ishlash. O'qituvchi va boshlang'ich sinf o'quvchilarining ning ta'lim muhitining psixologik xavfsizlik darajasini baholashlari natijalarni tahlil qilar ekanmiz, psixologik xavfsizlik darajasi yuqori va past bo'lgan maktablardan tashqari, ba'zi maktablarda o'qituvchilar va o'quvchilarni baholashda psixologik xavfsizlik darajalarida farqlar mavjudligini aniqladik. Ishtirokchilarning bir guruhi uchun yuqori darajadagi psixologik xavfsizlik va boshqa guruh uchun past darajadagi ta'lim muhitining mavjudligi ba'zi savollarni tug'diradi, eng dolzarb: (1) ishtirokchilarning bir xil muhitda psixologik xavfsizlik darajalari to'g'risida turlicha tasavvur qilishlariga nima sabab bo'ladi? (2) o'qituvchilar va o'quvchilarning psixologik xavfsizligi turli omillar bilan belgilanishi sababli bu turli xil baholarmi?

Natijalarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, birinchidan, ikkala guruh ishtirokchilarining taxminlarida maktablarning psixologik xavfsizligi darajasi bir xil edi. Boshqacha qilib aytganda, agar biz ta'lim muassasalarini o'qituvchilar va o'quvchilarning so'rovlari natijasida ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi indeksining pasayishi tartibida tartiblasak, biz ushbu indeksning katta o'zgarishini olmaymiz. Ikkinchidan, barcha maktablarda ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi darajasi o'qituvchilarning baholariga ko'ra o'quvchilarga qaraganda yuqori bo'lgan. Ushbu natijani ishtirokchilarning yoshi va maqom-rol xususiyatlarini hisobga olgan holda tushuntirish mumkin. O'qituvchilar uchun ta'lim muhiti ularning kasbiy hayotining asosiy joyi bo'lgan, shuning uchun uning aksiologik mazmuni talabalarga qaraganda ular uchun muhimroq edi.

Shunday qilib, o'qituvchilar uning psixologik xavfsizligini baholash paytida o'quvchilarga qaraganda sezgirroq edilar. Uchinchidan, turli maktablarda ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi darajasidagi farqlar o'quvchilarga qaraganda o'qituvchilarning baholashlarida ko'proq namoyon bo'ldi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning psixologik xavfsizlik darajasini baholashdagi farqlar ahamiyatsiz edi. Bundan tashqari, natijaga o'qituvchilarning ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi, ayniqsa talabalar uchun uning xavfsizligi uchun zarur shart ekanligini tushunishlari ta'sir ko'rsatdi. Ta'lim muhitining psixologik xavfsizligini nazariy va empirik tahlillari shuni ko'rsatdiki, ushbu parametr o'quv jarayonini kuchaytiradigan sharoitlarning muhim xususiyati hisoblanadi. Ta'limning psixologik xavfsizligi atrof-muhit shaxsning aqliy rivojlanishiga ta'sir qiladi. Ushbu tadqiqotda biz ushbu taxminni tasdiqladik: o'qituvchilarning psixologik xavfsizligi o'quvchilarning psixologik farovonligiga ta'sir ko'rsatdi. Biz o'quvchilarning psixologik farovonligi tarkibiy qismlarining rivojlanish darajasi o'qituvchilar uchun ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi darajasiga qarab o'zgarishini aniqladik. Xususan, bizning tadqiqotimiz o'qituvchilar uchun ta'lim muhitining psixologik xavfsizligining hissiy farovonlikning ushbu tarkibiy qismlariga ta'sirini aniqladi: intensivlik va sezgirlik ($F = 2.48$; $p.05$), ijtimoiy muhitning ahamiyati ($F = 3.76$; $p.01$), sog'liqni saqlash ($F = 6.42$; $p.001$); hayotga yo'naltirish-hayotni qiziqarli va hissiy jihatdan kuchli deb qabul qilish ($F = 4.63$; $p.001$), o'zini hayotda tanlash erkinligiga ega odam deb hisoblaydi ($F = 2.88$; $p.05$), o'zini hayotini boshqarishga qodir odam deb hisoblaydi ($F = 2.84$; $p.05$); shaxsiy ijod qismlari ($F = 4.42$; $p.001$), qiziquvchanlik ($F = 6.11$; $p.001$), murakkab muammolarni shakllantirish va hal qilish istagi, qat'iyyatlilik ($F =$

3.30; p .01). Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'qituvchilar uchun psixologik xavfsizlikning past darajasidan farqli o'laroq, yuqori darajadagi ta'lim muhitida o'quvchilar barqaror hissiy holatga ega edilar: ijobiy his-tuyg'ular, ijtimoiy muhitga katta qiziqish, o'ziga ishonch va vaziyatni o'zgartirish qobiliyati. Ushbu ta'lim muhitida o'quvchilar psixologik xavfsizligi past bo'lgan ta'lim muhitidagi o'quvchilarga qaraganda ko'proq bilim faolligi va ta'lim vazifalarini bajarishda qat'iyyatlilikka ega edilar.

Xulosa. Bolalar va o'smirlar uchun maktab muhitidagi psixologik xavfsizlik, sog'lom muhitni yaratish uzoq vaqtdan beri tadqiqotchilar va amaliy psixologlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Maktab muhiti va uning ishtirokchilari psixologik xavfsizligini qo'llab-quvvatlaydigan texnologiyalarga bo'lgan ilmiy qiziqish va ijtimoiy amaliyotga bo'lgan ehtiyoj kundan kunga ortib bormoqda. Ta'lim muhitida o'quvchilar psixologik xavfsizlikni ta'minlash nafaqat ta'lim muassasalarini boshqarishda muhim vazifa, balki, jamiyat va davlatning ta'lim tizimiga nisbatan barcha talablarini amalga oshirishga imkon beradigan shartdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Adizov B.R. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari. Toshkent: Fan, 1997.
2. Davletshin M.G., Do'stmuhamedova Sh., Mavlanov M., To'ychiyeva S. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. (O'quv metodik qo'llanma). Nizomiy nomidagi TDPU. 2004.
3. Azizxodjaeva N.N. Педагогические технологии и педагогическое мастерство.-Т. Fan va axborot texnologiyalari, 2006.
4. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi. «Pedagogika va psixologiya» (ilmiy ommabop seriya).- Т., Nizomiy nomidagi TDPU, 1999.

Tursunova Mohinur Bahodir qizi,
Osiyo xalqaro universiteti, 2-bosqich magistranti
Ismatova Dilafruz Tuymuratovna,
Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrasida dotsenti (PhD)

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA KREATIVLIK XUSUSIYATINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS PSIXOLOGIK USULLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilar intellektual-ijodiy - kreativ faoliyati katta ijtimoiy-pedagogik ahamiyatga egaligi, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarida kreativlikni rivojlantirish omillarini ta'sirini baholash, kreativlikka asoslangan ta'limiy faoliyatni tashkil etishning metodik tizimini takomillashtirish, kreativlikka asoslangan pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish zarurati, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning individual xususiyatlari va qiziqishlariga e'tibor qaratish lozimligi, intellektual-ijodiy rivojlanish "shaxs"ning ma'naviy sohasi bilan bog'liqligi haqidagi fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: tasavvur, kreativlik, qobiliyat, intellekt, ijodiy fikrlash, kommunikativ qobiliyat, tashabbuskorlik.

Аннотация. В этой статье читатели интеллектуально-творческие - большая социально-педагогическая значимость творческой деятельности, оценка влияния факторов развития креативности у младших школьников, совершенствование методической системы организации учебной деятельности на основе креативности, необходимость разработки педагогических технологий на основе креативности, ориентация на индивидуальные особенности и интересы младших школьников, интеллектуально-творческое развитие с духовной сферой "личности" были высказаны мнения о зависимости.

Ключевые слова: воображение, креативность, способности, интеллект, творческое мышление, коммуникативные способности, инициатива.

Annotation. readers intellectual-creative in this article - opinions on the importance of creative activity of great socio-pedagogical significance, assessment of the influence of factors for the development of creativity in students of a small school age, improvement of the methodological system for the organization of educational activities based on creativism, the need to develop pedagogical technologies based on creativism, the need to focus on individual characteristics and interests of students.

Keywords: imagination, creativity, ability, intelligence, creative thinking, communicative ability, initiative.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyev o'quvchi yoshlarni zamon talablariga muvofiq yangicha ishlash va fikrlashga; izlanish, tashabbuskorlikka chaqirmoqda. SHu sababli ta'lim tizimi va mazmunini takomillashtirish, uni real hayotga yaqinlashtirish, shuningdek, yoshlarda intellektual-ijodiy rivojlanish; ijtimoiy-kommunikativ qobiliyatni o'stirish lozimdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining so'nggi yillarda qabul qilingan qator qarorlari va farmonlarida ham ushbu g'oya yyetakchi o'rinni egallaydi. O'quvchilar intellektual-ijodiy - kreativ faoliyati katta ijtimoiy-pedagogik ahamiyatga ega bo'lib, u barkamol avlodning bazaviy sifatleri va qobiliyatlarini rivojlantirish va takomillashtirishning omilidir. Zero, intellektual-ijodiy rivojlanish "shaxs"ning ma'naviy sohasi bilan bog'liq.

Zamonaviy ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri - shaxsni ijodkor, mustaqil fikrlovchi, yangilikka intiluvchan va muammolarni noan'anaviy yechishga qodir etib tarbiyalashdan iborat. Bu borada ayniqsa kichik maktab yoshidagi bolalar bilan ishlash jarayonida kreativlik, ya'ni ijodiy tafakkur va yangicha yondashuvga tayyorlik xususiyatlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Chunki mazkur yosh davri - bola tafakkurining faollashuvi, tasavvuri, qiziqishi va shaxsiyati shakllanishining asosiy bosqichidir. Ushbu

davrda qo'llaniladigan psixologik yondashuvlar va metodlar bola shaxsining keyingi intellektual va ijodiy salohiyatini belgilab beradi.

Psixologik tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, kichik maktab yoshidagi bolalarda kreativlikni rivojlantirish uchun muhit, emotsional qo'llab-quvvatlash, qiziqarli topshiriqlar, noan'anaviy o'ylashga undovchi mashg'ulotlar va individual yondashuvlar muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, V.S. Muxina, L.S. Vygotskiy, D.B. Bogoyavlenskaya kabi olimlar bolalarning ijodiy qobiliyatlari tabiiy rivojlanishini ta'minlash uchun mos psixologik usullarni ishlab chiqqanlar. Bunday yondashuvlar bola tafakkurining mustaqil, ochiq va erkin shakllanishiga yordam beradi.

Bugungi kunda o'quvchilar ijodiylikni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar, treninglar, testlar, dramatik rollo o'yinlar, mantiqiy mashqlar, vizual tasviriy metodlar keng qo'llanilmoqda. Ular orqali bolalarning yangi g'oya ishlab chiqish, muammoga turlicha yondashish, mavjud axborotni qayta ishlash va uni ijodiy tarzda qo'llash ko'nikmalari faollashadi. Shu bois, kichik maktab yoshidagi bolalar uchun mo'ljallangan psixologik metodlar, usullar va ularning samaradorligini o'rganish — dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biridir.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarida kreativlikni rivojlantirish omillarini ta'sirini baholash, kreativlikka asoslangan ta'limiy faoliyatni tashkil etishning metodik tizimini takomillashtirish, kreativlikka asoslangan pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish zarurati tug'ilmoqda. Boshlang'ich ta'limga bunday yondashuv shaxsga yo'naltirilgan ta'lim strategiyasi talablariga mos ravishda hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish, ijodiy qobiliyatni rivojlantirishning pedagogik-psixologik va gender xususiyatlarini aniqlashtirish dolzarblik kasb etadi. Kichik maktab yoshi o'quvchilari 7-11 yosh oralig'idagi bolalar bo'lib, ular quyidagi asosiy xususiyatlarni o'zida namoyon qiladi:

1. Kognitiv rivojlanish: o'z-o'zini anglash va atrof-muhitni tushunish qobiliyati oshadi, mantiqiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyati rivojlanadi, abstrakt fikrlashga o'tish boshlanadi, lekin ko'proq konkret narsalarga qiziqish ko'rsatadilar.

2. Emotsional rivojlanish: o'z his-tuyg'ularini anglash va ifoda etish qobiliyatlari oshadi, boshqalar bilan munosabatlar o'rnatishga qiziqish ko'rsatadilar, do'stlik va hamkorlik muhim ahamiyatga ega, emotsional barqarorlikni rivojlantirish jarayonida turli his-tuyg'ularni boshqarishga o'rganadilar.

3. Ijtimoiy rivojlanish: guruhda ishlash va hamkorlik qilish qobiliyatlari oshadi, ijtimoiy qoidalar va normalarni tushunishga harakat qiladilar, do'stlar bilan o'zaro aloqalar o'rnatishda va ijtimoiy rollarni bajarayotganda tajriba orttiradilar.

4. Fizik rivojlanish: harakat koordinatsiyasi va motorik ko'nikmalari rivojlanadi, jismoniy faollik, sport va o'yinlarga qiziqish ko'rsatadilar, jismoniy rivojlanish jarayonida energiya va kuch sarflashga tayyor bo'lishadi.

5. O'qish va o'rganishga qiziqish: yangiliklarni o'rganishga va yangi bilimlarni qabul qilishga tayyor, o'qish jarayonida ijodiy fikrlash va tasavvur qobiliyatlari rivojlanadi, o'qituvchilardan ko'mak va rag'bat olishga ehtiyoj sezadilar.

6. Qiziqishlar va hobbii: o'z qiziqishlariga mos ravishda faoliyatlarni tanlashga moyil, san'at, musiqa, sport yoki ilm-fan kabi sohalarga qiziqish ko'rsatadilar, o'z ijodiy qobiliyatlarini namoyon etishga intilishadi, o'z vaqtini rejalashtirish va maqsadlar qo'yishga harakat qilishadi, o'z faoliyatlarini boshqarishda mustaqil bo'lishga intilishadi, lekin hali ham kattalarning yordamiga muhtoj, oddiy muammolarni hal qilishda ijodkorlik va mantiqiy fikrlashni qo'llaydilar, muammolarni hal qilish jarayonida tajribalar o'tkazishga tayyor[1].

Tadqiqot ob'yekti. Biz o'z tadqiqot ishimiz davomida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatini o'rganishni maqsad qilgan edik. Biz izlanishimizning ob'yekti sifatida Kogon shahridagi 11-maktabdan 70 nafar kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni sinaluvchi sifatida tanlab oldik va ulardagi qobiliyatlarni hamda kreativlik xususiyatlarini tadqiq qildik. Kreativlik - bu yangi g'oyalar, fikrlar, yechimlar yoki san'at asarlarini yaratish

qobiliyatidir. U insonning ijodkorlik, tasavvur, va innovatsion fikrlash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Kreativlik bir necha asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi:

1. Tasavvur: yangi g'oyalarni yoki konseptlarni yaratish uchun mavjud bilim va tajribani yangi shaklda birlashtirish qobiliyati. Kreativ fikrlash muammolarni yangi va samarali usullar bilan hal qilishga imkon beradi. Bu jarayonda an'anaviy yondashuvlardan chetlashish va yangi yo'llarni izlash zarur.

2. Ijodiy jarayon: kreativlik ko'pincha ijodiy jarayon orqali namoyon bo'ladi, bu jarayonda fikrlar ishlab chiqiladi, sinovdan o'tkaziladi va takomillashtiriladi.

3. O'ziga xoslik: kreativ fikrlar ko'pincha o'ziga xos va noyob bo'ladi. Bu esa ijodkorning individual yondashuvi va shaxsiy tajribasi bilan bog'liq. Kreativlik ko'pincha boshqa insonlar bilan muloqotda bo'lish, fikr almashish va hamkorlik qilish orqali rivojlanadi.

Kreativlik nafaqat san'at yoki dizayn sohalarida, balki ilm-fan, biznes, ta'lim va boshqa ko'plab sohalarida ham muhim ahamiyatga ega. U innovatsiyalarni yaratishga, muammolarni hal qilishga va yangi imkoniyatlarni kashf etishga yordam beradi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'zlarining individual xususiyatlari va qiziqishlariga ega bo'lishadi, shuning uchun ularning ehtiyojlarini hisobga olish muhimdir[2]. O'qituvchilar va ota-onalar bolalarning rivojlanishini qo'llab-quvvatlashda ularga mos keladigan usullarni tanlashlari zarur. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativlikni rivojlantirish muhim vazifalardan biridir, chunki bu yoshda bolalarning fikrlash qobiliyatlari va ijodiy potensialini shakllantirish uchun qulay sharoitlar yaratiladi. Quyidagi usullar va faoliyatlar orqali bolalarda kreativlikni rivojlantirish mumkin:

1. Ijodiy faoliyatlar: rassomlik, qo'l san'atlari, musiqa va teatr kabi ijodiy faoliyatlar bolalarning tasavvurini kengaytiradi. Ularni turli materiallar bilan ishlashga undash va o'z ijodlarini namoyish etishga imkon berish muhimdir.

2. O'yinlar: rol o'ynash o'yinlari, konstruktorlar va mantiqiy o'yinlar bolalarning ijodkorligini rivojlantiradi. O'yin jarayonida bolalar muammolarni hal qilish, yangi g'oyalarni ishlab chiqish va o'z fikrlarini ifodalash imkoniyatiga ega bo'lishadi.

3. Savol-javoblar: o'quvchilarga ochiq savollar berish, ularning fikrlarini va g'oyalarini eshitish orqali kreativ fikrlashni rag'batlantirish mumkin. Masalan, "Agar siz superqahramon bo'lsangiz, qanday kuchlarga ega bo'lishni xohlardingiz?" kabi savollar.

4. Tabiat bilan tanishtirish: tabiatga sayohatlar, ekskursiyalar bolalarga yangi tajribalar va ilhom beradi. Tabiatni kuzatish va uni san'atda ifodalash orqali bolalar ijodiy fikrlashlarini rivojlantirishi mumkin.

5. Kitoblar va hikoyalar: turli janrdagi kitoblarni o'qitish, bolalarda tasavvur va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. O'qilgan hikoyalar asosida yangi hikoyalar yozishni taklif qilish mumkin.

Qo'llanilgan metodlar. Biz o'z tadqiqot ishimizda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning aynan qaysi yo'nalishda ko'proq qobiliyatli ekanligini aniqlash maqsadida G.YU.Ayzenk tomonidan ishlab chiqilgan "qobiliyatni aniqlash metodikasi" metodikasidan foydalandik. Testni to'g'ri qo'llash uchun quyidagi shartlarga qat'iy amal qilinadi:

1. Ajratilgan vaqt birligiga (80 ta savol uchun 40 daqiqa) qat'iy rioya qilish.
2. Sinaluvchining savol mazmunini to'g'ri idrok etishga va tushunilishiga erishish.
3. Javoblar sinaluvchining mustaqil fikriga asoslanganligiga erishish.
4. Savollarga berilgan javoblarni ishlab chiqish (100 ballik tizim asosida).

Sinaluvchi savollarni diqqat bilan o'qib chiqadi. Qaysi savol o'zi haqida ketayotganiga ishonch hosil qilsa, shu savolga belgi qo'yadi, qolgan savollarga hech qanday belgi qo'yilmaydi. Sinaluvchi savollarga shoshilmasdan ochiq oydin va to'g'ri javob berishi lozim. Belgilangan savollarning kam yoki ko'pligi muhim emas. Sinaluvchida «qancha ko'p savollarni belgilasam, shuncha ijobiy javob olaman» degan fikr tug'ilmasligi kerak. Sinaluvchi o'zi belgilagan savol nomerlarni quyidagi jadvalda doira ichiga olib chiqadi. Qaysi ustunda 8-10 doiralar bo'lsa sinaluvchida o'sha qobiliyat ustun bo'ladi. Qaysi qobiliyatning ustunligiga qarab o'quvchining nimaga qiziqishi haqida so'z yuritish mumkin. Quyidagi 1-jadvalda sinaluvchilardan olingan natijalar aks etgan:

1-jadval:

	lingvist qobiliyat	matematik qobiliyat	tasviriyl qobiliyat	kinetik qobiliyat	tabiatsevarlik qobiliyati	musiqiy qobiliyat	suhbatdoshlik qobiliyati	fikrlash qobiliyati.
O'g'il bolalar	4 (6%)	5 (7%)	6 (8,5%)	2(3%)	5(7%)	3(4%)	2(3%)	5(7%)
Qiz bolalar	5 (7%)	3(4%)	6(8,5%)	1(1,5%)	8(11%)	6(8,5%)	4(6%)	5(7%)
Jami:	9 (13%)	8(11%)	12(16%)	3(4%)	13 (18,5%)	9(13%)	6(8,5%)	10 (14%)

Natijalarni qayta ishlash. Biz metodikadan quyidagicha natijalarni qo'lga kiritdik:

1. Lingvistik qobiliyat. Bunday qobiliyatli kishilarda o'qishga she'riyatga, bahs munozaraga, hazil hajviya va hikoyalarga qiziqish kuchli bo'ladi. Umumiy hisobda 13% sinaluvchimizda ushbu qobiliyatning yuqoriligi aniqlandi.

2. Matematik qobiliyat. Bu qobiliyati ustun bo'lgan kishilar abstrakt belgilar, formulalar, raqamlar bilan ishlashni yoqtirishadi. Umumiy hisobda 11% sinaluvchimizda ushbu qobiliyatning yuqoriligi aniqlandi.

3. Tasviriyl qobiliyat. Bu qobiliyatga ega kishilarda tasviriyl san'atga haykaltaroshlik va chizmachilikka qiziqish katta bo'ladi. Umumiy hisobda 16% sinaluvchimizda ushbu qobiliyatning yuqoriligi aniqlandi.

4. Kinetik qobiliyat. Bu qobiliyat egalari raqs, rol ijro etish, jismoniy mashqlar, sport o'yinlari va dramaga qiziqadilar. Umumiy hisobda 4% sinaluvchimizda ushbu qobiliyatning yuqoriligi aniqlandi.

5. Tabiatsevarlik qobiliyati. Bu qobiliyat egalari sayru-sayohatga, ekskursiyalarga ko'proq qiziqadi. Umumiy hisobda 18,5% sinaluvchimizda ushbu qobiliyatning yuqoriligi aniqlandi.

6. Musiqiy qobiliyat. Bu qobiliyat egalari qo'shiq aytishni, musiqa tinglashni, jo'r bo'lishni yaxshi ko'radilar. Umumiy hisobda 13% sinaluvchimizda ushbu qobiliyatning yuqoriligi aniqlandi. 7 - suhbatdoshlik qobiliyati. Bu qobiliyat sohiblari hamdard, hamkor, xushmuomala bo'lishni, birgalikda turli loyihalar yaratishni xush ko'rishadi. Umumiy hisobda 8,5% sinaluvchimizda ushbu qobiliyatning yuqoriligi aniqlandi. 8. Fikrlash qobiliyati. Bu qobiliyat egalari doim fikrni bir joyga yig'ib to'play oladi, yaxshi va chuqur fikrlaydi, hayol surib yurishni yaxshi ko'rishadi. Umumiy hisobda 14% sinaluvchimizda ushbu qobiliyatning yuqoriligi aniqlandi. Biz bu natijalar asosida o'quvchilarda mavjud qobiliyatlarni yana ham rivojlantirish va ulardagi kreativlikni oshirish uchun bir qator tavsiyalar ishlab chiqdik. Fikrimizcha, quyidagi holatlarga alohida e'tibor berilsa maqsadga muvofiq bo'lardi:

1. Guruh ishlarini tashkil etish: bolalarni jamoada ishlashga o'rgatish, birgalikda loyiha yaratish va muammolarni hal qilish orqali ularning ijodiy qobiliyatlarini oshirishga yordam beradi. Bolalarga o'z fikrlarini erkin ifodalash imkoniyatini berish, ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va ijodkorliklarini rivojlantiradi.

2. Texnologiyalarni qo'llash: raqamli vositalar, dasturlar va ilovalar orqali bolalar o'z ijodlarini yaratishda yordam berishi mumkin. Masalan, grafik dizayn yoki musiqa yaratish dasturlari. Shuningdek, o'quvchilarni bir-birlari bilan fikr almashishga undash. Bunda har bir bola o'z g'oyalarini, fikrlarini va ijodiy yechimlarini taqdim etishi mumkin. Bu jarayon bolalarning o'zaro fikr almashishi va yangi g'oyalarni qabul qilishlariga yordam beradi.

3. Ijodiy yozuv: o'quvchilarga hikoya yoki she'r yozishni taklif qilish. Ularni har qanday mavzuda yozishga undash, bu esa ularning tasavvurini va ifoda qobiliyatini rivojlantiradi. Yozuv jarayonida ularga turli xil uslublar va janrlarni sinab ko'rish imkonini berish mumkin.

4. Muammolarni hal qilish vazifalari: o'quvchilarga muammolarni hal qilishga oid vazifalarni berish. Masalan, "Agar sizning shahringizda suv yetishmasa, qanday yechimlar topishingiz mumkin?" kabi savollar orqali ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish.

5. San'at va madaniyatga sayohatlar: san'at galereyalariga, muzeylarga yoki teatrqa sayohatlar tashkil etish. Bu bolalarga san'at va madaniyatni yaqindan ko'rish va ulardan ilhom olish imkoniyatini beradi. O'quvchilarga o'z ijodiy ishlarini bir-birlariga ko'rsatish va baholash

imkoniyatini berish. Bu jarayonda konstruktiv tanqid va fikr bildirish orqali bolalar o'z ijodlarini yanada takomillashtirishga harakat qilishadi.

6. Bolalarni o'z qiziqishlari bo'yicha mustaqil ravishda o'rganishga undash. Masalan, biror yangi til, musiqa asbobi yoki san'at turi haqida o'rganishga rag'batlantirish. Shuningdek, tabiat bilan ijodiy aloqalar: Tabiatda ijodiy faoliyatlar o'tkazish, masalan, tabiat manzaralarini chizish, tabiatda hikoya yozish yoki fotosuratlar olish. Bu bolalarning tabiatga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ijodiy fikrlashlarini rivojlantiradi.

Xulosa. Fikrimiz yakunida shuni ta'kidlamocchimizki, yuqorida keltirilgan fikrlar, sanab o'tilgan usullar orqali bolalarda kreativlikni rivojlantirish jarayoni yanada samarali bo'lishi mumkin. Har bir faoliyat bolalarning qiziqishini uyg'otishi va ularni yangi g'oyalarni izlashga undashi muhimdir. Bu usullar orqali kichik maktab yoshidagi o'quvchilarida kreativlikni rivojlantirish mumkin, bu esa ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun mustahkam asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sh.A.Do'stmuhammedova, Z.T.Nishonova, S.X.Jalilova, SH.K.Karimova, SH.T.Alimbaeva. Toshkent-2013
2. Davletshin M.G., Do'stmuhammedova Sh., Mavlanov M., To'ychiyeva S. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. (O'quv metodik qo'llanma). Nizomiy nomidagi TDPU. 2004.
3. D.T.Ismatova. Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi emotsional munosabatlar. Pedagogik mahorat // Ilmiy-nazariy va metodik jurnal. Buxoro, 2024.
4. Z.T.Nishonova, N.G'.Kamilova, D.U.Abdullayeva, M.X.Xolnazarova. Toshkent-2019.

Sunnatova Xurshida Zafar qizi,
Buxoro davlat universiteti, Psixologiya ta'lim yo'nalishi 1-bosqich magistranti
Ismatova Dilafruz Tuymuratovna,
Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrasida dotsenti (PhD)

OILAGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISH DARAJASINI TAKOMILLASHTIRISH USULLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oila psixologiyasi sohasida amalga oshirilayotgan ishlar, ota-onalarning bolalarni tarbiyalash, oilaviy munosabatlarni mustahkamlash va hissiy salomatlikni saqlashga doir ma'lumotlar, oila ichidagi munosabatlar qanday qilib rivojlanayotganini tushunish, muammolarni hal qilish, oilaga psixologik xizmat ko'rsatish oilaning ruhiy salomatligini yaxshilash, munosabatlarni mustahkamlash va hayot sifatini oshirishga qaratilgan muhim jarayon ekanligi, oilada yuzaga keladigan muammolar, moliyaviy qiyinchiliklar, bolalar tarbiyasi, o'zaro ishonch va hurmat masalalari haqida fikr bildirilgan.

Kalit so'zlar: oilaviy munosabatlar, tarbiya, stress, hissiy aloqa, hurmat, o'zaro ishonch, muammo.

Аннотация. в этой статье рассматривается работа, проводимая в области семейной психологии, информация о том, как родители воспитывают детей, укрепляют семейные отношения и поддерживают эмоциональное здоровье, понимание того, как развиваются отношения в семье, решение проблем, что психологическое обслуживание семьи является важным процессом, направленным на улучшение психического здоровья семьи, укрепление отношений и повышение качества жизни, что в семье есть возникающие проблемы, финансовые трудности, воспитание детей, высказывались мнения по вопросам взаимного доверия и уважения.

Ключевые слова: семейные отношения, воспитание, стресс, эмоциональный контакт, уважение, взаимное доверие, проблема.

Annotation. in this article, the work carried out in the field of Family Psychology, information on parenting, strengthening family relationships and maintaining emotional health, understanding how intra-family relationships develop, solving problems, psychological service to the family is an important process aimed at improving family mental health, strengthening relationships and improving the quality of life, problems arising in the family, financial difficulties, issues of mutual trust and respect have been expressed.

Keywords: family relationships, upbringing, stress, emotional connection, respect, mutual trust, problem.

Kirish. Bugungi kunda O'zbekistonda oila psixologiyasi sohasida amalga oshirilayotgan ishlar va qabul qilingan qarorlar muhim ahamiyatga ega. Ushbu sohada oila a'zolarining ruhiy salomatligini yaxshilash, oilaviy munosabatlarni mustahkamlash va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash maqsadida bir qator tashabbuslar va dasturlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston hukumati tomonidan oila psixologiyasi va oilaviy munosabatlarni yaxshilashga qaratilgan davlat dasturlari ishlab chiqilgan. Bu dasturlar oilaviy zo'ravonlikni kamaytirish, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilashga qaratilgan. Psixologik xizmatlar ko'rsatish uchun maxsus markazlar va klinikalar oila a'zolariga ruhiy yordam ko'rsatish, maslahat berish va terapiya o'tkazish imkoniyatini taqdim etadi. Shuningdek, ota-onalarga bolalarni tarbiyalash, oilaviy munosabatlarni mustahkamlash va hissiy salomatlikni saqlash bo'yicha treninglar o'tkazilmoqda.

Bu treninglar oilaviy muammolarni hal qilishda yordam beradi. O'zbekistonda oila psixologiyasi sohasida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu tadqiqotlar oilaning ruhiy salomatligi, muammolari va ularni hal etish usullarini o'rganishga qaratilgan. Ushbu ishlar va tashabbuslar O'zbekistonda oilaviy psixologiyani rivojlantirish va oilalarda ruhiy salomatlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Oilaviy munosabatlarni yaxshilash va psixologik yordam ko'rsatish orqali ijtimoiy barqarorlikni oshirish maqsadida davom etayotgan harakatlar

ahamiyatlidir. Oila psixologiyasi - bu oilaning ichki dinamikasini, uning a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni va oilaviy tizimlarning ruhiy salomatlikka ta'sirini o'rganadigan psixologiya sohasidir.

Ushbu yo'nalish, oilaning a'zolari o'rtasidagi hissiy aloqalarni, munosabatlarni va o'zaro ta'sirlarni tushunishga yordam beradi. Oila - bu bir-biri bilan bog'langan, birgalikda yashaydigan va o'zaro ta'sir qiluvchi shaxslar guruhidir. Oilaviy tizim nazariyasi, oilani bir butun sifatida ko'rib chiqadi va har bir a'zoning roli va vazifalarini o'rganadi. Har bir a'zo o'zining hissiy holati va munosabatlari orqali oilaning umumiy dinamikasiga ta'sir ko'rsatadi. Oiladagi munosabatlar - bu ota-ona, bolalar, aka-uka va opa-singil o'rtasidagi aloqalar. Ular o'zaro ishonch, hurmat va qo'llab-quvvatlash asosida qurilishi kerak. Oila ichidagi munosabatlar qanday qilib rivojlanayotganini tushunish, muammolarni hal qilishda muhim ahamiyatga ega. Oiladagi hissiy aloqalar - bu a'zolar o'rtasidagi hissiy bog'lanishlar. Hissiy aloqalar kuchli bo'lsa, oila ichida qo'llab-quvvatlash va o'zaro tushunish osonlashadi. Hissiy aloqalarni rivojlantirish uchun ochiq muloqot va bir-birini tushunishga intilish zarur.

Oilada har bir oila a'zosining o'z roli va vazifalari bor. Ota-onalar, bolalar, aka-uka va opa-singillar o'rtasida rollarning aniq belgilanishi oilaning barqarorligini ta'minlaydi. Rolning o'zgarishi yoki chalkashligi (masalan, ota-onaning roli bolalarga o'tishi) muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Oilada yuzaga keladigan muammolar (masalan, moliyaviy qiyinchiliklar, tarbiyaviy masalalar yoki hissiy muammolar) psixologik xizmatlar yordamida hal etilishi mumkin. Oila a'zolari o'rtasida muloqotni yaxshilash va muammolarni hal qilish uchun turli strategiyalar ishlab chiqilishi kerak.

Tadqiqot ob'yekti. Oila, undagi shaxslararo munosabatlar, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi emotsional munosabatlarni tadqiqotimiz ob'yekti sifatida keltirishimiz mumkin. Biz o'z tadqiqot ishimizda Buxoro tumanida joylashgan mahallardan biridan bir nechta oilalarni jalb etdik va ular bilan bir qator psixologik usullarni qo'llagan holda o'z faoliyatimizni olib bordik. Oila psixologiyasi oilaning ruhiy salomatligi, barqarorligi va farovonligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Oilaga psixologik xizmat ko'rsatish - bu oilaning ruhiy salomatligini yaxshilash, munosabatlarni mustahkamlash va muammolarni hal qilishga qaratilgan professional yordamdir. Ushbu xizmatlar turli xil shakllarda taqdim etilishi mumkin va ularning maqsadi oilaviy dinamikani tushunish va yaxshilashdir.

Oilaga psixologik xizmat ko'rsatish, umuman olganda, oilaning ruhiy salomatligini yaxshilash, munosabatlarni mustahkamlash va hayot sifatini oshirishga qaratilgan muhim jarayondir. Oilaga psixologik xizmat ko'rsatishda bir qator metodikalar va yondashuvlardan foydalanish mumkin. Jumladan, oilaviy terapiyada oila tizim sifatida ko'rib chiqiladi, har bir a'zoning roli va vazifalari muhokama qilinadi. oila a'zolari o'rtasida ochiq va samimiy muloqotni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar va strategiyalar, oila a'zolari o'z hissiyotlarini ifodalash va muammolarni sahnalashtirish orqali hal etishga yordam beradigan usullardan foydalanish mumkin[1].

Bu jarayonda rollar o'zgarishi va muammolarni yangi nuqtai nazardan ko'rish imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, oila a'zolarining fikrlari va xulq-atvorini o'zgartirishga qaratilgan, stress, tashvish va boshqa muammolarni hal qilishda yordam beradigan hissiy muloqot usullari ham yaxshi natija beradi.

Qo'llanilgan metodlar. Biz o'z tadqiqot ishimizda "Oilaning kinetik rasmi" metodikasidan oiladagi shaxslararo munosabatlarni tahlil qilish maqsadida foydalandik. Bunda sinaluvchilarga o'z oilasining rasmini chizish ko'rsatmasi beriladi. Bunda «oila» so'zining ma'nosini tushuntirish ta'qiqlanadi. Agar sinaluvchi nima chizish kerakligini so'rsa, psixolog ko'rsatmani qayta takrorlashi zarur. Vazifani bajarish vaqti chegaralanmagan (ko'pincha 35 minut dan oshmaydi). Vazifani bajarish jarayonida bayonnomada quyidagilar qayd qilinishi zarur: A) detallarni chizish ketma-ketligi; B) 15 sekunddan ortiq pauzalar; V) detallarni o'chirish; D) emotsional reaksiyalar hamda ularning tasvir mazmuni bilan aloqasi. Vazifa bajarib bo'lingach, psixolog verbal yo'l bilan iloji boricha ko'proq ma'lumot olishga harakat qilishi lozim. Suhbat davomida psixolog sinaluvchi chizgan rasmning mazmunini aniqlashga harakat qilishi zarur:

- agar oila a'zolaridan biri tasvirlanmagan bo'lsa unga nisbatan hissiyotlarini;
- uning sabablarini, rasmdagi alohida detallar sinaluvchi uchun qanday ahamiyatga ega ekanligini bilish muhimdir. Ammo bunda iloji boricha, to'g'ri, bevosita savollarga murojaat qilmaslik zarurki, bu bolada tashvishlanish, himoya reaksiyalarini keltirib chiqarishi mumkin.

«Oila rasmi» metodikasi interpretatsiyasini shartli 3 qismga ajratish mumkin:

- 1) «oila rasmi» strukturasi tahlili;
- 2) oila a'zolari grafik tasviri xususiyatlari tavsifi;
- 3) rasm chizish jarayoni tahlili.

Odatda, oilada ijobiy emotsiyalarni his qiluvchi sinaluvchi oilani to'raligicha aks ettiradi.

Tadqiqotlarda ko'rsatilishicha, sinaluvchilarning 85% (oilasi bilan yashovchi) rasmda oila a'zolarini to'liq rasmini chizadi[2]. Agar oila a'zolaridan birortasi tushib qolgan bulsa, bunga alohida e'tibor berilishi talab qilinadi. Chunki u emotsional ziddiyat, oiladagi mavjud vaziyatdan qoniqmaslikdan dalolat beradi. Ba'zi hollarda rasmda umuman odamlar aks ettirilmasligi yoki oilaga umuman aloqasi bo'lmagan odamlar aks ettirilganligini ko'rish mumkin. Bunday holatlar juda kam uchraydi. Buning sababi-oila bilan bog'liq bo'lgan salbiy kechinmalar: rad etilganlik hissi, himoyasizlik hissi, yuqori darajadagi xavotirlanish hamda psixologning urganilayotgan bola bilan yaxshi aloqa o'rnatilganligi bo'lishi mumkin.

Amaliyotda ba'zan sinaluvchilar oila a'zolaridan birini tushirib qoldirishlari ham uchray turadi. Buning sababi o'sha oila a'zosining emotsional yoqimsizligi, u bilan nizoli munosabatning mavjudligidir. Odatda, ko'proq aka yoki singillar rasmi chizilmay qoladi. U yoki bu oila a'zosi rasmi nima uchun chizilmagan degan savolga himoya javobi beriladi-masalan; «joy qolmagani uchun chizmadim», «U o'ynashga ketgan» kabi. Ba'zida esa ochiqdan ochiq: «Chizgim kelmadi, chunki u men bilan urishadi», «U biz bilan birga yashashini xohlamayman» deb javob beradilar. Ba'zi rasmlarda sinaluvchi o'z rasmini chizmaydi yoki oilasi o'rniga faqat o'zini aks ettiradi. Bu sinaluvchining o'zini oila tarkibiga qo'shmasligidan, oilada hamjihatlik mavjud emasligidan dalolat beradi. Rasmda «Men»ning mavjud bo'lmashligi qabul qilinmaslik, rad etilish hissini boshidan kechirayotgan sinaluvchilar uchun xarakterlidir. Oila tarkibining kattalashtirilishi ham bizga ba'zi ma'lumotlar berishi mumkin. Odatda bu oiladagi psixologik ehtiyojlarning qondirilmaganligi bilan bog'liq. Rasmda oila a'zolarining joylashishi oiladagi o'zaro munosabatlarning psixologik xususiyatlaridai darak berishi mumkin. Oilaning jipsligi, oila a'zolari bir-birlari bilan qo'l ushlab turishi, umumfaoliyat bilan birlashuvi oilaning normal psixologik xarakteristikali rasmlar emotsional aloqalarning past darajasidan dalolat beradi.

Natijalarni qayta ishlash. Oilaning bir qismi bir guruhda chizilgan, bitta yoki bir necha shaxs alohida tasvirlangan rasmlar psixologik jihatdan qiziqarlidir. Agar bola o'zini alohida ajratib qo'ysa, bu uning ajralib qolganlik hissi mavjudligini bildiradi. Agar oila a'zolaridan birortasi alohida qilib chizilsa, bolaning unga nisbatan negativ munosabati, undan bolaga kelayotgan xavf haqida taxmin qilish mumkin. Rasmda oila a'zolarini guruhlarga birlashtirish oilaning psixologik mikrostrukturasi aniqlash imkonini beradi. Oila a'zolarining grafik tasvir xususiyatlari sinaluvchining ayrim oila a'zosiga nisbatan emotsional munosabatini, uni qanday idrok etishi, bolaning «Men-obrazi», uning jinsiy identifikatsiyasi kabi keng qamrovli ma'lumotlar berishi mumkin. Sinaluvchining oila a'zolariga emotsional munosabatini baholashda quyidagilarga alohida e'tibor berish zarur:

1) tana detallari miqdori: boga, soch, quloqlar, ko'zlar, ko'z qorachigi, kipriklar, qosh, burun, yuz, ogiz.bo'yin, elka, qo'llar, kaft, barmoqlar, oyoq, tovonning mavjudligi;

2) kiyim detallari va bezaklar: bosh kiyimi, yoqa, galstuk, bant, cho'ntak, kamar, tugmacha, soch turmak elementlari, kiyimning murakkabligi, bezaklar;

3) figurani chizishda qo'llanilgan ranglar miqdori.

Odatda, insonga ijobiy emotsional munosabat uning rasmini chizishda (pozitiv) ijobiy kontsentratsiyada namoyon bo'ladi, ya'ni tana detallarining miqdori, kiyim detallari va bezaklari hamda turli ranglar qo'llani lishida ifodalanadi. Va aksincha, insonga negativ munosabat sxematik tasvir, ba'zida tananing muhim qismlari (bosh, oyoq, qo'l) tushib qoldirilishida ham aks etadi. Tadqiqotimizning ko'rsatishicha, 38 % ga yaqin bolalar birinchi bo'lib onalarini, 35 % i o'zlarini,

17 % i otalarini, 8 % i esa aka-uka, ona-singillarini chizadilar. Himoya qilishda eng muhimidan boshlanganidek, bolalar rasmda birinchi bo'lib eng ahamiyatli, muhim yoki emotsional jihatdan yaqin odamini aks ettiradi. Bu shu bilan izohlanishi mumkinki, ona oilada muhim funksiyalarni bajaradi, bolalar bilan ko'p vaqt birga bo'ladi, ularga boshqalarga nisbatan ko'proq e'tibor qaratadi. O'zlarini birinchi bo'lib tasvirlash sinaluvchilarga xos bo'lgan mos xususiyati–egotsentrizm bilan bog'liq. Oila a'zolarini chizishdagi ketma-ketlik tahlili figuralar grafik tasviri xususiyatlari tahlili bilan birgalikda amalga oshirilsa, ishonchli ma'lumotlar olish mumkin. Agar birinchi tasvirlangan figura hajm jihatidan katta, biror sxematik tarzda, bezatilmagan holda ifodalansa, bu shaxsning sinaluvchi uchun ahamiyati, oiladagi ustunligi, kuchidan dalolat beradi, ammo sinaluvchining unga nisbatan hissiyotlari ijobiy emas. Muayyan detallar, oila a'zolarini chizishdan oldingi pauza nizoli vaziyat bilan bogliq hamda motivlar ichki dissonansining tashqi ifodalanishi hisoblanadi. Ongsizlik darajasida sinaluvchi negativ emotsiyalar bilan bog'langan shaxs yoki detalini chizish chizmaslikni hal qiladi. Chizilgan rasmni, detalni o'chirish, uni qayta chizish bu oila a'zosiga nisbatan negativ yoki ijobiy munosabat ifodasi bo'lishi mumkin. Bunda rasm chizishning natijasi muhimdir. Agar o'chirish, qayta chizish yaxshi tomonga o'zgarmagan holda bo'lsa, bolaning bu kishiga nisbatan nizoli munosabati haqida fikr yuritish mumkin. Spontan izohlar ko'pincha rasm mazmunining bola uchun ahamiyatini anglatishi mumkin. Shuning uchun bu izohlarni diqqat bilan eshitish lozim.

Xulosa. Olib borgan tadqiqotimizga asoslanib, oilaga psixologik xizmat ko'rsatishda quyidagi xulosalarni berishimiz mumkin: oilaviy terapevtlar oilaning a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilashga yordam beradi. Terapiya jarayonida oilaviy muammolar, konfliktlar va hissiy aloqalar ko'rib chiqiladi. Terapiya sessiyalari odatda barcha oilaviy a'zolar ishtirokida o'tkazilishi va ular o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini va muammolarini ochiq bayon etish imkoniyatini berish lozim. Ba'zan, oilaning har bir a'zosi uchun individual terapiya ham muhimdir. Bu jarayonda shaxsiy muammolar, stress yoki ruhiy salomatlikka oid masalalar ko'rib chiqiladi. Individual terapiya oilaning umumiy salomatligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, chunki har bir a'zo o'zini yaxshiroq his qilganda, oilaviy dinamikada ham ijobiy o'zgarishlar yuz beradi. Psixologik xizmatlar munosabatlarni rivojlantirishga, kommunikatsiyani yaxshilashga va bir-birini tushunishga yordam beradi. Oilada yuzaga keladigan muammolar - bu moliyaviy qiyinchiliklar, bolalar tarbiyasi, o'zaro ishonch va hurmat masalalari bo'lishi mumkin. Psixologik xizmatlar ushbu muammolarni hal qilishda yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Давлетшин М. Г. Состояние и задачи психологической службы в Узбекистане. // Научно методические основы и опыт организации школьной психологической службы. Тезисы докладов республиканский научно-практической конференции. Бухара, 15-18 сентября 1989.
2. Shoumarov G'.B. Shoumarov Sh.B Muhabbat va oila.–T.: Ibn Sino nomidagi nashriyot birlashmasi.–1994.
3. D.T.Ismatova.Oilaviy psixologik xizmatda shaxslararo munosabatlarni empirik tahlili. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar // Xalqaro ilmiy-metodik jurnal.–Buxoro, 2023. №5.
4. D.T.Ismatova.Farzand tarbiyasi kontekstida ota-ona fenomenining nazariy metodologik asoslari. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. Xalqaro ilmiy metodik jurnal.–Buxoro, 2023.

Erkayeva Dilfuza Muxtorovna,
Osiyo xalqaro universiteti 2-bosqich magistranti
Ismatova Dilafruz Tuymuratovna,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

BOSHLANG'ICH TA'LIM O'QITUVCHISI SHAXSINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Bugungi kunda ta'lim tizimida sodir bo'layotgan islohotlar, boshlang'ich ta'limga bo'lgan talab va e'tiborni kuchayotganligi, boshlang'ich sinf o'qituvchisi bola hayotidagi birinchi ustoz, uning bilim olishi, tarbiyalanishi va shaxsiy shakllanishida muhim o'rin tutishi, o'qituvchining kasbiy, ijtimoiy-psixologik fazilatlari dolzarb ahamiyat kasb etishi, boshlang'ich sinf o'qituvchisi faqat dars o'tuvchi emas, balki, bolaning ichki dunyosini anglaydigan, unga yo'l ko'rsatuvchi murabbiy ekanligi, bolaning ta'lim-tarbiya hayotida o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyachi, psixolog, pedagog, do'st va yo'l boshchi sifatida harakat qilishi, Shu sababli o'qituvchining shaxsiy fazilatlari hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi haqida fikrlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetentlik, zamonaviy ta'lim, tarbiya, pedagog, emotsional barqarorlik, kommunikativlik, empatiya, stress.

Аннотация. В статье анализируются вопросы развития социально-психологических особенностей личности учителя начального образования. В связи с проводимыми сегодня реформами в системе образования, повышением спроса и внимания на начальное образование, тем, что учитель начальных классов является первым учителем в жизни ребенка, играет важную роль в его обучении, воспитании и личностном становлении, профессиональное, социально-психологическое значение учителя приобретают профессиональные, социально-психологические качества, учитель начальных классов становится не только классным руководителем, но и тот факт, что он является наставником, понимающим свой мир, направляющим его, говорит о том, что в учебно-воспитательной жизни ребенка учитель является не только воспитателем, но и воспитателем, психологом, высказывались мнения, что он выступает педагогом, другом и проводником, поэтому личностные качества учителя имеют решающее значение.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, современное образование, воспитание, педагог, эмоциональная устойчивость, коммуникативность, эмпатия, стресс.

Annotation. the article analyzes the issues of development of socio-psychological characteristics of the personality of a primary education teacher. The reforms taking place in the educational system today, the growing demand and attention for primary education, the first teacher in the life of a child, his acquisition of knowledge, upbringing and personal formation, the urgent importance of the professional, socio-psychological qualities of the teacher, the fact that the primary school teacher is not only a lecturer, but also a teacher who understands the inner world of, it has been suggested that he acts as an educator, friend and guide, so that the personal qualities of the teacher are decisive.

Keywords: professional competence, modern education, upbringing, educator, emotional stability, communicativity, empathy, stress.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida sodir bo'layotgan islohotlar boshlang'ich ta'limga bo'lgan talab va e'tiborni yanada kuchaytirmoqda. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi—bu bola hayotidagi birinchi ustoz bo'lib, uning bilim olishi, tarbiyalanishi va shaxsiy shakllanishida muhim o'rin tutadi. Shu sababli o'qituvchining nafaqat kasbiy, balki, ijtimoiy-psixologik fazilatlari ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi—bu faqat dars o'tuvchi emas, balki, bolaning ichki dunyosini anglaydigan, unga yo'l ko'rsatuvchi murabbiydir. Ularning vazifasi

bolalarda ta'lim olishga qiziqish uyg'otish, ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish, axloqiy tarbiyani yo'lga qo'yishdan iborat. "Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish" mavzusi juda dolzarb va chuqur tahlilni talab qiladigan mavzulardan biridir.

Boshlang'ich ta'lim - bolaning ta'lim-tarbiya hayotidagi ilk bosqichi bo'lib, bu davrdagi o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyachi, psixolog, pedagog, do'st va yo'lbo'shchi sifatida harakat qiladi. Shu sababli o'qituvchining shaxsiy fazilatlari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish–zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. O'qituvchining shaxsiy fazilatlari qanchalik rivojlangan bo'lsa, u ta'lim-tarbiya jarayonida shunchalik samarali natijalarga erisha oladi. Shu boisdan, pedagoglar uchun muntazam psixologik ko'mak, o'zini rivojlantirish imkoniyatlari va doimiy kasbiy qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish dolzarb ahamiyatga ega. Mazkur sohada bir qator psixolog olimlar faoliyat olib borgan bo'lib, jumladan, L.S. Vygotskiy bola psixologiyasi va rivojlanish zonasi nazariyasi, A.A.Bodalev pedagog shaxsining kommunikativ xususiyatlari, Sh.Sh. Rajabov o'qituvchi shaxsining ijtimoiy-psixologik portretiga oid tadqiqotlar, N.G. Alekseeva boshlang'ich ta'lim psixologiyasi yo'nalishlari bo'yicha ilmiy izlanishlarni amalga oshirganlar[1].

Ijtimoiy-psixologik xususiyatlar deganda shaxsning jamiyatdagi, guruhdagi munosabatlari, emotsional holati, ijtimoiy rolga moslashuvi, muloqot va hamkorlik qobiliyatlarini o'z ichiga olgan sifatlar majmuasi tushuniladi. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi uchun bu sifatlar alohida ahamiyatga ega, chunki u kichik yoshdagi bolalar bilan ishlaydi va ular uchun namuna bo'ladi. Quyidagilar boshlang'ich sinf o'qituvchisining asosiy ijtimoiy-psixologik xususiyatlaridir:

- Kommunikativlik: O'quvchilar bilan samimiy, qulay muloqotni yo'lga qo'yish qobiliyati.
- Empatiya (hamdardlik): Bolaning hissiy holatini tushunish, unga ruhiy ko'mak berish.
- Emotsional barqarorlik: Stressli holatlarda o'zini tutish, salbiy holatlarga bardoshli bo'lish.
- Tashabbuskorlik va kreativlik: Darslarni qiziqarli va innovatsion usullar bilan olib borish.
- Mas'uliyatlilik: Har bir bolaning individual rivojlanishini nazorat qilish, ota-onalar bilan hamkorlik qilish.

Tadqiqot ob'yekti. Biz o'z tadqiqot ishimizda boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini rivojlantirishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'yganmiz. Tadqiqotimizning ob'yekti sifatida Buxoro shahridagi bir nechta maktablarning 50 nafar boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tanladik hamda ular bilan o'zimizning eksperimentimizni olib bordik. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi bu 1–4-sinflarda ta'lim-tarbiya jarayonini olib boradigan, bolalar shaxsini shakllantiruvchi va ularning dastlabki ilmiy asoslarini beruvchi pedagog mutaxassisdir. Ularning asosiy vazifalari: Ta'lim berish: O'quvchilarga yozish, o'qish, hisoblash, mantiqiy fikrlash, tabiatshunoslik, ona tili va boshqa fanlardan boshlang'ich bilimlarni o'rgatadi. Tarbiya berish: O'quvchilarda axloqiy qadriyatlar, mehnatsevarlik, jamoada ishlash madaniyatini shakllantiradi. Psixologik yondashuv: Har bir bolaga individual yondashadi, ularning psixologik rivojlanishini kuzatadi va qo'llab-quvvatlaydi. Ijtimoiy moslashuvga yordam: Bolalarni ijtimoiy hayotga moslashtiradi, o'z fikrini bildirish, muomala qilish, intizomga rioya qilishni o'rgatadi. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari quyidagi kasbiy kompetensiyalarga ega bo'lishlari lozim:

Pedagogik kompetensiya: darsni rejalashtirish, metodik yondashuvlar tanlash, o'quvchilarni faollashtirish.

Psixologik kompetensiya: bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish, qiyinchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish.

Kommunikativ kompetensiya: ota-onalar, o'qituvchilar jamoasi va o'quvchilar bilan samarali muloqot olib borish.

Axborot texnologiyalari savodxonligi: elektron jurnal, onlayn platformalar, prezentatsiya va interaktiv darslarni olib borish.

Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi - bola hayotida birinchi pedagog bo'lib, u o'quvchining maktabga, o'qishga va o'z-o'zini anglashga munosabatini shakllantiradi. Shu bois bu kasb katta

mas'uliyat va chuqur mehr talab qiladi. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari psixologik barqaror, stressga chidamli, o'zini boshqara olishi, tuyg'ularni nazorat qilishi, bolaning ichki holatini anglay olishi, ularning ehtiyojlarini sezish va to'g'ri yo'naltirishi, ijtimoiy faol bo'lishi, jamoa bilan ishlash qobiliyatiga, ota-onalar, hamkasblar, jamiyat bilan samarali muloqot qila olish qobiliyatiga ega bo'lishi, ochiq va ravon nutq egasi bo'lishi, yoshlarga mos tilda gapirishi, ijobiy ohangda muloqot yuritishi, tashabbuskor va ijodkor bo'lishi, yangilik yaratishga intilishi, noan'anaviy dars usullarini qo'llashi, o'quvchini ilhomlantirishi lozim. O'qituvchining kasbiy mahorati bilan birga ijodkorligi:

- 1)sohasi va fanini mukammal egallagan bo'lishi;
- 2)o'z bilganlarini boshqalarga o'rgata bilishi;
- 3)o'quv-biluv faoliyatini samarali tashkil eta olishi;
- 4)ta'lim-tarbiya jarayonining natijalarini odilona baholay olishi;
- 5)o'quvchining imkoniyatlariga anglagan holda uni to'g'ri yo'naltira olishni o'z ichiga oladi.

O'quv ta'lim-tarbiya jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni kiritish va ulardan samarali foydalanish ko'p qirrali, murakkab uslubiy, tashkiliy pedagogik muammodir. Uni hal etish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Eng avvalo yuqori samara beradigan ta'lim usullarini belgilash, ulardan foydalanish texnologiyalarni ishlab chiqish yangi pedagogik texnologiyalar asosida mashg'ulotlarni tashkil etishning texnologik xaritalarini yaratish maqsadga muvofiqdir. Ana shundagina ta'lim jarayonida zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanish mumkin. Tanlangan har qanday pedagogik metodlar ta'lim maqsadlariga mutanosib bo'lishi kerak. Har qanday ta'limning maqsadi-bilim va malakalarni shakllantirishb shunga mos shaxs sifat va xislatlarni ishlab chiqishdir. Ta'lim-tarbiya jarayonining har bir bosqichi uchun begilangan maqsadlar turli usullar majmuida amalga oshiriladi.

Qo'llanilgan metodlar: Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganishda bir qancha psixologik metodikalardan foydalanish mumkin: Jumladan, anketa va so'rovnoma, Dembo-Rubinshteynning o'z-o'zini baholash metodikasidan o'qituvchining o'ziga bo'lgan ishonchi va shaxsiy qadriyatlarini aniqlash maqsadida, MMPI (Minnesota ko'p aspektli shaxs testi) dan shaxsiy xususiyatlar, moslashuvchanlik darajasini baholash maqsadida, Leary diagnostikasidan o'qituvchining ijtimoiy o'zaro munosabatlar uslubini aniqlash maqsadida, Lichko yoki Leongard shaxsiy tipologiyasidan o'qituvchining temperament va xarakter tiplarini aniqlash maqsadida, sotsiometrik tadqiqotlar (Moreno usuli) dan o'qituvchi jamoada qanday o'ringa ega ekani, o'zaro munosabatlari va liderlik darajasi aniqlash maqsadida foydalanish mumkin.

Biz mazkur tadqiqot ishimizda boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganishga mo'ljallangan Leary diagnostikasi (shaxslararo munosabat uslublarini aniqlash)dan foydalandik. Mazkur metodikaning maqsadi boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining o'zaro munosabatdagi uslubini, ya'ni jamoa va o'quvchilar bilan qanday psixologik pozitsiyada bo'lishini aniqlash. O'qituvchiga 128 ta bayonotdan iborat test varaqasi beriladi Har bir bayonotga "Ha" yoki "Yo'q" shaklida javob beriladi. Javoblar maxsus kalit asosida ballarga aylantiriladi.

Ko'rsatmalar: "Sizga taqdim etilayotgan bayonotlar sizning odatdagi xatti-harakatlaringizni tasvirlaydi. Har bir bayonotga to'g'ri deb hisoblasangiz 'Ha', noto'g'ri deb hisoblasangiz 'Yo'q' deb belgilang". Asosiy yo'nalishlar (8 sektor):

- Avtoritar (buyruq beruvchi, rahbarlik qiluvchi)
- Ko'mak beruvchi (himoya qiluvchi, do'stona)
- Hamkorlik qiluvchi (iliq munosabatli, do'stona)
- Bo'ysunuvchi (tinch, itoatkor)
- Tanqidiy (passiv, o'zini past baholovchi)
- Tortinchoq (yopiq, ijtimoiylashmagan)
- Hujumkor (tanqidchi, qarama-qarshi)
- Buyruqboz (majbur qiluvchi, qat'iyy)

Har bir sektor bo'yicha to'plangan ballar grafik ko'rinishda ko'rsatiladi (8 sektorli doira).

Qaysi sektorlar kuchli bo'lsa, o'qituvchining o'zaro munosabatdagi dominant xususiyati shundan iborat bo'ladi.

Natijalarni qayta ishlash: Quyidagi 1-jadvalda Leary shaxslararo munosabatlar diagnostikasi asosida 50 nafar boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi o'rtasida o'tkazilgan tadqiqotning tahliliy natijasi namunasi berilgan.

1-jadval

Sektor	Tavsifi	O'rtacha n (%)
A	Avtoritar	14%
B	Homiylik qiluvchi	20%
C	Hamkorlik qiluvchi	26%
D	Bo'ysunuvchi	12%
E	Passiv-himoyaviy	8%
F	Tanqidiy	6%
G	Hujumkor	5%
H	Buyruqboz	9%

1. Eng yuqori ko'rsatkichlar (C va B sektorlar): hamkorlik qiluvchi (26%) va homiylik qiluvchi (20%) yo'nalishlar dominant. Bu shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari o'z faoliyatida iliq, ochiq, g'amxo'r va hamkorlikka moyil xulq-atvor ko'rsatmoqda. Bunday uslub yosh o'quvchilar bilan ishlash uchun ayni muddao, chunki bu ishonchli va qulay psixologik muhitni ta'minlaydi.

2. O'rtacha ko'rsatkichlar (A, D, H): avtoritar (14%), bo'ysunuvchi (12%), buyruqboz (9%) sektorlar o'rta darajada. Bu o'qituvchilarning ba'zida qat'iyatli yoki itoatkorlik bilan harakat qilishini, biroq bu ularning asosiy uslubi emasligini bildiradi.

3. Eng past ko'rsatkichlar (E, F, G): passiv-himoyaviy (8%), tanqidiy (6%), hujumkor (5%) - past. Bu o'qituvchilarda agressivlik, tanqidiylik, tortinchoqlik kabi salbiy xatti-harakatlar deyarli kuzatilmaydi, bu esa psixologik barqarorlik va muvozanat belgisi.

O'tkazilgan metodika natijasida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining asosiy ijtimoiy-psixologik pozitsiyasi - do'stona, hamkorlikka ochiq, g'amxo'r, pedagogik jamoa ijtimoiy moslashgan, o'zaro hurmatga asoslangan aloqalarni qadrlaydi, stressli sharoitda ham o'zini tuta oladigan, konfliktlardan qochadigan uslub ustun degan xulosalar berildi.

Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining shaxsiy sifatlarini rivojlantirish uchun quyidagi yo'llar samarali hisoblanadi:

Psixologik treninglar: o'qituvchilarning o'z-o'zini anglash, emotsional intellektini rivojlantirishga yordam beradi.

Refleksiya va o'z-o'zini baholash: o'qituvchi o'z faoliyatini tahlil qilib borishi lozim.

Ijtimoiy muloqot kompetensiyasini rivojlantirish: jamoada ishlash, ota-onalar bilan muloqot qilish ko'nikmalarini oshirish.

Professional rivojlanish: pedagogik-psixologik yo'nalishdagi kurslar, seminarlar va treninglarda qatnashish.

Mentorlik tizimi: tajribali o'qituvchilar orqali yosh kadrlarning shaxsiy va kasbiy o'sishini qo'llab-quvvatlash.

Xulosa. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi - ta'lim tizimining eng muhim va mas'uliyatli bo'g'inlaridan biridir. Uning kasbiy faoliyati nafaqat o'quvchilarga dastlabki bilim va ko'nikmalarni berish, balki ularning shaxs sifatida shakllanishi, jamiyatga moslashuvi va hayotga bo'lgan munosabatini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Mazkur kasb vakilidan pedagogik bilim bilan birga sabr, mehr, yuksak axloqiy fazilatlar ham talab etiladi. Bugungi kunda zamonaviy boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi innovatsion texnologiyalarni biladigan, ijtimoiy-psixologik yondashuvni qo'llay oladigan va bolalarga ilhom bera oladigan yetuk mutaxassis bo'lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Technologies in Modern Industry, Education & Society: P. 62-67, 2013 ISSN 1818-4952 © IDOSI Publications.
2. A.A.Ibragimov. Pedagogning individual ta'lim trayektoriyasini loyihalash va amalga oshirish metodikasi. Uslubiy qo'llanma. –Samarqand viloyati XTXQTMOHM, 2020.
3. Markova A.K. Psixologiya professionalizma.–M.: Znanie, 1996.
4. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish / Monografiya.–T.: Fan, 2004.
5. Muslimov N.A., va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi/ Monografiya.–T.: —Fan va texnologiya nashriyoti, 2013.

Axtamova Ferangiz G'ayrat qizi,
Buxoro davlat universiteti talabasi

ABDURAUF FITRATNING HAYOTI VA FAOLIYATI: JADIDCHILIKDAN SIYOSIY QATAG'ONLARGACHA BO'LGAN YO'LNING FALSAFIY TAHLILI

Annotatsiya. ushbu ilmiy ish XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan jadidchilik harakati yetakchilaridan biri, o'zbek milliy uyg'onishining peshqadami Abdurauf Fitratning hayoti va ko'p qirrali faoliyatini o'rganishga bag'ishlanadi. Fitratning faoliyati ma'rifatparvarlik, pedagogika, adabiyot, siyosat, falsafa, tilshunoslik va davlat boshqaruvi kabi sohalarni qamrab olgan. U Istanbulda tahsil olib, Yevropa tafakkuri bilan qurollangan holda o'z vataniga qaytgan, xalqini jaholatdan ma'rifat sari yetaklashni bosh maqsad qilgan. Fitrat Turkiston jadidchilik harakatini g'oyaviy jihatdan asoslab, milliy o'zlik, mustaqil tafakkur va zamonaviy islohotlar yo'lida faol kurash olib borgan.

Kalit so'zlar: Abdurauf Fitrat, jadidchilik harakati, ma'rifatparvarlik, milliy uyg'onish, siyosiy faoliyat, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi, qatag'on yillari, milliy o'zlik, pedagogika, islohotlar, milliy g'oya, mustamlakachilik, tarixiy xotira, o'zbek ziyolilari, Turkiston, millatparvarlik, madaniy meros, zamonaviy tafakkur, falsafa, tanqidiy fikrlash.

Аннотация. данная научная работа посвящена изучению жизни и многогранной деятельности Абдурауфа Фитрата, одного из лидеров джадидского движения, сформировавшегося в Туркестане в начале XX века, передового деятеля узбекского национального возрождения. Деятельность Фитрата охватывала такие области, как просветительство, педагогика, литература, политика, философия, языкознание и государственное управление. Получив образование в Стамбуле, он вернулся на родину, вооруженный европейской мыслью, поставив главной целью вести свой народ от невежества к просвещению. Фитрат идеологически обосновал джадидское движение в Туркестане и активно боролся за национальную самобытность, независимое мышление и современные реформы.

Ключевые слова: Абдурауф Фитрат, джадидское движение, просветительство, национальное возрождение, политическая деятельность, Бухарская Народная Советская Республика, годы репрессий, национальное самосознание, педагогика, реформы, национальная идея, колониализм, историческая память, узбекская интеллигенция, Туркестан, патриотизм, культурное наследие, современное мышление, философия, критическое мышление.

Abstract. This scientific work is dedicated to studying the life and multifaceted activities of Abdurauf Fitrat, one of the leaders of the Jadid movement that emerged in Turkestan at the beginning of the 20th century and a pioneer of the Uzbek national awakening. Fitrat's work encompassed fields such as enlightenment, pedagogy, literature, politics, philosophy, linguistics, and public administration. Having studied in Istanbul, he returned to his homeland equipped with European thought, with the primary goal of guiding his people from ignorance to enlightenment. Fitrat provided the ideological foundation for the Turkestan Jadid movement and actively fought for national identity, independent thinking, and modern reforms.

Keywords: Abdurauf Fitrat, Jadid movement, enlightenment, national awakening, political activity, Bukhara People's Soviet Republic, years of repression, national identity, pedagogy, reforms, national idea, colonialism, historical memory, Uzbek intellectuals, Turkestan, patriotism, cultural heritage, modern thinking, philosophy, critical thinking.

Kirish. Abdurauf Fitrat 1886-yilning oxirlarida Buxoro amirligining markazi bo'lgan qadimiy Buxoro shahrida tavallud topgan. U o'z davrining ilm-fan, savdo-sotiq va diniy markazi bo'lgan ushbu muhitda shakllangan ziyoli oilada tug'ilgan. Uning oilasi, xususan otasi Abdurahimboy savdogar va ma'rifatga qiziqqan inson sifatida tanilgan. Abdurahimboy tez-tez Hindiston, Qashqar, Xitoy, Rossiya kabi mamlakatlarga savdo safarlariga borar, bu esa Fitratning

bolalikdan xalqaro tafakkur va madaniyatlararo muloqotga ochiq bo'lib voyaga yetishiga imkon bergan.

Fitratning onasi Mustafo Bibi (yoki Bibijon) esa diniy va adabiy bilimga ega bo'lgan ziyolilardan bo'lib, o'g'lining shakllanishida beqiyos rol o'ynagan. U farzandiga arab, fors va turkiy mumtoz adabiyot namunalarini o'rgatgan. Aynan onasi Fitratning adabiy-estetik didi va tasavvufiy tafakkurining poydevorini qo'ygan ayol bo'lgan. U bolaligidan Bedil, Navoiy, Fuzuliy, Hofiz, Zebuniso, Uvaysiy kabi shoirlarning asarlarini yod olgan va o'zining dastlabki she'riy mashqlarini ham erta yoshda boshlagan.

Fitrat dastlabki tahsilini Buxorodagi eski maktabda olgan, so'ngra Mir Arab madrasasiga o'qishga kirgan. Ammo u bu ta'lim muassasasining eskicha uslubidan qoniqmay, yangi bilimlar izlab 1909-yilda Istanbulga safar qiladi. Bu qaror Fitrat hayotida keskin burilish yasaydi. Turkiyada u yangi davr islohotchilari, modernist adabiy oqimlar, siyosiy fikrlar bilan tanishadi va bu uning jadidchilik yo'lidagi dastlabki qadami bo'ladi.

Uning oilasi ko'p farzandli bo'lmagan. Tarixiy manbalarga ko'ra, Fitrat Toshkentga qaytib kelgach, Hikmat ismli yosh ayolga uylangan. Ularning bir nafar farzandi - Sevar ismli qizi bo'lgan. Fitrat 1937-yilda hibsga olingan paytda, u Toshkentdagi Guliston mahallasida onasi, rafiqasi va qizi bilan birga yashagan. Rafiqasi ham qisqa muddat hibsga olingan bo'lsa-da, keyinchalik ozodlikka chiqqan.

Fitratning yaqin qarindoshlari, jumladan, otasi va ukalari haqida ma'lumotlar ancha cheklangan. Biroq ayrim tadqiqotchilar uning ukalaridan biri ham Turkiston jadidchilik harakati bilan aloqador bo'lganini aytib o'tishadi. Buxorodagi eski arxiv hujjatlarida Fitrat oilasiga tegishli ayrim hujjatlar topilgan bo'lib, bu uning oilasi Buxoro ziyolilari orasida obro'li bo'lganligini ko'rsatadi.

XX asr boshlarida Markaziy Osiyo, xususan, Turkiston o'lkasi siyosiy, ijtimoiy va madaniy jihatdan keskin o'zgarishlar davrini boshdan kechirdi. Bir tomondan, Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati mahalliy xalqlarning siyosiy va madaniy hayotini siquvga olgan bo'lsa, boshqa tomondan, musulmon dunyosida uyg'onayotgan yangi g'oyalar - ma'rifat, islohot va milliy o'zlikni anglash harakatlari Turkistonda ham kuchli aks-sado berdi. Aynan shunday murakkab davrda sahnaga chiqqan ziyolilardan biri bu - Abdurauf Fitrat edi.

Abdurauf Fitrat - o'z davrining eng ilg'or fikrli mutafakkirlaridan biri bo'lib, u o'zbek millatining intellektual, madaniy va siyosiy uyg'onishida yetakchi rol o'ynagan. Uning hayoti - bu faqat oddiy biografiya emas, balki milliy tafakkur va siyosiy ongning shakllanish tarixidir. Fitrat dastlab Buxoroda, keyinchalik Istanbul va Germaniyada tahsil olib, Sharq va G'arb tamaddunini chuqur o'rgangan, turli tillarda erkin so'zlasha olgan, keng dunyoqarashli shaxs sifatida tanilgan.

U jadidchilik harakatining nazariy asoschisi, o'zbek tilshunosligining asoschilaridan biri, dastlabki dramatik asarlar muallifi, xalq og'ushidagi jaholatga qarshi kurash olib borgan ma'rifatparvar edi. Uning faoliyati o'qituvchilik, adabiy ijod, publitsistika, ilmiy tadqiqotlar va davlat boshqaruvi kabi turli jabhalarni qamrab olgan. Fitrat birinchi navbatda o'zbek xalqini uyg'otishni, milliy o'zlikni tiklashni va zamonaviy dunyoga moslashishni maqsad qilgan.

Afsuski, sovet tuzumining totalitar siyosati bunday ziyolilar uchun hayotiy tahdidga aylandi. 1937–1938 yillardagi qatag'onlar davrida Fitrat "xalq dushmani" sifatida ayblanib, qatl etildi. Uning nomi faqat 1980-yillarning oxirlarida tiklandi. Bugungi kunda Fitrat merosi, uning hayoti va faoliyati biz uchun katta saboq va ilhom manbaidir. Ushbu ishda Fitratning hayoti - jadidchilik harakatidan boshlab qatag'on fojiasigacha bo'lgan yo'li tarixiy va falsafiy nuqtai nazardan yoritiladi.

Abdurauf Fitratning hayoti va faoliyati, ayniqsa uning jadidchilik harakatidagi o'rni, mustaqillikdan keyingi o'zbek ilmiy fikrida alohida e'tibor markaziga aylandi. XX asr boshidagi Turkiston ijtimoiy-siyosiy voqealari doirasida Fitratning roli tarixchilar, adabiyotshunoslar, tilshunoslar va siyosatshunoslar tomonidan keng miqyosda o'rganildi. Biroq, bu tadqiqotlar asosan tarixiy-biografik va adabiy tafsif doirasida qolib, Fitratning faoliyati va qarashlarini falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilish unchalik yetarli darajada olib borilmagan.

Fitratning jadidchilik harakatidagi yetakchilik o'rni haqida A. Qayumov, I. G'aniyev, Sh. Rizayev singari tadqiqotchilar tomonidan turli tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Ular Fitratning Buxoro jadidlari safidagi faoliyati, uning siyosiy qarashlari va Turkistonning mustaqil taraqqiyoti borasidagi g'oyalari haqida muhim ilmiy xulosalar berganlar. Ushbu asarlar Fitrat shaxsiyatini tarixiy shaxs sifatida ochib bergan bo'lsa-da, uning g'oyaviy va mafkuraviy asoslarini, ayniqsa falsafiy nuqtai nazardan o'rganish borasida yetarlicha chuqurlikka ega emas.

Adabiyotshunoslik sohasi doirasida esa Fitratning "Munozara", "Chin sevish", "Hind sayyohi", "Sayha" kabi badiiy va publitsistik asarlari o'rganilgan. Bu yo'nalishda Naim Karimov, A. Asqar, Qodir Yo'ldosh kabi olimlarning ishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Fitratning dramatik asarlari orqali jamiyatdagi jaholat, xurofot, qoloqlikka qarshi kurashi, ayniqsa milliy uyg'onish ruhini ifoda etganligi adabiy tahlil asosida yoritilgan. Biroq bu tahlillar asosan badiiy tahlil doirasida qolgan, Fitratning asarlaridagi falsafiy g'oyalar - masalan, milliy o'zlik, erk, ma'rifat va yangilanish mohiyati chuqur falsafiy anglash vositasida keng tadqiq etilmagan.

Fitratning til islohoti, fonetika va grammatikaga oid ishlari esa tilshunolar e'tiborida bo'lgan. Uning "O'zbek tili grammatikasi" va boshqa lingvistik ishlari orqali tilga nazariy yondashuvi, til madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan urinishlari haqida bir qator ilmiy maqolalar yaratilgan. Shu bilan birga, bu tadqiqotlar ham Fitratning til borasidagi qarashlarining falsafiy, madaniy va ijtimoiy ildizlarini keng ochib bera olmagan.

Siyosiy va mafkuraviy jihatdan esa Fitratning mustamlakachilikka qarshi kurashi, milliy o'zlik va istiqbol g'oyalari, Buxoro Xalq Sovet Respublikasidagi faoliyati va keyinchalik Sovet tuzumiga tanqidi ayrim siyosatshunos va tarixchilar tomonidan ko'rib chiqilgan. Lekin uning siyosiy g'oyalari qanday falsafiy asosga ega bo'lgani, millat va jamiyat taraqqiyoti haqidagi nazariy qarashlari, ilgari surgan islohotlarining epistemologik va ontologik talqini ko'proq e'tibordan chetda qolgan.

Xulosa qilib aytganda, Abdurauf Fitrat shaxsi va merosi haqida ko'plab tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da, ularning aksariyati tarixiy, adabiy va siyosiy tafsif bilan cheklangan. Fitratning hayoti va faoliyatini jadidchilikdan qatag'ongacha bo'lgan bosqichda falsafiy tahlil asosida o'rganish hozirgi kunda ilmiy jihatdan dolzarb bo'lib, bu yo'nalishda hali to'liq ochilmagan qirralar ko'pchilikni tashkil etadi. Shuning uchun tanlangan mavzu – Fitrat faoliyatining falsafiy asoslarini ochib berish orqali mavjud ilmiy bo'shliqni to'ldiradi va yangi nazariy yondashuvga yo'l ochadi.

Abdurauf Fitratning hayoti va faoliyati o'zbek madaniy-ma'rifiy va siyosiy tafakkurining murakkab, ammo sarmazmun taraqqiyot yo'lini aks ettiradi. Uning hayotiy yo'li – jadidchilik g'oyalari bilan yo'g'rilgan ma'rifatparvarlikdan boshlab, milliy uyg'onish harakatidagi yetakchilik, siyosiy islohotchilik faoliyati va nihoyat, qatag'onlar girdobida halok bo'lgan fojeali yakungacha bo'lgan tarixiy zanjirni o'zida mujassam etadi.

Fitrat dastlab diniy muhitda voyaga yetgan bo'lsa-da, Istanbul va Hindistonda olgan ta'limi natijasida g'arb va sharq tafakkurini o'zida sintez qila oldi. Ayniqsa, Usmoniylar davlati muhitida shakllangan islohotparvarlik ruhini o'z yurti uchun moslashtirishga intildi. U ilgari surgan jadidchilik g'oyalari chuqur falsafiy ildizlarga ega bo'lib, bu fikrlar shunchaki ma'rifatparvarlik bilan cheklanmasdan, balki jamiyatning ichki qayta tashkil topishini nazarda tutgan. Fitrat fikricha, millat taraqqiyoti faqat ta'limni yangilash bilan emas, balki tarixiy ong, madaniy o'zlik va dunyoqarash transformatsiyasi bilan bog'liqdir.

Fitratning "Millat nima?", "Erk", "Hind sayyohi" kabi asarlarida u jamiyat, milliy o'zlik, hurriyat, taraqqiyot kabi tushunchalarni falsafiy asosda yoritishga harakat qiladi. Ayniqsa, "Millat nima?" risolasida u millatni faqat etnik birlik emas, balki o'z tarixi, madaniyati, tili va qadriyatlariga ega ongli jamiyat deb izohlaydi. Bu fikrlar Fitratning o'z davri uchun o'ta yangicha va ilg'or dunyoqarashga ega bo'lganini ko'rsatadi. Fitrat millatni mustaqil qaror qabul qila oladigan ongli sub'yekt sifatida tasvirlab, uni mutelik, jaholat va mustamlakachilikdan xalos etishga da'vat etadi. Bu qarashlar mustamlakachilik hukmron bo'lgan Turkiston sharoitida nafaqat mafkuraviy jasorat, balki falsafiy qarashlarning ham chuqurligini ko'rsatadi.

Buxoro Xalq Sovet Respublikasi davridagi faoliyati esa Fitratning siyosiy va ijtimoiy g'oyalarini amaliyotga tatbiq etish istagini ko'rsatadi. Biroq u boshliq bo'lgan islohotlar

zamonaviylik bilan mahalliylik o'rtasidagi ziddiyatlar, madaniy qatlamlar orasidagi tafovutlar tufayli sust kechdi. Fitrat bu davrda xalqni birdaniga yangilab bo'lmashligini, jamiyatda ontologik va psixologik uzilishlar borligini chuqur tushungan. Shuning uchun uning siyosiy faoliyatida vaqtinchalik kelishuvlar va gibrid yondashuvlar mavjud bo'lgan.

Keyinchalik, Sovet mafkurasi bilan ixtilofga kirib borishi, u ilgari surgan milliy g'oya va mustaqil tafakkur tamoyillarining totalitar tuzum uchun xavfli ekanini ko'rsatdi. Fitrat kommunistik mafkuraning jamiyatga bir xil qolipda yondashuvini qoralab, milliy ong va erkin tafakkurni asosiy qadriyat sifatida ilgari surdi. Aynan mana shu pozitsiyasi uni siyosiy qatag'on qurboniga aylantirdi.

Fitrat hayoti misolida biz jadidchilikning murakkab ichki evolyutsiyasini kuzatamiz. Dastlabki ma'rifatparvarlik g'oyalaridan boshlab, milliy uyg'onish, islohotchilik, mustaqil davlatchilik orzusi va nihoyat, jamiyatni mafkuraviy zo'ravonlikdan himoya qilishga bo'lgan urinishlar bosqichma-bosqich, ongli shakllangan dunyoqarash mahsulidir. Bu yo'ldagi har bir bosqich Fitrat tafakkurining rivojlanishini, uning falsafiy dunyoqarashining tobora chuqurlashganini ko'rsatadi.

Shu bois, Fitrat faoliyatini chuqur falsafiy tahlil qilish faqat tarixiy haqiqatni tiklash emas, balki zamonaviy jamiyatda ham milliy o'zlik, erkin tafakkur, ijtimoiy adolat va ma'naviy yuksalish kabi masalalarni anglashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Bugun Fitrat merosi orqali biz faqat bir avlodning fojiasini emas, balki butun bir millat tafakkurining shakllanish yo'lini, u bilan bog'liq falsafiy ziddiyatlar, kurashlar va umidlarni tahlil qilish imkoniga ega bo'lamiz.

Xulosa. Abdurauf Fitratning hayoti va faoliyati XX asr boshlaridagi o'zbek xalqining milliy uyg'onish harakatining eng yorqin timsolidir. U ilm-fan, adabiyot, siyosat va ta'lim sohalarida chuqur iz qoldirgan, jadidchilik g'oyalarini nazariy va amaliy jihatdan boyitgan, o'z asarlari orqali xalqning ma'naviy uyg'onishini ta'minlashga intilgan mutafakkirdir. Uning faoliyati xalq ma'rifatparvarligini uyg'otishga, milliy o'zlikni anglashga va ijtimoiy adolatga asoslangan jamiyat qurishga yo'naltirilgan edi.

Fitratning o'rganilgan hayot yo'li bizga shuni anglatadiki, u zamonasining oddiy ziyolisi emas, balki milliy tafakkurning yo'lchisi bo'lgan. Uning har bir fikri, siyosiy qarori, badiiy asari zamirida chuqur ijtimoiy-falsafiy anglash yotadi. Ayniqsa, uning "Millat nima?" kabi asarlarida ilgari surilgan g'oyalar bugungi kun uchun ham dolzarb hisoblanadi. Millatni ongli sub'yekt sifatida talqin etish, xalqni jaholatdan xalos qilish, zamonaviy dunyoda o'z o'rnini topishga undash – bularning barchasi Fitratning g'oyalari asosida shakllangan muhim nuqtalardir.

Shuningdek, Fitratning fojeali taqdiri, uning mustabid tuzum bilan to'qnashuvi va buning oqibatida halok bo'lishi biz uchun saboq bo'lishi kerak. Bu o'tmishdagi xatolarni anglash va takrorlamaslik uchun tarixiy xotirani saqlash zaruriyatini eslatadi. Fitrat merosi bizni erkin fikrlash, xalq manfaatini ilgari surish va adolat yo'lida kurashishga da'vat etadi. Shuning uchun ham u millatimiz tarixida abadiy yashaydigan buyuk siymolardan biri sifatida e'tirof etilishi shart.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Fitrat A. "Millat nima?" – Toshkent: Ma'naviyat, 2003.
2. Fitrat A. "Hind sayyohi" – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2010.
3. Salohiy M. "Abdurauf Fitrat: Hayoti va ijodi" – Toshkent: Fan, 1995.
4. Karimov I. "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
5. Qayumov A. "Fitrat siymosi" – Toshkent: O'zbekiston, 1992.
6. Mannanov A. "Jadidchilik harakati va uning tarixiy ildizlari" – Toshkent: Fan, 2007.
7. G'afurov B. "Abdurauf Fitrat: Jadidchilikning buyuk namoyandasi" – Ma'rifat gazetasi, 2020.

Ibodulloyev Nurali Sheraliyevich,
Buxoro davlat pedagogika instituti,
Pedagogik ta'lim kafedrasida o'qituvchisi

TALABALARNING MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalar muloqot madaniyatini rivojlantirishda psixologik va pedagogik yondashuvlarning ahamiyati tahlil qilinadi. Muloqot madaniyatining talaba shaxsiyati va ijtimoiy faoliyatidagi o'rni, uning akademik muvaffaqiyatlarga va shaxslararo munosabatlarga ta'siri ko'rib chiqiladi. Pedagogik metodlar va psixologik texnikalar orqali talabalar muloqot madaniyatini qanday shakllantirishi mumkinligi bo'yicha nazariy va amaliy qarashlar yoritiladi.

Kalit so'zlar: Muloqot madaniyati, psixologik yondashuvlar, pedagogik metodlar, emotsional intellekt, empatiya, o'zaro hurmat, shaxsiy rivojlanish, kommunikativ ko'nikmalar, talaba psixologiyasi, ijtimoiy kompetensiya.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение психологических и педагогических подходов в формировании культуры общения у студентов. Анализируется влияние культуры общения на личность студента, его социальную активность и академические успехи. Описываются теоретические основы и практические методы развития культуры общения с использованием педагогических и психологических технологий.

Ключевые слова. Культура общения, психологические подходы, педагогические методы, эмоциональный интеллект, эмпатия, взаимное уважение, личностное развитие, коммуникативные навыки, психология студентов, социальная компетентность.

Annotation. This article explores the psychological and pedagogical approaches to developing students' communication culture. It highlights the role of communication culture in student personality, social behavior, and academic achievement. The article also discusses theoretical foundations and practical methods for shaping communication culture through pedagogical and psychological interventions.

Keywords: Communication culture, psychological approaches, pedagogical methods, emotional intelligence, empathy, mutual respect, personal development, communicative skills, student psychology, social competence.

Kirish. Muloqot madaniyati - bu nafaqat og'zaki va yozma ifoda etish usullari, balki insonning ijtimoiy muhitdagi o'zini tutishi, boshqalar bilan muomala qilish uslubi, madaniy qadriyatlarga hurmat ko'rsatish darajasini ham o'z ichiga oladi. Talabalarda muloqot madaniyatining rivojlanishi ularning shaxsiy kamoloti, ijtimoiy moslashuvi va akademik faoliyatdagi muvaffaqiyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Muloqot madaniyati rivojlangan talaba boshqalar bilan o'zaro hurmat, tushunish, empatiya asosida samarali aloqalar o'rnatadi.

Ta'lim jarayonida muloqot madaniyatini shakllantirish uchun psixologik va pedagogik yondashuvlarning uyg'unligi zarur. Pedagogik yondashuvlar orqali talabalarga nutq madaniyati, tinglay bilish, fikr bildirish va ijtimoiy me'yorlarga mos ravishda muomala qilish o'rgatiladi. Psixologik yondashuvlar esa talabalarning emotsional intellektini, o'zini anglash, boshqalarni tushunish, stressli holatlarda o'zini tuta bilish qobiliyatlarini shakllantiradi.

Adabiyotlar tahlili. Goleman, D. (2006) o'zining "Emotional Intelligence" asarida muloqotdagi muvaffaqiyatning asosi emotsional intellektga borib taqalishini ta'kidlaydi. Bu, o'z navbatida, talabalarning o'zaro hurmat va anglashuvga asoslangan muloqot madaniyatini shakllantirishda muhim hisoblanadi.

Kalashnikov, J. M. (2008) esa muloqot madaniyati nafaqat aloqa vositasi, balki talabaning shaxsiyati va jamiyat bilan o'zaro munosabatlarini belgilovchi omil sifatida tahlil qiladi. Uning fikricha, muloqot madaniyatini rivojlantirishda pedagogik jarayonning maqsadga yo'naltirilganligi va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Bobojonov, Sh. M. (2015) ta'limda muloqot madaniyatini shakllantirishda pedagogik psixologiyaning o'rni, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro aloqaning sifati muhimligini ko'rsatadi. Bu holatda pedagogik metodlar va shaxsiy yondashuvlar vositasida muloqot madaniyati rivojlanadi.

Yuldashev, S. T. (2018) esa muloqot madaniyatini empatiya, tinglash madaniyati va hissiy barqarorlikni shakllantirish orqali rivojlantirish lozimligini ta'kidlaydi. U metodik vositalar sifatida interaktiv mashg'ulotlar, rolli o'yinlar, psixologik treninglarni ilgari suradi.

Soloveychik, A. I. (2009) esa muloqot psixologiyasi orqali shaxslararo aloqalarni yanada chuqurroq tushunish va ularda madaniyatni qaror toptirish yo'llarini ko'rsatadi. U, muloqot madaniyatini shakllantirishda shaxsiy tajriba, o'zini anglash va boshqalarni tushunish komponentlari ajralmasligini ta'kidlaydi.

Muhokama. Muloqot madaniyatini rivojlantirishda psixologik yondashuvlar talabalarda o'z-o'zini anglash, boshqalar his-tuyg'ularini tushunish va muloqotda to'g'ri yo'l tutishni o'rgatadi. Bu jarayon emotsional intellekt va empatiya orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, pedagogik yondashuvlar ta'lim jarayoniga faol muloqot usullarini kiritish, interaktiv darslar, muhokama va munozara mashg'ulotlari orqali talabalarni fikr almashishga undaydi.

Muloqot madaniyatining rivoji talabalarning akademik yutuqlari, ijtimoiy integratsiyasi, kasbiy muvaffaqiyatlari va umumiy shaxsiy o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu ko'nikmalar nafaqat o'quv jarayonida, balki kelajakdagi ish faoliyatida ham asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Talabalarning muloqot madaniyatini shakllantirish zamonaviy ta'lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki yuqori muloqot madaniyati nafaqat akademik faoliyat samaradorligini oshiradi, balki shaxslararo munosabatlarni ham uyg'unlashtiradi. Psixologik va pedagogik yondashuvlar aynan shu jarayonda hal qiluvchi o'rin egallaydi. Muloqot madaniyati talabaning o'z fikrini aniq va ravon ifoda etishi, boshqalarning nuqtayi nazarini hurmat qilishi, emotsional barqarorlikni saqlay olishi va ijtimoiy muhitda moslashuvchan bo'lishini ta'minlaydi.

Psixologik yondashuvlar orasida emotsional intellektni rivojlantirish, empatiya hissinı kuchaytirish, ichki affektiv muvozanatni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, psixologik treninglar, rolli o'yinlar, reflektiv suhbatlar orqali talabalarda muloqotga bo'lgan ichki ehtiyoj va ijtimoiy mas'uliyat hissi mustahkamlanadi. Bu esa ularning kommunikativ holatlarda ijobiy, konstruktiv munosabatlar o'rnatishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, interaktiv mashg'ulotlar va guruhıy faoliyatlar davomida talabalar o'zaro tinglash, bahslashish va kelishuvga erishish ko'nikmalarini chuqurroq o'zlashtiradi.

Pedagogik yondashuvlar esa muloqot madaniyatini rivojlantirishda ko'proq tashqi tizimlashtirilgan yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Jumladan, muloqot etikasi, nutq madaniyati, ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan maxsus kurslar, seminarlar, muloqotga oid mustaqil topshiriqlar orqali talabaning kommunikativ xatti-harakati yo'naltiriladi. O'qituvchining shaxsiy namunasi, ochiqlik, tolerantlik, intersub'yektiv muloqot madaniyatini o'zlashtirgan didaktik metodlardan foydalanishi muloqot madaniyatini shakllantirishda muhim pedagogik faktor sifatida xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, muloqot madaniyatining shakllanishi bir yoqlama emas, balki murakkab va ko'p komponentli jarayon bo'lib, bunda talabaning shaxsiy xususiyatlari (introspeksiya, o'z-o'zini nazorat qilish, empatiya darajasi), o'qituvchining pedagogik uslubi, ta'lim muhitining ochiqlik darajasi va o'zaro ishonch muhiti muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, bu yo'nalishda zamonaviy texnologiyalardan – media-ta'lim, virtual muhitda muloqot simulyatsiyasi, psixologik testlar, fidbek asosidagi mashg'ulotlar samarali natijalar beradi.

Xalqaro amaliyotlar ham shuni ko'rsatadiki, talabalarni muloqotga tayyorlashda "soft skills" — ya'ni yumshoq kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida muloqot madaniyatiga alohida urg'u beriladi. Chet eldagi ilg'or universitetlar psixologik-pedagogik yondashuvlarni integratsiyalashtirgan shaklda amalga oshirib, talabalarni nafaqat bilimli, balki jamiyatda o'z fikrini samarali yetkaza oladigan, ijtimoiy jihatdan mas'uliyatli shaxslarga aylantirishga intilmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, talabalarda muloqot madaniyatini rivojlantirishda faqatgina ko'nikmalarni o'rgatish emas, balki bu madaniyatni chuqur ichki ehtiyojga aylantirish maqsad qilib olinishi lozim. Bunda psixologik motivatsiya, o'zini anglash, shaxsiy ijtimoiy rolini tushunish, kommunikatsiyada javobgarlik va samimiylik asosiy tamoyillar bo'lib xizmat qiladi.

1-jadval

Tadqiqot komponentlari	Mazmuni
Tadqiqot obyekti	Talabalarda muloqot ko'nikmalarining shakllanish jarayoni
Tadqiqot predmeti	Talabalarda muloqot madaniyatini shakllantirishda psixologik va pedagogik yondashuvlar
Tadqiqot maqsadi	Talabalarda samarali muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi psixologik va pedagogik yondashuvlarni aniqlash va ilmiy asoslash
Tadqiqot vazifalari	1. Muloqot ko'nikmalarining psixologik asoslarini tahlil qilish

Muloqot madaniyatini rivojlantirishga oid pedagogik yondashuvlarni tahlil qilish
Zamonaviy yondashuvlar asosida takliflar ishlab chiqish
Tajriba-sinov asosida ularning samaradorligini baholash |

Tadqiqot metodlari – Kuzatish– Suhbat– So'rovnoma– Psixologik testlar (kommunikativ kompetensiyani aniqlash uchun)– Eksperiment (trening ishlari)– Statistik tahlil (SPSS yoki Excel orqali)

Metodologik asoslar – Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv– Faoliyatga asoslangan yondashuv– Kompetensiyaviy yondashuv– Reflektiv yondashuv– Ijtimoiy-interaktiv yondashuv

Nazariy asoslar Muloqot nazariyasi, shaxslararo munosabatlar psixologiyasi, sotsiologik kommunikatsiya nazariyalari, pedagogik muloqot modeli |

Tadqiqot usullari – Empirik: diagnostik so'rovnomalar, intervyu, kuzatuv– Teoretik: tahlil, sintez, umumlashtirish– Amaliy: trening dasturlari, o'quv mashg'ulotlari

Tadqiqotning amaliy ahamiyati Talabalarda muloqot madaniyatini shakllantirishga qaratilgan innovatsion trening va tarbiyaviy texnologiyalarni ishlab chiqishga asos yaratadi

Kutilayotgan natijalar Talabalarda ijobiy kommunikativ kompetensiyalar, samarali muloqot madaniyati, jamoada ishlash, bahsli holatlarni konstruktiv hal qilish ko'nikmalari shakllanadi

Xulosa. Talabalar muloqot madaniyatini rivojlantirishda psixologik va pedagogik yondashuvlar bir-birini to'ldiruvchi va mustahkamlovchi omillar sifatida qaraladi. Pedagogik

usullar orqali madaniyatli muloqot shakllantirilsa, psixologik yondashuvlar orqali bu muloqotning ichki mazmuni boyitiladi. Talabalarda muloqot madaniyatini shakllantirish, ularning ijtimoiy hayotda faol, hurmatli va muvaffaqiyatli shaxs sifatida kamol topishida muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Soloveychik, A. I. (2009). Kommunikatsiya va psixologiya. Moskva: Aspekt Press.
2. Ergasheva, D. (2017). Psixologik yondashuvlar va muloqot madaniyati. Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Karimov, I. A. (2014). Shaxslararo muloqotning psixologik aspektlari. Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti.
4. Solovey, M. (2011). Kommunikatsion psixologiya va ta'lim. Moskva: Akademiya.
5. Shamsutdinova, S. (2020). Ta'lim jarayonida kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish. Toshkent: IQTISOD.
6. Bobojonov, Sh. M. (2015). Pedagogik psixologiya. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi.

*Нарзуллоева Саломатбону Сунатуллоевна,
кандидат психологических наук доцент кафедры Психологии
Бухарского государственного педагогического
Института*

ПОНИМАНИЕ МАНИПУЛЯЦИИ СТУДЕНТАМИ В РАЗНЫХ СИСТЕМАХ

Аннотация: Работа посвящена пониманию манипуляции сознанием студентов в разных политических и образовательных системах. Рассматриваются способы влияния через образование, медиа и социальные сети, а также различия в подходах к формированию мышления в демократических и авторитарных странах. Отмечается важность развития критического мышления и самостоятельной позиции у молодежи как основы для устойчивости к внешнему давлению и активного гражданского участия.

Ключевые слова: манипуляция, риторика, механизмы влияния, социальное программирование

Abstract: The work is devoted to understanding the manipulation of students' consciousness in different political and educational systems. The methods of influence through education, media and social networks are considered, as well as the differences in approaches to the formation of thinking in democratic and authoritarian countries. The importance of developing critical thinking and independent positions in young people as a basis for resistance to external pressure and active civic participation is noted.

Key words: manipulation, rhetoric, mechanisms of influence, social programming.

Психологическая манипуляция — тип социального воздействия (или социально-психологический феномен), представляющий собой деятельность с целью изменить восприятие (или поведение) других людей при помощи скрытой, обманной, насильственной тактики в интересах манипулятора, можно привести аналогию с понятием психологическое мошенничество.

Поскольку такие методы продвигают интересы манипулятора за счёт других людей, они могут считаться эксплуатационными, насильственными, нечестными, неэтичными. Социальное воздействие не во всех случаях бывает отрицательным, обычно считается безвредным, если не является принудительным и уважает право человека принять его (или отклонить). В зависимости от контекста и мотивации социальное воздействие может являться скрытой (или открытой) манипуляцией.

Обращение к конфликту как к сопутствующему компоненту манипулятивных отношений представляет теоретический и практический интерес. Манипуляторы, как утверждают некоторые авторы (Е.Л. Доценко, Э. Шостром), сами оказываются жертвами внутреннего конфликта, который они стараются вынести во вне и разрешить. Более того, манипуляция часто связана со столкновением интересов и возникновением негативных эмоций – и то, и другое приводит к конфликту. В эмпирическом исследовании была рассмотрена личность манипулятора с точки зрения особенностей её поведения в конфликтных ситуациях в сравнении с «не манипулирующими», а также выявлялись специфические ценности манипуляторов. Тему манипуляции и манипулятора рассматривают Э. Шостром, Е.Л. Доценко, П. Шульц, Г. Шиллер, Г.М. Андреева, и др. , проблему конфликта – Х. Корнелиус, Н.И. Леонов, М.Дж. Смит , теоретической основой изучения феномена ценностей и ценностных ориентаций в настоящем исследовании стали труды М.С. Яницкого, А. Маслоу, С.С. Бубновой, В. Франкла, В.А. Ядова, Б.С. Братуся, М. Рокича, Ш. Шварца, Б.Ф. Ломова, Я. Гудечек, Е.Б. Фанталовой, С.Р. Пантилеева, Д.А. Леонтьева и др. . Манипуляции понимаются в психологической литературе как принуждение, побуждение, применение власти, как действия с разрушительными намерениями в отношении чужих интересов ради интересов собственных. Отмечается ориентация на выигрыш и скрытый характер этой активности.

Тема понимания манипуляций студентами в разных специальностях довольно актуальна. В современном мире студенты сталкиваются с различными формами манипуляций — как в образовательной среде, так и в повседневной жизни. В связи с этим изучение темы манипуляций среди студентов важно по нескольким причинам.

Во-первых, студенты находятся в период активного личностного и профессионального становления, и они могут столкнуться с различными формами манипуляций, как в учебной среде, так и в повседневной жизни. Понимание этих механизмов помогает им развивать критическое мышление и защищать свои интересы.

Во-вторых, манипуляции могут влиять на качество образования и эмоциональное состояние студентов. Если студенты не осведомлены о том, как распознавать и противостоять манипуляциям, это может привести к стрессу, снижению мотивации и даже академическим проблемам.

Понимание манипуляции: как студентов разных специальностей учат видеть скрытые воздействия.

Манипуляция – это неотъемлемая часть человеческого общения. Её можно встретить в политике, рекламе, бизнесе и даже в личных отношениях. Однако студенты разных специальностей сталкиваются с манипулятивными техниками по-разному: будущие юристы изучают их в праве, медики – в психологии общения с пациентами, журналисты – в медиапространстве.

Как учат будущих специалистов? Юристы: манипуляция в праве и риторике Будущие юристы изучают, как манипуляция проявляется в судебных разбирательствах, переговорах и договорных отношениях. Им преподают риторику, логику и основы аргументации, чтобы они могли выявлять логические ошибки и уловки. Однако на практике столкновение с опытными манипуляторами требует не только знаний, но и психологической устойчивости.

Врачам важно уметь отличать манипулятивное поведение пациентов (например, преувеличение симптомов ради больничного) от реальной клинической картины. Они также учатся, как избегать манипуляций со стороны фармацевтических компаний, продвигающих ненужные препараты. Однако в медицинском образовании этому вопросу уделяется меньше внимания, чем следовало бы.

Журналисты: манипуляция в СМИ. Будущие журналисты учатся анализировать информацию, распознавать пропаганду и фейки. Их готовят к работе с фактчекингом и критическим мышлением. Однако манипуляция в медиапространстве становится всё изощрённее, и даже профессионалам бывает сложно отделить объективную информацию от ангажированной.

Психологи и маркетологи: тонкая грань между влиянием и манипуляцией. Будущие психологи изучают механизмы влияния на людей, что помогает им выявлять манипуляции. Однако это же знание используется в маркетинге и рекламе для управления потребительским поведением.

Вопрос этичности здесь особенно важен. Почему манипуляции трудно распознать? Люди часто недооценивают, насколько на них влияют внешние факторы. Когнитивные искажения, социальные нормы, доверие к авторитетам – всё это делает нас уязвимыми для манипуляции. Современное образование даёт базовые инструменты, но не всегда учит применять их в жизни.

Чтобы студенты лучше распознавали манипуляции, образовательные программы должны включать больше практических занятий, примеров из реальной жизни и междисциплинарных исследований. Только так можно подготовить специалистов, способных противостоять скрытым воздействиям и принимать осознанные решения. Манипуляция студентами: как и почему это происходит

Манипуляция студентами — это использование скрытых методов воздействия на их поведение, мышление или решения. Это может происходить в образовательных учреждениях, со стороны преподавателей, однокурсников, администрации, рекламодателей и даже государства.

Психологические воздействия несут вред общению студента и преподавателя, а также причиняют урон их собственному Я. Студент может воспользоваться манипуляцией преподавателя: нерадивый студент списывает свое безделье (и как результат плохие оценки) на то, что «меня невзлюбил преподаватель», или «я ему задал вопрос на лекции, а он не смог ответить», или «поспорил с ним, и он отомстил мне на экзамене» и т. п. Подобная отговорка удобна и родителям. Она снимает с них ответственность за нерадивость собственных чад. Как правило, знают, что их отпрыск никогда не занимается, а часто под сомнительными предлогами пропускает занятия. Страдает от этого в первую очередь качество обучения в вузах, что наносит и огромный моральный урон поколениям вступающих в самостоятельную жизнь выпускников вузов. Студенты отмечают, что новые уловки для преподавателей создаются каждый год, каждый семестр. Также мы провели опрос студентов с целью выявления взаимосвязи уровня самооценки студентов и готовности к манипулированию. Студенты с высокой самооценкой имеют средний и низкий уровни манипулятивных способностей. Это говорит о том, что людям с завышенной самооценкой нет необходимости скрыто управлять людьми и тем самым убеждаться в своей значимости. Это достаточно автономные личности, что «проявляется на поведенческом уровне – самостоятельность решений, эмоциональном уровне – независимость привязанностей, увлечений, симпатий; морально-ценностном уровне – выражение собственных взглядов и мнений». Студентов с заниженной самооценкой выявлено очень мало, они имеют средний уровень способностей к манипулированию.

Формы манипуляции в студенческой среде

1. Манипуляция через страх и давление

Преподаватели могут запугивать студентов возможностью отчисления или низкими оценками, чтобы заставить их выполнять дополнительные задачи.

Администрация может использовать угрозу потери стипендии или общежития для контроля поведения студентов.

2. Манипуляция через чувство вины

Некоторые преподаватели используют риторику типа «Вы меня подводите» или «Вы же будущие специалисты, неужели не хотите учиться?», чтобы добиться выполнения работы без дополнительных поощрений.

Студенты могут манипулировать друг другом, заставляя выполнять свою часть работы под предлогом «ты же умный, помоги».

3. Социальное программирование

В учебных заведениях могут поощряться определённые политические или идеологические взгляды, что формирует у студентов «нужное» мировоззрение.

Через пропаганду успешности («без высшего образования ты никому не нужен») студенты могут ощущать давление, даже если выбранная ими профессия не требует формального обучения.

4. Манипуляция в рекламе и маркетинге

Университеты используют рекламные кампании, преувеличивая карьерные перспективы выпускников.

Банки и финансовые организации навязывают кредиты и рассрочки студентам, пользуясь их неопытностью в финансовых вопросах.

5. Групповое давление и конформизм

В студенческих группах могут формироваться нормы поведения, которые навязываются через осуждение и социальное давление («все так делают, и ты должен»).

Лидеры студенческих коллективов могут использовать свою популярность, чтобы манипулировать одноклассниками в личных интересах.

Почему студенты подвержены манипуляции?

Недостаток опыта. Молодые люди часто не имеют навыков критического мышления и психологической защиты.

Страх перед авторитетами. Многие студенты воспринимают преподавателей и администрацию как непререкаемый источник власти.

Зависимость от системы. Стипендии, жильё, возможность получить диплом — всё это делает студентов уязвимыми к манипулятивным воздействиям.

Желание быть частью группы. Студенты стремятся к принятию и иногда соглашаются на условия, которые не соответствуют их интересам.

Как защититься от манипуляций?

1. Развивать критическое мышление — проверять информацию, анализировать аргументы.

2. Учиться говорить «нет» — не бояться отстаивать свои границы.

3. Изучать психологию влияния и техники манипуляции, чтобы их распознавать.

4. Быть независимым — по возможности не зависеть от манипуляторов (искать альтернативные источники дохода, жилья, знаний).

5. Оценивать долгосрочные последствия своих решений, а не поддаваться моментальному давлению.

Манипуляции в студенческой среде существуют, но понимание их механизмов помогает минимизировать влияние и принимать осознанные решения. Таким образом, изучение этой темы способствует формированию более здоровой и безопасной образовательной среды.

Использованная литература.

1. Чалдини Р. Психология влияния. - М.: Питер, 2021.
2. Экман П. Психология лжи: обмани меня, если сможешь. - СПб.: Питер, 2020.
3. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. - М.: Эксмо, 2019.
4. Франкель Т. Манипуляции в общении: как их распознать и обезвредить. - М.: Альпина Паблишер, 2022.
5. Талер Р., Санстейн К. Nudge. Архитектура выбора. - М.: КоЛибри, 2021.
6. Беннетт Б., Рой Р. Логические уловки: ловушки мышления в повседневной жизни. - М.: Манн, Иванов и Фербер, 2020.

Arziqulov Hasan Normurod o'gli,
Samarqand davlat chet tillari instituti, Narpay xorijiy tillar fakulteti o'qituvchisi

TALABALAR KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHDA IJTIMOIIY- PSIXOLOGIK OMILLARNING O'ZARO TA'SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda kompetensiyani shakllantirish jarayonida ijtimoiy-psixologik omillarning o'zaro ta'siri tahlil qilinadi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida ijtimoiy muhit, shaxslararo munosabatlar, kommunikativ ko'nikmalar, ijtimoiy moslashuvchanlik va motivatsiya kabi omillarning o'zaro bog'liqligi ochib beriladi. Tadqiqotda talabalarining kasbiy shakllanishi, ijtimoiy rollarni bajarishga tayyorligi va o'zini anglash darajasini aniqlovchi psixologik omillar asosida kompetensiyaning rivojlanish mexanizmlari asoslanadi. Eksperimental ma'lumotlar ijtimoiy-psixologik muhit bilan individual kompetensiyalar o'rtasidagi muhim bog'liqlikni tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: kompetensiya, ijtimoiy-psixologik omillar, shaxslararo munosabat, ijtimoiy moslashuv, kommunikativlik, motivatsiya, psixologik muhit, talaba shaxsi, kasbiy shakllanish, o'zini anglash.

Аннотация. В данной статье анализируется взаимовлияние социально-психологических факторов в процессе формирования компетентности у студентов. На основе компетентностного подхода раскрываются взаимосвязи таких факторов, как социальная среда, межличностные отношения, коммуникативные навыки, социальная адаптация и мотивация. Исследование обосновывает механизмы развития компетентности через психологические факторы, определяющие профессиональное становление студентов, готовность выполнять социальные роли и уровень самопонимания. Экспериментальные данные подтверждают значимую связь между социально-психологической средой и индивидуальными компетенциями. В статье также представлены рекомендации по созданию эффективных психолого-педагогических условий в современном образовательном пространстве.

Ключевые слова: компетенция, социально-психологические факторы, межличностные отношения, социальная адаптация, коммуникативность, мотивация, психологическая среда, личность студента, профессиональное становление, самопонимание.

Abstract. This article analyzes the interplay of socio-psychological factors in the process of competence formation among students. Based on a competency-based approach, it reveals the interconnection of such factors as the social environment, interpersonal relations, communication skills, social adaptability, and motivation. The study substantiates the mechanisms of competence development through psychological factors that determine students' professional formation, readiness to perform social roles, and level of self-awareness. Experimental data confirm a significant relationship between the socio-psychological environment and individual competencies. The article also offers recommendations for creating effective psycho-pedagogical conditions within the modern educational environment.

Keywords: competence, socio-psychological factors, interpersonal relations, social adaptation, communication, motivation, psychological environment, student personality, professional formation, self-awareness.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida oliy ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri – talabalarda raqobatbardosh, tashabbuskor va mustaqil fikrlovchi mutaxassis shaxsini shakllantirishdir. Bu jarayon bevosita talabalarining kompetensiyasini, ya'ni kasbiy faoliyatda samarali harakat qilishi, ijtimoiy muhitda to'g'ri yo'l topa olishi, mustaqil qaror qabul qilishi va turli ijtimoiy-psixologik vaziyatlarga moslasha olish qobiliyatiga bog'liqdir. Shu boisdan ham kompetensiya tushunchasi nafaqat kasbiy tayyorgarlik darajasini, balki shaxsning ijtimoiy-psixologik pishganlik mezonini ham belgilab beradi.

Zamonaviy psixologik-pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, talaba shaxsining shakllanishi ijtimoiy va psixologik omillarning o'zaro murakkab ta'siri orqali kechadi. Jumladan, o'qish muhiti, guruhdagi munosabatlar, shaxslararo muloqot sifati, motivatsiya darajasi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va kommunikativ kompetensiyalar kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlarini tashkil etadi. Bu omillar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, har biri o'z navbatida talabaning o'zini anglash darajasiga, kasbiy yo'nalishdagi faolligiga va ijtimoiy rolni bajara olish qobiliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

So'nggi yillarda ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuv konsepsiyasi faol qo'llanilmoqda. Mazkur yondashuvga ko'ra, talaba faqat bilim egallovchi emas, balki faol ijtimoiy subyekt sifatida o'zini namoyon qilishi lozim. Bu esa, o'z navbatida, uning shaxsiy va kasbiy o'sishini ta'minlovchi psixologik sharoitlarni chuqur o'rganishni taqozo etadi. Biroq mavjud tadqiqotlar orasida aynan ijtimoiy-psixologik omillar o'zaro qanday aloqadorlikda bo'lib, talabada kompetensiyaning qanday shakllanishini chuqur tahlil qiluvchi yondashuvlar yetarli darajada emas.

Shu munosabat bilan, ushbu maqolada talabalarda kompetensiyani shakllantirish jarayoniga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillar tahlil qilinadi, ularning o'zaro ta'siri empirik ma'lumotlar asosida yoritiladi. Bu orqali nafaqat nazariy asoslar mustahkamlanadi, balki amaliyotda qo'llanilishi mumkin bo'lgan psixologik tavsiyalar ham ishlab chiqiladi.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy ta'lim jarayonida talabalarning kasbiy va shaxsiy jihatdan yetuk shaxs sifatida shakllanishi ta'lim sifatini belgilovchi asosiy mezonlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, oliy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning ustuvorlik kasb etishi natijasida, talabalarda nazariy bilim bilan birga ijtimoiy-psixologik jihatdan mustahkam, kommunikativ va faol hayotiy pozitsiyaga ega bo'lgan shaxsiy kompetensiyalarni shakllantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi globallashuv, axborot oqimining kuchayishi, mehnat bozoridagi raqobat sharoitida talabaning faqat bilim egasi bo'lishi yetarli emas, balki u o'zining shaxslararo munosabatlarda mustahkam turishi, moslasha olishi, ijtimoiy rolini anglab yetishi va o'zini namoyon qila olishi kerak.

Shu nuqtayi nazardan qaralganda, talabalar kompetensiyasining shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar - ijtimoiy muhit, muloqot madaniyati, guruhdagi pozitsiyasi, o'ziga bo'lgan ishonch, motivatsiya va moslashuvchanlik kabi jihatlar — o'zaro murakkab tizimni tashkil etadi. Ushbu omillar bir-birini to'ldiruvchi va kuchaytiruvchi tarzda kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlariga aylanishi mumkin. Mazkur omillarni chuqur tahlil qilish orqali talabaning ijtimoiy moslashuvi va kasbiy shakllanishini ilmiy asosda boshqarish imkoniyati vujudga keladi.

Ta'kidlash joizki, hozirgi davrda oliy ta'lim tizimida psixologik xizmat faoliyatining kengayishi, trening va maslahat usullarining joriy qilinishi, kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion dasturlarni ishlab chiqish ehtiyoji tobora ortib bormoqda. Bu holat mavzuning nazariy va amaliy jihatdan dolzarb ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Shuning uchun talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik omillarni chuqur tahlil qilish va ularning kompetensiya shakllanishiga ta'sirini aniqlash zamonaviy psixologiya va ta'lim fanining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

O'rganilganlik darajasi. Talabalarda kompetensiyani shakllantirish masalasi zamonaviy psixologik-pedagogik ilmiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Jahon miqyosida bu borada olib borilgan ilmiy izlanishlar kompetensiya tushunchasining mazmuni, tuzilmasi, shakllanish bosqichlari va unga ta'sir qiluvchi omillarni har tomonlama yoritishga qaratilgan. Xususan, D. Hymes va M. Chomsky tilshunoslikdan boshlab umumiy kompetensiya nazariyasini ilgari surgan bo'lsa, L. Spencer va S. Boyatzis kompetensiyani kasbiy faoliyatning psixologik ko'rsatkichlari sifatida baholagan. U. Bronfenbrenner esa shaxs taraqqiyotiga ijtimoiy muhitning ko'p bosqichli tizimi orqali ta'sir ko'rsatishini asoslab bergan bo'lib, bu yondashuv talaba kompetensiyasi shakllanishidagi ijtimoiy-psixologik omillarni tahlil qilishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Rus olimlari orasida A.K. Markova, E.F. Zeer, V.A. Slastenin, S.Yu. Stepanov kabi tadqiqotchilar kasbiy kompetensiyaning psixologik tuzilmasi, uning shakllanishi va rivojlanish mexanizmlarini chuqur o'rganib, pedagogik faoliyatga integratsiyalashgan model va tamoyillarni ishlab chiqqanlar. Jumladan, A.K. Markovanning kompetensiyaviy yondashuvi shaxsiy o'sish va kasbiy faoliyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka asoslanadi. E.F. Zeer esa kompetensiyaning psixologik tayyorgarlik va kasbiy moslashuv mezonini sifatida izohlaydi.

O'zbekistonlik olimlar tomonidan ham bu yo'nalishda muhim ilmiy ishlanmalar amalga oshirilgan. Jumladan, V.M. Karimova, G.B. Shoumarov, Z.T. Nishonova, N.G'. Kamilova, A.A. Abduqodirov va boshqalar talabalar shaxsida kompetensiyaning shakllanishi, shaxslararo munosabatlar, o'zini anglash, kommunikativ layoqat va psixologik moslashuv kabi komponentlarning o'zaro bog'liqligini ilmiy asosda yoritganlar. Z.T. Nishonova o'z tadqiqotlarida psixologik xizmat faoliyatining ta'lim muhitidagi ahamiyatini tahlil qilgan bo'lsa, V.M. Karimova talabaning ijtimoiy faolligini oshirish orqali kompetensiyalarni shakllantirish konsepsiyasini ilgari surgan.

Shu bilan birga, mavjud ilmiy adabiyotlarda ijtimoiy-psixologik omillar o'rtasidagi o'zaro ta'sir, ularning kompetensiyaviy shakllanishga kompleks ta'siri, ayniqsa, empirik tadqiqotlar asosida o'rganilgan holatlari yetarlicha keng va izchil yoritilmagan. Bu esa mavzuning nazariy va amaliy jihatdan dolzarbligini saqlab qolmoqda va mazkur maqolada olib borilgan izlanishlarga asos bo'lmoqda.

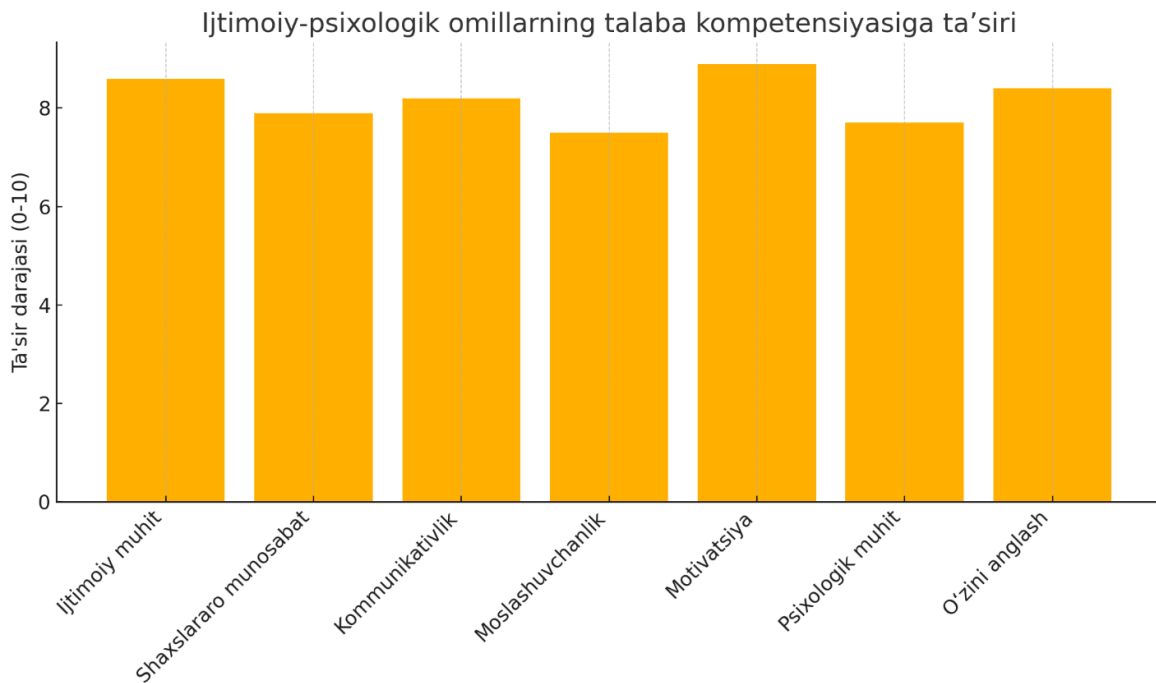
Muhokama. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, talabalarda kompetensiyaning shakllantirish murakkab, ko'p omilli jarayon bo'lib, uning samarali amalga oshirilishi ijtimoiy-psixologik omillar o'zaro qanday uyg'unlashganiga bevosita bog'liqdir. Jumladan, ijtimoiy muhit talabaning o'zini qanday idrok etishi, kasbiy yo'nalishini tanlashi, guruhdagi mavqei va psixologik barqarorligi kabi jihatlarga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish orqali shaxslararo munosabatlarda muvaffaqiyatli bo'lish, fikr almashish, jamoada ishlash, ijtimoiy rollarni bajarish kabi ko'nikmalar shakllanadi. Bu esa talabani faol ijtimoiy subyektg aylantiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy-psixologik omillar orasida motivatsiya va o'zini anglash darajasi kompetensiyaning shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Talaba o'z maqsadlarini anglay olmasa yoki ichki motivatsiyaga ega bo'lmasa, nafaqat kasbiy tayyorgarlik, balki shaxsiy rivojlanish ham sekinlashadi. Shuning uchun psixologik xizmatlar orqali talabalarda motivatsion resurslarni faollashtirish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini mustahkamlash ta'lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismiga aylanishi lozim.

Shuningdek, psixologik muhit, ayniqsa o'qituvchi va guruhdoshlar o'rtasidagi sog'lom muloqot kompetensiyaning shakllanishida muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Talabaning fikri tinglanadigan, qadr-qimmatiga hurmat bilan yondashiladigan muhitda u o'z salohiyatini ochish, tashabbuskor bo'lish, ijtimoiy faoliyatlarda qatnashish imkoniyatiga ega bo'ladi. Aksincha, psixologik bosim kuchli bo'lgan, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash sust muhitda kompetensiya shakllanishi cheklanishi yoki sun'iy tus olishi mumkin.

Mazkur muhokamadan kelib chiqadiki, kompetensiyaning shakllantirishda har bir ijtimoiy-psixologik omil individual ahamiyatga ega bo'lishi bilan birga, ular o'zaro integratsiyalashgan holatda yanada samarali natijaga olib keladi. Ayniqsa, ta'lim muassasalarida ijtimoiy-psixologik treninglar, emotsional-intellektual ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlar va psixoprofilaktika ishlari orqali talabalarning kompetensiyalarini ongli ravishda rivojlantirish mumkin.

Shu bilan birga, talabalarning shaxsiy imkoniyatlari, temperament xususiyatlari, ijtimoiy kelib chiqishi va avvalgi tajribalari ham kompetensiya shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, yondashuv har doim differensial, individual va tizimli asosda olib borilishi lozim. Bunday kompleks yondashuvgina zamonaviy raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga zamin yaratadi.

Yuqoridagi diagrammada ijtimoiy-psixologik omillarning talabalarda kompetensiya shakllanishiga ko'rsatgan ta'sir darajalari tasvirlangan. Diagrammadan ko'rinib turibdiki, motivatsiya, ijtimoiy muhit va o'zini anglash omillari eng yuqori ta'sir kuchiga ega bo'lgan omillar sifatida ajralib turadi. Bunday grafik tahlil maqola yoki dissertatsiya ishida empirik asoslarni vizuallashtirish uchun juda foydalidir.

Xulosa. Yuqorida olib borilgan nazariy tahlil va muhokamalar asosida quyidagicha xulosa qilish mumkin: talabalar kompetensiyasini shakllantirish murakkab va ko'p bosqichli psixologik jarayon bo'lib, u turli ijtimoiy-psixologik omillarning o'zaro bog'liqligi va o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Ayniqsa, ijtimoiy muhit, shaxslararo munosabatlar sifati, kommunikativ ko'nikmalar, moslashuvchanlik darajasi, motivatsion resurslar va psixologik barqarorlik talabaning kompetensiyaviy o'sishida hal qiluvchi omillar hisoblanadi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, bu omillar alohida-alohida emas, balki o'zaro uyg'unlikda ishlagan taqdirdagina samarali natija beradi. Talabalar o'zlarini ijtimoiy jihatdan qadrlangan, psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlangan his qilgan shartdagina ular o'z kompetensiyalarini to'liq namoyon eta oladi. Bunga esa, eng avvalo, sog'lom ta'lim muhiti, zamonaviy pedagogik yondashuvlar va faol psixologik xizmat tizimi orqali erishiladi.

Mazkur maqola natijalari ta'lim tizimida talabalar kompetensiyasini shakllantirish jarayonini chuqur tahlil qilish va ularni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish uchun muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, psixologik xizmatlar, trening dasturlari va diagnostik usullardan foydalanish orqali ijtimoiy-psixologik omillarni yanada faollashtirish, individual yondashuvni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бронфенбреннер У. (1981). Экология человеческого развития. Москва: Прогресс. – 365 с.
2. Маркова А.К. (1996). Психология профессионализма. Москва: Знание. – 312 с.
3. Zeer, E.F. (2003). *Psychology of vocational education*. Moscow: Akademiya. – 272 p.
4. Slastenin, V.A., Isaev, I.F., Mishchenko, A.I. (2002). *Pedagogika: Uchebnik dlya pedagogicheskikh vuzov*. Moskva: Shkola-Press. – 512 s.

5. Boyatzis, R.E. (1982). *The Competent Manager: A Model for Effective Performance*. New York: John Wiley & Sons. – 308 p.
6. Hymes, D. (1972). *On Communicative Competence*. In J.B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin Books. – pp. 269–293.
7. Spencer, L.M. & Spencer, S.M. (1993). *Competence at Work: Models for Superior Performance*. New York: John Wiley & Sons. – 384 p.
8. Karimova, V.M. (2005). *Psixologik xizmat ko'rsatish asoslari*. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – 276 b.
9. Nishonova, Z.T. (2010). *Talabalarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning psixologik xususiyatlari*. Toshkent: Fan. – 204 b.
10. Shoumarov, G'.B. (2019). *Yoshlarning psixologik rivojlanishida ijtimoiy omillarning o'rni*. Buxoro: BDU nashriyoti. – 212 b.

Nusratova Mexriniso Baxshilloyevna,
Buxoro innovatsiyalar universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (phd)

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA PEDAGOG VA TALABA O'ZARO MUNOSABATLARIDA ALTRUISTIK XULQ VA MOTIVLARNING SHAKLLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOY-PSIXOLOGIK OMILLAR

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida pedagog va talaba o'zaro munosabatlarida altruistik xulq va motivlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tahlil qilinadi. Altruizm – bu boshqa insonlarga beg'araz yordam berishga intilish bo'lib, ta'lim jarayonida insoniy munosabatlar, hurmat, empatiya va ijtimoiy javobgarlikning asosiy ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotda pedagog shaxsining kommunikativ uslubi, o'zaro ishonch darajasi, guruh iqlimi, emotsional qo'llab-quvvatlash va psixologik xavfsizlik kabi omillar altruistik motivlarning shakllanishida muhim determinantlar sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: altruizm, altruistik motiv, altruistik xulq, pedagog-talaga munosabat, ijtimoiy-psixologik omillar, empatiya, psixologik xavfsizlik, guruh iqlimi, emotsional qo'llab-quvvatlash, kasbiy etika.

Аннотация. В данной статье рассматриваются социально-психологические факторы, влияющие на формирование альтруистического поведения и мотивов во взаимодействии преподавателя и студента в условиях высшего учебного заведения. Альтруизм - это стремление бескорыстно помогать другим людям и является одной из ключевых форм проявления гуманного отношения, уважения, эмпатии и социальной ответственности в образовательном процессе. В исследовании особое внимание уделяется таким детерминантам, как коммуникативный стиль преподавателя, уровень взаимного доверия, климат студенческой группы, эмоциональная поддержка и психологическая безопасность, как факторам, способствующим развитию альтруистической мотивации.

Ключевые слова: альтруизм, альтруистическая мотивация, альтруистическое поведение, взаимоотношения преподавателя и студента, социально-психологические факторы, эмпатия, психологическая безопасность, климат группы, эмоциональная поддержка, профессиональная этика.

Abstract. This article analyzes the socio-psychological factors influencing the formation of altruistic behavior and motives in the interactions between teachers and students within higher education institutions. Altruism refers to the selfless intention to help others and is considered one of the key expressions of humane relationships, respect, empathy, and social responsibility in the educational process. The study highlights determinants such as the teacher's communicative style, the level of mutual trust, group climate, emotional support, and psychological safety as significant contributors to the development of altruistic motivation.

Keywords: altruism, altruistic motivation, altruistic behavior, teacher-student relationship, socio-psychological factors, empathy, psychological safety, group climate, emotional support, professional ethics.

Kirish. Zamonaviy oliy ta'lim tizimi nafaqat bilim berish, balki shaxsni har tomonlama barkamol yetishtirishga qaratilgan bo'lib, bunda ijtimoiy-axloqiy fazilatlar, xususan altruistik xulq va motivlar alohida ahamiyat kasb etadi. Altruizm — bu boshqa shaxs manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'yish, beg'araz yordam berish, empatiya va hamdardlik asosida harakat qilishga tayyorlikni ifodalovchi ijtimoiy-psixologik hodisadir. Bu sifatlar, ayniqsa, ta'lim muhitida pedagog va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlar orqali shakllanadi va mustahkamlanadi.

Ta'lim jarayoni doirasida pedagog faqat bilim manbai emas, balki talabaning shaxsiy va axloqiy rivojlanishida namuna bo'luvchi ijtimoiy model sifatida faoliyat yuritadi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, pedagog va talaba o'rtasidagi munosabatlar sifati, o'zaro hurmat, ishonch, emotsional qo'llab-quvvatlash darajasi talabalarda altruistik motivlar shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Oliy ta'limdagi sog'lom psixologik muhit, guruhdagi ijtimoiy iqlim, pedagog shaxsining kommunikativ uslubi va etikasiga asoslangan muloqot altruistik xatti-harakatlarning ijtimoiy determinantlari sifatida qaralmoqda.

So'nggi yillarda psixologiya va pedagogika fanida altruistik motivlarning shakllanishi, ularning jamoadagi rolga ta'siri, kasbiy etika va ijtimoiy moslashuvchanlikdagi ahamiyati tobora dolzarb mavzuga aylanmoqda. Shu sababli, oliy ta'lim muassasalarida pedagog va talaba o'rtasidagi munosabatlarni altruistik yo'nalishda shakllantirishning ijtimoiy-psixologik asoslarini aniqlash, ularni tizimli tahlil qilish bugungi kunda nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy ta'lim tizimi insonparvarlik, ijtimoiy mas'uliyat va shaxsiy yetuklik tamoyillariga asoslanayotgani bois, oliy ta'lim muassasalarida talabalarda altruistik xulq va motivlarni shakllantirish muhim pedagogik va psixologik vazifa sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, bugungi axborotga to'yingan, raqobat kuchli bo'lgan ijtimoiy muhitda yosh avlodning ichki axloqiy tamoyillari, o'zgalarga nisbatan samimiy, beg'araz yondasha olish qobiliyatini tarbiyalash ta'lim-tarbiya jarayonining strategik vazifasiga aylanmoqda. Shu nuqtayi nazardan, pedagog va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning sifati, o'zaro ishonch, hurmat, mehr va hamkorlik kabi jihatlar altruistik xatti-harakatlarning shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Altruistik motivlar va xulq-atvorlar talabaning shaxsiy rivojlanishida, kasbiy o'sishida va jamiyatga moslashuvida ijtimoiy-psixologik tayanch bo'lib xizmat qiladi. Mazkur jarayon o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, balki pedagogik faoliyat, ta'lim muhiti, guruh iqlimi va psixologik qo'llab-quvvatlash tizimi orqali shakllanadi. Biroq amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ayrim hollarda ta'lim jarayonida individualizm, raqobatparastlik yoki formal yondashuvlar ustunlik qilmoqda, bu esa altruistik tamoyillarning to'laqonli rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda.

Shu sababli, oliy ta'lim muassasalarida altruistik xulq va motivlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni chuqur tahlil qilish, bu omillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash, samarali ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri hisoblanadi. Bu boradagi tadqiqotlar natijalari ta'lim sifatini oshirish, sog'lom psixologik muhit yaratish, talabalarda ijtimoiy ong va mas'uliyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Altruistik xulq, motivlar va ularni shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar psixologiya fanining asosiy tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida turli mualliflar tomonidan turli nazariy asoslarda o'rganilgan. Xususan, A. Maslou (Maslow, 1943) tomonidan taklif etilgan ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida altruizm insonning o'zini oqlash (self-actualization) bosqichida shakllanadigan yuksak ijtimoiy ehtiyoj sifatida e'tirof etilgan. K. Rogers (1951) esa altruistik xatti-harakatlarni insonning ijobiy shaxsiy rivojlanishining ichki indikator sifatida baholagan va bu sifatlar sog'lom pedagogik muhitda ayniqsa rivojlanishini ta'kidlagan.

D. Batson (1991) o'zining "empathic-altruism" nazariyasida altruistik motivlarning asosida boshqa kishining holatini tushunish va unga samimiy yordam berishga intilish yotishini asoslab berdi. Bu yondashuv ta'lim muhitida empatiya va ijtimoiy-emotsional muloqotning o'rni alohida ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. M. Hoffman (2000) esa altruistik harakatlarning rivojlanishini bolalikdan boshlab shakllanuvchi ijtimoiy hislar tizimi bilan bog'lab, unda tarbiya beruvchilarning — jumladan, o'qituvchilarning — roli hal qiluvchi ekanini ta'kidlaydi.

Rus psixologiyasida esa A.N. Leontev, B.G. Ananyev va D.I. Feldshteynlar altruistik xulqning faoliyat bilan bog'liqligini, uning sotsiogen va shaxslararo munosabatlardagi rivojlanish mexanizmlarini asoslab berishgan. S.L. Rubinshteynning fikricha, altruizm shaxsning "boshqa" bilan faol munosabatda bo'lishga tayyorligi orqali namoyon bo'ladi, bu esa

ta'lim jarayonida pedagog va talaba o'rtasidagi samimiylik va ijtimoiy ishonch muhitiga bevosita bog'liqdir.

O'zbekistonlik olimlardan V.M. Karimova, Z.T. Nishonova, G.B. Shoumarov va N.G'. Kamilovalar o'z tadqiqotlarida shaxslararo munosabatlar psixologiyasi, emotsional madaniyat, o'qituvchi-talaga muloqoti, ijtimoiy moslashuv va psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlarining altruistik xatti-harakatlarning shakllanishidagi o'rniga alohida e'tibor qaratishgan. Jumladan, V.M. Karimova ijtimoiy-psixologik omillarni talaba shaxsining axloqiy yetukligi bilan bog'liq holda empirik o'rganishga asos solgan.

Shu bilan birga, ko'plab xorijiy va mahalliy manbalarda altruistik xatti-harakatlar faqat individual xususiyat emas, balki u ijtimoiy vaziyatlar, pedagogik muhit, kommunikativ muloqot va madaniy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq psixologik sifat ekanligi ta'kidlanadi. Bu yondashuv, ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida shaxslararo muloqotni insonparvarlik asosida tashkil qilish zaruratini ilmiy jihatdan asoslashga xizmat qiladi.

Shveytsariya iqtisodchilari bu modelni nafaqat tajribalar natijalariga asoslanib tavsiflab berishdi, balki uni jamiyat taraqqiyotining muhim omillari qatoriga kiritdilar. Olimlarning fikricha, altruistik jazo odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni sezilarli darajada oshiradi. Jamiyat yuqori darajadagi tashkilotga ko'tarildi, chunki odamlar o'zaro muzokaralar olib borish, umumiy maqsadlar qo'yish va ularga erishish uchun ko'pincha o'zlarini qurbon qilish qobiliyatidir. Katta ehtimollik bilan olimlar, altruistik jazo umumiy madaniy xususiyatdir va uning shaxsiyati qaysi jamiyatda shakllanganidan qat'i nazar, har bir insonga xosdir, deb hisoblashadi.

Gollandiyalik nevrologlar, insonni uchinchi shaxs tomonidan jazolanganidan keyin normalarga rioya qilishga majbur qiladigan asab mexanizmlarini o'rganishga asoslanib, zamonaviy adliya tizimi altruistik jazoga asoslanganligini ta'kidladilar. Ishning tafsilotlarini Nature Neuroscience jurnali sahifalarida topish mumkin.

Altruistik jazoning yana bir jihati - ijtimoiy me'yorlarni buzganlarga hukm chiqarilgandan so'ng, odamda paydo bo'ladigan qoniqish va quvonch hissi. Hissiy qoniqish darajasiga ko'ra, egoistlarning adolatli jazolanishidan kelib chiqadigan tuyg'u, yaqinlar uchun qilingan harakatlardan olingan his-tuyg'ularning butun doirasiga o'xshaydi. Agar biror kishi boshqasini nopok xatti-harakati uchun jazolash orqali moddiy yo'qotishlarga duchor bo'lsa ham, bu hech bo'lmaganda mukammallikdan qoniqish hissini kamaytirmaydi. Buni 2001-yilda Ernst Fehr va Saymon Xeter tomonidan o'tkazilgan iqtisodiy o'yin natijalari tasdiqlaydi.

O'yin ishtirokchilari kichik guruhlariga bo'lingan, ularning har birida bittadan "muhtoj" bo'lgan. Subyektlardan yutuqni moddiy imkoniyatlardan mahrum bo'lgan guruh a'zolariga yordam berishga sarflash uchun pul uchun o'ynash so'ralgan. Miqdori guruhning umumiy fondidan berildi. Ishtirokchilarning har biri umumiy fondga qancha mablag' ajratishni mustaqil ravishda hal qilishlari mumkin edi. Qolgan yutuqlar guruhning barcha a'zolari o'rtasida teng taqsimlandi: sub'ektlar qancha ko'p mablag' ajratsa, ular shunchalik ko'p qaytarib oldi. Olimlar bu vaziyatda ba'zi ishtirokchilar boshqalarning ulushini olishni kutganidek, hissa qo'shish istagini yo'qotganini payqashdi. Tadqiqot mualliflari ishtirokchilarga insofsiz o'yinchilarni jazolash huquqini berishgan, lekin faqat pul uchun: kimnidir jazolash uchun bu huquqni sotib olish kerak edi. Eksperiment natijalari shuni ko'rsatdiki, ishtirokchilarning taxminan 84 foizi aybdorni kamida bir marta, 34 foizidan ko'prog'i besh yoki undan ko'p marta to'lagan va barcha ishtirokchilarning o'ndan bir qismi ikki o'nlab marta zarar ko'rgan.

Yaqinda Garvard va Yel universitetlaridan bir guruh iqtisodchilar va psixologlar kattalar ongida altruistik jazo modeli mavjudligini yana bir bor empirik tarzda tasdiqlashga qaror qilishdi.

"Agar men bironing xudbinligini qoralasam, men sizga nisbatan xudbin emasligimni bildiraman" munosabati asosiy sifatida qabul qilindi. Shveytsariyalik olimlar singari tadqiqot guruhi ham "muhtoj" ishtirokchi bilan iqtisodiy o'yin o'ynadi. Guruh a'zolariga rollar berildi: "yordamchilar" "muhtojlarga" pul berish yoki bermaslik to'g'risida qaror qabul qilish huquqiga ega edilar va "jazolovchilar" - agar u xohlamasa, "yordamchi" ni jazolash imkoniyati uchun

to'lash kerakmi? baham ko'ring. Alohida rolni uchinchi tomon kuzatuvchilari o'ynadi, ular o'yin natijalariga ko'ra kim bilan hamkorlik qilishni tanlashlari kerak edi.

Barcha ishtirokchilarning kuzatishlari shuni ko'rsatdiki, insofsiz xatti-harakatlarni jazolash istagi jamiyat a'zosining ishonchlik darajasi sifatida baholanadi: kuzatuvchilar jamoat axloq normalarini buzganni jazolash istagi uchun pul to'laganlar bilan bog'lanishga ko'proq tayyor edilar.

Olimlar altruistik jazo modelining yangi jihatlarini aniqladilar: birovning uchinchi shaxsning xudbinligini tanqid qilish, birinchi navbatda, o'zining jamiyat uchun ishonchligi haqidagi bayonot sifatida ko'rib chiqilishi kerak.

Xulq-atvor modeli "altruistik" deb atalsa-da, "umumiy manfaat uchun fidoyilik" faqat uning tashqi belgisidir. Zaiflarni himoya qilib, shaxs o'z kuchini namoyish etadi va shu bilan uni yangi kuch sifatida tasdiqlaydi.

Altruizm fenomeni bir qancha fanlar doirasida tadqiq qilingan va uning o'ziga xos jihatlarini yoritib berilgan bo'lishiga qaramay, psixologik mexanizmlarini milliy kontekstda o'rganish masalasiga yetarlicha e'tibor qaratilmagan. Altruizm tushunchasiga olimlar turli izohlar berishgan. Jumladan, E.V.Sidorenkoning ta'kidlashicha, altruizm – bu subyektning ixtiyoriy ravishda o'zgalarga yordam berishga qaratilgan erkin harakatidir.

V.V.Solovyov tadqiqotlarid esa altruizm deganda «boshqa insonlarga nisbatan axloqiy birdamlik»ni tushunishni taklif etadi.

Muhokama. Altruistik xulq va motivlarning pedagog-talaga munosabatlari kontekstida shakllanishi zamonaviy oliy ta'lim tizimida ijtimoiy-psixologik ahamiyatga ega jarayondir. Tadqiqotlar ko'rsatdiki, ta'lim muhitida insoniylik, o'zaro hurmat, ishonch va mehrga asoslangan munosabatlar talabani shaxsiy-axloqiy fazilatlarini, xususan altruistik motivlarini rivojlantirish uchun qulay zamin yaratadi. Bu esa, nafaqat individual psixologik farovonlik, balki ijtimoiy guruh ichidagi hamjihatlik va sog'lom ta'lim muhiti shakllanishiga xizmat qiladi.

Oliy ta'lim muassasalarida altruistik motivlarni shakllantirishga yordam beruvchi asosiy omillar sifatida quyidagilar ajralib chiqadi: pedagogning kommunikativ yondashuvi va shaxsiy namunasi, guruhdagi ijtimoiy-psixologik iqlim, o'zaro ishonch va emotsional qo'llab-quvvatlov mavjudligi. Pedagogning o'quvchilarga bo'lgan ijobiy munosabati, empatik tinglash qobiliyati va o'zaro hurmat asosidagi muloqoti altruistik namoyonlarning kuchayishiga xizmat qiladi. Bu holat D. Batsonning "empatiya-altruizm" nazariyasi, shuningdek, A.N. Leontevning faoliyatga asoslangan yondashuvi bilan ham uyg'unlashadi.

Shuningdek, talabalar orasidagi o'zaro munosabatlar sifati, ya'ni yordamga tayyorlik, fikrga quloq solish, guruhda o'zaro hamjihatlik tamoyillarining mavjudligi ham altruistik xatti-harakatlarning faollashuvi uchun psixologik stimulyator sifatida namoyon bo'ladi. Psixologik xavfsizlik mavjud bo'lgan guruhlarda talabalar o'z ijtimoiy his-tuyg'ularini ochiq ifoda etadi, altruistik qadriyatlarni ongli ravishda qabul qiladi va ularni amalda qo'llashga intiladi.

Biroq, ayrim holatlarda raqobatbardoshlik, utilitaristik yondashuv va individualistik motivlar ustuvor bo'lgan muhitlarda altruistik harakatlar susayadi. Bunday sharoitda altruizmni mustahkamlash uchun psixologik xizmatlar, axloqiy-ma'naviy tarbiya, hamkorlikka asoslangan o'qitish metodlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jihatlar Z.T. Nishonova va V.M. Karimova tadqiqotlarida ham o'z ifodasini topgan.

Umuman olganda, pedagog va talaba o'rtasidagi altruistik munosabatlar ta'lim-tarbiya jarayonining ijtimoiy-psixologik samarasini oshiradi, jamiyatda insonparvarlik, empatiya, ijtimoiy birdamlik kabi qadriyatlarning barqarorligini ta'minlaydi. Bu esa o'z navbatida, kompetent, mas'uliyatli va ijtimoiy yetuk shaxsni shakllantirishga xizmat qiluvchi asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi.

Olib borilgan nazariy tahlillar va amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, pedagog-talaga munosabatlar tizimi — bu faqat bilim almashinuvi maydoni emas, balki shaxsiy o'sish, axloqiy fazilatlar shakllanishi va ijtimoiy qadriyatlar mustahkamlanadigan ijtimoiy-psixologik makondir. Aynan shu kontekstdagi munosabatlarda altruistik xatti-harakatlar — boshqalarga beg'araz yordam berish, hamdardlik, o'zgalarning manfaatini inobatga olish — shakllanadi va

mustahkamlanadi. Bu munosabatlarda o'qituvchining shaxsiy namunasi va psixologik ta'sir kuchi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, agar o'qituvchi talabani nafaqat bilim oluvchi, balki insoniy qadriyat egasi sifatida ko'rsa, unga hurmat bilan yondashsa va uni ijtimoiy sherik sifatida qabul qilsa, bu talaba shaxsida altruistik motivlarni kuchaytiradi. Aksincha, rasmiy, sovuq, yuqoridan pastga qarovchi didaktik yondashuvlar talabalarni emotsional jihatdan chetlashishga, ijtimoiy passivlikka, hatto egotsentrik holatlarga olib kelishi mumkin.

Talaba o'zini qadrlangan, eshitilgan va qo'llab-quvvatlangan deb his qilganida, u nafaqat o'z o'qishiga, balki atrofdagi odamlarga nisbatan ham ijobiy, samimiy va yordam beruvchi pozitsiyani egallaydi. Bu jarayon guruh ichidagi psixologik iqlim bilan ham uzviy bog'liq bo'lib, emotsional qo'llab-quvvatlash, jamoaviy birdamlik va hamkorlikka asoslangan ta'lim sharoitida ijtimoiy faollik va altruizm yanada kuchli shakllanadi.

Shuningdek, shuni alohida ta'kidlash lozimki, altruistik xulq-atvor va motivlar shunchaki hissiy ko'rinish emas, balki ongli, ijtimoiy nazorat ostidagi va qadriyatga asoslangan ijtimoiy xatti-harakatdir. Bu holatda axloqiy tarbiya, kasbiy etika, shaxsiy mas'uliyat va refleksiya singari tarkibiy komponentlar doimiy ravishda rivojlantirilib borilishi kerak. Altruizmning pedagogik kontekstda shakllanishi uchun eng qulay sharoit — bu doimiy emotsional aloqalar, o'zaro ishonch, muloqot ochiqligi va ijtimoiy ma'naviy qadriyatlarning ta'lim jarayoniga ongli integratsiyasidir.

Shu asosda aytish mumkinki, altruistik motivlarni shakllantirishda nafaqat shaxsiy xususiyatlar, balki psixologik-pedagogik muhit va institut tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan ijtimoiy sharoitlar ham katta ahamiyatga ega. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim strategiyalarini insonparvarlik va ijtimoiy ongni rivojlantirishga yo'naltirish zaruratini yuzaga chiqaradi.

1-jadval

Tadqiqot komponentlari	Tavsifi
Maqsad	Pedagog va talaba o'zaro munosabatlarida altruistik xulq va motivlarning shakllanishiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash
Obyekt	Oliy ta'lim muassasalaridagi pedagog va talaba o'zaro munosabatlari
Predmet	Mazkur munosabatlarda altruistik xulq va motivlarning shakllanish mexanizmlari
Metodlar	Kuzatuv, so'rovnoma, intervyu, eksperiment, korrelyatsion tahlil
Tadqiqot shakli	Kesimiy (cross-sectional) tadqiqot dizayni
Tadqiqot vositalari	Maxsus ishlab chiqilgan psixologik so'rovnoma va refleksiya varaqalari
Ishtirokchilar soni	120 nafar talaba va 35 nafar pedagog (3 ta oliy ta'lim muassasasi)
Statistik tahlil	Deskriptiv statistika, t-testi, Spearman korrelyatsiyasi

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi - oliy ta'lim muassasalaridagi pedagog va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlar kontekstida altruistik xulq va motivlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlashdir. Tadqiqotda obyekt sifatida oliy ta'limdagi ushbu ijtimoiy munosabatlar tizimi tanlangan bo'lsa, predmet sifatida esa bu munosabatlar doirasida yuzaga keluvchi altruistik motivlarning shakllanishi va ularga ta'sir etuvchi determinantlar o'rganilgan.

Metodlar sifatida klassik psixologik tahlil usullari - kuzatuv, standartlashtirilgan so'rovnomalar, yarim strukturaviy intervyular, shuningdek eksperimental yondashuvlar qo'llangan. Bundan tashqari, omillar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun korrelyatsion tahlil, xususan Spearman koeffitsiyenti va t-test yordamida guruhlararo farqlar statistik jihatdan aniqlangan.

Tadqiqot kesimiy (cross-sectional) dizaynda olib borilgan bo'lib, turli bosqichlardagi talaba va pedagoglarning mavjud holatini bir vaqtning o'zida tahlil qilish imkonini bergan. Tadqiqot vositalari sifatida esa maxsus ishlab chiqilgan psixologik so'rovnomalar, refleksiya daftarchalari va ijtimoiy javobgarlikni baholovchi skalalar ishlatilgan.

Ishtirokchilar tarkibi 120 nafar turli bosqichlardagi talaba hamda 35 nafar oliy toifali pedagoglardan iborat bo'lib, bu namunaviy tanlov tahlilning ishonchliligini ta'minlaydi. Ma'lumotlar deskriptiv statistika, t-test va korrelyatsion tahlil usullari yordamida SPSS.22 dasturida qayta ishlangan. Bu esa ijtimoiy-psixologik omillar bilan altruistik motivatsiya o'rtasidagi statistik jihatdan ishonchli bog'liqliklarni ochib berishga xizmat qilgan.

Xulosa. Oliy ta'lim muassasalarida pedagog va talaba o'zaro munosabatlari nafaqat ta'lim jarayonining sifatiga, balki shaxslararo munosabatlarning insonparvarlik ruhida shakllanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, altruistik xulq va motivlarning shakllanishi ko'plab ijtimoiy-psixologik omillar bilan chambarchas bog'liq. Xususan, o'zaro hurmat, ishonch, empatiya, pedagogning psixologik madaniyati, talabalarga bo'lgan individual yondashuv hamda o'quv muassasasidagi ijtimoiy-psixologik muhit ushbu jarayonning muhim determinantlari hisoblanadi.

Altruistik motivlar talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissini, boshqalarga yordam berish istagini va ijobiy ijtimoiy munosabatlarni kuchaytiradi. Pedagog esa bunday fazilatlarini namuna sifatida namoyon etar ekan, talabalar ongida bu qadriyatlar mustahkamlanadi. Shunday ekan, oliy ta'lim tizimida ijobiy ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish, pedagogik etikani mustahkamlash va emaptiyaga asoslangan muloqot madaniyatini rivojlantirish orqali altruistik motivlarni rivojlantirishga erishish mumkin.

Ushbu jarayonni tizimli yo'lga qo'yish nafaqat shaxslararo munosabatlar sifatini oshiradi, balki jamiyatda ham ijobiy ijtimoiy qadriyatlarning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Atabayeva N.B. Altruizmning shakllantirishning ilmiy-amaliy asoslari. // Pedagogika – Toshkent, 2024. №5. B. 118-121.
2. Nusratova M.B. Bo'lajak psixologlarda altruizmi rivojlantirishning metodologik asoslari. //Pedagogik mahorat ilmiy-nazariy va metodik jurnal. ISSN 2181-6833. Buxoro. №8, 2023. – B. 53-56.
3. Абдурахмонов Қ.Х. Педагогик психология. – Тошкент: Фан, 2018.
4. Бандура А. Социальное обучение и развитие личности. – Москва: Педагогика, 1986.
5. Каримова В.М. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
6. Ergashev S.T., Mamrasulova M. Ta'lim psixologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
7. Deci, E.L., Ryan, R.M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. Psychological Inquiry, 11(4), 227–268.

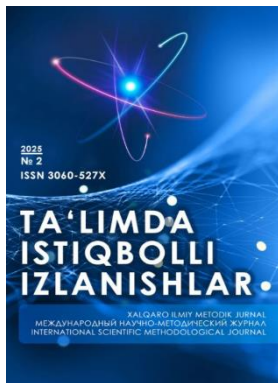
MUNDARIJA:

Familiya I.Sh.	Mavzu	bet
<i>DOLZARB MAVZU</i>		
Xuseynova Abira Amanovna	Xotin-qizlarning siyosiy va fuqarolik faolligini rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik motivatsiya va strategiyalar	5
Atabayeva Nargis Batirovna	Uyushmagan yoshlar bilan ishlashning psixologik asoslari	11
<i>19.00.00 - PSIXOLOGIYA</i>		
Abdullayeva Dilbar Ubaydullayevna	Ona ba bola munosabatlarining guruhni idrok etilishiga ta'sir xususiyatlari	18
Sattarova Shaxnozaxon Qo'chqarovna	Oliy ta'lim va maktab pedagoglarida pozitiv fikrlashda optimizm va pessimizm pozitsiyasi tafovutlarining namoyon bo'lishi	24
Ахмадов Назиржон Рахматович	Социально-психологические условия и факторы, способствующие конструктивному развитию поведенческой активности подростков	29
Pulatova Gulnoza Murodilovna	Bilingvizm va madaniyatlararo aloqalarda innovatsion ta'lim yondashuvlari	34
Rajabboyev Asror Alisherovich	Emotsional intellektni rivojlantirish orqali agressiyani boshqarish	38
Ahmadjonova Nargizaxon Adiljanovna, Yulchiyeva Shoxsanam Dilshod qizi	Harbiy xizmatchilarning jamoalarida jipslikni ta'minlovchi mashqlarni samarali qo'llash	41
Qalandarova Bonu Shermamat qizi	Deviant xulqli o'smirlarning ziddiyatli holatlarini o'rganish	45
Nasirdinova Soliha Ravshanbek qizi	O'quvchilarda sanogen tafakkurni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	50
Ashurova Gulru Okhunova	Qalb, nafs va ruh tushunchalari islom psixologiyasida	56

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna	Oilada ota-onalik pozitsiyasi tarbiya imkoniyatlarining omili sifatida	61
Shukurov Mirshod Karim o'g'li	Maqsadga intiluvchanlik va "burn-out" o'rtasidagi bog'liqlik: o'smir sportchilarda psixologik himoya omillari	66
Sharipov Bahrom Bo'riyevich	Erta sportga ixtisoslashuv va umumjismaniy tayyorgarlik o'rtasidagi muvozanat: murabbiylik strategiyalarining pedagogik modeli	70
Yerejepova Shaxnoza Bayramboy qizi	Ta'lim jarayonidagi nizolar- ta'limning samaradorligiga ta'sir etuvchi omil sifatida	74
Yuldoshev Jahongir Tilakmurodovich, Allayorova Feruza Soxibnazar qizi	O'quvchilarda faoliyatli yondashuv asosida ijodiy tasavvurni shakllantirish texnologiyasi	78
Tuychiyeva Shaxlo Shavkatovna	Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarida stressga barqarorlik va "koping kurashning" aloqadorligi	83
Yuldashova Dilafruz Shavkatovna	Talabalarda o'quv motivatsiyasi rivojlanishining dinamik xususiyatlari	87
Насибуллов Камиль Исхакович	Аннотирование метафорических жестов в исламской культуре: методологический подход	92
Mirzayev Tolibjon To'raqul o'g'li	Kiberxavfsizlik darslarini o'tkazishda interfaol metodlardan foydalanishning samaradorligi	96
Qurbonova Shaxloxon Bahodirovna	Bemor psixikasi va kasallikka munosabatning shakllanish omillari	101
Zokirova Nozima Maxmudjon qizi	Ishonch fenomenining ijtimoiy-psixologik talqinlari: klassik va zamonaviy yondashuvlar	106
Raximov Bobur Azimboyevich	Oliy o'quv yurti o'qituvchilarining kasbiy rivojlanishida motiv va motivatsion sohaning ahamiyati	110
Jonpo'latova Manzura Jahonovna, Ismatova Dilafruz Tuymuratovna	Ota-onalik ma'suliyatining farzand tarbiyasiga psixologik ta'sirining o'ziga xos xususiyatlari	114
Курбанов Иштиёр Хикматович	Особенности психологической стрессоустойчивости к инновационной деятельности системы здравоохранения	119
Qurbonboyev Azimbek Nazirboy o'g'li	Turli yosh davrlarida shaxs o'zini o'zi faollashtirishiga emotsional sohaning ta'siri	124
Ashrapov Nodirbek Namoz o'g'li	O'spirinlarda kognitiv tizim rivojlanishidagi sotsial psixologik omillar ta'siri	129
Isomova Dilora Qaxramonova	O'smirlarda milliy identivlik namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik determinantlari	133
Kozimova Nigora Abduqahorovna	Akademik stress va emotsional zo'riqish talabalarining depressiya darajasiga va o'quv faoliyatiga ta'siri	138
Конирбаев Дастан	Психологическая подготовка боксёров перед соревнованиями	143
Rashidova Gulnoza G'ulomovna, Karimova Sohibjamol Oybek qizi	Erkak va ayol gender farqlarining o'rganilishi	148

Yusupova Maxmudaxon Egamnazarovna	Maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkur operatsiyalarini rivojlantirish	154
Ro'ziyev Umar Muzafarovich	Ijtimoiy fobiya rivojlanishi bilan bog'liq holatlarning muammolari va diagnostikasi	158
Saidov Said Rustamovich	Shaxsning kreativligi tushunchasi va uni oliy o'quv yurti ta'lim muhitida rivojlantirish imkoniyatlari	162
Turamov Muhammadzohid Rustamjon o'g'li	O'spinlik davrining o'ziga xos psixologik xususiyatlari	169
Rajabova Zebiniso Axmadovna	Ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarga kasbiy motivatsiya berishning psixologik xususiyatlari	172
Shernazarov Zuxriddin Zulfiddin o'g'li	O'smirlar ongida qadriyatlar tizimini shakllantirishning pedagogik va psixologik omillari	176
Turgunova Gulru Todjiboyevna	Maktabgacha yoshdagi bolaning shakllanishida ota-ona va muloqotning roli	181
Кенжаева Хуршида Пулатовна	Социально-культурное сопровождение студенческой Молодежи по формированию лидерских компетенций	185
Urazbayeva Yulduz Abdullayevna, Jumaniozova Gulrux Ulug'bek qizi	Kasb-hunar maktab o'quvchilarining ta'lim olishga bo'lgan motivatsiyasiga turli omillarning ta'siri	193
Kalandarova Madina Baxadirovna	Homilador ayollar emotsional holati dinamikasi	197
Kayumova Dildora Ikrom qizi	O'quvchi shaxsida kasb tanlash motivatsiyasi shakllanishiga ta'sir etuvchi pedagogik-psixologik omillar	202
Atabayeva Nargis Batirovna, Dadaboyeva Nazokatxon Muxamedovna	Psixologiya yo'nalishi talabalarida etnik tolerantlik namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari	208
Арашова Гулнора Амиркуловна	Психологические последствия заболевания covid-19	212
Mardonova Marjona Orif qizi	Talaba yoshlarda axborot iste'moli madaniyatini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik determinantlari	221
To'rayev Ahmed Xolmo'minovich	Ekologik ong tushunchasi va uni boshlang'ich sinf o'quvchilarida shakllantirish zarurati	225
Вафаева Дилафруза Артиковна	Социально-философский анализ игровой зависимости как формы культурной девиации	230
Maxmudova Dilarom Axmadovna	O'spirin yoshidagi odam savdosi qurboni bo'lgan yigit va qizlarda o'z-o'zini anglash va o'z-o'ziga munosabat muammosining ijtimoiy psixologik xususiyatlari	235
Negmatova Sanobar Qarshiboyevna	Maktabgacha yoshdagi bolalar kommunikativ qobiliyatlarini o'rganishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	240
Sapayeva Gulnoza Azimboyevna	Maktabgacha yoshdagi bolalar iqtidorini rivojlantirish metodikasi	245
Bekmurodova Dilnoza Pirimovna	Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda o'yin faoliyatining o'rni	249
Karimova Nilufar Zohidjon qizi,	Boshlang'ich sinf o'quvchilariga sog'lom psixologik ta'lim muhitini yaratishning o'ziga xos ahamiyati	253

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna		
Tursunova Mohinur Bahodir qizi, Ismatova Dilafruz Tuymuratovna	Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatini rivojlantirishning o'ziga xos psixologik usullari	258
Sunnatova Xurshida Zafar qizi, Ismatova Dilafruz Tuymuratovna	Oilaga psixologik xizmat ko'rsatish darajasini takomillashtirish usullari	263
Erkayeva Difuza Muxtorovna, Ismatova Dilafruz Tuymuratovna	Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirish	267
Axtamova Ferangiz G'ayrat qizi	Abdurauf Fitratning hayoti va faoliyati: jadidchilikdan siyosiy qatag'onlargacha bo'lgan yo'lining falsafiy tahlili	272
Ibodulloyev Nurali Sheraliyevich	Talabalarning muloqot madaniyatini rivojlantirishda psixologik va pedagogik yondashuvlar	276
Нарзуллоева Саломатбону Сунатуллоевна	Понимание манипуляции студентами в разных системах	280
Nusratova Mexriniso Baxshilloyevna	Oliy ta'lim muassasalarida pedagog va talaba o'zaro munosabatlarida altruistik xulq va motivlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar	289

**“TA'LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR”
XALQARO ILMIY METODIK JURNALI UCHUN
MAQOLALARNI RASMIYLASHTIRISH TALABLARI**

“Ta'limda istiqbolli izlanishlar” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. “Ta'limda istiqbolli izlanishlar” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.

2. E'lon qilinadigan maqolalarga bo'lgan asosiy talablar:

ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;

maqolaning hajmi: adabiyotlar ro'yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 3-8 betgacha;

maqola nomi, annotatsiya (50-60 ta so'z) va tayanch so'zlar (8-10 ta) ingliz, o'zbek va rus tillarida keltiriladi.

3. Maqola boshida mavzu, muallifning F.I.O. (to'liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo'lsa, ularning har biri haqida to'liq ma'lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko'rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro'yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e'lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.

4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o'ng tomon 2 sm.

5. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo'lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to'liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.

6. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro'yxatda ko'rsatiladi. Matn ichidagi ko'chirmadan so'ng iqtibos olingan asarning ro'yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o'rinda kitob, to'plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to'liq nomi, nashr ko'rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko'rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomeri ko'rsatiladi.

7. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.

8. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo'lsa, barcha savol va e'tirozlar bo'yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.

9. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo'lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma'ruzalari chop etilmaydi. E'lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko'chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.

10. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o'zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko'rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

11. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o'zgartirishlar kiritishga haqlidir.

12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko'rib chiqilmaydi.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2025-yil 16-fevral kuni № 622042-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi,
Buxoro shahri Alpomish ko'chasi, 9-uy
Elektron manzil: <https://fanistiqbollari.uz>
Telegram raqami: +998 (93) 689-80-90

Ta'limda istiqbolli izlanishlar //xalqaro ilmiy-metodik jurnal.
Buxoro, 2025. № 5-son, 1-qism. B. 289